

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Cem EROĞUL

ANATÜZEYE GİRİŞ

ANATÜZEYE GİRİŞ

[“ANAYASA HUKUKU”NA GİRİŞ]

Prof. Dr. Cem EROĞUL

Gözden
Geçirilmiş
15. Baskı

Prof. Dr. Cem EROĞUL

ANATÜZEYE GİRİŞ
("ANAYASA HUKUKU"NA GİRİŞ)

Prof. Dr. Cem EROĞUL

ANATÜZEYE GİRİŞ

(“ANAYASA HUKUKU”NA GİRİŞ)

Gözden Geçirilmiş On Beşinci Basım

© : İmaj Yayınevi
Ankara, 2016

ISBN 978-975-7852-21-6

İMAJ KİTABEVİ

Fakülteler Mahallesi

Yeni Acun Sokak 5/A-B

Cebeci/ANKARA

Tel: (0312) 319 32 25 - 0312 363 54 14 – 0312 363 17 15

İMAJ YAYINEVİ

Fakülteler Mahallesi

Dirim Sk. 23/1

Cebeci/ANKARA

Tel: (0312) 319 32 25 - (0312) 363 54 14

Fax: (0312) 363 09 91

web: www.imajyayinevi.com

e-mail: bilgi@imajyayinevi.com

Baskıya Hazırlık : İmaj Yayınevi

Baskı : Form Ofset

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Ö N S Ö Z

Elinizdeki ders notlarına ilişkin olarak aşağıdaki noktalara dikkat çekmek isterim:

1) Üniversite düzeyinde yapılan bir eğitimde, yalnızca ders notlarıyla yetinilemez. Öğrenci, doğru dürüst yetişmek istiyorsa, başka kaynaklara da başvurmalıdır. Notların sonuna, bu amaçla bir SEÇME KAYNAKÇA konmuştur.

2) Toplum bilimleri eğitiminde, öğretmenin dünya görüşü dersin içeriğini ister istemez etkiler. Üniversite öğrencisi ise, KENDİ dünya görüşünü ÖZGÜRCE kurmalıdır. Bundan dolayı, ders notlarıyla, dahası, önerilen kaynaklarla yetinmeyip değişik görüşlerdeki yazarların yapıtlarını okumak gereklidir.

3) Dil, düşüncenin hem aracı, hem de gerecidir. Düşüncede titizlik, dilde de titizliği gerektirir. Özellikle bilimsani, bu konuda çok duyarlı olmak zorundadır. İşte bu gerekçeyle bu notlarda elden geldiğince arı ve tutarlı bir dil kullanılmaya çalışılmıştır. Dersin adı için geleneksel "Anayasa Hukuku" yerine Anatüze'nin yeğlenmesi de aynı titizliğin sonucudur. Yarısi Türkçe yarısi Arapça olduğundan, geleneksel terimin gerçekte Anakanun Hukuku gibi acayip bir anlama geldiği çokça gözden kaçıyor. İşte bu uygunsuzluktan kurtulmak içindir ki Anahukuk anlamına gelen Türkçe "Anatüze" terimi yeğlenmiştir. Kimi sözcüklerde duraksamaya düşebilecek öğrenciler düşünülerek notların sonuna bir SÖZLÜKÇE eklenmiştir. Yanlış anlama olasılıklarını ortadan kaldırmak için, notlar okunmadan önce sözlükçenin gözden geçirilmesi yararlı olacaktır.

4) Kapsamlı bir konuda öğrencilerin dikkatinin dağılması, sonuçta da kimi bilgileri, kavramları ya da bağlantıları gözden kaçırmaları olasıdır. İşte bu dağılma tehlikesine karşı bir önlem olarak, notların sonuna bir DİZİN konmuştur. Öğrenci çalışırken, özellikle de bilgisini tazelerken bundan kesinlikle yararlanmalıdır. Şu da belirtilmelidir ki, İÇİNDEKİLER bölümündeki başlıklar dizine alınmamıştır. Dolayısıyla, dizin, "içindekiler"le *birlikte* kullanılmalıdır.

12 Şubat 2007 günü yitirdiğimiz sevgili meslektaşım Prof. Dr. Yavuz SABUNCU, notları gözden geçirmiş ve birçok kusurun giderilmesinde çok değerli katkılarda bulunmuştur. Kendisine minnet borcum hiç bitmeyecek. Açıktır ki, kalan kusurların tüm sorumluluğu yalnızca bana aittir.

Bu ders notlarının yararlı olması umuduyla başarılar dilerim.

Prof. Dr. Cem EROĞUL

AYRILMA ZAMANI

Bu notlar on beşinci kez basılıyor. Okura ve özellikle öğrenciye saygım gereğince, metni yine baştan sona okudum ve gerekli eklemeleri, düzeltmeleri ve güncellemeleri yaptım. Yirmi iki yaşımı doldurdum ve artık bu çabayı aynı düzeyde sürdürmeyeceğimi görüyorum. Ayrılma zamanı geldi demektir. Okurum olmakla beni onurlandırmış olan herkese en iyi dileklerimi sunuyorum. Hoşça kalın.

C. E.

İÇİNDEKİLER

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Sayfa

1. SİYASET.....	1
2. DEVLET.....	3
3. SİYASAL DİZGE.....	10
4. SİYASAL DÜZEN.....	14
5. ANAYASA.....	16
6. ANATÜZE.....	28

ÖRNEK SİYASAL DÜZENLER

1. GELİŞMİŞ KAPİTALİST DÜZENLER.....	35
1.1. Demokratik Düzenler.....	36
1.1.1. İngiltere Örneği.....	36
1.1.2. Amerika Örneği.....	52
1.1.3. Fransa Örneği.....	67
1.1.4. Demokratik Düzenlerin Ortak Özellikleri.....	89
1.2. Faşist Düzenler.....	98
1.2.1. İlk Örnekler: İtalya, Almanya, İspanya.....	99
1.2.2. Faşist Düzenlerin Ortak Özellikleri.....	103

2. SOSYALİST DÜZENLER.....	109
2.1. Sovyet Örneği.....	120
2.2. Doğu Avrupa Örneği	143
2.3. Çin Örneği	146
2.4. Sosyalist Düzenlerin Ortak Özellikleri	154
3. AZGELİŞMİŞ ÜLKE DÜZENLERİ	157
3.1. Azgelişmiş Siyasal Düzenler.....	157
3.2. Azgelişmiş Siyasal Dizgeler.....	161

OSMANLI – TÜRK ANAYASA GELİŞMELERİ

1. YÜKSELİŞ.....	169
1.1. Tımar Düzeni.....	170
1.2. Kul Düzeni	173
1.3. Askeri Nitelik	175
1.4. Teokratik Nitelik	176
1.5. Saltçı Nitelik.....	179
1.6. Monarşik Nitelik.....	181
2. ÇÖZÜLME.....	185
2.1. Nedenler	186
2.2. Sonuçlar.....	194
2.3. Sened-i İttifak	198
3. YENİLEŞME VE YIKILIŞ.....	201
3.1. II. Mahmut.....	202
3.2. Tanzimat.....	207

3.3. I. Meşrutiyet	
3.4. II. Meşrutiyet	
4. KURTULUŞ SAVAŞI	
4.1. Direnişin Doğuşu.....	
4.2. Direnişin Örgütlenişi	
4.3. Direnişin Utkusu.....	
5. TEKPARTİLİ CUMHURİYET	
5.1. 1924 Anayasası.....	
5.2. Anayasa Değişiklikleri	
5.3. Yeni Düzenin Kuruluşu	
6. ÇOKPARTİLİ CUMHURİYET.....	
6.1. Çokpartili Dizgeye Geçiş	
6.2. Demokrat Parti'nin Yükselişi	
6.3. Demokrat Parti'nin Çöküşü.....	
7. ÇOĞULCU CUMHURİYET	
7.1. 1960 Ara Dönemi	
7.2. 1961 Anayasası'nın Getirdiği Yenilikler.....	
7.3. Uygulamadaki Sorunlar.....	

YÜRÜRLÜKTEKİ ANAYASAL DÜZEN

1. 1980 ARA DÖNEMİ.....	
2. 1982 ANAYASASI	
2.1. Başlangıç	
2.2. Genel Esaslar	

2.3. Temel Haklar	310
2.4. Yasama	320
2.5. Yürütme.....	329
2.6. Yargı	337
2.7. Öteki Hükümler	346
3. ANAYASA SORUNU	351
SEÇME KAYNAKÇA	361
SÖZLÜKÇE	363
DİZİN	367

1. SİYASET

Her toplum, yaşamını sürdürebilmek için, kimi işleri kesenkes yapmak zorundadır. Örneğin, üyelerinin beslenme ve barınma gereksinimlerini karşılamaya yönelik *üretim* işlevini savsaklayan bir toplum ayakta kalamaz. Öte yandan, bir toplum, yalnız üretimle de yaşayamaz. Örneğin dıştan gelen saldırılara karşı kendini koruyamazsa, doğal yıkımları göğüsleyemezse ya da kendi üyelerinin birbirlerini kırmalarını önleyemezse, yine yıkılması kaçınılmaz olur. İşte en geniş anlamıyla *siyaset*, üretim dışında kalan, ancak üretimin sürdürülebilmesi ve geliştirilebilmesi için toplumsal çapta yürütülmesi zorunlu olan işlerin toplamıdır.

Toplumsal yaşamın ilk dönemlerinde, öteki işlevler gibi, siyasal işlev de toplumun tümünce yerine getirilirdi. Üretim yordambilgisinin çok ilkel olması, yaygın bir işbölümüne gidilememesi, dolayısıyla da toplumsal artığın çok düşük olması, toplumsal ayrışmaya izin vermiyor, toplumu her alanda kaynaşık

tutuyordu. Ancak, İ.Ö. yaklaşık 8000 yıllarında, başta aşağı Mezopotamya olmak üzere, kimi büyük ırmakların alüvyonlu topraklarında yerleşik tarıma geçilmesi, toplumsal yapıda çok köklü bir değişime yol açtı. Üretimdeki büyük verimlilik artışı, toplum üyelerinin artan bir kesiminin doğrudan üretimden ayrılmasına olanak açarak, sınıflaşmanın belirginleşmesine, toplumsal yapının iyice karmaşılaşmasına neden oldu. Böylesine karmaşılaşan bir toplumun ortak işleri bundan böyle kendiliğinden yürütmeyemedi. Sonuçta, siyasal işlev de kesin bir *işbölümüne* konu oldu. Böylece İ.Ö. yaklaşık 3500 yıllarında, *devlet* denen kurum ortaya çıktı.

Siyasal işler, nitelikleri gereği, tüm toplumun eşgüdüm içinde tutulmasını gerektirirler. Sınıflara ayrılmış, yani temel çıkarları bakımından bölünmüş bir toplumda, eşgüdüm *baskı* olmadan sağlanamaz. Çıkarların çatıştığı bir ortamda yöneticilerin söz geçirmesi, ancak zorlama ile olanaklı kılınabilir. Ne var ki, bu da yetmez. Yöneticiler her zaman sayıca yönetilenlerden az olacaklarına göre, üstünlüklerini sürdürebilmek için, zorlamanın yanı sıra yönetilenlerin *onayına* da gereksinimleri vardır. Bunu da sağlayan, yönetim işlevinin doğasından kaynaklanan saygınlıktır. Özetle devlet, üretimin gelişmesi sonucunda gitgide karmaşılaşan toplumsal işbölümünde, *siyasal* nitelikteki işleri yüklenen, bu görevini yerine getirebilmek için de, hem toplumda destek bulan, hem de toplumu *baskı* altında tutacak araçlarla donatılmış bulunan bir kurumdur.

2. DEVLET

Yönetimindeki herkese söz geçirebilmek için, devletin toplumun *üzerinde* yer alması kaçınılmazdır. Devlet toplumdan kopmalıdır ki, ona buyurabilsin. Bu bakımdan, niteliği ne olursa olsun, devletli her toplumda, devletle toplum arasında bir karşıtlık bulunur. Bugün devlet-"sivil toplum" karşıtlığı biçiminde dile getirilen bu kutuplaşma, *kamusal* alan ile *özel* alan arasında nitel bir ayrım bulunduğu göstergesidir. Ancak niteliği tam bu olmasa da, yönetenlerle yönetilenler arasında, her zaman, aşılması olanaksız bir çizgi vardır.

Ne var ki hiçbir devlet boşlukta durmaz. Her devlet, ister istemez, belli bir *toplumun* devletidir. Devletin biçimi, niteliği, görevlileri, araçları, düşüncüsü hep toplumdan kaynaklanır. İşte devletin toplumla kurduğu bu sıkı ilişkiler ağına *siyasal dizge* denir. Bu dizgenin içine, devletten başka, siyasal partiler, baskı kümeleri, seçmenler, kısacası siyasal bir iş gören bütün kişi ve kuruluşlar girer.

Üstelik, devletin topluma *bağımlılığı* siyasal dizge ile de sınırlı değildir. Açıktır ki, doğrudan bir siyasal nitelik taşımasa

bile, toplumun sınıfsal yapısı, gelişmişlik düzeyi, yordambilgisi, gelenekleri, inançları, özetle, siyaset dışı görünen tüm öğeleri, dolaylı da olsa, devleti belirler. Örneğin, ağılık-kulluk ilişkisinin başat olduğu bir toplumun devleti ile, eşitlikçi bir toplumun devleti özdeş olamaz. Aynı biçimde, ok-yay-mızrak-kalkan kullanan bir devletle, uzay uydularından ve bilgisayarlardan yararlanan bir devlet aynı olamaz. Kısacası, devleti anlayabilmek için, toplumun bütün siyasal ilişkilerini kapsayan siyasal dizgeyi incelemek de yetmez. Gerçekte bu dizgenin de, devletin de belirleyicisi olan toplumun tümünü, *siyasete etkisi açısından* ele almak gerekir. İşte siyasal düzen, devlet ve siyasal dizgeyi, toplumun siyaseti ilgilen-diren bütün yönleriyle birlikte içeren *en kapsamlı* kavramdır.

Bu açıklamalardan konumuzun *yöntembilimi* açısından iki önemli sonuç çıkmaktadır: 1) Siyasal gerçekliği anlayabilmek için, yalnızca devlet, ya da yalnızca siyasal dizge ile yetinmemek, bu ikisini de kavrayacak biçimde *siyasal düzeni* de göz önünde bulundurmak gerekir. Örneğin aynı gibi görünen "siyasal parti" kavramı, burjuva-demokratik bir siyasal düzen ile burjuva-buyurgan bir siyasal düzende çok ayrı anlamlara gelir. Dolayısıyla, düzen ayrımları hesaba katılmadan yapılan karşılaştırmalar, herhangi bir bilimsel geçerlik taşımaz. 2) Öntümüzdeki her siyasal inceleme konusunun *hangi düzeye* ait olduğunu öncelikle belirlemek gerekir. Örneğin "cumhuriyet" kavramı, *devlet* düzeyiyle ilgili bir kavramdır. Buna siyasal dizge kavramı olarak bakarsak, diyelim cumhuriyet ile "demokrasi" arasında bir özdeşlik bulunduğu gibi bir yanılgıya düşebiliriz. Öyleyse, bilimsel çözümlemelerimizde kullandığımız kavramların hangi düzeye ait olduğunu her zaman göz önünde bulundurmalıyız.

Yöntembilim açısından yukarıda çıkarılan iki sonuç, ilk bakışta *çelişkili* görünebilir. Gerçekten de, birinci sonuca göre, gerçeği kavramak için *bütüncül* bir yaklaşım gerekirken, ikinci sonuca göre, yine gerçeği kavramak için *özgüleyici* bir yaklaşım gerekir. Ne var ki, bu çelişki yalnızca görüntüde vardır. Bilimsel

yaklaşım, bu iki yöntembilimsel kaygıyı birlikte göz önünde bulundurmayı gerektirir. Dolayısıyla *geçerli çözüm* şudur: ele aldığımız her konuyu, hem kendine özgü boyutlarıyla, hem de içinde yer aldığı bütünün bir parçası olarak incelemeliyiz.

Şimdi, bu açıklamalar ışığında, devlet, siyasal dizge ve siyasal düzen kavramlarına daha yakından bakılabilir.

Yukarıda belirtildiği gibi, devletin yaklaşık 5500 yıllık bir geçmişi vardır. Başlangıçta yeryüzünde tek tük görülen bu yönetim aygıtı, zamanla her yana yayılmış ve bugün tüm dünyayı eline geçirmiştir. Artık devletin el atmadığı toplum kalmamış gibidir. (2011'den beri, BM üye sayısı 193'e ulaşmış bulunmaktadır.) Bunun sonucunda, insanların bilincinde devletle toplum gitgide özdeşleşmiştir. Böylece devletin kökeninden gelen *yönetim aygıtı* anlamının yanı sıra, bir de geniş anlamı belirmiştir.

Geniş anlamında devlet, yönettiği toplumu da içeren kapsamlı bir birimdir. Geçmişte bu toplum üyelerine *uyruk* adı verilirken, on sekizinci yüzyıldan başlayarak ulusçuluk akımının gitgide yaygınlaşması sonucunda, bunlara *yurttaş* denmeye başlanmıştır. Yurttaşların oluşturduğu topluma da *ulus* adı verilmiştir. Böylece geniş anlamında devlet, ulusu da kapsamaktadır.

Yönetilenlerin oluşturduğu topluma verilen bir başka ad da *halktır*. Ancak, ulus ile halk kavramları, her zaman eşanlamlı olarak kullanılmamaktadır. Halk, belli bir zamanda, belli bir yerde, belli bir devlete bağlı olarak yaşayan bireylerin toplamıdır. Görüldüğü gibi halk, *somut* bir kavramdır. Buna karşılık ulus, *soyut* bir kavramdır. Buna, geçmişte yaşamış olanlarla gelecekte yaşayacak olanlar da dahildir. Ulusta, toplum yazgısının ortak olduğu yönünde bir *inanç*, gelecekte de birlikte yaşama yolunda ortak bir *dilek* vardır. Bu nitelikleriyle "ulus" kavramı, çağımız devletlerinin yönettikleri toplumları nitelemek açısından daha elverişlidir.

Her toplum belli bir toprak parçası üzerinde yaşar. Bu toprak parçası, yönetim aygıtı olarak devletin söz geçirebildiği *alanı* belirler. Bu özelliği ile *ülke* adı verilen bu toprak parçası, tıpkı ulus gibi, geniş anlamda devletin ayrılmaz ögesidir. İşte bu anlamda, örneğin Türkiye Devleti dendiğinde, hem dar anlamıyla devlet, yani *yönetim aygıtı*, hem de *ulus* ile *ülkeyi* kapsayan bütüncül bir kavram kastedilir. Başka bir deyişle, geniş anlamında devlet, yönetim aygıtından, ulustan ve ülkeden oluşur.

Ancak, devletin uğradığı bu anlam genişlemesi, işin özünü, yani devletin herşeyden önce bir yönetim aygıtı olduğu gerçeğini unutturmamalıdır. Ulus da, ülke de, eninde sonunda, devletin buyurma yetkisini kullanabileceği alanı *sınırlayan* öğelerdir. Görüldüğü gibi, önemli olan, bu buyurma yetkisidir. Buna egemenlik adı verilir. En geniş anlamında *egemenlik*, bir toplumun yazgısına ilişkin olarak *son söz* söyleme yetkisidir. Devlet, bir ulus ve bir ülke çerçevesinde işte bu temel yetkiyi kullanabildiği için, yani rakipsiz bir yönetim aygıtı olduğu içindir ki devlettir.

Egemenliğin dış görünüşü *bağımsızlıktır*. Kural olarak devlet, kendi ulusu ve ülkesiyle ilgili işlerde başına buyruktur. Özellikle son yıllarda insan hakları anlayışının yaygınlaşması sonucunda bu bağımsızlık eski saltık anlamını yitirmiş olsa da, egemenliğin dışa, yani öteki devletlere karşı bağımsızlık anlamına geldiği gerçeği günümüzde de geçerlidir.

Egemenliğin iç görünüşü ise, *kamu gücünü* rakipsiz olarak, yani tekel halinde kullanma yetkisidir. Devlet, yönettiği toplum içinde, en büyük siyasal güçtür. Ondan üstün bir güç olamayacağı gibi, ona eşit bir güç de olamaz. Ancak, kimi durumlarda, bu gücü bir ölçüde paylaşma hakkına sahip birtakım altbirimler bulunabilir. Yine de böyle bir durumda bile, dış ilişkilerde devletin kendi başına bağımsız olacağı kuralı değişmez.

İç yetkilerini tüzel olarak paylaşma yoluna giden devletler, *karma* yapıları devletlerdir. Bunlar, genellikle, birtakım küçük

devletlerin, içteki egemenlik yetkilerini bir ölçüde koruyabilmek için, dışa karşı bağımsızlıklarını gözden çıkararak kurdukları *birleşik devletlerdir*. Böyle bir birleşik devlette, özekteki ortak birim, dışa karşı bağımsızlığı yalnız başına kullanır. İçte ise egemenlik, kurucu devletçikler ile özekteki birleştirici devlet arasında bölünmüştür. Bu birleştirici devlete "federal", üye devletçiklere de "federe", devlet adı verilir. Birleşik devlet türünün bugün için en tanınmış örneği Amerika Birleşik Devletleri'dir.

Devletler topluluğu ya da "konfederasyon" ise, bir devlet biçimi *değildir*. Çünkü burada, topluluğu oluşturan devletler kendi bağımsızlıklarından kimi ödünler vermekle birlikte, yine de bağımsızlıklarından vazgeçmiş *değillerdir*. Bağımsız olduklarına göre de, bunlar *ayrı* devletlerdir. Örneğin Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra ortaya çıkan Bağımsız Devletler Topluluğu, ayrı bir devlet *değildir*. Egemenliğin kullanımının yetki eşitliği ile bağdaşmaması nedeniyle, bu tür toplulukların, ya bütünüyle dağılması, ya da eşitlikten vazgeçip bir birleşik devlete dönüşmesi beklenmelidir.

Dünya devletlerinin büyük çoğunluğu, egemenliğin kullanımında iç işlerinde bir yetki paylaşımına gitmemişlerdir. Başka bir deyişle bunlar, tek yapılı, tekil, "üniter", ya da daha elverişli bir nitelemeyle *kaynaşık* devletlerdir. Bunlarda "yetki genişliği" ya da "yerinden yönetim" gibi birtakım *yönetim yöntemlerinin* geliştirilmiş olması, son sözün her zaman özekte olduğu gerçeğini *değiştirmez*. Uygun gördüğü durumlarda gücünün bir bölümünü altbirimlere aktarsa bile, devlet tektir ve egemenliğin ortak tanımaz kullanıcısıdır.

Son yıllarda, ağırlığı gitgide artan demokratikleşme eğilimi sonucunda, kimi kaynaşık devletlerde, bölgelere geniş bir özerklik tanınmaya başlanmıştır. Bu süreç belli bir yoğunluğa ulaştığında, bu durumdaki kaynaşık devletlerin, birleşik devlete dönüşmemekle birlikte, *bölge devlet* diye nitelenen yeni bir türe

doğru evrildikleri gözlenmektedir. Günümüzde bunun en belirgin örneği İspanya'dır.

Yukarıda belirtildiği gibi, devletin buyurma yetkisi, yani egemenliğin kullanımı, salt zorlamaya dayanmaz. Aynı zamanda, toplumun buna destek vermesi de gerekir. İşte bu toplumsal onay, devletin kullandığı egemenliğin *kaynağına* ilişkin olarak toplumda yaşayan birtakım yaygın *inançlara* dayanır.

Dikkat edilirse, egemenliğin uygulamada kullanıcısı değişmez bir biçimde devlet olunca, egemenliğin gerçek sahibi ile bu değişmez kullanıcı arasında çatışma olmaması için, egemenliğin gerçek sahibinin hep *soyut* bir varlık olduğuna inanmak gerekir. Geçmişte, genel olarak, egemenliğin sahibinin *Tanrı* olduğuna inanılmıştır. Daha sonra toplumlar yercilleştikçe, özellikle on sekizinci yüzyıldan başlayarak, egemenliğin gerçek sahibinin, ya da kaynağının *ulus* olduğu inancı yaygınlaşmıştır.

Yukarıda belirtildiği gibi, somut olan halk kavramına göre ulus kavramının soyut olması, egemenliğin sahipliği rolünü oynamak için, bu kavramı daha elverişli kılmıştır. Tanrı da, ulus da, tamamen soyut gerçeklikler olduğuna göre, bunların egemenliğin sahibi olarak görülmesi sayesinde devletin somutta kullandığı yetkilerin hep bu uzak varlıkların istencine uygun olduğu varsayılabilmiştir. Devletin yönetilenlere söz geçirebilmek için gereksindiği onay, gelenekselleşen bu inançlar yoluyla sağlanabilmiştir. Örneğin bugün ülkemizde egemenliğin kayıtsız ve koşulsuz olarak ulusa ait olduğu kabul edilmekte, devletin kullandığı baskı gücünün işte bu tartışılmaz egemenlikten kaynaklandığına inanılmaktadır.

Tarihin çok büyük bir bölümünde buyurma hakkı, yani egemenliği kullanma yetkisi, geleneksel olarak devlet başkanına ait sayılmıştır. Dolayısıyla, devlet başkanlığının hangi yoldan doldurulacağı konusu, devletin tanımlanmasında *birincil* bir rol oynamıştır. Başkan olma hakkını belli bir sülaleye bırakan devletlere

krallık, ya da daha kapsamlı bir nitelemeyle *monarşi* adı verilmiştir. Devlet başkanlığını belli ailelerin tekeline bırakmayan devletlere de *cumhuriyet* denmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi, bu ayırım, *devlet biçimi*yle ilgilidir. *Tüzel* bir olgudur. Örneğin siyasal dizgenin demokratik olup olmamasıyla ilgili değildir.

Şimdiye dek monarşiler iki ana biçimde belirmiştir. Birinci biçimde, devlet başkanlığını elinde bulunduran aile üyesi sınırsız bir yetkiye sahiptir. Bu tür devletlere *saltık monarşi* adı verilir. İkinci biçimde ise, devlet başkanının yetkilerini dengeleyen ve ulus temsilcilerinden oluşan bir meclis ya da bir anayasa vardır. Meclisin ya da anayasanın varlığı "monark"ın yetkilerini belli koşullara bağımlı kıldığından, bu ikinci biçim devletlere *meşruti* (yani şarta bağlanmış) *monarşi* denmiştir.

Eski Yunan'dan beri düşünürler, rakipsiz bir siyasal güce sahip bulunan devletin aşırı baskıcı olmaması için nasıl bir yapıya sahip olması gerektiği sorunu üzerinde kafa yormuşlardır. Şimdiye dek bulunan en etken çözüm, bu gücün kendi içinde *bölünmesidir*. "Güçler ayrılığı" kuramını en çarpıcı biçimde savunmuş olan düşünür *Montesquieu*'dür (1689-1755). Montesquieu'ye (Monteskiyö) göre, devletin zorbalaşmasını önlemek için, bu aygıtın yüklendiği ana işlevleri, *ayrı örgenlere* vermek gerekir. Eski Yunan düşünürü *Aristoteles*'in (İ.Ö.384-322) araştırmalarından beri bilindiği gibi, devletin üç temel işi vardır: 1) Toplumun uyacağı kuralları saptama: *yasama*. 2) Bu kuralları uygulama: *yürütme*. 3) Toplumda ortaya çıkan anlaşmazlıkları, daha önce belirlenmiş olan kurallara göre çözme: *yargı*. Dolayısıyla, *güçler ayrılığı* görüşüne göre, egemenliğin kullanımında devleti dizginlemenin önde gelen çaresi, yasama, yürütme ve yargı yetkilerini *ayrı örgenlere* bırakmaktır.

3. SİYASAL DİZGE

İster karma yapılı ister kaynaşık olsun, ister monarşi ister cumhuriyet olsun, ister ana işlevleri tek bir örgene bırakılmış ister güçler ayrılığına bağlanmış olsun, her devlet, içinde bulunduğu toplumsal çevre ile sıkı bir ilişkiler ağı kurmak zorundadır.

Kimi siyasal dizgelerde bu bağ, devleti, toplum içinde neredeyse eritecek ölçüde sıkıdır. Tarihte en çok Eski Yunan kent-devletlerinde, bugün de ancak kimi İsviçre "kanton"larında (o da kısmen) görülen bu siyasal dizgenin adı, *doğrudan demokrasidir*. Bu dizgede yönetilenler belli bir alanda bir araya gelerek yasama işlevini doğrudan doğruya kullanmakta, yürütmeyi ister istemez küçük bir kümeye bıraksalar da, bunları çok sıkı bir biçimde denetlemekte, yargıyı da, yine kendi aralarından çoğu kez ad-çekme yoluyla saptadıkları kişilere yüklemektedirler.

Hemen görülebileceği gibi, doğrudan demokrasinin işleyebilmesi için temel koşul, nüfusun çok *küçük* olmasıdır. Dola-
yısıyla, günümüz devletlerinde doğrudan demokrasi artık söz konusu değildir. Bunun yerine, temsil temeline dayanan *temsili demokrasi* yöntemi uygulanır. Bu yöntemde yönetilenler, devlet

katında özellikle yasama işlevini yerine getirecek görevlileri, belli koşullara uyarak seçerler. Elbette, yürütme ve yargı görevlilerinin de yönetilenlerce seçilmesi olanaklıdır. Ancak, temsili demokrasi açısından önemli olan, yasama meclisi üyelerinin yönetilenlerce seçilmesidir.

Tanrı egemenliği kuramı saltık monarşi ile nasıl el ele gidiyorsa, *ulus egemenliği* kuramının da *temsili demokrasi* ile özellikle uyuştğu belirtilmelidir. Egemenlik ulusa ait ise, bunun halkın seçtiği kişilerce ulus adına kullanılması herkese çok "doğal" görünür. Şuna da dikkat çekmek gerekir ki, temsili demokrasiyi işletmek için, ulus egemenliği kuramı *halk egemenliği* kuramından çok daha elverişlidir. Yukarıda da belirtildiği gibi, halk, somut bir bireyler topluluğudur. Halk egemenliği kabul edilseydi, temsilcilerin, kendilerini seçen halk bölümünün istenciyle bağlı olması gerekecekti. Başka bir deyişle, yasama meclisi üyeleri, seçmenlerin *bağlayıcı vekâleti* ile bağlı olacaktı. O zaman temsilci, ulusun vekili ("milletvekili") değil, kendisini seçenlerin vekili olacaktı; dolayısıyla da, onların sözcüsü olmaktan başka bir şey yapamayacaktı. Bu sözcülük görevini yerine getirmediğinde ise, *görevden alınması* doğal olacaktı. Oysa ulus soyut bir varlık olduğundan, ulusal egemenlik kuramı çerçevesinde, hem somut seçmenlerin *ulus adına* bu görevi yaptıklarını, hem de somut temsilcilerin yine *ulus adına* iş gördüklerini varsaymak, dolayısıyla da, ulus istencini dile getirmekte bunları tamamen serbest bırakmak olanaklı. İleride, Fransa'daki gelişmeler anlatılırken değinileceği gibi, bu çözüm öncelikle *burjuvazinin* belli bir dönemdeki sınıf çıkarlarını koruma kaygısıyla geliştirilmiştir. Ancak, sözü edilen çözümün, yasama işlevinin yerine getirilmesi bakımından büyük *kolaylıklar* sağladığı da kabul edilmelidir.

Şu da var ki, son iki yüzyıldaki gelişmeler, ulus egemenliği ile halk egemenliği arasındaki karşıtlığı geniş ölçüde *yumuşatmıştır*. Bunun sonucunda, günümüzde temsili demokrasi anlayışı sürdürülmekle birlikte, bu çerçeve içine, gitgide artan ölçüde halk e-

gemenliği araçları katılmaktadır. Bunlara, genel olarak, *yarı-doğrudan demokrasi* yöntemleri adı verilmektedir. Bu yöntemler, ileride, gelişmiş kapitalist ülkelerdeki demokratik yönetimlerin ortak özellikleri özetlenirken anlatılacaktır.

(Bu notların son basımını hazırlarken, bilişim yordambilgisinin bugün -2016- ulaştığı baş döndürücü hız karşısında, artık ufukta yeni bir olasılığın belirdiğine dikkat çekme gereğini duydum. İnternet aracılığıyla görüş belirtme olanağının belirmesi, bugüne dek temsili demokrasiyi kaçınılmaz kılan koşulları ortadan kaldıracabilir ve yeniden *doğrudan demokrasiye dönme* yolu açılabilir.)

Siyasal dizge açısından *ana sorun*, yönetim aygıtı ile yönetilenler arasındaki *ilişkilerin niteliğidir*. Uygulamada bu nitelik, çok büyük bir değişkenlik gösterir. Bir uçta, bütün siyasal gücün tek bir kişinin elinde bulunduğu *monokrasiler* ("monos" tek, "kratos" güç, demektir) bulunur. Monokratik bir siyasal dizgenin devleti, saltık bir monarşi olabileceği gibi, buyurgan bir cumhuriyet de olabilir. Öteki uçta ise, siyasal gücün toplum içinde olduğunda dağıldığı, siyasal anlamda *liberal* ("liber", Latince özgür demektir) dizgeler bulunur. Bu tür özgürlükçü dizgeler, saltık monarşilerle bağdaşamazlarsa da, gerçek gücün mecliste toplandığı meşruti monarşilerde ve doğallayın cumhuriyetlerde görülebilirler. Uygulamada, monokrasi ile tam siyasal liberalizm arasında, devlet yetkeçiliğinin yurttaş haklarıyla şu ya da bu ölçüde dengelendiği *çok değişik* siyasal dizge örnekleri bulunabilir.

Yine siyasal dizgenin niteliğini belirlemek açısından, devletle yönetilenler arasında yer alan öteki siyasal öbekleşmelere özellikle bakmak gerekir. Daha önce de belirtildiği gibi, bunların başlıcaları, siyasal partiler ile baskı kümeleridir. İşte bunların serbestçe kurulup çalışabilmeleri, dizgenin niteliği bakımından yaşamsal önem taşır. Açıktır ki, tek partiye dayanan, dolayısıyla devletle partinin iç içe geçtiği, tüm siyasal yaşamın resmi bir görüşe bağlandığı *totaliter* ("total", toplam demektir) dizgeler, birden çok partinin ve baskı kümesinin geniş bir siyasal yelpaze-

de serbestçe yarıştığı *çoğulcu* dizgelere göre çok daha baskıcıdır.

Siyasal dizgeleri belirlemede bugün en yaygın olarak kullanılan ölçüt *demokrasidir*. Ne var ki, sözcük anlamı olarak "siyasal gücün halka ait olması" demek olan demokrasi ("demos" halk, "kratos" güç, demektir), düşüngü yüklü bir sözcüktür. Gerçekten de, Eski Yunan'daki kölecî toplumlardan başlayarak, kimilerinin "Marksist demokrasi" adını verdikleri geçen yüzyılın sosyalist düzenlerine dek, birbirinden temelde ayrılan birçok siyasal dizge "demokrasi" diye adlandırılabilmiştir. Böylesine değişken anlamlı bir sözcüğü bilimsel bir kavramın adı olarak kullanırken çok dikkatli olma gereği, işte bu durumdan kaynaklanmaktadır.

Günümüzde demokrasi, kökenindeki "halk erki" anlamının yanı sıra başka anlamlar da yüklenmiştir. Bugün artık bir siyasal dizgeye "demokratik" niteminin verilebilmesi için, halk tarafından yönetimin yanı sıra *tüze devleti* ilkesinin başatlığı ile *insan haklarının* üstünlüğü aranır olmuştur. Özellikle insan hakları, artık demokrasinin en temel *kurucu ilkesi* durumuna gelmiştir. Bunun sonucu olarak, insan hakları geliştikçe, demokrasi anlayışı da buna bağlı olarak durmadan gelişmektedir. Bu da, demokrasinin yalnızca bir siyasal dizge değil, bir uygarlık, ya da başka bir deyişle bir siyasal düzen sorunu olduğunu göstermektedir.

4. SİYASAL DÜZEN

Siyasal dizgenin şöyle ya da böyle olması, temelde siyasal düzenin niteliğine bağlıdır. Toplumsal yaşamın siyaseti etkileyen *tüm yönleri* siyasal düzen kavramına girer. Bu çerçevede, öncelikle toplumsal ilişkilerde başat durumda olan *sınıfa* ya da sınıflara bakmak gerekir. Açıktır ki, feodal beylerin, burjuvazinin ya da işçi sınıfının üstün olduğu düzenlerin, hem siyasal dizgeleri, hem de devletleri çok ayrı olacaktır. Örneğin, feodal bir düzende meclis kurumu bulunabilir; ancak, böyle bir düzende, burjuvazinin geliştirmiş olduğu "parlamentar dizge"yi aramak anlamsızdır. Gerçi, çıkarları çatışan kimi sınıfların aynı devlet biçimlerini ya da siyasal dizgeleri benimsemeleri olanaklıdır. Üstelik, demokrasinin evrensel bir değer kazanmasıyla birlikte, tarihsel gelişmenin bu yönde ilerlediği de doğrudur. Ancak bu durum, hem siyasal dizgeleri hem de devletleri anlamak için, ait oldukları toplumların sınıf yapısına bakma gereğini ortadan kaldırmaz. Toplumsal

tabandan kopuk siyaset bilimi incelemelerinin bilimsel geçerliği çok kuşkuludur.

Siyasal düzeni belirleyebilmek için bakılması gereken ikinci öğe, *üretim güçlerinin gelişmişlik düzeyidir*. Sınıfsal yapıya ek olarak, bir toplumun görece geri kalmış ya da görece ilerlemiş olması, hem siyasal dizgeyi, hem de devleti birinci derecede etkiler. Örneğin, belli bir gelişmişlik düzeyine ulaşmamış bir toplumda, herkesi denetim altında tutup zorla seferber etmeye olanak verecek araçlar bulunamaz; dolayısıyla da, totaliter bir siyasal dizge yaratılamaz. Yine örneğin atlı ulak kullanan bir devletin örgütlenme biçimi ile ileri iletişim olanaklarından yararlanabilen bir devletin örgütlenme biçimi aynı olmayacaktır.

Siyasal düzenin çok önem taşıyan üçüncü bir boyutu da, toplumun *düşüngüsel yapısıdır*. Toplumda genel kabul gören "doğru", "güzel" gibi değerlerin, siyasal dizgeyi de, devleti de birinci derecede etkileyeceği açıktır. Örneğin Almanya'da, 1930'ların başında Nazi'lerin siyasal erke tırmanışını, sonra da hem siyasal dizgeyi, hem de devlet aygıtını kendi görüşlerine göre yeniden biçimlendirmelerini, yalnızca Alman toplumunun sınıfsal yapısı ya da gelişmişlik düzeyi ile açıklamak olanaksızdır. Bu gelişmeleri anlayabilmek için, toplumun başat değerlerini, geleneklerini, inançlarını, tek sözcükle tüm düşüngüsel yapısını göz önünde bulundurmak gerekir.

5. ANAYASA

Siyasal işlev toplumsal işbölümüne konu olduktan yani devlet düzenine geçildikten sonra, siyaset hep birtakım kurallara bağlı olarak yürütülmüştür. Kuralların önceden ve açıkça saptanmış olması gerekmez. Bunlar, uygulamaya bakılarak ortaya çıkarılabilir. Ancak siyaset varsa, siyasetin boyun eğdiği kurallar da kaçınılmaz olarak vardır. İşte, devletin bulunduğu her yerde, siyasal işlevin uymak zorunda olduğu bu kuruluş ve işleyiş kurallarının tümüne anayasa adı verilir. Görüldüğü gibi, sözcüğün bu anlamı çerçevesinde, anayasasız devlet *olamaz*. Çünkü, tümüyle kurlsız görünen, yani başına buyruk bir yöneticinin ege-menliğinde bulunan bir devlette bile, hiç değilse yönetime başkaldırmak kural dışı bir davranıştır. Demek ki, böyle bir devlet bile anayasasız değildir.

Anayasa sözcüğünün altı çizilen bu birinci anlamı, *geniş* anlamıdır. Sözcüğün Latince "constitutio" kökünden gelen İngilizce

ve Fransızca karşılıkları ("constitution" sözcüğü), bu anlama uygundur. Bu anlamda anayasa, ana kuruluş demektir. Belli bir devletin anayasası, o devletin kuruluşunu ve işleyişini düzenleyen temel kurallar anlamına gelmektedir. ("Anayasa Hukuku" deyişi, sözcüğün bu geniş anlamına dayandırılabilir. Ne var ki, Türkçe'de, anayasa, esas olarak dar anlamında, "ana kanun" anlamında kullanılmaktadır. Bu nedenle de, titiz davranılırsa, "Anayasa Hukuku" deyişi doğru sayılmamalıdır.)

Ne ki, günlük dilde "anayasa" dendiğinde, başka bir şey anlaşılmaktadır. Günlük dilde anayasa, devletin temel kurallarından çok, bu kuralları içeren *belge* anlamında kullanılmaktadır. Demek ki, tıpkı devlet sözcüğü gibi, anayasa sözcüğü de, tarihsel oluşum içinde *ikili* bir anlam kazanmıştır. Aşağıda görüleceği gibi, devlet yaşamını düzenleyen temel kuralların belli bir belge içinde toplanması yöntemi zamanla öylesine yaygınlık kazanmıştır ki, kurallara verilen ad gitgide belgeye verilmeye başlanmıştır. Sonuçta, "anayasa", geniş anlamının yanında, bir de *dar* anlam kazanmıştır. Bu dar anlama göre anayasa, devlet yaşamının bağlı bulunduğu kuralları içeren temel belgedir.

Belli bir belgeye anayasa diyebilmek için, o belgenin geniş anlamda anayasanın *tüm* kurallarını içermesi *gerekmez*. 395 maddesi, ekleri ve bunlarda daha sonra yapılan birçok değişiklikle dünyanın en uzun anayasası olan 1950 tarihli Hindistan Anayasası bile, (2015'te madde sayısı 448'e ulaşmış olsa da) bu bakımdan eksiksiz değildir. Çünkü gerçek yaşamın tüm siyasal kurallarını içeren geniş anlamda anayasayı, tek bir belge içinde toplamak *olanaksızdır*. Önemli olan, devlet yaşamının temel kurallarının, yani yönetim örgenlerinin kuruluş biçiminin, yetkilerinin ve bu yetkilerin sınırlarının belirlenmesidir. Kaldı ki, bu temel noktalarda önemli eksikleri olan belgelere bile anayasa adı verilmektedir. Örneğin, 1875 Fransız Anayasası yargı erkini düzenlememiş olmasına karşın, yine de gerçek bir anayasa sayıl-

miştir. Aynı durum bizim 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'muz için de geçerlidir.

Öte yandan, dar anlamda bir anayasanın var olabilmesi için, devletin temel kurallarının tek bir belgede toplanmış olması da zorunlu değildir. Gerçi ülkelerin çok büyük çoğunluğu, anayasalarını tek bir belgede düzenlemeyi yeğlemişlerdir. Ancak örneğin İspanyollar anayasalarını 1942, 1945, 1946, 1947 yıllarında kabul ettikleri ayrı temel yasalarla oluşturma yoluna gitmişlerdi. (Bugün ise İspanya'da, 1978 tarihli yeni bir anayasa yürürlüktedir). Demek ki, bir ülkede dar anlamda bir anayasanın varlığını belirleyebilmek için, anayasakoyucunun, önemli eksikleri bulunsa bile, bir ya da birkaç belgeye bu adı vermesi yeterlidir.

İster geniş ister dar kapsamında alınsın, *bilimsel anlamda* anayasa sözcüğü, hiçbir *değer yargısı* taşımaz. Bilimin gözünde, tarihteki köleci devletlerin geniş anlamda birer anayasaları olduğu gibi, çağdaş buyurgan devletlerin de dar anlamda birer anayasaları olabilir. Bilimin görüşü bu olmakla birlikte, aşağıda görülecek nedenlerden dolayı, anayasa sözcüğü *geçmişte*, belli bir değer yargısının göstergesi durumuna gelmiştir. On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda yaygınlık kazanan bu anlayışa göre, dar anlamda anayasalar yalnızca *özgürlükçü* devletlere özgüdür. Buyurgan devletlerin anayasası olamaz. Bu anlayışın en çarpıcı örneği, 1789 tarihli İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nin 16. maddesinde görülmektedir. Buna göre: "Hakları güvenceye bağlanmamış ve güçler ayrılığı belirlenmemiş bir toplumun *anayasası yoktur*." Üstelik bu anlayış, gücünü oldukça yitirmiş olmasına karşın, günümüzde bile tümüyle ortadan kalkmış değildir. Oysa bilimde, bilim sözcüklerini tanımlamada, bu tür değer yargılarına yer olmamak gerekir.

Geniş anlamda anayasaların bilimsel açıdan incelenme tarihi çok gerilere gitmekte ve Eski Yunan'a dek uzanmaktadır. Yalnızca Atina anayasası üzerine yazdıkları günümüze ulaşmış olmasına karşın, İ.Ö. dördüncü yüzyılda yaşamış olan Aristote-

les'in (384-322) 158 anayasa incelediği bilinmektedir. Ondan bir kuşak önce yaşamış olan Eflatun (Platon) (427-347) da, devlet olgusu, dolayısıyla da anayasal düzen üzerinde kafa yormuş bir düşünürdür.

Siyasalbilim alanında bu ilk denemelerin Eski Yunan'da ortaya çıkmış olması elbette bir raslantı değildir. İ.Ö. sekizinci yüzyılda, Yunan yarımadasında yüzlerce kent-devlet bulunuyordu. Bu devletçikler kendi aralarında, barışçıl ya da savaşçıl, sürekli ilişki içindeydiler. Öte yandan, her biri, gitgide keskinleşen bir sınıf ayrımına ve bunun yarattığı sürekli savaşımına konu olmuştu. Kısacası, Eski Yunan'da, yönetenler-yönetilenler ilişkisinin nasıl düzenleneceği, gerçek yaşam içinde bir sorun durumuna gelmiş, bu sorun bir dizi devletçik içinde değişik biçimlerde çözülmüş; üstelik devletçiklerin sayısının çok olması ve birbirlerine yöresel yakınlıkları, bunların arasında *anlamli karşılaştırmalar* yapma olanağını yaratmıştır. Bu durum, Eski Yunan'ın siyasal düşünce alanında gerçekleştirdiği büyük atılımın nesnel kaynağı olmuştur.

Roma'nın üstünlüğünden başlayarak, büyük imparatorlukların ve büyük dinlerin insanlığa egemen olmasıyla birlikte, bu nesnel koşullar da ortadan kalkmıştır. İmparatorluklar çok sayıda devletçik arasında karşılaştırmalar yapma olanağına son vermiş, siyasal birliklerin boyutları genişledikçe, yöneten-yönetilen ilişkisi, salt yetkili bir yöneticiye tartışmasız boyun eğme biçimine bürünmüştür. Hristiyanlık olsun, İslamiyet olsun, yarattıkları düşün yapılarıyla bu eğilimi güçlendirmişlerdir. Roma İmparatorluğu'nun yıkılışıyla Batı'da beliren feodal düzen, toprak mülkiyetine dayanan katı bir toplumsal katmanlaşma yaratarak, yöneten-yönetilen ilişkisini, geniş ölçüde, feodal beylerle kral arasında yetki paylaşımı sorununa indirgemıştır.

Geniş anlamda anayasaların yeniden bilimsel açıdan incelememesi için, çağdaş devletleşme olgusunun belirlediği yeniçağı beklemek gerekmiştir. Bu yeni atılımın öncüsü, *Niccolo*

Machiavelli (Nikolo Makyavelli) (1469-1527), ilginç bir biçimde, yine çok sayıda prensliğin ilişki içinde bulunduğu on altıncı yüzyıl İtalyasında ortaya çıkmıştır. Machiavelli'nin çözmek istediği sorun, daha önce Fransa ve İngiltere'de kurulmuş olan türden ulusal bir devletin İtalya'da kurulması idi. Bundan dolayı, bütün dikkatini, bu birliği sağlayabilecek olan "erk" olgusu üzerinde topladı. Aynı çağın düşünürü olan Fransız Jean Bodin'in (Jon Boden) (1530-1596) sorunu ise, Fransa'da kurulmuş olan ulusal devletin birliğini korumaktı. O günün koşulları içinde bunun yolu, kralın yetkilerini güçlendirmekten geçiyordu. Bodin, daha önce değinilen "egemenlik" kavramını ortaya atıp bunun kuramını geliştirerek, işte bu amacı sağlamaya çalıştı. On yedinci yüzyıl İngiliz düşünürü Thomas Hobbes (Tomas Hobs) (1588-1679) için ise ana sorun "güvenlik"ti. Yönetilenlerin güvenliğini sağlamak için Hobbes, Bodin gibi, tek geçerli çözümü saltık monarşide görmüştür.

Ulusal devletlerin kurulması ve birliği, yeniçağla ortaya çıkan yeni bir sınıfın, *burjuvazinin* ilk ereği idi. Bu sınıfın varlığı ve gelişimi, düzenli bir *pazarın* varlığına ve gelişimine bağlı idi. Ulusal devlet, işte bu pazarın siyasal biçimini oluşturunuyordu. On yedinci yüzyılın ikinci yarısında, ulusal devlet sorununun çözülmüş bulunduğu ileri devletlerde ise, burjuvazi için *yeni bir sorun* gitgide daha büyük bir önem kazanmaya başladı. O da, bu devletlerin *yönetimine katılmaktı*. İşte bu yeni eğilimin ilk bayraktarı, İngiliz filozofu *John Locke* (Con Lok) (1632-1704) oldu. Bu düşünürün geliştirdiği görüşlerle, yukarıda sözü edilen "liberal" düşüncenin de temelleri atıldı.

On sekizinci yüzyıl, Batı dünyasında burjuvazinin siyasal egemenliğini gerçek anlamıyla başlatan yüzyıldır. Aşağıda sergilenen nedenlerle, burjuvazinin siyasal üstünlüğü *yazılı anayasalar* biçiminde belirmiştir. Böylece, on sekizinci yüzyıldan itibaren burjuvazinin egemenliğinin pekişmesine koşut olarak, hem

ulusal devletler artan bir hızla yaygınlaşmış, hem de bu devletler, kural olarak, yazılı anayasa yöntemini benimsemişlerdir.

Sonuçta bugün, Eski Yunan'da siyasalbilimin doğuşunu hazırlayan koşullar, daha üst bir düzeyde yeniden ortaya çıkmıştır. Eski kent-devletlerin yerini ulusal devletler almıştır. Bunlar artık dünyanın her yanına yayılmış durumdadır. Eski kent-devletlerde bile keskinleşmiş bulunan sınıf ayrımları, bugün çok daha büyük bir çapa ulaşmıştır. Öte yandan, dünyanın tümünü kavrayan bir iletişim ağı, türlü siyasal uygulamaları karşılaştırmak için yöresel yakınlığa gerek bırakmamıştır. Bugün, yöneten-yönetilen ilişkisinin gerçekte nasıl düzenlendiğini sayısız örnekte izleme olanağına sahip olmamız, bu ilişkinin nasıl olması *gerektiği* yolundaki soyut yaklaşımları *geçersiz* kılmış; yeniden *bilimsel* bir yaklaşımın somut önkoşullarını yaratmıştır.

Yukarıda belirtildiği gibi, tarihsel gelişim, geniş anlamda anayasaların her devlette belli bir belge içinde toplanması yönünde olmuş, yani dar anlamda anayasalar gitgide yaygınlaşmıştır. Ancak açıktır ki, bu gelişim, "anayasa" sözcüğünün geniş ve dar anlamları arasındaki ayrımı ortadan *kaldırmamıştır*. Geniş anlamda anayasa, bir devletin siyasal gerçeğini verir. Bu anlamda, daha önce anlatılan *siyasal dizge* ve *siyasal düzen* kavramlarıyla özdeştir. Bu gerçeğin, şu ya da bu ölçüde belli bir belgede düzenlenmiş bulunması ya da bulunmaması, geniş anlamda anayasayı, yani siyasal dizge ve siyasal düzeni araştırma gereğini, hiçbir biçimde ortadan kaldırmaz.

Yazılı anayasa kavramı, dar anlamda anayasa ile *eşanlamlıdır*. Tarihsel gelişimin belli bir aşamasında en önemli anayasa kurallarını bağlayıcı bir belge içinde toplama gereğini duyan devletler, açıktır ki bunu ancak yazılı bir biçimde yapabilirlerdi. Dar anlamda anayasalara *yazılı anayasa* denmiş olmasının nedeni budur. Yoksa, dar anlamda anayasanın *tüm* kurallarının zorunlu olarak yazılı olacağı ya da yazılı anayasa dışında, dar anlamda *hiçbir* anayasa kuralı bulunamayacağı sanılmamalıdır.

Geniş anlamda anayasalar çerçevesinde, bir devletin yazılı anayasası yoksa, o zaman kesinlikle *göreneksel* bir anayasası var demektir. Başka bir deyişle, bütün devletlerin anayasaları ya yazılıdır, ya da *görenekseldir*. *Göreneksel* anayasaların özelliği, bu tüzel yapılarda kendisine "anayasa" denebilecek, üstün nitelikli bir belgenin bulunmamasıdır.

↓ Her tüze düzeninde *göreneğin* az ya da çok bir etkisi vardır. Bu etkinin türünü ve derecesini belirleyen şey, içinde bulunulan tüze düzenidir. Yazılı tüzenin başat olduğu bir düzende, örneğin yazılı anayasa düzeninde, *görenekler* ancak yazılı kuralların izin verdiği ölçüde geçerli olabilirler. Yani *görenek*, yazılı kuralın eksikliğini tamamlar, onun boş bıraktığı bir alanı düzenleyebilir; ancak ona üstün gelemmez.

Göreneksel anayasa düzeninde ise, *görenek* *üstün* durumdadır. Tüze düzeni içinde yazılı kuralın görece yerini belirleyen de *görenektir*. Başka bir deyişle, *göreneksel* bir düzende belli bir yazılı kural anayasal bir önem kazanmışsa, bunun nedeni yine *görenektir*.

Özetlemek gerekirse, *görenek*, hem yazılı, hem de *göreneksel* anayasa düzenlerinde belli bir yer tutar. Ancak, yazılı anayasa düzeninde *ikincil* bir yerde iken, *göreneksel* anayasa düzeninde *ilk sırayı* alır. Dolayısıyla, yazılı anayasa-*göreneksel* anayasa ayrımından, bir yanda hiç *göreneksel* anayasa kuralı bulunmadığı, öteki yanda ise hiç yazılı anayasa kuralı bulunmadığı sonucu çıkarılmamalıdır. Bu ayrımın gerekçesi, hangi tür kurallara *öncelik* verileceğinin belirlenmesidir. İlk anda düşünülebileceğinin aksine, somut yaşamda bu önceliğin önemli sonuçları olabilmektedir.

İşte bu belirtilen anlam içinde çağdaş tarihte ilk yazılı anayasa, 1654 yılında, Cromwell İngilteresinde parlamento tarafından kabul edilen "Instrument of Government" (yönetim aracı, demektir) adlı belgedir. Ancak bu girişim ömürlü olmamış, İngiltere-

re kısa süre sonra göreneksel anayasa düzenine dönmüştür. Yazılı anayasa düzenini sürekli olarak benimseyen ilk ülke, Amerika Birleşik Devletleri'dir. 17 Eylül 1787 tarihli Amerikan Anayasası, bugün yürürlükte olan *en eski* yazılı anayasadır. Avrupa'da yazılı anayasalar çağını ise Fransa açmıştır.

On sekizinci yüzyılın sonunda başlayan bu gelişme artan bir hız kazanmış ve günümüzde, yazılı anayasa düzeni, göreneksel anayasalar karşısında tartışmasız bir üstünlük elde etmiştir. Bugün artık, İngiltere, İsrail gibi birkaç ülke dışında, yeryüzündeki ülkelerin çok büyük çoğunluğu yazılı bir anayasaya sahiptir.

Göreneksel anayasalardan yazılı anayasalara bu genel geçişin *nedeni*, bu hareketin kaynağı olan *sınıfın* özelliklerinde saklıdır. On sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı'da siyasal üstünlüğünü adım adım pekiştiren *burjuva sınıfı*, ticaret dünyasında doğmuştur. Dolayısıyla, siyasal düşünyapısı da bu dünyanın yöntemleriyle koşullanmıştır. *Ticarette* en yaygın tüzel araç *sözleşmedir*. Bu koşullanmanın etkisindeki burjuvazi, tüm toplumu bir sözleşmeler ağı olarak görme eğiliminde olmuştur. Bu sınıfın yükselme çağında, doğrudan doğruya toplumun kuruluşunu açıklamak için bile, en geçerli çözümün hep bir "toplum sözleşmesi" temeline dayandırılmış olması bundandır. Bilindiği gibi *Toplum Sözleşmesi*, Jean-Jacques Rousseau'nun (Jan Jak Ruso) (1712-1778) en tanınmış yapıtının adıdır. Ancak buradan, bu düşüncenin Rousseau'ya özgü olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Sözleşme düşüncesi, çağa damgasını vurmuş en temel görüştür. Durum böyle olunca, yani toplumun bile sözleşme ile kurulduğu düşünülünce, toplumda siyasal erki eline geçirmekte olan burjuvazinin, bu süreç içinde kazandığı her önemli mevziyi bir sözleşme ile korumaya çalışmış olması doğaldır. "Anayasacılık devimi", işte bu türden bir *siyasal sözleşmeler dizisi* olarak gün yüzüne çıkmıştır.

Burjuvazinin başlattığı diğer bir akım olan *ulusalcılığın* yaygınlaşması da *aynı yönde* etkide bulunmuştur. Ulusal devletlerin

sayısı arttıkça, yazılı anayasalar da aynı ölçüde çoğalmıştır. Siyasal alanda elde edilen başarıları yazılı bir belgede resmileştirerek sağlama bağlama yöntemi zamanla öteki sınıflarca da benimsenince, burjuvazinin bu buluşu siyasal dünyanın genel kuralı durumuna gelmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda sömürge imparatorluklarının yıkılmasıyla hızlanan *devletleşme* süreci de buna katkıda bulunmuştur. Sonuçta, uzun ya da kısa, karmaşık ya da yalın olsun, günümüzde devletlerin büyük çoğunluğu, yazılı bir anayasaya sahiptir.

Bilindiği gibi, sözleşmelerin *biçim koşulları*, düzenledikleri konunun önemine orantılı olarak katılaşır. Dolayısıyla, siyasal erkin paylaşılması ve sınırlandırılması söz konusu olunca, yazılı anayasalar düzenine geçilmesiyle birlikte, bunca önemli bir konuyu düzenleyen bu belgelerin *değiştirilmesinin* birtakım güç koşullara bağlanmış olmasına şaşmamak gerekir. Gerçekten de, yürürlükteki en eski yazılı anayasa olan Amerikan Anayasası, bugün dünyada değiştirilmesi en güç olan anayasalardan biridir.

Gerçi, yazılı anayasalar çağına geçilirken, bu konuda birtakım duraksamalar görülmemiştir değildir. Bu duraksamaların kaynağı, o dönemde yeni benimsenmeye başlanan *ulusal egemenlik* kavramına ilişkin olarak gelişen katı anlayıştı. Ulus sınırsız bir egemenliğe sahip ise, anayasasını değiştirmek için gelecekte nasıl bir yol izleyeceği şimdiden saptanamaz, deniyordu. Fransa'da Rahip Sieyès'in (Siyes) (1748-1836) sözcülüğünü yaptığı bu görüş, düşünyapısal olarak tutarlı idi; ancak, siyasal yaşamın gereklerine uymuyordu. 1791 yılında Fransa'nın ilk yazılı anayasasını kaleme alanlar, ulusun kendi anayasasını değiştirme yetkisinin sınırsız olduğunu düşünmekle birlikte, bu yetkinin kullanılma yönteminin anayasada saptanmasının "ulusal çıkara" daha uygun olduğunu kabul etmişlerdir. Zamanla bu tartışmalar unutulmuş, anayasayı değiştirme yönteminin yine anayasaca belirlenmesi yolu genel olarak benimsenmiştir.

Ancak, açıktır ki, anayasayı değiştirme yetkisine getirilen bu sınırlama, *yeni* bir anayasa yapımında söz konusu değildir. Anatiüde bu iki işlem ayrı adlarla anılır. Yeni bir anayasa yapma işlemi *asal kuruculuk* yetkisine girer ve bunun dar bir tüzel sınırlaması yoktur. Buna karşılık, var olan bir anayasada değişiklik yapma işi *türev kuruculuk* yetkisine girer ve işte bu yetki, yürürlükteki anayasa tarafından sıkıca sınırlandırılmıştır. Başka bir deyişe, asal kuruculuk *siyasalbilimin*, türev kuruculuk ise *tüzebilimin* alanına girer. Yine de, asal kuruculukta tam bir kural-sızlığın geçerli olduğu sanılmamalıdır. Zamanımızda bir metne “anayasa” denebilmesi için, hem *hazırlanış biçiminin*, hem de *içeriğinin* kimi asgari koşullara uygun olması zorunludur.

Kolayca kestirilebileceği gibi yürürlükteki anayasanın göreneksel ya da yazılı oluşuna göre, türev kuruculuk yetkisinin karşısında dikilen engeller birbirinden çok ayrı olacaktır. Göreneksel bir anayasada en üstün kural görenek olduğuna göre, anayasanın nasıl değiştirileceğini de göreneğin kendisi belirler. Dolayısıyla, göreneksel bir anayasa, yeni bir görenek yaratan uygulama ile değiştirilebileceği gibi, sıradan herhangi bir yasa ile de değiştirilebilir. Buna karşılık, yazılı anayasalar, genel kural olarak, anayasa değişikliğini, gerçekleşmesi yasa yapımından çok daha güç olan özel koşullara bağlarlar. İşte tüzel durumdaki bu ayrılığa dikkat çekmek amacıyla, İngiliz siyasalbilimcisi James Bryce (Ceyms Brays) (1838-1922), *esnek* (yumuşak, bükülgen) anayasalar ile *katı* (sert, bükülmez) anayasalar ayrımını ortaya atmıştır. Bu ayrıma göre, göreneksel anayasalar esnektir, yani bunların değiştirilmesinde tüzel bir güçlük yoktur. Yazılı anayasalar ise katıdır, yani bunların değiştirilmesinin önünde aşılması güç tüzel engeller vardır.

Ne var ki, Bryce’ın bu ayrımının üzerinden geçen yaklaşık bir yüzyıllık zaman, ayrımın önemini geniş ölçüde azaltmıştır. Bunun nedeni, daha önce de belirtildiği gibi, günümüzde göreneksel anayasaların sayısının son derece azalmış bulunmasıdır. Başka

bir deyişle, Bryce'ın ölçütü korunacak olursa, bugünkü anayasaların neredeyse *tümünü* katı saymak gerekecektir. Oysa, geçen zaman içinde, getirdikleri değiştirme koşulları bakımından yazılı anayasaların birbirlerinden çok ayrılabilirdikleri ortaya çıkmıştır. Bu durumda, esnek anayasa-katı anayasa ayrımının anlamını koruyabilmesi için, *yazılı anayasaların da* bir bölümünü, göreneksel anayasalarla birlikte, esnek saymak zorunludur. Dünya anayasalarının getirdikleri somut düzenlemelere bakarak, esnek anayasa-katı anayasa ayrımı için çağdaş verilere uygun yeni bir ölçüt geliştirilebilir. İşte bu yapılabilirse, esneklik katılık ayrımı, anayasaların incelenmesinde yardımcı olacak tüzel bir araç niteliğini koruyabilir.

Aşağıda yine belirtileceği gibi, anatüze artık yalnızca birtakım tüze belgelerini inceleyen bir bilim dalı olmaktan çıkmıştır. Bunun böyle olmasının nedeni, gerçek yaşamda tüze kurallarının çok kez sözde ya da kâğıtta kalmasıdır. Bunları incelemekle yetinen bir bilimdalının, gerçeğin kendisini gözden kaçırması tehlikesi önlenemez.

Uygulamada, birçok yazılı anayasa, ilişkin bulunduğu ülkenin siyasal yaşamına tümüyle yabancı kalabilmektedir. Bunlara, sözde anayasa anlamında "nominal anayasalar" adı verilir. Bu tür belgeler, ya devlet adamları tarafından önemsenmediklerinden, ya da yalnızca tanıtı (reklam) aracı olarak düşünüldüklerinden korunurlar.

Bir bölüm ülkede ise anayasalar, gerçek siyasal yaşamı düzenlememekle birlikte, ulaşılmak istenen bir ülkü niteliği taşırlar. Bu tür anayasalara, izlenecek yolu gösterdikleri için "izlence anayasa" adı verilir. Bu tür anayasaları bilmek, o ülkenin resmi amacını öğrenmek bakımından yararlıdır. Ancak, bu belgelerle yetinilerek söz konusu ülkenin gerçek siyasal yaşamı öğrenilemez.

Ülkelerin çoğunluğunda ise, anayasalar karma bir nitelik taşırlar. Koydukları kuralların bir bölümü sözde kalmakta, bir bö-

lümü gelecekte ulaşılmak istenen durumu göstermekte, bir bölümü ise gerçekte uygulanmaktadır. Kaldı ki bu ayrım, yalnızca kuralların arasında geçerli değildir. Aynı kural, belli bir dönemde gerçekten uygulanmakta, başka bir dönemde ise savsaklanmakta olabilir.

İşte bütün bu nedenlerden dolayıdır ki, bir ülkenin anayasası ister göreneksel ister yazılı olsun, anayasa gerçeği anlaşılmak isteniyorsa, dar anlamda anayasa düzenlemelerinin ötesine geçmek, anayasanın *nasıl* uygulandığına bakmak zorunludur. Ya da başka bir deyişle, hem devlete, hem siyasal dizgeye, hem de siyasal düzene, yalnız tüzebilim açısından değil, *siyasalbilim* açısından da bakmak gereklidir.

İlk bakışta sanılacağına aksine, bu gereksinim yalnızca yazılı anayasası olan ülkeler bakımından ortaya çıkmaz. Gerçi, "anayasa" adını verdiği resmi bir belgeyi kabul etmiş bir ülkede, siyasal gerçeğin bu belge ile ne ölçüde çatıştığını görmek görece kolaydır. Ancak, aynı çatışma, göreneksel anayasalı ülkelerde de olabilir. Göreneklerden sık sık söz edilmesine karşın uygulamada bunların aksine davranılabilir. O zaman sorun, aksi uygulamanın, göreneği çiğnediğini mi, yoksa sessizce değiştirdiğini mi saptamaktır.

Görüldüğü gibi, anayasaların varlıkları, nitelikleri ve uygulanma dereceleri, birbirlerinden ayrılması gereken sorunlardır. Bunların hiçbiri önemsiz değildir. Tümünü kavramayan bir yaklaşımın, gerçeği öğrenmede yetersiz kalması kaçınılmazdır. Onun içindir ki, bir ülkenin anayasal gerçeğini ortaya koyabilmek için, yalnızca dar anlamda anayasasıyla ya da yalnızca göreneksel anayasal kurallarıyla yetinmemek, uygulamaya bakarak *geniş anlamda anayasasını* ya da başka bir deyişle, *siyasal dizgesini* ve *siyasal düzenini* de incelemek zorunludur.

6. ANATÜZE

Tüze, kısaca, toplumu düzenleyen ve kamu gücüyle desteklenen kuralların tümü olarak tanımlanabilir. Toplumda, tüze kuralları dışında, başka kurallar da vardır. Örneğin, aktöre, din ya da görgü kuralları. Bunları tüze kurallarından ayıran en önemli öge, arkalarında *kamu gücü desteği* bulunmamasıdır.

Aktöre kuralları iyi ile kötüyü, din kuralları sevap ile günahı, görgü kuralları uygun ile uygunsuzu ayırmaya yararlar. Tüze kuralları ise, haklı ile haksızı ayırır. Kolayca kestirilebileceği gibi, haklı davranış, genel olarak, aktörece "iyi", dince "sevap" ve görgüce "uygun" sayılır. Dolayısıyla, bir toplumda tüzenin koruduğu davranışlarla, öteki kuralların koruduğu davranışlar arasında genel bir çakışma vardır.

Ne ki, bu çakışma eksiksiz değildir. Belli bir davranış, toplumdaki öteki kurallarla çatışmasına karşın, tüzeye aykırı olmayabilir. Örneğin özel ilişkilerde yalan söylemek aktörece kötü

sayılır, ancak tüzeye yasaklanmış değildir. Oruç tutmamak dince günahdır, ancak tüzeye aykırı değildir. Yolda görülen bir tanışa selam vermemek görgüsüzlüktür, ancak yine tüzeye aykırı sayılmaz. Demek ki, aktörenin, dinin, görgünün koruduğu davranışlarla tüzenin korudukları genel olarak uyuşsa bile, bu uyuşum eksiksiz bir çakışma niteliğinde değildir.

Tüze kuralları ile öteki toplumsal kurallar arasındaki en önemli ayırım, kurallara aykırı davranışların karşılaşacağı tepki açısındandır. Tüze dışındaki toplumsal kurallara aykırı bir davranışın bedeli, yerinme ya da başkalarınca ayıplanma olabilir. Ancak, tüzeyi çiğnemenin bedeli kamu gücü tarafından uygulanan bir *yaptırımdır*. Gerçi ayıksız her tüze kuralının bir yaptırımı bulunması zorunlu değildir. Özellikle anatüze açısından bu böyledir. Yine de ilke olarak, yaptırımsız bir tüzel düzen düşünülemez.

Demek ki, tüze düzeni ile kamu gücü arasında *kopmaz* bir bağ vardır. Bu bağ, hem tüzel kuralın *oluşmasında*, hem de *uygulanmasında* belirir. Bir tüze kuralına toplumca gereksinim duyulması yetmez. Bu kural ancak *kamu gücü tarafından benimsendiğinde*, yani bu gücün desteğini kazandığında tüze kuralı durumuna gelir. Öte yandan, kamu gücü, tüze kuralına aykırı davranışı ödetmeye, yani şu ya da bu biçimde bir yaptırım uygulamaya *tek yetkili* durumundadır. Bu anlamda, kamu gücü, tüze düzeninin hem *kaynağı*, hem *sorumlusu*, hem de *güvencesidir*.

Belli bir toplumda yürürlükte bulunan tüze kurallarının hepsi aynı güçte değildir. Örneğin Türkiye’de, yasa tüzükten, tüzük de yönetmelikten daha güçlüdür. İki ayrı düzenleme arasında çatışma olursa, daha güçlü olanın kuralları geçerlidir. İşte *anayasa kurallarının* özelliği, bütün öteki tüze kurallarından *daha güçlü* olmalarıdır. *Tüze devleti*, bu nedenle, yürürlükteki bütün tüzel kuralların anayasaya uygun olmasını gerektirir.

Anayasadan kaynaklanan kurallar, tüzebilimin bir dalı olan *anatüze* tarafından incelenir. Bilindiği gibi tüzebilim, ilgilendiği

alana göre, iki büyük kola ayrılır: 1) Kamu tüzesi, 2) Özel tüze. Birincisi *devletin* taraf olduğu ilişkileri, ikincisi ise *kişilerin* kendi aralarındaki ilişkileri düzenler. Açıktır ki, anatüze bu kolların birincisine girer ve incelediği kuralların niteliği gereği, *en üst sırada* yer alır. Çünkü anatüze, doğrudan doğruya devletin, başka bir deyişle, tüm tüze düzenine kaynaklık eden kamu gücünün kuruluşunu düzenler.

Uygar toplumun yaşamında tüze, *birinci derecede* yer tutar. Tüze olmadan, düzenli yaşam olanaksızdır. Bu bakımdan, devleti anlamak için, öncelikle, hangi kurallara bağlı olduğunu bilmek gerekir. Ancak gerçeği kavramak için bu *yetmez*. Yukarıda da belirtildiği gibi, dar anlamda anayasa ile geniş anlamda anayasa arasında hiçbir zaman tam bir çakışma yoktur. Onun için *tüzel açı* ile yetinmemek, siyasal olaylara toplumbilim yöntemleriyle de bakmak zorunludur. Toplum bilimlerinin konumuzu ilgilendiren dalı siyaset bilimidir. Öyleyse, tüzel açının yanı sıra, *siyasalbilim* açısını da kullanmak gerekir. Üstelik, bunlar da yetmez. Her siyasal ve tüzel oluşum, bir toplumsal *gelişimin* ürünüdür. Bu gelişim çizgisi, hiç değilse kabaca bilinmeden, bugünkü olguları ve kurumları anlamak olanaksızdır. Onun içindir ki, tüzel ve siyasal açıların yanında bir de *tarihsel açıya* gereksinim vardır. İşte bütün bu nedenlerden dolayı, anatüze derisinde, tüzel, siyasal ve tarihsel açıların *üçünü* de kullanma zorunluğu ile karşı karşıya kalırız.

Ne var ki, bu zorunluluk karşısında, daha önce belirtilene benzer, ikinci bir *yöntembilimsel* sorun dizisi belirmektedir. Anımsanacağı üzere, yukarıda, gerçeği kavramak için devlet, siyasal dizge ve siyasal düzen düzeylerini *birlikte* göz önünde bulundurmak gerektiği, ancak bunu yaparken, her düzeyin kendi *özgüllüğünü* de unutmamak gerektiği belirtilmişti. İşte, bakış açıları da, buna koşut yöntembilimsel sorunlar vardır. Bir yandan gerçeğe hem tüzel, hem siyasal, hem de tarihsel açılardan bakmak gerekirken, öte yandan, her açının *kendine özgü* özellikleri

olduğu da unutulmamalıdır. Gerçekten de, tüzebilimin, siyasalbilimin ve tarih biliminin araçları *değişiktir*. ANATÜZE konusu, dolayısıyla da DERSİ, ancak bütün bu yöntembilimsel gerekler göz önünde tutulursa hakkıyla kavranabilir.

ÖRNEK SİYASAL DÜZENLER

1. GELİŞMİŞ KAPİTALİST DÜZENLER

Bunların *iki* temel özelliği vardır. *Bir kere*, bu toplumların hepsinde, toplumsal yaşamın her alanında, *burjuvazi* üstün durumdadır. Üretim araçlarının kural olarak *özel mülkiyette* bulunduğu bu toplumlarda, geçimsel, siyasal ve düşüngüsel alanlarda, burjuva sınıfı önder konumundadır. *İkincisi*, kendi burjuvazilerinin önderliğinde bu toplumlar, dünyanın en ileri toplumları durumuna gelmişlerdir. Özellikle *üretim araçları* alanında çarpıcı boyutlara erişmiş olan bu ilerilik, durmadan yenilenen bir yordambilgisine ve bunu besleyen engin bir doğa bilimleri bilgisine dayanmaktadır. Bu başarıları sayesinde dünya çapında üstün duruma gelen bu kapitalist toplumlar, kendi siyasal yapılarını ve düşüngülerini de her yana yayma olanağını bulmuşlardır.

Sözü edilen bu toplumlar, genellikle *Batı* kavramı çerçevesinde kümelendirilmektedirler. Bunun nedeni, bu yoldaki ilk büyük atılımların önce Avrupa'nın batısında, sonra da Amerika anakarasında görülmüş olmasıdır. Ancak Batı bugün bu coğrafî anlamı aşmıştır. Örneğin bir Uzak Doğu ülkesi olan Japonya, Batı'nın en öndeki ülkelerinden biri durumuna gelmiştir. Kaldı ki, aynı kü-

menin içinde sayılabilecek ya da hiç değilse bu kümeye aday durumuna gelmiş, başka doğulu, kuzeyli ya da güneyli ülkeler vardır. Kısacası Batı, bir coğrafya kavramından çok, bir geçimsel, siyasal, düşüğüsel yaşam biçimi, tek sözcükle bir *uygarlıktır*.

Batı uygarlığı, bugüne dek, çok değışik iki siyasal düzen üretmiştir. Bunlardan biri *demokrasi*, öteki ise *faşizmdir*. Demokrasi bu toplumların *olağan* evrimlerinin ürünü iken, faşizm *olağandışı* bunalımların sonucunda belirmiştir. Kapitalist toplumlar, bu siyasal düzenlerin ilk örneklerini, tarihsel gelişim içinde, önceden tasarlamadan ortaya çıkarmışlardır. Bunlar bir kez ortaya çıktıktan sonra ise, hem öteki batı ülkelerinde, hem de dünyanın geri kalan bölümünde sayısız öykünine ve uyarlamaya konu olmuşlardır. Dolayısıyla bu düzenleri anlamak için, ilk örneklerinin nasıl bir oluşum içinde ortaya çıktığını bilmek zorunludur.

Önce, burjuvazinin olağan düzeni olan demokrasi konusu ele alınacak. Bu alanda dünyaya örneklik ettiği tartışmasız olan üç ülke vardır: İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri ve Fransa. Aşağıda, bu ülkelerin gelişimleri anatüze açısından özetlenecek, sonra da bu gelişmelerden çıkarılabilecek ortak sonuçlar araştırılacak.

1.1. DEMOKRATİK DÜZENLER

1.1.1. İNGİLTERE ÖRNEĞİ

Kapitalist ülke düzenlerine örneklik etmiş olan ülkeler arasında, İngiltere'nin ("Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda Birleşik Krallığı" demek daha doğru olmakla birlikte, daha yaygın olarak kullanılan "İngiltere" adı yeğlenmiştir) özel bir yeri vardır. Gerçekten de, öteki iki demokratik ülke örneğı olan Amerika ve Fransa'ya da örneklik etmiş olması nedeniyle, İngiltere, *örneklerin örneğidir*. Hem İngiltere'nin bu özelliğı, yalnızca ileri kapitalist ülkeler açısından değıl, dünya devletlerinin hemen hemen

tümü bakımından geçerlidir. Dünyada siyasal kurumları *en çok taklit edilmiş* olan ülke İngiltere'dir.

Niye İngiltere dünya devletlerinin baş örneği olmuştur? Bu sorunun yanıtı, İngiltere'nin evrensel *burjuva egemenliğinin* beşiği olmasında aranmalıdır. Yeniçağın yaratıcısı olan burjuva sınıfı, ulusal egemenliği önce İngiltere'de elde etmiştir. Ayrıca, dünyanın fethine çıkan burjuvazinin hareket noktası İngiltere olmuştur. Dolayısıyla İngiltere, hem *en ileriye*, hem de *en egeme-ni* temsil ettiği için, baş örnek olmuştur.

Bugünkü İngiliz demokrasisine kaynaklık eden tarihsel geliş-me, ayırım çizgisi aşağı yukarı on yedinci yüzyılın ortasından geçen *iki ayrı bölümden* oluşmaktadır. Bu bölümlerin ilkinin özelliği kral egemenliğine dayanması, ikincisinininkinin ise parla-mento egemenliğine tanıklık etmiş olmasıdır. Buradaki inceleme de, egemenliğin kullanıcısındaki bu temel ayrılığa koşut olarak, iki ayrı bölüm halinde yürütülecektir.

Günümüz İngilteresinin siyasal tarihi, genellikle *on birinci* yüzyıldan başlatılır. Bunun nedeni, bugüne varan gelişmenin ilk anlamlı adımlarının o yüzyılda atılmış olmasıdır On birinci yüz-yılda, bugün İngiltere adını verdiğimiz topraklarda, bir Anglo-Sakson krallığı vardı. Bu krallık, Fransa'nın kuzey batısında yerleşmiş olan Norman'ların istilasına uğradı. Anglo-Saksonlar, *Hastings* savaşında yenildiler ve sonuçta, Norman'ların egemenli-ği altında yeni bir krallık kuruldu. Bugünkü İngiltere Krallığı'nın kökeni, işte 1066 yılında kurulmuş olan bu devlettir.

Normanların başında adanın egemenliğini eline geçiren Kral I. William ("Fatih"), istila ettiği bu yeni toprakları, kendisiyle birlikte savaşan baronları ve şövalyeleri arasında bölüştürdü. Böylece ortaya, yaklaşık altı yüz baronluk ve altı bin şövalyelik çıktı. Kral William, baronlukların ve şövalyeliklerin sayısını yüksek tutmak, baronlarına verdiği toprakları ülkenin çeşitli yer-lerinden seçmek gibi önlemlerle, baronların ve öteki feodal bey-

lerin fazla güçlenmelerine engel oldu. Böylece İngiliz feodalizmi, örneğin Fransız feodalizmine göre, çok daha *özekçi* oldu.

İngiltere’de kralın yetkilerinin daha başından geniş tutulması, *baronları*, birbirleri ile uğraşacakları yerde, birleşip krala karşı kendi konumlarını savunmaya itti. Bunun sonucunda, İngiliz demokrasisinin gelişmesi bakımından çok olumlu olan bir savaşım süreci çıktı ortaya. On birinci yüzyıldan başlayarak İngiliz siyasal kurumlarının kökenini oluşturan süreç, lordlarla kral arasında yaşanan bu sürekli savaşım olmuştur.

Baronlarla kral arasındaki çekişmede ilk önemli aşama, 1215 yılında, Kral "Yurtsuz" John ile baronlar arasında, Runnymede çayırında imzalanmış olan *Magna Carta Libertatum* adlı belgedir. Kıran kırana bir savaşım sonucunda, kralın baronlara yenilmesiyle kabul edilmiş olan bu "Büyük Özgürlük Fermanı"nın olağanüstü önemi, çağcıl demokrasi tarihinde kralın yetkilerini sınırlayan *ilk temel belge* olmasıdır.

Magna Carta’yı oluşturan 63 madde, İngiliz feodal toplumunun çeşitli sınıf, katman ve kurumlarının *geleneksel* olarak sahip oldukları hak ve özgürlükleri *güvenceye* bağlamaktadır. Bu sınıflar içinde, en önemlisi, hiç kuşkusuz baronlardır. Magna Carta, baronların toprakları, sürüleri, ülkenin akarsuları ile ormanları üzerindeki geleneksel haklarını, ayrıca da, varlıklarını kalıtçılarına bırakma haklarını açıkça tanımaktadır. Baronların yanı sıra, hakları korunan diğer bir önemli toplumsal sınıf, özgür köylülerdir. Fermanın sözünü ettiği en önemli kurum ise Kilise’dir. Kili-se’nin tam özerk olmasını sağlayan temel ayrıcalıklar burada yinelenmiştir. Ayrıca fermana, geleneksel *uyruk hakları* da resmen anımsatılıp açıkça tanınmaktadır. Bu hakların en önemlileri şöyle sıralanabilir: 1) Adalet satılamaz, reddedilemez, geciktirilemez; 2) Suçsuz ceza verilemez; 3) Ceza suça orantılı olmalıdır; 4) Zorallım yasaktır; 5) Kendilerinin izni olmadan uyrukların araçları kullanılamaz; 6) Ülkeye giriş ve çıkışlar serbesttir; 7) Tam bir ticaret serbestisi vardır.

Magna Carta, anımsattığı bu temel hak ve özgürlükleri güvenceye bağlamayı da unutmamıştır. Ülke baronlarının kendi aralarından seçecekleri 25 barona, sözü edilen hakların gerçekten tanınıp tanınmadığını *denetleme* yetkisi verilmiştir. Bu baronlar, gerektiğinde kralın mallarına geçici olarak elkoymak suretiyle, fermanın uygulanmasını sağlayabileceklerdi.

Ayrıca Magna Carta, soyluların, ruhbanın ve mülk sahibi temsilcilerinin kral tarafından, *danışma* amacıyla toplanmasını öngörmüştü. Kral, bu temsilcilerin izni olmadan, uyruklardan vergi toplayamayacaktı. İşte özellikle bu son düzenleme sayesinde ki, bu temsilcilerin oluşturduğu meclis zamanla yetkilerini artırabilmiş ve İngiliz demokrasisinin en önemli kurumu haline gelebilmiştir.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Magna Carta, kralla baronlar arasındaki sürekli çekişmede yalnızca bir durak olmuştur. Krallar kendilerini güçlü duyumsadıkları anlarda, Büyük Ferman'da anımsatılmış bulunan uyruk haklarını uygulamada tanımamak için ellerinden geleni yapmışlardır. Buna karşılık, feodal düzenin çeşitli egemen sınıf ve katman temsilcilerinden oluşan ve az önce sözü edilen meclis de, olanak bulduğu ölçüde sık toplanarak, kendi haklarını ısrarla savunmuştur. *On üçüncü yüzyıl* içinde adım adım kurumlaşan bu meclise, bir *görüşme yeri* olmasına bakılarak, Fransızca "parler" (konuşmak) eyleminden türetilmiş olan *parlamento* (İngilizce "parliament", Fransızca "parlement") adı verilmeye başlanmıştır. 1295 yılında I. Edward tarafından toplanan ve görece olarak daha geniş bir temsile dayandığı için "örnek" diye nitelendirilmiş olan parlamentodan itibaren, bu kurum artık İngiliz devlet yapısının *ayrılmaz* bir parçası durumuna gelmiştir.

Parlamentonun, genel yapı bakımından, aşağı yukarı bugünkü görünümünü elde etmesi *on dördüncü yüzyılda* olmuştur. Önce, Kilise temsilcileri, kendi sorunlarını serbestçe çözmek ve kralla ne ölçüde para yardımında bulunacaklarını kendi aralarında ka-

rarlaştırmak istediklerinden, ayrı olarak toplanmaya başlamışlardır. Böylece, ilk önemli gelişme, ruhbanın parlamento toplantılarına katılmaktan vazgeçmesi olmuştur. Öte yandan, soylu olmayanların gitgide artan sayıda temsilci göndermelerinden rahatsız olan soylular, bunlardan ayrı olarak toplanmak gereğini duymuşlardır. Sonuç olarak, 1332 yılından başlayarak, parlamento, bugünkü iki meclisli grtnmn kazanmıştır. Meclislerin birine *Avam Kamarası*, ötekine ise *Lordlar Kamarası* denmiştir.

Bu bölünme ortaya çıktıktan sonra, her temsilcinin, ancak kendi sınıfının bulunduğu kamaraya katılabilmesi kural olmuştur. Dolayısıyla, birinci lord durumunda olan kral da, artık yalnızca soyluların bulunduğu meclise gider olmuştur. Bu durum karşısında, soylu olmayanlardan ("avam"dan) oluşan öteki meclis, kararlarını krala iletebilmek için, kendi içinden bir sözcü ("speaker") görevlendirme alışkanlığını edinmiştir. Speaker unvanını taşıyan ilk sözcü 1377'de görevlendirilmiştir. (Ancak, kendilerine "parlour" ya da "prolecutor" denen szciler görevlendirme yöntemi daha 1258'de başlamıştır.) Bugün Avam Kamarası *başkanının* Speaker unvanını taşımasının kökeni budur.

Her devlette uyrukların yöneticilerden belli dileklerde bulunma hakkı vardır. Dolayısıyla, uyruk temsilcilerinden kurulu parlamentonun da elinde, çok eski bir geleneğe dayanan bu *dilekçe hakkı* bulunuyordu. Parlamento bu hakkı, Magna Carta'da kendisine açıkça tanınan *vergiyi onaylama hakkıyla* birleştirerek, zamanla yasama yetkisini eline geçirmeyi başardı. Doğallayın, böylesine önemli bir gelişme, birdenbire ortaya çıkmadı: aşağı yukarı  yüzyıl gibi uzun bir süre içinde gerçekleşti. Parlamento yeleri geleneksel olarak sahip oldukları dilekçe verme hakkını, gitgide, kralın onaylayacağı yasa metinleri hazırlama biçiminde kullanmayı alışkanlık haline getirdiler. Çok önem verdikleri nerileri onaylatmak için de, ellerinde bulunan vergiye izin verme yetkisini bir pazarlık aracı olarak kullanmaya başladılar.

Gerçi, kralın kendi malı olan önemli bir varlığa, dolayısıyla da gelire sahip olması, parlamentonun pazarlık gücünü oldukça kısıtlıyordu. Ancak, sık sık olan savaşlar, eninde sonunda kralı parlamentodan vergi izni alma zorunluğuyula karşı karşıya bırakıyordu. O zaman da parlamento, kendi yasa önerilerini krala dayatma olanağını buluyordu. Aşağı yukarı on beşinci yüzyılda başlayan ve on yedinci yüzyılda tamamlanan bu süreç, *yasama yetkisinin* parlamentonun eline geçmesiyle sonuçlandı. Kuramsal olarak kralın (İngiltere’de Taç da, iki meclisle birlikte parlamentonun parçası sayılır), meclislerin kabul ettiği bir yasayı reddetme hakkı vardır. Ancak bu *veto* (Latince, "reddediyorum" demektir) yetkisi, en son 1707’de, Kraliçe Anne tarafından kullanılmış, sonra da geçerliğini yitirmiştir. Bugün, tüze açısından bakıldığında, İngiliz "parlamentosunun" (gerçekte, Avam Kamarası’nın) yasama erki sınırsız görünür.

On altıncı yüzyılda anatüze bakımından görülen en önemli gelişme, Anglikan Kilisesi’nin kurulmasıdır. Koyu bir Katolik olan VIII. Henry’nin, kendisine bir erkek evlat vermemiş olan karısını boşamada diretmiş olması ve papanın bu evliliği iptale yanaşmaması gibi, görünüşte yüzeysel bir nedenle ortaya çıkan büyük anlaşmazlık sonucunda, İngiltere Krallığı, 1534’te, Roma Kilisesi’nin etki alanından çıkmıştır. Bu anlaşmazlığın temelinde yatan ve Anglikan Kilisesi’nin kurulmasına yol açan *toplumsal* neden ise, Roma Kilisesi’nin elinde İngiliz topraklarının aşağı yukarı beşte birinin bulunması ve öteki feodal beylerle, yükselmekte olan burjuva sınıfının bu toprakları ellerine geçirmek istemeleridir. Gerçekten de, Anglikan Kilisesi kurulduktan sonra, Roma Kilisesi’nin elindeki İngiliz toprakları, İngiliz uyruklara satılmış ya da dağıtılmıştır. Bu olay, yüzeysel nedenlere bağlı görünen büyük değişmelerin gerçekte, daha derin toplumsal nedenleri bulunduğunu gösteren güzel bir örnektir.

İngiltere’de, daha 1215 Fermanı ile ticaret serbestisinin güvenceye bağlanmış olduğu yukarıda belirtilmişti. Bu serbesti

sayesinde, *burjuva sınıfı*, yüzyıllar geçtikçe gitgide oluştu, güçlendi ve çok önemli bir güç haline geldi. On yedinci yüzyıl, bu gücün, siyaset sahnesini altüst edip kendi gereksinmelerine göre yeniden düzenlemesine tanıklık etmiştir. Bu yeniden düzenlemenin büyük bir bunalımlar dizisi görünümünü almasının nedeni ise, 1603 yılında, I. James ile birlikte, Tudor'ların yerine, yeni bir hanedanın, Stuart'ların İngiltere tahtına oturmuş bulunmalarıdır. Bu hanedan üyelerinin belirleyici özellikleri, monarşinin yetkilerini saltık olarak görmeleri, İngiliz uyruklarının yüzyıllardır sahip oldukları ve hep inatla savunageldikleri geleneksel hak ve özgürlükleri tanımaya yanaşmamaları idi. Bu tutumun kısa zamanda büyük bir bunalıma yol açması kaçınılmazdı. Çatışmada taraflar, kral ile parlamento idi. Kralın elindeki silah parlamentoyu dağıtmak ve toplantıya çağırılmamak, parlamentonun elindeki silah ise, kralın vergi istemlerini reddetmek ve bakanlarını yargılamaktı.

Bu büyük çekişmede *yargıçlar* da taraftı. Norman istilasından sonra göreneksel Anglo-Sakson tüzesi hızla önemini yitirmiş, buna karşılık kralın mahkemelerinin önemi adım adım artmıştı. On üçüncü yüzyıldan itibaren, en önemlileri Westminster'e yerleşen bu mahkemelere Westminster mahkemeleri deniyordu. Bu mahkemelerin yargıçları, on üçüncü ile on altıncı yüzyıllar arasında, *yargılama yöntemi* ("usul") kuralları son derece sıkı bir biçimde düzenlenmiş olan ve kararlarını daha önceki *örneklere* ("emsal") dayandıran ortak bir tüze ("Common law") geliştirdiler. Öte yandan, on dördüncü yüzyıldan başlayarak yeni bir tüze düzeni çıktı ortaya. On altıncı yüzyılda Tudor hanedanının yarattığı özekleşme eğilimine koşut olarak iyice güçlenen bu yeni düzen, doğrudan doğruya kralın bir bakanına ("Chancellor") bağlı olarak kurulmuştu. Common law'un *aşırı biçimciliğinin* yol açtığı haksızlıkları gidermeye yönelik olan bu ikinci düzene "equity" ("adalet duygusu" ya da "hakkaniyet" diye çevrilebilir) adı verildi. Bu rakip tüze düzeninin gelişmesi, geleneksel Common law yargıçlarında gitgide güçlenen bir tepki yarattı.

Sonuçta, parlamento-kral çekişmesinde, yargıçlar da parlamento-nun tarafını tuttular. Böylece, aşağıda görüleceği gibi, bu çekiş-mede parlamentonun üstün gelmesi, İngiltere’de *yargıç bağımsızlığını* sarsılmaz bir temele oturttu. Daha sonra, on dokuzuncu yüzyıl içinde çıkarılan bir dizi yasa ile, "equity" kuralları Common law dizgesine katıldı. O gün bu gündür, İngiliz mahkemeleri, hem Common law hem de "equity" tüze düzenlerini, uyumlu bir biçimde birlikte uyguluyorlar.

1625’te tahta oturan I. Charles zamanında, kral-parlamento çekişmesi doruğa çıktı ve bir tarafın kesin yenilgisiyle son buldu. Önce, I. Charles, parlamentonun sunduğu "*Petition of Rights*"ı (Haklar Dilekçesi) 1628’de kabul etmek suretiyle, uzlaşmak istiyormuş gibi göründü. Ancak, bir yıl içinde öcünü alarak parlamentoyu dağıttı ve on bir yıl boyunca toplanmamasını sağladı. Ne ki, vergi izni alabilmek için çaresiz kalıp 1640 yılında parlamentoyu yeniden toplantıya çağırınca, artık hiç dağılmadan on üç yıl boyunca işbaşında kalan bu "Uzun Parlamento"nun öcü de o ölçüde oldu. Parlamento, kralın izinsiz koyduğu vergileri kaldırdı, zulümleri ile ün salmış olan iki bakanı yargılayıp idam ettirdi, hazineyi ve orduyu kendi denetimi altına aldı. I. Charles tepki gösterip ileri gelen parlamento üyelerini tutuklattırınca da, parlamento asker toplayıp kralın üzerine yürüdü ve içsavaş (1642-1645) sonucunda yenik düşen I. Charles’ı yargılayarak Ocak 1649’da *idam ettirdi*.

Bütün devrimler gibi, İngiliz Devrimi de, durulmadan önce, ilk ereklarının ötesine taşıtı. Gerçekten de, kral idam edildikten sonra, Lordlar Kamarası da dağıtıldı ve *cumhuriyet* ilan edildi. 1653 yılında ise parlamento güçlerini utkuya götürmüş olan Lord Cromwell’in buyurgan yönetimi başladı. Aynı tarihte, yukarıda, temel kavramlar anlatılırken sözü edilen "*Instrument of Government*" (Yönetim Aracı) adı altında bir yazılı anayasa yapıldı ve 1654 yılında toplanan yeni parlamento bu anayasayı kabul etti. Ne var ki, kralı idam ettirmiş olan bir parlamentonun

Cromwell'in buyurganlığına katlanması beklenemezdi. Gerçekten de, iki güç arasında çatışma çok kısa süre içinde başladı. Bunun üzerine Cromwell, kralın izinden giderek parlamentoyu dağıttı ve türlü hilelere başvurarak kendi taraftarlarının egemen olduğu yeni bir meclis topladı. Ayrıca, çok güçlenmiş olan "Avam"ı dengelemek üzere, Lordlar Kamarası'nı yeniden toplantıya çağırdı. Güçlerini geleneklerden alan parlamento üyelerinin, hileli baskı yöntemlerini kabul etmelerine elbette olanak yoktu. Cromwell'e karşı savaşım adım adım sertleşti. Cromwell 1658'de ölünce, yerini oğlu almaya kalkıştı; ancak başaramadı. Sonuçta parlamento, kendi haklarını en iyi geleneksel düzen içinde koruyabileceği görüşüne vararak cumhuriyetten vazgeçti ve 1660'ta, on bir yıl önce idam ettirdiği I. Charles'ın oğlunu, II. Charles'ı tahta çağırdı. Bu, görünüşte bir "restorasyon" (eskinin yeniden kurulması) idi. Gerçekte ise, İngiliz tarihinde yepyeni bir düzen başlamış, *parlamentonun tartışmasız üstünlüğüne dayanan* yeni bir dönem açılmıştı.

İngiliz anayasal gelişmelerinin *ikinci bölümünü* oluşturan bu yeni dönemin ayırdedici özelliği, kralın ancak *parlamentonun izin verdiği ölçüde* erk sahibi olabilmesiydi. Gerçekten de, örneğin 1685'te tahta oturan II. James, bir Katolik olarak yetiştirmiş olduğu küçük oğlunun kendisinden sonra tahta geçmesini sağlamaya kalkışınca, parlamentonun tepkisi karşısında Fransa'ya kaçmaktan başka çare bulamadı. Parlamentonun kararı ile, taht, kralın Protestan olan büyük kızı Mary ile eşi William of Orange'a (Oranj Dükü) geçti. Tahttaki bu değişiklik sırasında, 1689 yılında parlamentonun kabul ettiği ve "*Bill of Rights*" (Haklar Yasası) adıyla tarihe geçen bir yasa, egemenliğin artık kimin elinde bulunduğunu açık seçik bir biçimde ortaya koyuyordu.

1215 tarihli fermana yapılanın aksine, artık ayrıntılı düzenlemelere gerek yoktu. Parlamentonun yeni utkusunu açıkça duyurmak ve herkesin bildiği birtakım temel ilkeleri kısaca anım-

satmak yetiyordu. Bu ilkeleri şöyle özetleme olanağı vardır: 1) Parlamento sık sık toplanacaktır; 2) Parlamento seçimlerine karışılmayacaktır; 3) Parlamento tam bir söz özgürlüğünden yararlanacaktır; 4) Parlamentonun yaptığı yasalar, kral dahil herkesi bağlayacaktır (fermanlar yasalara aykırı olamayacaktır); 5) Parlamentonun izni olmadan asker toplanamayacaktır; 6) Parlamentonun izni olmadan vergi alınamayacaktır. Görüldüğü gibi, 1689 yasasında ilan edilen bu ilkeler, çoktan kazanılmış bir utkunun, çoktan gerçekleştirilmiş bir devrimin belgelenmesinden başka bir anlam taşııyordu.

Parlamentonun bu kesin üstünlüğünün, yalnızca yasama bakımından değil, doğrudan doğruya *yürütme* bakımından da birtakım sonuçlar yaratması kaçınılmazdı. Egemenlik artık parlamentonun eline geçtiğine göre, yürütmenin de parlamentoya karşı sorumlu olması gerekiyordu. Ancak, kralın kendisinin sorumlu tutulması, krallık kurumunun özü olan *kral yanlış yapmaz* ("the king can do no wrong") kuralıyla çatışıyordu. Bu çatışmanın çözümü, kendisine hiçbir sorumluluk yüklenemeyecek olan krala, hiçbir yetki de tanımamaktı. Böylece, yürütme yetkisi, *kral adına* hareket eden ve parlamentonun karşısında *sorumlu* olan bakanların eline geçti.

Aynen yasama alanında olduğu gibi, yürütme yetkisinin sahibindeki bu değişikliğin gerçekleşmesi için yine yüzyılların geçmesi gerekmiştir. Ne var ki, on yedinci yüzyılın sonuna gelindiğinde, yürütme yetkisinin *bakanlar tarafından* kullanılacağı ve bakanların *parlamentoya karşı sorumlu* olacakları kuralı, artık tartışma götürmeyecek biçimde yerleşmişti.

Bundan sonra değişen tek şey, bu sorumluluğun *biçimi* olmuştur. Bakanların parlamentoya karşı taşıdıkları sorumluluğun ilk biçimi, *cezai sorumluluk* olmuştur. "Impeachment" adını taşıyan bu kuruma göre, 1376'dan, yani daha on dördüncü yüzyıldan beri, Avam Kamarası bakanları suçlama, Lordlar Kamarası da böylece suçlanan bakanları yargılama yetkisine sahipti. Parla-

mento, kendisini güçlü gördüğü dönemlerde bu yetkiyi kullanıyordu. Yukarıda belirtildiği gibi, Uzun Parlamento, I. Charles'ın iki bakanını idam ettirmekten çekinmemiştir. Buna karşılık, kral kendini güçlü gördüğünde yargılanıp suçlu bulunmuş olan bakanlarını bağışlayabiliyordu. 1700 yılında, parlamento, yeni bir yasa kabul ederek kralın bu *af yetkisini dahi kaldırdı*.

Bunun sonucunda bakanlar, parlamento karşısında, kurtuluşu olmayan ve sonu ölüme bile varabilecek sürekli bir gözdağı altında kaldılar. Bu tehlikeden korunmak için de, doğallayın, haklarında bir suçlama eğilimi belirir belirmez görevden çekilme yoluna gitmeye başladılar. İşte bu yoldan, cezai sorumluluktan adım adım *siyasal sorumluluğa* geçildi. Artık bakanlar için gereksiz duruma gelen "impeachment" yöntemi, resmen kaldırılmamakla birlikte, İngiltere'de en son 1805'te kullanıldı. O tarihten sonra, cezai sorumluluk yolu hiç işletilmedi.

İngiltere'de yürütme sorumluluğunun tahttan bakanlara geçmesini hızlandıran raslantısal bir olgu da, 1714 yılında Hanover hanedanının tahta geçmesi oldu. Hanedandaki bu değişiklik, Kraliçe Anne Stuart'ın çocuksuz ölmesi üzerine, 1701 tarihli *Act of Settlement* gereğince gerçekleşti. Böylece kral olan I. George ile onu izleyen II. George, Almanca'dan başka dil bilmiyorlardı. Dolayısıyla, kralın bakanlar kurulu görüşmelerini izlemesine olanak yoktu. Sonuçta, *yürütmenin bölünmesi* süreci tamamlanmış oldu: kral bir yanda, bakanlar öteki yanda kaldılar.

Yürütmenin bu biçimde bölünmesi önemli sonuçlar doğurdu. Parlamento bölündüğünde kralla ilişkisini yitiren "Avam"ın kralla bir sözcü göndermesi gibi, kralla bağı kopan bakanlar kurulu da, kendi içinden bir bakanı kurulun görüşlerini kralla iletmekle görevlendirmeye başladı. Doğallayın, bu bakanın bir görevi de, kralın görüşlerini kurula aktarmaktı. Bu yüzden iki tarafın da güvenini taşıması gerekiyordu. Zamanla, aracı durumundaki bu bakan artan bir önem kazandı. Bu gelişme, bugünkü *başbakanlık* kurumunun kaynağı oldu.

Yürütmenin parlamento karşısında sorumlu olacağı kuralı, gitgide kralı kendi bakanlarını *parlamentonun çoğunluğu* içinden seçmeye yöneltmiştir. Kral böylece, bakanlarının suçlanmayacağını, dolayısıyla da çekilmeye zorlanmayacağını güvenceye almaya çalışmıştır. Kralın bu davranışının bir sonucu, aynı çoğunluk içinden seçilen bakanlar kurulunun *kendi aralarında* da iyi anlaşılan insanlardan oluşması, yani gerçek bir *kurula* dönüşmesi olmuştur. Siyasal eğilim bakımından bakanlar böyle türdeş olmaya başlayınca, doğal olarak, birine yönelen güvensizlik aynı zamanda *tümüne* yönelen bir güvensizlik haline gelmiştir. Böylece, on yedinci yüzyıldan beri artık kesin olarak kabul edilmiş olan bakanların teker teker sorumluluklarının yanı sıra, bakanlar kurulunun toplu sorumluluğu kuralı yerleşmeye başlamıştır. On sekizinci yüzyılın ortalarında, Robert Walpole'un başbakanlığı (1721-1742) zamanında başlayan bu gelişme, Robert Peel'in başbakanlığı (1841-1846) zamanında, yani on dokuzuncu yüzyılın ortalarında kesin bir nitelik kazanmıştır. İngiliz parlamentarizminin, dolayısıyla da, dünyadaki bütün *parlamentar dizgelerin* özü olan, *kabinenin toplu siyasal sorumluluğu ilkesi*, İngiltere'de bundan sonra artık tartışmasız kabul edilen bir kural durumuna gelmiştir.

Yukarıda belirtildiği gibi, İngiltere'de parlamento bu yükselişine koşut olarak, bir başka güç de adım adım bağımsızlaşıyordu. Bu da *yargı gücü* idi. Özellikle 1679 yılında kabul edilen "Habeas Corpus" (Latince olan bu deyim, gözaltına alınan kişinin yargıç önüne çıkarılma hakkını belirtir) yasasıyla, İngiliz yargıcı, her türlü keyfi yakalama ve tutuklamaya karşı yurttaşın en büyük güvencesi durumuna geldi. Bunun yanı sıra, parlamento kabul ettiği yasaların, ister istemez ortaya çıkacak davalar nedeniyle, uygulamada ancak mahkemelerin *yorumu* ile etkili olabilmesi, yargıcın gücünü ve bağımsızlığını daha da pekiştirdi. Sonuçta, İngiliz devlet yapısında *güçler ayrılığı*, bir yanda yürütmeyi kendi bağımlılığına almış olan *yasama* ile, öteki yanda *yargı* arasında gerçekleşti.

Ne var ki, yargının bağımsız olması ya da parlamentonun egemen konuma yerleşmesi, İngiltere’de demokrasinin gerçekleştiği anlamına gelemezdi. Çünkü, *parlamentonun demokratik niteliği çok zayıftı*. Gerçekten de, iki meclisten biri, Lordlar Kamarası, seçime değil, soy üyeliğine dayanıyordu. Öteki meclisin, Avam Kamarası’nın temsil niteliği ise, son derece zayıftı. Seçmen olabilmek için önemli ölçüde gelir getiren bir mülk sahibi olma zorunluğu vardı. Parlamentoyu demokratik bir yapıya kavuşturabilmek için, hem soya dayanan ikinci meclisin yetkilerini kısmak, hem de birinci meclisin temsil niteliğini artırmak gerekiyordu. Bu gelişmeler ise, ancak çok yakın tarihlerde gerçekleşmiştir.

Yirminci yüzyıla gelinceye dek, *Lordlar Kamarası*, uygulamada zayıflamış olmasına karşın Avam Kamarası ile eşit yetkilere sahip bir meclis olarak kalmıştır. Bu durum, 1911 yılında kabul edilen bir yasa ile kesin bir değişikliğe uğramış ve Avam Kamarası’nın birer yıl ara ile üç kez üst üste kabul ettiği bir tasarrının, Lordlar muhalif kalsalar bile yasalaşacağı kuralı konmuştur. *Akçal tasarılar* için ise, bu muhalefet süresi son derece kısaltılmış ve en çok bir aya indirilmiştir. Ayrıca, hiçbir kaçamak olanağı bırakmamak üzere, hangi tasarıların akçal nitelikte olduğunu saptama yetkisi de Avam Kamarası Başkanı’na ("Speaker") verilmiştir. Liberallerin getirdiği bu ilk büyük sınırlamadan sonra, 1949 yılında, bu kez İşçi çoğunluğu Lordlar Kamarası’nı daha da kısıtlamış, Avam’ın bir yıl ara ile iki kez üst üste kabul edeceği tasarıların öteki meclisin onayı olmasa da yasalaşacaklarını karara bağlamıştır. Böylece, akçal yönü bulunmayan tasarıların Lordlar Kamarası tarafından geciktirilebilme süresi iki yıldan *bir yıla* indirilmiştir. Bugün artık Lordlar Kamarası, bu yetkisini bile kullanmamakta, Avam Kamarası’na karşı direnecek yerde, yararlı olabileceğini duyumsadığı konularda Avam Kamarası’na yardımcı olma ve kamuoyunu aydınlatma görevini üstlenmekle yetinmektedir.

Öte yandan, Lordların *siyasal denetim* yetkileri de çok büyük ölçüde zayıflamıştır. Bilindiği gibi, İngiltere’de çok eskiden gelen bir kurala göre, her bakan ancak üyesi bulunduğu meclise girebilir. Dolayısıyla, her meclis de, ancak kendi üyesi olan bakanlardan hesap sorabilir. Yirminci yüzyılın başında, *başbakanın* Avam üyesi olması kuralı getirilmiştir. (Lordlar üyesi son başbakan, 1902’de görevinden çekilen Lord Salisbury’dır.) Buna ek olarak, en önemli bakanlıkların Avam üyelerine verilmesi, ancak önemsiz bakanlıkların lordlara bırakılması geleneği yerleşmiştir. Böylece Lordlar Kamarası, bakanlar kurulunu tümüyle düşürme yetkisini yitirdiği gibi, önde gelen bakanlardan teker teker hesap sorma olanağını da elinden kaçırmıştır.

Yirminci yüzyılın başından beri gerçekleştirilen bu değişikliklerle yetkileri iyice kısılan ikinci meclisin, son zamanlarda, *üyelik koşullarında* da değişiklikler yapma eğilimi belirmiştir. Babadan oğula geçen geleneksel lordlukların sayısı, 1999’daki köktenci değişiklik sonucunda, 800’den 92’ye düşürülmüştür. Bunların yanı sıra, taç tarafından, belli görevleri yerine getirmek için atanan iki lord öbeği vardır: 1) Law Lord’lar (bu yargıç lordlar, *temyiz mahkemesi* olarak iş gördüklerinde, Lordlar Kamarası’nı bir başlarına oluşturlardı; 75 yaşında emekli olduktan sonra da üyeliklerini korurlar, ancak artık yargıçlık yapamazlardı. Ekim 2009’da yeni bir yüce mahkeme -The Supreme Court- göreve başladı ve böylece, Lordlar Kamarası’nın yüzyıllardır kullandığı yargı yetkisi son buldu. Kamarada görev yapan 12 Law Lord yeni mahkemeyi oluştururken, geriye kalan yargıç lordlar, artık kamaranın çalışmalarına katılmamakla birlikte, ölünceye dek üyeliklerini koruyacaklar); 2) Spiritual Lord’lar (sayıları 26 olan bu ruhani lordluklar, ülkenin iki başpiskoposu ile önde gelen piskoposlarınca doldurulur; bunlar 70 yaşında emekli olunca üyelikten ayrılırlar; Kasım 2014’te, kadınlara da piskoposluk yolu açıldı; 2016’da, Lordlar Kamarası’nda iki kadın piskopos görev yapıyordu). 1958 yılında gerçekleştirilen önemli bir değişiklikle, bu belli görevler dışında geleneksel lordlarla

aynı işi gören ancak üyelikleri çocuklarına geçmeyen *yaşam boyu lordluklar* yaratılmıştır. Böylece, lordluğun kalıtsal soylulukla bağı koparılmış, bir tür ulusal onurlandırma aracına dönüştürülmüştür. Bu değişiklik çerçevesinde, Lordlar Kamarası'na ilk kez *kadınlar* ("leydi"ler) da kabul edilmeye başlanmıştır. (Ayrıca, 1963'te, *kalıtsal* lordluğun da kadınlara geçebileceği kabul edilmiştir.) Zamanla, yaşam boyu üyelerin sayısı çok artmış ve Lordlar Kamarası'nın en kalabalık bölümü haline gelmiştir. (2016'da bu tür üyelerin sayısı 680. Bunların 202'si kadın.)

Parlamentonun demokratikleşmesi ile ilgili olarak, yakın tarihlerde yapılan ikinci büyük atılım, *Avam Kamarası'nın* temsil yeteneği ile ilgilidir. *Seçmen tabanının* aşırı darlığını gidermek için gerçekleştirilen ilk "Büyük Düzeltim" ("Büyük Reform") 1832 tarihlidir. Bu adım "büyük" olarak nitelendirilmesine karşın, toprak sahipleri dışında, burjuvazinin bile yalnızca yarısına oy hakkını getirmiştir. Önemi, seçmenlerde yarattığı sayısal artıştan çok, belli bir mülk sahibi olmayanların da seçmen olabileceklerini kabul etmekle gerçekleştirdiği nitelik değişiminden gelmektedir. 1867'de yapılan ikinci bir düzeltim, oy hakkını, kent halkının tümüne, yani küçük burjuvazi ile işçi yığınlarına yaymıştır. Tarım işçileri ise, ancak 1884'te oy sahibi olmuşlardır. Oy vermenin *gizliliği*, 1872'de kabul edilmiştir. Oy hakkı bakımından *kadın-erkek eşitliği*, 1928'de gerçekleştirilmiştir. *Eşit oy* kuralı, yani herkesin yalnızca bir tek oy verebileceği ilkesi, 1948'de kabul edilmiştir. On sekiz yaşını dolduran *gençlere* oy hakkı 1969'da tanınmıştır. Bugün artık, Avam Kamarası'nı oluşturan 650 üye, eşit, gizli, tek dereceli geneloy ilkelerine göre seçilmektedir.

Meclisin *dönemi* beş yıldır. Son yıllara dek, genellikle bu süre tamamlanmadan, *yürütmenin* kendisine uygun gelen zamanda meclisi *dağıtması* sonucunda, seçimler daha kısa aralarla yenilenmekteydi. 2011 yılında bu alanda köklü bir değişiklik yapıldı ve seçim günü, beş yılda bir Mayıs ayının ilk Perşembe'si olarak

belirlendi. (Gelecek seçim, 7 Mayıs 2020 günü yapılacak.) Bu kuralın ayrığı, güvenoyu alabilen bir hükümet kurulamaması ya da Avam Kamarası'nın, üye tamsayısının üçte ikisinin oyuyla genel seçim kararı alması. Ancak böyle bir erken seçime gidildiği durumlarda bile, aradan en az dört yıl geçtikten sonra yeni seçim, yine 2011 yasasının belirlediği günde yapılacak. Bu düzenlemelerle, çok önemli bir gelenek, genel seçimlerin görevdeki başbakanın uygun gördüğü tarihte yapılması geleneği son bulmuş oldu.

Oy hakkının genişlemesi, İngiltere'de *siyasal partilerin* doğup büyümesine ve gitgide siyasal yaşama damgalarını vurmasına yol açmıştır. Siyasal yaşamı belirleyen parlamento-kral çatışmasına koşturarak, iki büyük siyasal akım ortaya çıkmış ve on sekizinci yüzyıl boyunca bunlar iki karşıt "parti" ("taraf", demektir) oluşturmuşlardır. Başlangıçta partilerle parlamento *grupları* (yani meclis içindeki yandaş üye topluluğu) neredeyse özdeştir. Ancak, 1832'den itibaren, seçmen tabanının genişlemesine koşturarak, partiler de adım adım ülke çapında *örgütlenmeye* başlamışlardır.

İlk partiler, *Whig* ve *Tory* diye adlandırılmışlardır. Whig'ler değişmeden, ilerlemeden, özgürleşmeden yana olmuşlar; Tory'ler ise, olanak bulunduğu ölçüde, kurulu düzenin korunmasını savunmuşlardır. Zamanla, Whig'ler *Liberal Parti*, Tory'ler ise *Muhafazakâr Parti* adını almışlardır. Ancak, İngiltere'de partileşmenin başından beri yürürlükte olan *iki parti dizgesi* bugün de korunmakla birlikte, taraflardan biri değişmiştir. 1900 yılında kurulan *İşçi Partisi*, 1922'den itibaren Liberal'leri geride bırakarak ikinci büyük parti durumuna gelmiştir. Dolayısıyla bugün, geleneksel Whig-Tory çiftinin yerini İşçi-Muhafazakâr çifti almıştır.

İngiltere'de iki parti dizgesinin süregitmesinin bir nedeni, siyasal yaşamın geleneksel olarak iki büyük akım biçiminde örgütlenmesidir. Bunun yanında çok önemli bir başka neden de, *seçim dizgesidir*. İngiltere'de bir kez oylama yapılır, yani seçim "tek turlu"dur. Her seçim çevresinden tek bir milletvekili seçilir,

yani "dar bölge" yöntemi uygulanır. Her seçim çevresinde en çok oy almış olan aday seçilir, yani "basit çoğunluk yöntemi" kabul edilmiştir. Böyle bir seçim dizgesi, iki büyük partiden fazlasının yaşamasına pek olanak bırakmaz. Gerçekten de İngiltere'de, zaman zaman üçüncü partiler belli bir atılım yapabilse de, seçim dizgesi bunu hızla öğütmekte ve kısa zamanda yine geleneksel iki büyük parti dizgesine dönüşmektedir. Şimdiye dek başarılı olan tek üçüncü parti, İşçi Partisi, bunu üçüncü partilikten kurtulup ikinci parti durumuna gelebilmesine borçludur.

Partilerin gelişimi İngiliz siyasal yaşamını kökünden değiştirmiştir. Gerçekten de, iki büyük ve *düzenceli* partiye dayanan çift parti dizgesinin yerleşmesi, hükümetin parlamentoya bağımlı olacağı ilkesini *tersine* çevirmiştir. Avam Kamarası üyeleri artık partileri sayesinde seçilebilmektedirler. Çoğunluk partisinin ileri gelenleri de bakanlar kurulunu oluşturmaktadır. Parti düzencesine uymayan milletvekilinin bir daha seçilme olasılığı hemen hemen sıfırdır. Bu durumda, meclis çoğunluğu, ister istemez hükümete bağımlı duruma gelmektedir. Başka bir deyişle, İngiliz demokrasisinin en önemli kurallarından biri olan yürütmenin yasamaya bağımlılığı, parti gerçeği nedeniyle, uygulamada işlememektedir.

Çoğunluk başıboş kalmasın diye, İngilizler bunun yerine başka bir denetim düzeneği geliştirmişlerdir. Seçimlerde ikinci duruma gelen partiye *resmi bir muhalefet* görevi yükleyerek, çoğunluğun denetimsiz kalmamasını sağlamışlardır. Bugün İngiltere'de muhalefet öylesine güven içinde çalışma olanağına sahiptir ki, birçok yazarın gözünde *muhalefetin* bu durumu, *demokrasinin varlık koşulu* haline gelmiştir.

İngiltere'de son zamanlarda göze çarpan ilginç bir gelişme de, 1997'de yapılan halkoylamaları sonucunda, *bölge meclislerinin* kurulmaya başlanmasıdır. Bugün, Londra'daki parlamento dışında, üç bölge meclisi vardır: İskoç Parlamentosu (129 üye), Kuzey İrlanda Meclisi (108 üye), Galler Meclisi (60 üye).

1.1.2. AMERİKA ÖRNEĞİ

Kapitalist ülkeler içinde, anatüze düzenlemeleri bakımından üzerinde durulması gereken ikinci örnek Amerika'dır. Amerika, gerçekte, bir anakaranın adıdır. Ancak, nasıl ki İngiltere örneğinde, bir bölgenin adı, içinde yer aldığı devletin tümü için kullanılıyorsa, Amerika örneğinde de, bir anakaranın adı, bu anakaranın bir bölümünde yer alan bir devletin, *Amerika Birleşik Devletleri'nin* adı olarak kullanılıyor. Günlük kullanımdaki bu yaygın anlam kaymaları, gerçekte, birinci örnekte bir bölgenin kendi devleti için, ikinci örnekte ise bir devletin kendi anakarası için, ne denli *belirleyici* olduğunun göstergesi.

Amerikan örneğinin dünya anatüze gelişmeleri çerçevesinde önemini anlamak için, bu ülkenin getirdiği temel yenilikleri şöyle bir anımsamak yeter: yazılı anayasa, birleşik devlet örnekçesi, katı güçler ayrılığı, seçime dayanan ikinci meclis, başkanlık dizgesi, yasaların anayasaya uygunluğunun yargısal denetimi, önseçim yöntemi, vb. Gerçi, daha önce belirtildiği gibi, bütün bu yeniliklere karşın, yine de Amerika'nın *kaynağının İngiltere* olduğu doğrudur. Ne var ki, bu kaynaklık yalınkat bir öykünme biçiminde olmamış, gerektiğinde İngiltere'ye karşı çıkan özgün bir aktarma, uyarlama ve geliştirme biçiminde olmuştur. Bu çelişkili etkilenimin gizi, ABD'nin özgün *tarihsel gelişiminde* saklıdır. Dolayısıyla, kısaca da olsa, önce bunu gözden geçirmek gerekir. ABD'nin günümüzdeki anayasal düzeni başka türlü anlaşılamaz.

İngiltere'den Amerika'ya göç, Stuart'lar zamanında başlamıştır. Anımsanacağı üzere, Stuart hanedanının tahta geçişi 1603 yılına rastlar. Amerika'da kurulan ilk İngiliz *kolonisi* Virginia'nın tarihi 1607'ye uzanır. Stuart'lar İngilteresinden, en çok iki tür insan kaçıyordu: *yoksullar* ve *Püriten'ler*. Birinciler geçim sıkıntısından, ikinciler ise dinsel baskıdan yıldıkları için anayurtlarını bırakıyorlardı. İngiltere'de yaygınlaşan kıtlık, yoksul insanları ister istemez serüvene itiyordu. Bunlar, yeni topraklara, *ekmek* için geldiler. Ancak İngiltere'de, kıtlıkla birlikte

baskı da yaygınlaşmıştı. Kendi özel yaşamlarını dinin öz gereklerine uydurmayı kural edinmiş olan Püriten'ler için, toplumsal baskıya boyun eğmek, dine başkaldırmak demektir. Onlar da, yeni topraklara, *özgürlük* için geldiler.

Gerçi bu topraklar, İngiliz Tacı'na aitti. Onun için, her gelen koloni halkının elinde, kendisine *ayrıcılık* bağışlayan bir kral fermanı bulunurdu. Ne var ki, bu ayrıcalık bir kez alındıktan sonra, her topluluğun nasıl yönetileceği, doğrudan doğruya o topluluğun üyeleri tarafından saptanıyordu. Bu saptamanın sonucu da, her zaman, İngiliz uyrukların geleneksel hak ve özgürlükleri ile toplum sözleşmesi düşüncesinin bir karışımı biçimini alıyordu. Sonuçta, kolonilerin sayısı arttıkça, Kuzey Doğu Amerika'yı, kendi kendini özgürce yöneten bir dizi İngiliz "cumhuriyetçiği" kapladı. 1732'de bunların sayısı on üçe ulaştı. Yine de bunlar görünüşte bağımlı idiler.

On sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren, İngiltere bu kolonileri kendisine rakip olarak görmeye başladı. Gerçekten de, ticaret serbestisi ve zengin doğal kaynaklar sayesinde, kolonilerin geçimdüzenleri hızla gelişmişti. İngiltere bu rekabeti önlemek için, birtakım *sömürgeci* yöntemler uygulamaya kalkıştı: Kimi malların kolonilerde üretimini yasakladı, kimi mallar için yalnızca İngiltere ile ticaret zorunluğu koydu, Amerikan mallarını taşıma işini kendi tekeline aldı, vb. Bekleneceği üzere, bu tür önlemler koloni halklarında artan bir huzursuzluğa yol açıyordu. İngiltere Parlamentosu buna daha fazla baskı ile karşılık verdi. Örneğin 1765 yılında koyduğu bir vergi ile, Amerikalıları yola getirmek için gönderilmiş bulunan İngiliz askerlerinin giderlerini de Amerikalılara yükledi.

Bu biçimde biriken baskılar, sonunda, Aralık 1773'te bir patlamaya yol açtı. Boston sakinleri, kendi limanlarında bulunan İngiliz gemilerine saldırarak, gemilerdeki çayları denize döktüler. İngiliz Parlamentosu, tepki olarak, Boston limanını kapattı ve limanın sahibi bulunan Massachusetts kolonisinin ayrıcalık fer-

manını iptal etti. Ne var ki, bütün koloniler Massachusetts'in yanında yer aldılar. Böylece de, İngiltere'ye karşı ayaklanmış oldular. Bu suretle başlayan savaş, 1775'ten 1783'e dek sürdü ve Amerikalıların utkusu ile sonuçlandı.

Bu savaşımalarını yürütmek için koloniler, kararlarını eşgüdümleyecek ortak bir örgen kurdular. İlk toplantısı Eylül 1774'te Philadelphia'da yapılan bu ortak örgene *Kongre* adı verildi. Kongre'nin özelliği, üye devletlerin eşit sayıda temsilci ile temsil edilmesi ve bir karar alınabilmesi için, temsilcilerin üçte ikisinin oyunun gerekli olmasıdır. Başka bir deyişle bu Kongre, tek bir devletin özeksel yasama örgeni değil, on üç *ayrı* devletin bağımsız istençlerini uzlaştırmaya çalışan bir kuruldu. On üç devletin oluşturdukları bu *devletler topluluğunun* ("konfederasyon"un) başkaca bir yürütme ya da yargı örgeni yoktu.

Kongre, 4 Temmuz 1776'da yaptığı toplantıda, *Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi*'ni kabul etti. Aşağı yukarı bir yüzyıl önce John Locke'un savunduğu ve İngiliz Parlamentosu'nun uygulamaya koyduğu temel siyasal ilkeler, bu belgede, gür bir sesle ve bu kez Amerikalılar açısından, bütün dünyaya duyuruluyordu. Bildirgenin özü şu idi: bütün insanlar özgür doğarlar ve özgür yaşarlar; devlet ancak bu özgürlükleri korumak ve bunlardan herkesin eşit derecede yararlanmasını *sağlamak için vardır*; bu özgürlüklere ilişkin devlet, kendi varlık nedenini yitirir; böyle bir devlete karşı *ayaklanmak*, hem hak, hem de ödevdir; İngiltere Hükümeti, Amerikalıların özgürlüklerini çiğneyerek, onları kendisine bağlayan temel sözleşmeyi bozmuştur; bu suretle serbest kalan Amerikan halkı, yeni bir hükümet kurmaya karar vermiştir.

İngilizlere karşı utku kazandıktan sonra, kolonilerin önünde iki yol vardı: ya her biri bağımsız bir devlet olarak kendi yoluna gidecek, ya da tek bir devlet çatısında birleşeceklerdi. Birlik herkesin çıkarına idi. Ne ki, küçük devletler, böyle bir ortaklıkta bütün yetkilerini yitirmekten korkuyorlardı. Sonuçta, onların da kaygılarını giderecek bir *birleşik devlet* ("federasyon") örnekçesi

üzerinde anlaşıldı. Amerika Birleşik Devletleri'nin kuruluşunu belgeleyen *anayasa*, 17 Eylül 1787'de, işte bu uzlaşmanın ürünü olarak kabul edildi.

Ne var ki, bu uzlaşma metnini on üç koloninin tümüne kabul ettirebilmek için, ilk dört yılda on tane ek ya da değişiklik getirmek gerekmiştir. Amerikalılar, İngilizlerden esinlenerek, bu ilk on eke (değişikliğe) topluca "*Bill of Rights*" adını vermişlerdir. Ayrıca, herhangi bir çoğunluğun bu uzlaşmanın hükümlerini kolaylıkla değiştirememesi için, *anayasa değişikliği* son derece güç koşullara bağlanmıştır. Yukarıda belirtildiği gibi, dünyanın en eski yazılı anayasası, en *katı* anayasalardan biri olarak doğmuştur. Anayasayı değiştirebilmek için yeni anayasanın kurduğu "Kongre"yi oluşturan iki meclisin ayrı ayrı üçte iki çoğunluğunun oyundan başka, birleşik devlete üye olan *eyaletlerin* yasama örgenlerinin en az dörtte üçünün onayı gerekir. Onun içindir ki, Amerika'da anayasa değişiklikleri, ancak yıllar süren çabalardan sonra sonuçlanabilmektedir.

İşte bu koşullarda, bin bir güçlük ve karşılıklı ödünle kabul edilebilmiş olan bu belge, ilginçtir ki, iki yüzyılı aşkın bir zamandır önemli ölçüde değişmeden yaşayabilmiş; ömrü uzadıkça da, adım adım neredeyse kutsal bir nitelik kazanmıştır. Bugün dünyada en çok saygı gören anayasa, Amerikan Anayasası'dır. Bu anayasa kabul edildiğinde, Amerika, üç milyon nüfuslu bir tarım ülkesi idi. Bugün (2016) ise, nüfusu 325 milyona yaklaşmıştır ve dünyanın en ileri sanayileşmiş ülkesidir. 1787 Anayasası, günümüzde de böyle bir ülkenin gereksinmelerine karşılık verebiliyorsa, bunun gizi, gerek görüldüğü her zaman yeterince esnek *yorumlarla* güncelleştirilebilmiş olmasıdır.

1787 uzlaşmasının koyduğu genel kurala göre, anayasanın açıkça birleşik devlete vermediği ya da üye devletlere yasaklamadığı bütün yetkiler, üye devletlere ya da halka aittir. Ayrıca üye devletler, birleşik devlete ayrılan alanda da, özekte alınan kararlarla çatışmamak koşuluyla, tamamlayıcı yetkiler kullanabilirler.

Birleşik devletin yetkili olduğu alanlar şöyle sıralanabilir: 1) Dış siyaset; 2) Savaş ve barış; 3) Antlaşmalar; 4) Ulusal ordu; 5) Dış ticaret; 6) Birleşik devlet yargısı; 7) Birleşik devlet vergileri; 8) Birleşik devlet bütçesi; 9) Birleşik devlet posta hizmetleri; vb. Bunlar dışındaki alanlarda üye devletler (eyaletler) yetkilidir. ABD'nin kurulduğu günden beri, kaçınılmaz olarak, özekteki devletin yetkileri durmadan genişlemiş olmasına karşın, bugün bile üye devletler kendi yetki alanlarını korumada duyarlı ve kararlıdır. Uzaktan bakıldığında sanılabileceğinin aksine, Amerikan birleşik devletler örnekçesi, boş bir kalıp değil, yaşayan bir varlıktır.

Bir kere, sayıları bugün elliye ulaşmış olan *bütün üye devletlerin*, kendi yasama, yürütme ve yargı örgenleri vardır. *Yasama* örgeni, Nebraska dışında, bütün eyaletlerde iki meclisten oluşur. *Yürütme* gücü, her tarafta geneloyle seçilen bir valinin elindedir. Ayrıca, her üye devletin eksiksiz bir *yargı* kuruluşu vardır. Bu yapı, kimi yerde iki, kimi yerde üç basamaklıdır. Bütün eyaletlerde bir yüksek mahkeme vardır. Eyaletlerin çoğunda, yargıçlar, belli kurallara uymak koşuluyla, yurttaşlarca *seçilir*. İkincisi, siyasal dizgelerini oluştururken üye devletler, geniş ölçüde birleşik devlete öykünseler de, kendi özgün kurumlarını geliştirmekten çekinmemişlerdir. Örneğin üye devletler, kuruluşlarındaki özgürlük geleneğinin ürünü olarak, birtakım *yarı-doğrudan demokrası* yöntemleri geliştirmişlerdir. "Halkoylaması", yaygındır. Bunun yanı sıra, kimi eyaletlerde "halk girişimi", "geri çağırma" gibi özgün yöntemler de uygulanmaktadır. Üçüncüsü, her eyaletin tüze yapısı da kendine özgüdür. Örneğin, birleşik devletin ortak bir vergi tüzesi vardır, ancak her eyaletin de, buna aykırı olmamak koşuluyla, kendi vergi tüzesi vardır. Evlenme, eşlerin malları, boşanma, ortaklıklar gibi birçok konu, eyaletlerde ayrı tüzel kurallara bağlıdır. Kısaca Amerika'da kesinlikle bir kaynaşık ("üniter") devlete ulaşılmış değildir; *birleşik devlet* ("federasyon") olma özelliği bütün canlılığını korumaktadır.

Ancak doğallayın, Amerika Birleşik Devletleri'nin anatüze açısından en ilginç yönü, özekteki devletin yapısıdır. Aşağıda, birleşik devletin kurumları, yasama, yürütme, yargı sıralamasına göre kısaca incelenecek, sonra da siyasal partilere, seçim dizgesine ve baskı kümelerine değinilecektir.

Birleşik devletin *yasama* örgeni Kongre'dir. Bu örgenin, adı dışında, devletler topluluğu zamanındaki Kongre'yle bir ilişkisi yoktur. Bugünkü Konge oluşturulurken, küçük devletlerin birleşmeye karşı duydukları kaygıları gidermek üzere, eşit ağırlıkta iki meclis öngörölmüştür. Bunların birinde, Senato'da, üye devletler, büyüklükleri ne olursa olsun, eşit oya sahiptirler. Birkaç yüz bin nüfuslu bir eyaletle, nüfusu niilyonları bulan bir eyalet, burada aynı güçtedir. Buna karşılık öteki mecliste, Temsilciler Meclisi'nde, eşitlik yoktur ve her devlet nüfusu oranında temsil edilir.

Senato'da her üye devletin iki temsilcisi vardır. Başlangıçta yalnızca yirmi altı "senatör" vardı. Bugün bunların sayısı 100'dür. Birliğe yeni üyelerin katılmasıyla, bu sayı artabilir. İlk zamanlarda, Senato üyelerini her eyaletin yasama örgeni seçiyordu. 1913'ten itibaren *tek dereceli* seçim kurallaştı. Dolayısıyla günümüzde senatörler, doğrudan doğruya eyalet halkları tarafından seçiliyor. Senato'nun üçte biri için *iki yılda* bir seçim yapılır. Yani senatörlük süresi *altı yıldır*. Yeniden seçilme olanağı vardır. Senato, yasama yetkisini Temsilciler Meclisi ile birlikte kullanır. İki meclis arasında anlaşmazlık çıktığı zaman, bir *karma komisyon* kurularak görüşler uzlaştırılmaya çalışılır. Ancak, iki meclisten biri, ötekine görüşünü dayatamaz. İki meclisin de ayrı ayrı oyu olmadan, Kongre yasa çıkaramaz.

Temsilciler Meclisi nüfus temeline oturduğu için, ülkenin nüfusu arttıkça, bu meclis de durmadan büyüyordu. Sonunda, 1929 yılında, Temsilciler Meclisi üye sayısı 435 olarak donduruldu. Üyelik süresi *iki yıldır*. Senato üçte bir yenileme seçimleriyle birlikte, iki yılda bir Temsilciler Meclisi'nin *tümü* yenilenmekte-

dir. Bu mecliste de arka arkaya seçilme olanağı vardır. Yasama yetkisi bakımından Temsilciler Meclisi ile Senato arasında tek ayrım, vergi yasalarının ancak Temsilciler Meclisi'nde *önerilebilmesidir*. Ne var ki, bu yasaların da kabulü, her iki mecliste ayrı ayrı kabul edilmeleri koşuluna bağlı olduğundan, yasama yetkisi bakımından bu ayrıklığın pek bir önemi kalmamaktadır.

Senato ile Temsilciler Meclisi'nin birlikte kullandıkları bir başka yetki de "*impeachment*"tir. Bu kurumla, daha önce, İngiltere örneği incelenirken karşılaşılmıştı. Ancak iki ülke arasında önemli bir ayrım vardır. İngiltere'de Avam Kamarası suçlar, Lordlar Kamarası da bir ceza mahkemesi gibi çalışıp sanığa idam dahil her türlü cezayı verebilirdi. Amerika'da da suçlama yetkisi Temsilciler Meclisi'nin, suçluluğa karar verme yetkisi Senato'nundur. Senato bu kararını ancak üçte iki çoğunluk ile alabilir. Ne var ki, Lordlar Kamarası'nın aksine, Senato'nun elindeki tek ceza yetkisi, *görevden alma* yetkisidir. Bu biçimde görevden alınan birleşik devlet görevlisi, gerekiyorsa genel mahkemelerde yargılanır. Impeachment kararı Senato'da üçte iki çoğunluk gerektirdiğinden, böyle bir kararın Kongre'den çıkına olasılığı son derece düşüktür. 1868'de bu biçimde suçlanan Başkan Johnson'a karşı Senato üçte iki çoğunluğu tutturamamıştır. İkinci deneme 1999'da Başkan Clinton'a karşı yapılmış ve mahkûmiyet için gerekli çoğunluğa yine ulaşamamıştır. Şimdiye dek hiçbir Amerikan devlet başkanı bu yoldan görevden alınamamıştır. Yalnızca 1974 yılında Başkan Nixon, bu suçlama yolunun resmen açılması olasılığı karşısında, kamuoyunun da baskısına dayanamayarak görevden kendi isteğiyle çekilmiştir.

Senato, Temsilciler Meclisi'yle ortak yetkileri dışında, bir de yalnızca kendine özgü olan birtakım yetkilere sahiptir. Bunlar, *dış siyaset* ile *atamalar* alanındadır. Başkanın imzaladığı uluslararası antlaşmaların Senato'nun *üçte iki* çoğunluğu tarafından onaylanması zorunludur. Bu yetkinin önemini anlamak için I. Dünya Savaşı sonunda Başkan Wilson'un imzaladığı Versailles

(Versay) Antlaşması'nın Senato'da üçte iki çoğunluğa ulaşılamadığı için reddedildiğini anımsamak yeter. Gerçi Amerikalılar, anayasadan kaynaklanan bu tıkanıklığı aşmanın yolunu bulmuşlardır. Bugün başkanın imzaladığı antlaşmaların birçoğuna "executive agreement" ("yürütme antlaşması") adı verilmekte, böylece de Senato'dan onay alma gereği ortadan kalkmaktadır. Ancak Senato'nun anayasal yetkisi de olduğu gibi durmaktadır. Bunun yanı sıra, Senato, önde gelen bütün birleşik devlet görevlilerinin atanmasında söz sahibidir. Bugün Amerika'da Yüce Mahkeme üyeleri, bakanlar, büyükelçiler, konsoloslar dahil, binlerce görevli başkan tarafından atanmakta, ancak bütün bu önemli atamalarda Senato'nun onayı gerekmektedir. Senato bu sorumluluğunu çok ciddiye almakta, genellikle adaylar kamuoyunun gözü önünde çalışan Senato komisyonları tarafından sorguya çekilmekte (bu oturumlara, dinleme anlamında "hearing" adı verilmektedir), gerçek bir sınavdan geçirilmektedir. Böyle olunca, Senato'nun, yürütme gücü üzerinde çok özel bir ağırlığı olacağı açıktır.

Birleşik devletin *yürütme* gücünün başında başkan bulunur. İngiltere'deki kralın karşılığı olarak düşünülen *başkan*, bugün yeryüzündeki herhangi bir kraldan daha güçlüdür. Bu kurum zamanla öylesine önem kazanmıştır ki, Amerikan dizgesine bu yüzden *başkanlık dizgesi* adı verilmiştir. Başkanlık *seçimi* iki derecelidir. Önce her eyalette, o eyaletin Kongre'deki (yani hem Senato'da hem de Temsilciler Meclisi'ndeki) temsilcisi kadar "ikinci seçmen" seçilir. (Bunlara, bir de federal başkentinde bulunduğu Washington DC'den üç ikinci seçmen katılır.) Daha sonra, bu ikinci seçmenler (toplam sayıları 538'dir) başkanı seçerler. Başlangıçta ikinci seçmenler, her üye devletin yasama örgeni tarafından seçiliyordu. On dokuzuncu yüzyılın başlarında bu yöntem bırakılmaya, ikinci seçmenleri seçme hakkı üye devletlerin halklarına tanınmaya başlandı. En son 1860'ta Güney Karolina'nın da bu yöntemi benimsemesi, başkanı seçecek ikinci

seçmenlerin doğrudan doğruya halk tarafından seçilmesini genel kural durumuna getirdi.

Bugün, *iki dereceli* seçim yönteminin bir işlevi kalmadı. Çünkü, ikinci seçmenler, seçilirlerse hangi başkan adayına oy vereceklerini önceden açıkça bildiriyorlar. Üstelik, bu iki dereceli yöntem, kimi zaman çarpık sonuçlara da yol açabiliyor. Gerçekten de, bir aday, ikinci seçmenliklerin yarısından bir fazlasını çok küçük oy fazlalıklarıyla kazanmış; buna karşılık rakibi, kendi ikinci seçmenliklerini çok büyük oy farklarıyla elde etmiş olabilir. Bu durum, seçmenlerin çoğunun oyunu alan bir adayın ikinci seçmenliklerin yarısından azını kazanmasına yol açabilir. Amerikan tarihinde üç kez böyle garip bir sonuç çıkmış, daha az oy alan kişi başkan seçilmiştir. (2000 yılında, azınlık oyuyla başkan seçilen George W. Bush, bu demokrasi çarpıklığının son örneği olmuştur.)

Başkanlık seçimlerinde genellikle iki güçlü aday bulunması, anayasanın koyduğu seçilme koşulunun yerine getirilmesini, yani ikinci seçmenlerin *salt çoğunluğunun* bir aday üzerinde birleşmesini kolaylaştırmaktadır. Anayasaya göre, hiçbir aday salt çoğunluğa ulaşamazsa, en çok oy almış üç aday arasından başkan seçme yetkisi Temsilciler Meclisi'ne aittir. Böyle bir uygulama, Amerikan tarihinde yalnızca iki kez görülmüştür.

Başkanlık süresi *dört yıldır*. Aynı kişi, yalnızca iki kez başkan seçilebilir. George Washington'un üçüncü kez başkan adayı olmayı reddetmesiyle ortaya çıkan bu göreneksel kural, 1940 yılında, Başkan Roosevelt tarafından bozulmuştur. Roosevelt, 1940'ta üçüncü, 1944'te dördüncü kez seçilmiş ve başkanlığı ancak 1945'te ölmesiyle son bulmuştur. Bunun üzerine göreneği yazılı kurala bağlama gereği doğmuş, 1951'de yürürlüğe giren bir anayasa değişikliği ile, aynı kişinin ancak iki kez başkan seçilebileceği kuralı doğrudan doğruya anayasaya yazılmıştır.

Amerika'da her başkanla birlikte bir de *başkan yardımcısı* seçilir. Hiçbir aday ikinci seçmen oylarının salt çoğunluğuna ulaşamamışsa, en çok oy almış iki aday arasından başkan yardımcısını seçme yetkisi Senato'ya aittir. Başkan yardımcısı, aynı zamanda, Senato'nun başkanı durumundadır. Ancak Senato oylamalarına katılamaz. Tek ayrıklık, oyların eşit olmasıdır. Yalnızca o durumda oyunu kullanabilir. Başkan yardımcısının büyük önemi, *yedek başkan* olma özelliğinden kaynaklanmaktadır. Başkan yardımcılığı, olağan zamanda, hiç de önemli bir görev değildir. Ancak, şu ya da bu nedenden dolayı başkanlık koltuğu boşaldığında, o önemsiz görevdeki kişi, birden bire dizgenin en önemli kişisi konumuna gelmektedir.

Amerikan dizgesinde, yürütme gücü, doğrudan doğruya başkanın kendisine aittir. Başkan, silahlı kuvvetlerin başkomutanıdır. *Bakanlar* başkanın özel yardımcıları gibidirler. Sorumlulukları başkana karşıdır. Dolayısıyla Amerika'da gerçek anlamda bir bakanlar kurulu da yoktur. Bakanlar topluluğu, başkana yardımcı olan birçok danışma kurulundan biri gibidir. Yürütme gücünü kullanmada başkanın ortağı yoktur. Çok sayıda yardımcı kullanır, ancak son söz her zaman onundur. Öte yandan, bakanların Kongre ile de ilişkileri son derece azdır. Başkan gibi, onlar da Kongre üyesi olamazlar. Başkan, her yıl Kongre'ye Birliğin Durumu ile ilgili bilgi verir. Bakanların yalnızca meclis komisyonları ile ilişkileri vardır.

Amerika'da, bütün demokratik ülkelerde olduğu gibi, yargı bağımsızdır. Buna ek olarak, yasama ile yürütme arasında da kesin bir ayrılık bulunması, Amerikan dizgesinin özelliği olan *güçler ayrılığı* ilkesinin gereğidir. Buna göre, yasama örgeni yürütmeyi düşüremez, yürütme örgeni de yasamayı dağıtamaz. Bu ilkenin Amerika'daki başka bir sonucu, yürütmeyi yasama etkinliğinin dışına itmiş olmasıdır. Amerika'da, ne başkanın ne de bakanların, yasa önerme yetkileri vardır. Böyle bir gereksinme

duyduklarında, kendilerine yakın bir Kongre üyesinin aracılığına başvururlar.

Yine de, güçler ayrılığı ilkesi saltık nitelikte değildir. Kaldı ki, devlet yaşamının gerekleri düşünülürse, bunun olanaksızlığı kolayca görülür. Amerika'da, yasama ile yürütme arasında, karşılıklı yetkilere dayanan kimi önemli ilişkiler vardır. Ancak bunların bir tarafın üstünlüğü ile sonuçlanmaması için, karşılıklı bir *fren ve denge dizgesi* kurulmuştur. Yukarıda belirtildiği gibi Senato, başkanın yabancı ülkelerle imzaladığı antlaşmaları ve yaptığı bütün önemli atamaları onaylama yetkisine sahiptir. Buna karşılık, başkanın elinde, Kongre'den çıkan yasa ve kararları geri çevirme ("veto etme") yetkisi vardır. Kongre'nin, başkanın veto-sunu kaldırabilmesi için, ayrı ayrı her iki mecliste üçte iki çoğunlukla ısrar etmesi gerekir. Bu da çok güçtür. Bu bakımdan, veto, çok etkili bir silahtır. Örneğin Roosevelt, on iki yıllık başkanlığı süresince 635 yasayı geri çevirmiş, Kongre bunların yalnızca on tane kadarını yeniden kabul edebilmiştir. Ancak, bu söylenenlere bakarak, Amerika'da yasama ile yürütme ilişkilerini sürekli bir savaş biçiminde düşünmek yanlış olur. Başkan olsun, Kongre üyeleri olsun, temelde aynı siyasal değerleri paylaşan insanlardır. Bunun sonucu olarak, çoğu zaman yasamadan ya da yürütmeden çıkan kararlar, el altından yürütülen birtakım pazarlıkların ve uzlaşmaların ürünüdür.

Amerika'da, üye devletlerin yargı kuruluşlarının dışında, birleşik devlete özgü üç basamaklı bir yargı kuruluşu vardır. Bu kuruluşun tepesinde *Yüce Mahkeme* ("Supreme Court") bulunur. Biri başkan olmak üzere, dokuz üyeden oluşur. Üyeler, devlet başkanı tarafından Senato'nun onayı ile atanır. Ancak bir kez atandıktan sonra artık görevden alınamazlar. Kendileri istiyorsa, yetmiş yaşından itibaren, aylıklarını olduğu gibi koruyarak emekliye ayrılabilirler. Ancak genellikle üyeler buna pek yanaşmazlar. Amerika'da yaygın olan bir deyişle: "Bir Yüce Mahkeme üyesi asla görevinden çekilmez, nadiren de ölür."

Siyasal yaşamda Yüce Mahkeme'nin çok seçkin bir yeri olmasının başlıca nedeni bu mahkemenin elinde bulunan *yasaların anayasaya uygunluğunu denetleme* yetkisidir. Anayasada açıkça belirtilmemiş olan bu yetkiyi, Yüce Mahkeme, 1803 yılında Marbury-Madison davasında verdiği çok ünlü bir kararla eline geçirmiştir. O günden beri de, bu yetkinin kullanılma biçimi çok tartışılmış olmakla birlikte, yetkinin kendisi tartışma konusu yapılmamıştır. Yüce Mahkeme'nin anayasaya aykırı bulduğu yasalar iptal edilmiş olmaz; ancak, uygulanabilme yeteneğini yitirirler.

Bunun böyle olmasını sağlayan, Amerika'da geçerli olan *Common law* anlayışıdır. Amerikalılar uzun süre duraksadıktan sonra, İngiltere'de uygulanan tüze anlayışını kendilerine uyarlayarak benimsemişlerdir. Bu anlayışta, bir yasanın tüze dünyasına gerçekten katılması, yasama organınca kabulüyle değil, mahkemelerce yorumlanmasıyla olur. Dolayısıyla, Yüce Mahkeme, bir yasanın anayasaya aykırı olduğu biçiminde bir yorum getirdiğinde, artık o yasanın uygulanması olanaksızdır.

Amerikan anayasal düzenini kavrayabilmek için, son olarak siyasal partilere, seçim dizgesinin kimi özelliklerine ve baskı kümelerine değinmek zorunludur.

Amerika'da *iki büyük siyasal parti* devlet yaşamına egemen olmuş durumdadır: Cumhuriyetçi Parti ile Demokrat Parti. Bunların arasında, düşüngüsel açıdan temel bir ayrılık yoktur. Cumhuriyetçi Parti, genel olarak üye devletlerin yetki sınırlarının geniş tutulmasından, geleneksel değerlerin korunmasından, vb. yanadır. Buna karşılık Demokrat Parti, yine genel olarak birleşik devletin yetkilerinin artırılmasından, toplumda azınlık durumunda bulunan kümelerin istemlerinin karşılanmasından, vb. yanadır. Ne var ki, bu çok genel nitelemelerin bile doğru olduğu tartışma götürür. O kadar ki, belli görüşleri savunan bir siyaset adamının, salt bu görüşleri dolayısıyla, şu ya da bu partiden olduğunu kestirmek olanaksızdır.

Bilindiği gibi, Avrupa'ya, sıkı parti örgütlenmesi anlayışı sosyalist partilerle gelmiştir. Amerika'da ise, ulusal düzeyde etkili olan *sosyalist bir parti yoktur*. Dolayısıyla, sol partilerin örgütlenme anlayışı bu ülkeye tamamen yabancı kalmıştır. Amerika'da, her eyaletin parti örgütü aşağı yukarı *bağımsızdır*. Partiyi ülke çapında yöneten bir "genel merkez" yoktur. Ülke çapında parti adayı saptanması gerektiğinde, iki büyük parti birer kurultay ("Convention") toplamakta, adaylar saptandıktan sonra da bu kurulun görevi bitmektedir. Partilerin başkan ve başkan yardımcısı adayları, bu yoldan saptanır.

Partilerin şu ya da bu bölgede güçlü olmaları, çok zaman *düşüngülerinden bağımsız* etmenlere bağlıdır. Örneğin, 1861-1865 Amerikan İçsavaşı sırasında Cumhuriyetçi Parti'nin siyasal erki elinde bulundurması, güney eyaletlerinde bu partiye karşı geleneksel bir düşmanlık yaratmıştır. Bunun sonucunda, özekteki devletin yetkilerinin artırılmasından yana olduğu söylenen Demokrat Parti, bu eski ayrılıkçı bölgede çoğu zaman seçim kazanmıştır. Bu örnekte de görüldüğü gibi, Amerikan partilerinde düşüngünün belirleyiciliği yoktur.

Bu partiler, her şeyden önce, birer *seçim makinesidirler*. Amerika'da eyaletlerdeki kamu görevlilerinin büyük çoğunluğunun seçimle belirlenmesi, partilerin bu işlevlerini çok önemli kılmıştır. Adayları belirleme yetkisini ellerinde tutan parti örgütleri, gitgide kamu kuruluşlarını kendi adamlarıyla doldurma olanağını bulmuşlardır. Amerika'da uzun süre tam olarak uygulanan, bugün bile önemli ölçüde yürürlükte bulunan ve seçim kazananların kendi yakınlarını kamu görevlerine yerleştirmelerine olanak veren "ganimet yöntemi", bu eğilimi daha da güçlendirmiştir.

Amerikalılar, *seçim dizgeleri* bakımından da İngilizlere benzerler. Dolayısıyla bu ülkede, genel kural olarak seçimler, tek oylamalı (tek turlu), dar bölge, basit çoğunluk yöntemine göre yapılmaktadır. Tek adayın seçildiği seçim çevresinde en çok oy

alan adayın seçilmesine olanak veren bu yöntemde, adayın kişiliği çok büyük bir önem kazanmaktadır. Dolayısıyla Amerikalılar, *aday saptanmasını* da demokratikleştirme gereğini duymuşlardır. Buldukları çözüm, bu işi parti örgütlerinden alıp doğrudan doğruya *seçmenlere* vermektir. *Önseçim* adı verilen bu yöntemle, sonuçta bir seçim için seçmenler *iki kez* oy kullanmaktalar: birincisinde adayın saptanması için, ikincisinde ise, saptanan adaylardan birinin seçilmesi için. Başkanlık seçiminde de adaylar bu yoldan belirlenir. Amerika'da seçim savaşımının bu denli uzun sürmesinin nedeni budur. Eyaletlerde yapılan önseçimlerde, seçmenler önce, tuttukları partinin adayını saptayacak olan "Convention" üyelerini seçerler. Bu üyelerin "Convention"da hangi adaya oy verecekleri bellidir. Böylece, "Convention"da seçilen aday, gerçekte önseçimlerde en çok oyu kazanmış olan adaydır. Üye devletler, bu önseçimin birçok türünü geliştirmişlerdir. Ancak, şunu da belirtmek gerekir ki, adayların bile seçmenlerce saptanması yöntemi, Amerikan partilerinin gücünü büyük ölçüde kıramamıştır. Çünkü, önseçim de eninde sonunda bir seçimdir ve seçim makineleri olan Amerikan partileri, bu önseçimlerde de önemli rol oynamaktadırlar.

Amerikan siyasal yaşamında özel bir yer tutan son bir kurum da *baskı kümeleridir*. Para kazanmanın saygın bir uğraş sayıldığı, herkesin kendi çıkarları için savaşmasının doğal karşılandığı, bu özel çıkarlar çatışması sonucunda genel çıkarın doğacağına inanıldığı bir ülkede, her türlü çıkar kümesinin, siyasal yaşamı kendi yönüne çekmek için örgütlenmiş olmasına şaşmamak gerekir. Bu çabaların birinci sıradaki ereği, yasama yetkisinin sahibi olan Kongre'dir. Büyük çıkar kümeleri, kendi istekleri yönünde yasaların kabul edilmesi, kendilerine zarar verecek yasaların reddedilmesi için Kongre kulislerinde *açıkça* çalışırlar. Bu yolda *büyük paralar* harcanması da doğal karşılanır. Tek sınırlama, kimin hangi amacla ne miktarda para harcadığının kamuoyuna duyurulması zorunludur. Washington'da işyeri açan ve Kongre kulislerinde ("lobby"lerde) çalışan büyük sayıda baskı kümesi

vardır. Büyük sanayi kuruluşları, akçal örgütler, tarım birlikleri, sendikalar, eski muharip dernekleri, aktöre (ahlak) dernekleri, vb. bu baskı kümelerinin en tanınmış olanları arasında sayılabilir. Bunun dışında, müşterisi kim olursa olsun, onun için *lobicilik* yaparak para kazanan önemli sayıda aracı kuruluş da vardır. Son olarak şunu da belirtmek gerekir ki, Kongre’de kendi yönlerinde karar çıkartmak için *yabancı devletlerin* bu türden aracı kuruluşlarla anlaşmaları da doğal karşılanır.

1.1.3. FRANSA ÖRNEĞİ

Gelişmiş kapitalist ülkeler içinde, siyasal kurumları bakımından üzerinde durulacak son örnek Fransa’dır. Ancak, Fransa’nın dünya devletleri üzerindeki genel etkisinden söz etmeden önce, Türkiye bakımından özel bir önem taşıdığını vurgulamak gerekir. Gerçekten de, Tanzimat’tan beri, *Türkiye’de* kurumlarına *en çok öykünülen ülke* Fransa olmuştur.

Fransa’nın, yalnızca Türkiye bakımından değil, *dünya* açısından da özel bir yeri olmasının çeşitli nedenleri vardır. Bir kere, Fransa, tarihinin çeşitli dönemlerinde birbirinden çok ayrı siyasal düzen ve dizgeleri uyguladığından, *hemen hemen bütün düzen ve dizgelerin* denendiği bir alan olmuştur. İkincisi, Fransa, bu deneyleri kural olarak hep *sonuna dek* götürmüştür. Dolayısıyla, Fransız tarihine bakarak, çeşitli düzen ve dizgelerin *katıksız örnekçelerini* bulmak olanaklıdır. Üçüncüsü, Fransa’da, her sınıf siyasal üstünlüğü elde eder etmez, bunu en keskin biçimde *kurumlaştırma* yoluna gitmiştir. Böylece, *sınıfların* siyasal etkilerini, neredeyse deneylikte yapılan bir deney duruluğunda, bu ülkede izleme olanağı vardır. Dördüncüsü, Fransa, kesin *deyimlemeler* (formüller) ülkesidir. Dolayısıyla, siyasal erki ellerine geçirenlerin *düşüncülerini*, açık seçik bir biçimde görmek olanaklıdır.

Fransa’da anayasal gelişmeler tarihi bir *kurumlar çağlayanı* biçimini almıştır. Dolayısıyla, her kurumu ayrıntılı bir biçimde inceleme olanağı yoktur. Bu ders bakımından en elverişli yol,

Fransa'nın anayasal tarihini büyük dönemlere bölerek, her dönemin belirleyici özelliklerini belirtmeye çalışmak, son olarak da, bu tarihin bugün ulaştığı aşamanın ana özelliklerini özetlemektir. Ele alınacak büyük dönemler, sırasıyla saltık monarşi dönemi, devrim dönemi ve durulma dönemidir.

Devrimin yıktığı Fransız düzeni, belli bir soyun saltık yönetimine dayanan, özeysel bir monarşi idi. Monarşinin babadan oğula geçmesi gibi, saltlığı da, gerçekte uzun bir savaşım sürecinin ürünüydü. Fransız monarşisi, bütün öteki feodal monarşiler gibi, başlangıçta feodal bir seçime ve yetki paylaşımına dayanıyordu. Feodal beyler, kralı kendi aralarından seçiyor ve saltanatı süresince onu denetliyorlardı. Ne var ki kral, gelişmekte olan burjuvalara dayanarak yürüttüğü ve yüzyıllar süren uzun bir savaşım sonunda, feodal beyleri altetmeyi başardı. Üstelik, henüz güçlenmekte olan burjuvaziyle siyasal erki hiçbir biçimde paylaşmaya yanaşmadı. Böylece Fransa'da, saltık monarşi dönemi başlamış oldu. Ortaçağın sonunda ortaya çıkan gelişmenin düşüngüsel kılıfı, "Tanrı egemenliği " savı oldu. Bu sava göre, egemenliğin sahibi Tanrı idi ve krallar güçlerini yalnızca Tanrı'ya borçlu idiler.

Devrim öncesi Fransasında, saltık monarşiye denge olabilecek kurumlar içinde en önemlileri, Etats Généraux (Etajenero) ile parlamentolar idi. Etats Généraux, tıpkı İngiltere'deki parlamento gibi, kökenleri feodal düzene uzanan ve yönetilenlerin temsilcisi durumunda olan bir meclisti. Burada, ruhban (din adamları), soylular ve "avam" (İngiltere'deki anlamıyla) temsil ediliyordu. Ne var ki bu örge, kralın baskılarına dayanamayıp vergi izinlerini çok uzun dönemler için vererek, en güçlü savaşım silahını elinden kaçırmıştı. İngiltere'deki lordların aksine burjuvalarla işbirliği yapmaya yanaşmayan Fransız soyluları, parlamentoların yaşam güvencesi olan vergiye izin silahını da kaçırdı, kralın karşısında iyice güçsüz kalmışlardı. İstedikleri gibi vergi salma

olanağını bulan Fransız kralları, 1614 yılından beri Etats Généraux'yu toplantıya çağırılmaz olmuşlardı.

Etats Généraux dışında, Fransa'da monarşiye kafa tutabilecek güçte başka bir örgen de *parlamentolar* idi. Paris'te ve önemli eyalet merkezlerinde bulunan bu parlamentolar, İngiltere'de gördüğümüz anlamda birer "parlamento" değildi. Temsil nitelikleri yoktu ve işlevleri bakımından bunlar gerçekte birer mahkeme idiler. Parlamento üyelikleri kral tarafından *satılır* ve babadan oğula geçerdi. Kralın bunları görevden alabilmesi için, üyeliklerinin parasını geri vermesi gerekirdi. Bu bakımdan, parlamento üyeleri önemli ölçüde güvenceye sahiptiler. Bu mahkemelere siyasal ağırlık veren kurum, *tescil* (sicile, kütüğe geçirme) yetki-siydi. Buna göre, kralın fermanlarının yürürlüğe girebilmesi için parlamentoların bunları tescil etmesi gerekiyordu. Parlamentolar da, kimi zaman beğenmedikleri fermanları kısmen ya da tamamen tescil etmeyi reddediyorlardı. Gerçi, kralın elinde tescili *zorla* yaptırma yetkisi vardı. Ne var ki, parlamentolarla bu biçimde çatışmaktansa, çok zaman krallar tartışmalı fermanları geri çekmeyi yeğliyorlardı. Özellikle devrim yaklaştıkça, başta Paris Parlamentosu olmak üzere, parlamentolar etkilerini gitgide artırdılar. Yine de, temsili nitelikleri olmaması nedeniyle, hiçbir zaman gerçek "parlamento"lar durumuna gelemediler.

Gerçek temsili örgen, *Etats Généraux* idi. Toplumun üç temel dayanağı, yani din adamları (ruhban), soylular ve avam, burada temsil ediliyordu. Sözü edilen bu üç küme birer sınıf *değildi*. Bunlar birbirlerinden *tüzel* konumları dolayısıyla ayrılıyorlardı. Oysa, bilindiği gibi, sınıfları birbirinden ayıran şey *geçimsel* konumdur. Sınıflar, bu kümeleri kendi içlerinde bölüyordu. Buna karşılık, bir bütün halinde her küme, öteki kümelerden ayrı haklara, yetkilere ve ödevlere sahipti.

Toplum içinde en önde gelen küme *ruhban* idi. Devrimin arifesinde bunların sayısı 130.000 dolayındaydı. Toplum içinde çok önemli ayrıcalıkları vardı. Bir kere, ne kadar vergi vereceklerini

kendileri saptıyorlardı. Oysa bunlar halktan, (bizdeki "öşür"ün karşılığı olan) *ondalık* vergisini toplama hakkına sahiptiler. Bu vergiler kadar yüksek bir geliri de, kendi malikânelerinden elde ediyorlardı. İkincisi, ayrı mahkemeleri vardı. Din adamlarının Kilise mahkemelerinde yargılanmaları kuraldı. Üçüncüsü, örneğin askerlik gibi birtakım kamu yükümlülüklerinden bağışkıktılar. Buna karşılık topluma, yardım ve eğitim kurumları biçiminde hizmet götürmek zorundaydılar. Ne var ki, özellikle eğitim kurumları sayesinde, toplumdaki etkilerini pekiştirme olanağını da buluyorlardı.

Din adamları, bu büyük ayrıcalıkları, kendi içlerinde eşit olarak *paylaşmıyorlardı*. Aslan payı, sayıları birkaç yüzü geçmeyen piskoposa ve manastır yöneticisine gidiyordu. Din adamlarının geri kalan bölümü, halkın sefaletini paylaşıyordu. Bu yüzdendir ki, devrimde, bu bölüm, halkla işbirliği yapmayı yeğleyecektir. Üstün durumda olanlar ise, soylular ve kral ile bir cephede toplanacaktır. Kaldı ki, bu kaymak tabakanın kendisi soylu ailelerden geliyordu. Bu ailelerin küçük oğullarını ruhbana vermeleri ve böylece, önemli bir gelir kaynağından yararlanmaları gelenektendi.

Düzenin ikinci büyük dayanağı *soylulardı*. Devrimden önce, bunların sayısı 400.000 dolayındaydı. Bunların ayrıcalıkları, herşeyden önce *onursal ödüller* biçimindeydi. Belli unvanları, simgeleri kullanma, belli görevlere gelme hakkı yalnızca bunlarındı. Vergi bakımından da kimi ayrıcalıkları vardı. Birçok vergiden ve bekleneceği üzere, angaryadan bağışkıktılar. Buna ek olarak, köylülerden kimi feodal vergileri toplama hakkına sahiptiler. Ayrıca, genellikle ormanlar av alanı olarak bunlara ayrılmıştı.

Ne ki, saltık monarşi döneminde, sınıf olarak feodal beylerin pek bir geçimsel güçleri kalmamıştı. Soyluların küçük bir bölümü, aşağı yukarı 20.000 kadarı (toplamın % 5'i), saraya bağlı olarak yaşıyordu. Bunlar, saraya durmadan akan toplumsal ar-

tiktan pay almayı başarıyorlardı. Büyük çoğunluk ise, taşrada, dışa karşı parlak gösterilmeye çalışılan, oysa aslında yoksul olan bir yaşam sürüyorlardı. Çiftçiliği ya da ticareti onur kırıcı bulduklarından, değeri gittikçe düşen kira gelirlerine kalmışlardı. Bu geleneksel soyluların ("kılıç soyluları"nın) yanı sıra, saltık monarşi döneminde, bir de "cüppe soyluları" türemişti. Bunlar, genellikle, büyük paralar karşılığında, unvan getiren birtakım orunları kraldan satın alan yeni türedi burjuvalardı.

Toplumsal geri kalan bölümü, yani sayıları 24 milyonu aşan çok büyük çoğunluğu ise, üçüncü kümeyi ("*Tiers Etat*", üçüncü konum, "statü" diye çevrilebilir) oluşturuyordu. Toplumsal yaşamın bütün yükü bunların üzerinde idi. Buna karşılık, tüzel açıdan en yetkisiz küme durumundaydılar. Onursal ödüllere, unvanlardan, orunlardan, tek sözcük ile toplum içinde yükselme olanaklarından yoksundular.

Tüzel olarak aynı konumda bulunmakla birlikte, üçüncü küme, gerçekte birbirinden çok ayrı sınıflardan oluşuyordu. Büyük, orta, küçük burjuvazi ile halk yığınları, hep bu kümenin içindeydi. *Büyük burjuvazi*, bankacılardan, maliyecilerden, büyük çiftçilerden ve büyük tüccarlardan oluşuyordu. *Orta burjuvazi*yi oluşturanlar ise, orta güçteki tüccarlar, işlik (atölye) sahipleri, savunman (avukat), hekim, noter gibi serbest uğraş sahipleri, yazarlar, sanatçılar vb. idi. Devrimin itici gücü, bu sınıf idi. *Küçük burjuvazi*, küçük yapımcı ya da perakendeci tüccar durumunda olan küçük esnaftan oluşuyordu. Üçüncü kümenin geri kalan bölümü ise, büyük çoğunluğu yoksul köylüler olan *halk yığınları* idi. Bugünkü anlamıyla işçi sınıfı, henüz ortaya çıkmamıştı. İşçiler, kalfa ya da çirak durumundaydılar.

Siyasal gücü, geçimsel önemi kalmamış sınıfların elinde toplanan, buna karşılık, üretim araçları sahiplerine hiçbir söz hakkı tanımayan böyle bir düzenin uzun süre yaşayamayacağı ortadaydı. Bu toplumda, üretimin örgütleyicileri ile üreticilerin kendileri, hiçbir siyasal hakka sahip değildiler. Aksine, sürekli aşağılanı-

yorlardı. Böyle bir durumu sürgit kabul edemezlerdi. Üstelik, on sekizinci yüzyıl boyunca *Aydınlanma Çağı* "filozofları", Montesquieu (1689-1755), Voltaire (1694-1778), Rousseau (1712-1778), Diderot (1713-1784), d'Alembert (1717-1783) sayesinde, üçüncü küme önderleri, toplumsal değerlerinin *bilincine* varmışlardı. Durum böyleyken, toplumsal haklılığı kalmamış bir gücü ellerinde bulunduranlar, hiçbir ödün vermeye yanaşmadılar. Sonuçta, kaçınılmaz olan siyasal düzen değişikliği, etkileri bütün dünyayı sarsan bir *patlama* biçimini aldı.

Etats Généraux'nun, parası tükenen ve başka çaresi kalmamış olan XVI. Louis tarafından, 175 yıllık bir aradan sonra, Mayıs 1789 başında toplantıya çağırılması, devrimin başlangıç işareti oldu. Ruhbanı ve soyluları bir yana iten üçüncü küme temsilcileri, kendilerini *Millet Meclisi* ilan ettiler. Böylece, monarkın karşısında ulusun temsilcisi olan bir örgen belirdi ve saltık monarşi, yerini *meşruti monarşiye* bırakmış oldu. Kralın ve soyluların direnme çabalarına halk, 14 Temmuz 1789'da Bastille (Bastiy) kalesini ele geçirmekle karşılık verdi. Bu destekten yararlanan Millet Meclisi, 4 Ağustos 1789'da feodal beylerin (soyluların) bütün tüzel ayrıcalıklarını *kaldırdı*. Böylece, *yasa karşısında eşitlik* kabul edilerek, toplumdaki gerçek güç dengesine tamamen ters düşen bir tüze yapısı da tarihe karışmış oldu.

Devrimin dünyadaki yankıları bakımından ise, en önemli adım, Millet Meclisi'nin, 26 Ağustos 1789'da, *İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi*'ni kabul etmesi oldu. Çağdaş siyasal yaşamda neredeyse *kutsal* bir nitelik kazanan 17 maddelik bu kısacık bildirgenin, başlıca iki tür hükmü vardı: 1) *Haklarla* ilgili olanlar; 2) *Siyasal dizge* ile ilgili olanlar. Bildirgenin kabul ettiği haklar, kısaca şöyle sıralanabilir: "özgürlük" (ne özgürlüğü olduğu belirtilmiyor), mülkiyet, güvenlik, baskıya direnme, eşitlik (yasa önünde eşitlik anlamında), söz, yazı ve yayın özgürlükleri. Siyasal dizgeye ilişkin başlıca ilkeler ise şunlar: ulusal egemenlik, güçler

ayrılığı, yöneticilerin denetlenmesi, verginin ulus temsilcilerince onaylanması zorunluğu.

Krala ve soylulara başkaldıran büyük ve orta burjuvazi, tüzel alanda eşitliği ne denli istiyorsa, geçimsel eşitlikten de o denli çekiniyordu. Bu nedenle, Tanrı kaynaklı egemenlik öğretisi yerine, halkın değil, *ulusun egemenliği* kavramını savundu. Gerçekten de, daha önce belirtildiği gibi, halk somut bir varlıktır. Toplumunu oluşturan bireylerin tümü halkın üyesidir. Egemenliğin bunlara ait olduğunu savunmak, siyasal erki yoksul çoğunluğun eline vermek demektir. Üçüncü kümenin başını çeken varlıklı sınıfların bunu kabul etmeleri olanaksızdı. Ulusal egemenlik görüşü, bu tehlikeyi önleyecek bir çare olarak benimsendi. Ulus *soyut* bir varlık olduğuna göre, somut halkın çoğunluğuna hak tanımadan, seçkinler eliyle, bu soyut varlığın temsil edilmesi olanaklıydı.

Ulusal egemenlik öğretisinin siyasal dizge bakımından iki ilginç sonucu, *bağlayıcı vekâleti reddetmesi ve geneloyu zorunlu kılmamasıdır*. Halk egemenliği görüşüne göre temsilciler belli bir halk kesiminin sözcüsüdürler. O kesimin istemlerini yerine getirmek ve ona hesap vermek zorundadırlar. Ulusal egemenlik görüşünde ise temsilciler, kendilerini seçenlerin değil, tüm ulusun sözcüsüdürler. Dolayısıyla, kendilerini seçenlerin istemleri onları tüzel olarak bağlamaz. Başka bir deyişle, bağlayıcı vekâlet kurumu, ulusal egemenlikle bağdaşmaz. Öte yandan ulus, soyut bir varlık olduğuna göre, ulusal istencin belirmesi için, somut halkın bir bütün olarak oy vermesi gerekmez. Ulusal çıkarları en iyi biçimde temsil yeteneğine sahip olanların ulus istencini dile getirmeleri yeterlidir.

Ulusal egemenlik kuramından kaynaklanan bu görüşler, devrimden sonra Fransa'nın benimsediği anayasal düzenlemelere olduğu gibi yansımıştır. Bir kere, Millet Meclisi'ni oluşturan kişilerin, halkın şu ya da bu kesiminin değil, tüm ulusun temsilcisi olduğu kabul edilmiştir. Bunun sonucu olarak, bağlayıcı vekâ-

let reddedilmiştir. Bilindiği gibi bu temsil ilkesi, bugün, Türkiye dahil olmak üzere, genel kabul görmüş durumdadır. İkincisi, Fransa'da, ulusal egemenliğin yarattığı geneloyu kabul etmeme olanağından da uzun süre yararlanılmıştır. Devrimin ilk anayasası olan 1791 Anayasası, oy hakkını işte bu gerekçe ile kısıtlayabilmiştir. Bu anayasaya göre, seçimler iki dereceli olacaktı. Birinci seçmen olabilmek için en az üç işgünü değerinde vergi ödemek zorunlu idi. İkinci seçmen olabilmek için ise, yerel koşullara göre, en az 100-400 işgünü değerinde gelir getiren bir mülkün sahibi ya da kiracısı olmak şarttı. Bu düzenlemeler sonucunda, halkın önemli bir bölümü siyasal erkten uzak tutulabildi. Görüldüğü gibi, ilk ortaya atıldığında, ulusal egemenlik öğretisi, siyasal yönetimi burjuvazinin üst kesiminin tekelinde tutabilmek için düşünülmüş *düşüngüsel bir kalıptı*. Gerçi bugün bu anlayış değişmiş, ulus egemenliği ile halk egemenliği kavramları geniş ölçüde özdeşleşmiştir. Ancak başlangıçta durum böyle değildi.

Ne var ki, kral ile soylular açısından, ulus egemenliği olsun, halk egemenliği olsun, sonuç hiç değişmiyordu. Bu iki egemenlik anlayışı da, Tanrı egemenliğiyle çatışıyordu. Başka bir deyişle, Tanrı egemenliğinden bir kez vazgeçildi mi, eski toplumsal ayrıcalıkları sürdürmek olanaksızdı. Bunun içindir ki kral, ulus temsilcilerinin istençlerine boyun eğmektense, Tanrı'dan aldığı saltık yetkiye dayanarak, eski konumunu yeniden kazanma umuduyla yabancılarla işbirliği yapmayı yeğledi. Ancak, ülke dışına kaçarken yakalandı ve burada anlatılmasına gerek olmayan birtakım gelişmelerden sonra tahttan indirildi, yargılandı ve idam edildi. Böylece olaylar meşruti monarşiyi de geride bıraktı. Eylül 1792'de, Fransa'da, bir buçuk yüzyıl önce İngiltere'de olduğu gibi, *cumhuriyet* ilan edildi.

Cumhuriyeti ilan eden meclise, Fransızlar, Amerikan örneğinden esinlenerek *Konvansiyon* adını vermişlerdir. (Amerikan Anayasası, kurucu meclislere "convention" adını vermektedir. Ayrıca, bugün, partilerin ulusal çaptaki kurultaylarına yine

"convention" denmektedir.) 1792-1795 yılları arasında Fransa'nın yazgısını elinde tutan bu meclis, anatüze tarihine çok önemli katkılarda bulunmuştur. Bu katkılarının ilki ve en önemlisi, *meclis hükümeti* dizgesinin ilk örneğini vermiş olmasıdır. (Bu nedenle bu dizgenin bir adı da, "konvansiyonel hükümet"tir). Bu dizgeye göre, siyasal erk bütünüyle bir meclisin elindedir. Yasa-yetkisi, bütün meclisçe kullanılır. Yürütme yetkisi, meclisin bir komisyonu tarafından kullanılır. Komisyon üyeleri meclisçe her an değiştirilebilir. Bütün kararlarda son söz meclise aittir. Siyasal konularda, yargı yetkisi de meclisin elindedir. Örneğin idam kararları, mecliste oylanarak kabul edilir. Kısacası, mecliste odaklanmış tam bir *güçler birliği* söz konusudur. Konvansiyon meclisinin anatüze tarihine ikinci büyük katkısı, *devrimci* durumlarda, şiddetin ve buyurganlığın, *demokrasinin* bir aracı, dahası, bir gereği olduğunu ilan etmesidir. Siyasal erki ellerinde bulunduranların şiddet kullanması, tarihin her döneminde görülen, sıradan bir olgudur. Konvansiyon'un getirdiği *yenilik*, bu sıradan olguyu bir *ilke* düzeyine çıkararak açıkça savunmasıdır. *Yıldırı* ("Terreur") uygulamasının baş savunucusu olan Robespierre'in (Robespiyer) sözleriyle, "İnsanlığa kötülük edenleri cezalandırmak merhamet; onları bağışlamak ise barbarlıktır." Bilindiği gibi bu anlayış, daha sonra, dünyadaki başka devrimlere de esin kaynağı olmuştur.

Robespierre'in aktarılan bu sözlerinde açıkça görüldüğü gibi, yıldırının düşüngüsel gerekçesi *aktöredir*. Bu görüşün toplumsal tabanına inildiğinde, sözü edilen aktörenin, gerçekte, *küçük burjuvazinin* siyasal izlencesinin düşüngüsel kılıfından başka bir şey olmadığı hemen görülür. Burjuvazi, içte ve dışta büyük tehlikelerle karşılaşan devrimi kurtarabilmek için, siyasal erki kendi içindeki en köktenci kesime bırakma gereğini duymuştu. Yıldırı, işte bu kesimin yaratımı oldu. Çoğu soylu olan yaklaşık üç bin kişinin giyotine gönderilmesine yol açan bu uygulama, devrimin hem dıştaki, hem de içteki düşmanlarını yenmesine olanak verdi. Ancak, işlevi biter bitmez kendisinin de ortadan kaldırılması

gerekiyordu. Çünkü, soylular cephesini yenmiş olan küçük burjuvazi, bütün burjuva cephesine hizmet edeceği yerde, artık yalnızca kendi çıkarlarını kollamaya kalkışabilirdi. "Aktöre", iki yanı da kesen bir kılıç haline gelebilirdi. İşte bu tehlikeyi önlemek için Konvansiyon'un son yılında, 1794'te ılımlılar toparlandılar ve Robespierre'in kendisini de giyotine göndererek Yıldırı dönemini noktaladılar.

Görüldüğü gibi, devrimin geçirdiği bu altı yıllık kısa deneyim, burjuva cephesinin başlıca iki tür tehlike ile karşı karşıya bulunduğunu göstermiştir: 1) Gericiler (kralcılar); 2) Keskin devrimciler ("Jacobin"-Jakoben'ler). İşte bütün bu tehlikelerden korunma kaygısıyla, burjuvazi "*direktuvlar*" yönetimini yarattı. Yasamanın üstünlük kazanmasını -ve meclis hükümeti deneyiminin yinelenmesini- önlemek için, Fransa'da ilk kez *çift meclis* dizgesine gidildi. Bunun yeniliği, ikinci bir meclis kurmanın gerekçesinin, ne soyluların temsili (İngiltere), ne de birleşik devlet (Amerika) olması idi. Yürütmenin üstünlük kazanmasını -dolayısıyla da monarşinin yeniden canlanmasını- önlemek için, siyasal erk beş "*direktör*" (dizgenin adı buradan geliyor) arasında bölündü. Ayrıca, herkese haddini bildirmek için, haklar bildirgesine, bir de "ödevler bildirgesi" eklendi. Bu denli uzlaşmanın, önlemin, sınırlamanın, pazarlığın sonucu ise, Fransız tarihinin en yavan dizgesi oldu.

1795-1799 yılları arasında yaşamını bin bir güçlüklerle sürdürebilen Direktuvlar dizgesi, 1799 yılında, cumhuriyetçi bir generalin, *Napolyon Bonapart*'ın *darbesiyle* son buldu. Bonapart önce *konsül* oldu; sonra da 1804'te, *imparatorluk* adı altında, Fransa'da *monarşiyi* yeniden kurdu. Ne var ki, bunun sonucunda, hiçbir biçimde 1789 öncesine dönülmüş olmuyordu. Çünkü, yeni monarşinin *toplumsal tabanı* artık bambaşkaydı. Devrimin yarattığı *tüze yapısı* bütünüyle ayaktaıdı. Toplumsal ve siyasal erk, artık kesin olarak soylulardan burjuvaziye geçmişti. İmparatorluk, *burjuva erkinin* kılıfından başka bir şey değildi. Güçlü yü-

rütmeyi, bir türlü son bulmayan toplumsal çalkantıyı dizginlemek için, gerçekte burjuvazinin kendisi istemişti.

Başta konsüllük sonra da imparatorluk biçimini alan Bonapart buyurganlığı, kurulduğu gibi, silah zoruyla son buldu. Fransız ordusunun Waterloo'da uğradığı bozgun, devrim döneminin birinci büyük bölümünü kapatıp ikinci büyük bölümünü açtı. Aşağı yukarı 1870'lere dek sürecek olan bu bölümün özelliği, biçimsel yönden hep birinci bölüme *öykünme* çabası içinde geçmiş olmasıdır.

İlk adım, XVIII. Louis'nin tahta oturması ile 1789 öncesine dönme denemesi oldu. Ne var ki, saltık monarşi Fransa'da artık bir daha dirilmemek üzere ölmüştü. Yeni kral, kendini kabul ettirebilmek için devrimin burjuvaziye kazandırdığı bütün temel hakları tanıdığını bir ferman ("charte") ile ilan etmek zorunda kaldı. 1814 Anayasal Fermanı, daha ilk üç maddesinde, yasalar önünde eşitlik, vergi yükünün paylaşımında adalet, askeri ve sivil memurluklara girmede eşitlik kurallarını açıkça belirtiyordu. Bu dönemde biçimsel olarak canlandırılan, ancak artık hiçbir toplumsal ve siyasal üstünlük sağlamayan soyluluk unvanları, ortadan kaldırılmış feodal beylerin değil, onlara özenen *büyük toprak sahibi burjuvazinin* elindeydi.

Devrimci dönemin yeni bölümünün ikinci adımı 1830'da atıldı. Bourbon (Burbon) hanedanının, XVIII. Louis'den sonra tahta geçen X. Charles eliyle, biçimsel bir "restorasyon"un (eskiye dönüşün) ötesine geçmeye ve saltık monarkların kimi yetkilerini kullanmaya kalkışması, Paris halkının yeniden ayaklanmasına yol açtı. Bu kez, Orleans (Orlean) hanedanı tahta geçirildi. "Yurttaş Kral" Louis-Philippe (Lui Filip), burjuvazinin daha liberal kesimlerinin, özellikle *bankacılar ve tüccarlar* kesiminin temsilcisi idi. Yeni yönetimle oy hakkı da genişletildi ve Bourbon'ların "restorasyon"u zamanında yüz bin dolayına indirilmiş olan seçmen sayısı, aşağı yukarı iki katına çıkarıldı.

Orleans yönetiminin anayasal kurumların tarihi bakımından özel önemi, Fransa'da, parlamenter dizgenin başlatıcısı olmasıdır. Ancak Louis-Philippe zamanında, bu dizgenin özel bir türü, "orleancı" türü uygulanmıştır. Buna göre, hükümet yalnızca yasama örgenine karşı değil, aynı zamanda devlet başkanına karşı da sorumludur. Bilindiği gibi, parlamenter dizgede kural, bakanların siyasal sorumluluğunun yalnızca meclise karşı olmasıdır. Devlet başkanına karşı siyasal sorumluluğu da içeren bu *orleancı parlamentarizm*, Fransa'nın buluşudur ve daha sonra, başka düzenlerde de buna öykünülmüştür.

Devrimin ilk bölümünün yeniden canlandırılması denemelerinde üçüncü adım 1848'de atıldı ve tıpkı 1792'de olduğu gibi, Fransa'da cumhuriyet ilan edildi. Ne var ki, bu *ikinci cumhuriyet* birincisinden çok değişti. Şimdi artık, burjuvazinin çeşitli kesimleri arasında çıkar çatışmaları belirmiş, dolayısıyla da her kesimin ayrı istemleri oluşmuştu. Örneğin, büyük toprak sahipleri Bourbon'ları, mali burjuvazi Orleans'ları, başka bir deyişle her iki kesim de bir tür monarşiyi savunurken, küçük burjuvazi, oy hakkı kısıtlı bir cumhuriyetten yana idi. Bütün bu çıkar çatışmalarına ek olarak, 1848'de, *işçi sınıfı* da ilk kez, kendine özgü istemleriyle siyaset sahnesine çıkmıştı.

Böylesine karmaşık bir toplumsal tabana dayanan İkinci Cumhuriyet, Amerika'dan *başkanlık dizgesini* alarak bir denge yaratmaya çalıştı. Güçlü başkanın, bir hakem işlevi yüklenebileceği umuluyordu. Ek bir önlem olarak, oy hakkı, bütün *erkek nüfusa* tanındı. Böylece Fransa, kadınlar dışında dünyada geneloyu kabul eden *ilk ülke* oldu. Halkın büyük çoğunluğu *köylü* olduğundan, geneloy hakkının tanınmasının ana ereği, Paris'te kıpırdanmaya başlamış olan yeni *işçi sınıfını* tutucu bir çoğunluk içinde *etkiszileştirmekti*. Köylüler, başkan adayı olarak, Bonapart'ın yeğeni olan Louis-Napoléon'u (Lui Napolyon) desteklediler. Yeni başkan ise, tıpkı amcası gibi, cumhuriyeti koru-

yacağına, ilk fırsatta bir *hükümet darbesi* yaptı ve önce yaşam boyu başkan, sonra da imparator oldu.

İkinci imparatorluk, 1852-1870 yılları arasında sürdü. Böylece öykünmeler dizisinin son aşaması da tamamlanmış oldu. İkinci imparatorluk, tıpkı birincisi gibi, halkın oyuna dayanıyordu. İki dizgenin de adının "imparatorluk" olmasına karşın, her iki Napolyon, buyurgan düzenlerini aşama aşama yerleştirmek için *hakoylamalarına* dayanmışlardır. Demokrasilerde halkoylaması yönteminin ister istemez *kuşkuyla* karşılanmasının kaynağında, Fransa'daki bu ilk örnekler vardır. (Çok daha sonra, 1930'lu yıllarda, Hitler de aynı yöntemi kullanmıştır.) Buyurganlığı sürdürmek için ikinci imparatorluğun kullandığı bir başka yöntem de, seçimlerde *resmi aday* gösterilmesi idi. Her seçim çevresinde valiler hangi adayı yeğlediklerini açıkça belirtiyorlar ve kamu gücünün bütün olanaklarını bu adayları desteklemek için kullanıyorlardı. Gizli oy yönteminin henüz uygulanmaması, açık olarak yapılan oylamalarda seçmenlerin baskılardan kurtulmasına hiçbir olanak bırakmıyordu.

İkinci imparatorluk, birincisi gibi, savaş alanında yıkıldı. 1870'te, Louis-Napoléon'un (III. Napolyon) Sedan'da Almanlara tutsak düştüğü haberi gelir gelmez, Paris halkı ayaklandı ve üçüncü kez *cumhuriyet* ilan etti. Ne var ki bu yalnızca Paris halkının cumhuriyeti idi. Ne köylüler, ne de siyasal seçkinler cumhuriyetten yana idi. Gerçekten de, 1871'de yapılan genel seçimlerle oluşan meclis, büyük çoğunluğuyla monarşi yandaşıydı. Oysa, aynı 1871 yılında Paris halkı (*işçiler*) ayaklanmış, kendi *Komün* yönetimini kurarak, yalnızca monarşiye değil, burjuva cumhuriyetine bile cephe almıştı. Bütün bunlara ek olarak, Fransa Alman ordularının işgali altında bulunuyordu. Kısacası, Paris halkının ilan ettiği cumhuriyetin hemen hemen hiçbir yaşama olasılığı yoktu.

Komün deneyimine, işçi sınıfına dayanan siyasal dizgeler anlatılırken değinileceğinden, burada bu konu üzerinde durulmaya-

cak. O dönemde Fransa'da bir işçi cumhuriyetinin yaşayabilmesi olanaksızdı. Ne var ki, burjuva cumhuriyetinin de yaşama olasılığı görünmüyordu. Çünkü, az önce belirtildiği gibi, seçilen meclisin çoğunluğu krallıktan yana idi. Cumhuriyet yapısının eninde sonunda yerleşmesine yol açan gelişme, çeşitli monarşi yanlılarının bir türlü kendi aralarında *anlaşamamaları* oldu. Meclis üyelerinin bir bölümü Bourbon, bir bölümü Orleans, bir bölümü de Bonaparte (Bonapart) hanedanını istiyordu. İşte bu çekişmeler yüzünden, Fransa, 1870-1875 yılları arasında, kuralları belirsiz geçici bir düzenle yönetildi. Sonunda, 1875 yılında, Wallon adlı bir milletvekilinin verdiği önergenin tek oy farkla kabul edilmesi sonucunda, ayrı bir ilan konusu olmasa bile, resmen *Üçüncü Cumhuriyet'e* geçilmiş oldu.

Wallon önergesi, yalnızca geçici bir bunalımın değil, çok uzun süren bir çalkantının da sonu oldu. Gerçekten de, Fransız siyasal kurumlarında 1789'da başlayan ve aşağı yukarı *doksan yıl* esen büyük fırtına, *Üçüncü Cumhuriyet'in* kabulü ile dindi. Bu büyük karışıklık döneminde, Fransızlar, işçi sınıfının yarattığı yepyeni bir siyasal düzenin yanı sıra, burjuva siyasal düzenine ait hemen her türlü siyasal dizgeyi denediler. Ayrıca, bu yaratıcı geleneklerine uygun olarak, *durulma* dönemlerini de yeni bir buluşla açtılar: *parlamenter cumhuriyet*. O güne dek, parlamenter dizge hep monarşilerde uygulanmıştı. Fransızlar bunu cumhuriyet çerçevesine uyarlamakla, yeryüzünde çok öykünülen yeni bir dizge yaratmış oldular. Fransız örneğinde bu dizge kısaca şöyledir:

Yasama örgeni, Senato ile Millet Meclisi olmak üzere, ikidaldan kurulu idi. *Senato*, Millet Meclisi'nin girişebileceği köktenci değişikliklere karşı bir *korkuluk* olarak düşünülmüştü. Bu kere, seçim dönemi, dokuz yıl gibi oldukça uzun bir süre idi. Böylece, dört yılda bir yenilenen Millet Meclisi'nde oluşabilecek devrimci bir çoğunluğun atılımlarının durdurulmasına yetecek bir zaman öngörülmüştü. İkincisi, senatör olabilmek için, en az kırk yaşında olma koşulu getirilmişti. Üçüncüsü, Senato, küçük nü-

Aralarında anlaşılamayan monarşistlerin bir hanedan üzerinde görüş birliğine varıncaya dek geçici bir uzlaşma ürünü olarak kurdukları, ömürlü olacağını düşünmedikleri için doğru dürüst bir anayasa yerine bölük pörçük temel yasalarla düzenledikleri Üçüncü Cumhuriyet, sürekli hükümet bunalımları içinde yaşamış olmasına karşın, yine de Fransa'nın *en uzun* ömürlü siyasal dizgesi olmuş, (başta yercillik olmak üzere) cumhuriyetçi değerlerin yerleşmesini sağlamıştır. Üstelik, Fransız geleneğinin aksine, ölümü de bir iç patlama sonucu olmamış, 1940'ta Alman ordularının Fransa'yı işgal etmeleriyle son bulmuştur. Savaş boyunca Fransa, Mareşal Pétain (Peten) tarafından düşman işbirlikçisi ve baskıcı bir düzenle yönetilmiş; de Gaulle'ün (dö Gol) önderliğinde işgalden kurtuluş, işbirlikçi *Vichy* (Vişi) hükümetinin de sonunu getirmiştir.

Savaştan sonra, 1945'te yapılan seçimlerle bir *kurucu meclis* oluşturulmuştur. Ne var ki, yine Fransa'yı ilginç kılan bir tutumla, bu meclisin hazırladığı anayasa tasarısı halkoylamasında reddedilmiştir. Ertesi yıl, ikinci bir anayasa tasarısı hazırlanmış, halk da bunu kabul edince, 1946 yılında *Dördüncü Cumhuriyet* kurulmuştur. Artık Cumhuriyet Konseyi adını taşıyan ikinci meclisin yetkilerinin bir ölçüde kısılmış olmasına karşın, bu yeni yönetimin siyasal yapısı, Üçüncü Cumhuriyet'inkinin hemen hemen eşi olmuştur. En önemli yenilik, 1944 yılında *kadınlara oy hakkının* tanınmış olmasıdır.

İki cumhuriyet arasındaki yapı benzerliği, bunların kusurlarının da benzemesine yol açmıştır. Dördüncü Cumhuriyet'in yaşayabildiği 12 yıl süresince, Fransa'da 20 ayrı hükümet kurulmuş, bu hükümetlerin ortalama yaşam süresi yedi ayı aşamamıştır. Üstelik, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Fransa, sömürge imparatorluğunun dağıtılması sorunuyla da boğuşmak zorunda kalmıştır. Bu genel siyasal bunalımın *Cezayir Savaşı* ile birleşmesi, siyasal dizgenin sonunu getirmiştir. 13 Mayıs 1958'de, Cezayir'de, Fransız generalleri ayaklanmışlar ve bir *hükümet darbesi* yap-

mışlardır. Darbecilerin isteklerine boyun eğen Millet Meclisi, 1 Haziran 1958'de, ayaklananların adayı olan General de Gaulle'ün başbakanlığını onaylamıştır. Böylece, Dördüncü Cumhuriyet de tarihe karışmıştır.

De Gaulle hükümetinin hazırladığı yeni anayasa tasarısının halkoylamasında büyük bir çoğunlukla onaylanması ile, 1958'den itibaren Fransa'da *Beşinci Cumhuriyet* başlamıştır. Yeni anayasa birçok kez değiştirilmiştir. Bu değişikliklerden bir tanesi, 1962 yılında yapılanı, çok önemlidir. Çünkü bu değişiklik ile dizgenin niteliği de temelden değişmiştir. Gerçekten de, bununla, o zamana dek, önceki cumhuriyetlerde olduğu gibi, sınırlı bir oy tabanından gelen cumhurbaşkanı, artık tek dereceli geneloyla, doğrudan doğruya *halk tarafından* seçilir olmuştur. Aşağıda, bu önemli değişiklik de hesaba katılarak, 1958 Anayasası'nın getirdiği siyasal dizge kısaca özetlenecektir.

Yeni yapının en önemli ögesi, artık parlamento değil *cumhurbaşkanıdır*. Cumhurbaşkanı, beş yıllık bir dönem için geneloyla seçilmekte (2000 yılındaki anayasa değişikliğinden önce bu süre yedi yıldır) ve (2007 anayasa değişikliğinden sonra) aynı kişi, arka arkaya en çok iki kez seçilebilmektedir. Seçim *iki turludur*. Birinci oylamada, adaylardan biri kullanılan oyların salt çoğunluğunu alamazsa, on beş gün sonra ikinci bir oylama yapılmaktadır. Bu ikinci oylamaya, yalnızca ilk oylamada en çok oyu almış iki aday katılabilmektedir. Bu kişiler adaylıktan çekilirse, onları izleyen en çok oyu almış iki aday ikinci oylamaya katılmaktadır.

Cumhurbaşkanı çok önemli *yetkilerle* donatılmıştır. Bunların bir bölümü, parlamenter dizgelerde devlet başkanının *olağan* olarak sahip bulunduğu yetkililerdir. Bir bölümü ise, tamamen bugünkü Fransız dizgesine özgüdür. Cumhurbaşkanının "sıradan" yetkilerinden biri, başbakanı ve onun önerdiği bakanları atamaktır. Yine başbakanın önerisi üzerine, bakanları *görevden alma* yetkisine sahiptir. Uygulamada, başbakan dahil, bakanların atanması ve görevden alınması, cumhurbaşkanının isteğine göre

olmaktadır. Cumhurbaşkanının olağan olarak sahip bulunduğu başka bir yetki, parlamentonun kabul ettiği yasaların ikinci kez görüşülmesini istemektir. Parlamenter dizgede kural olduğu üzere, parlamentonun ikinci kez kabul ettiği yasaları ise imzalayıp yayınlamak zorundadır. Cumhurbaşkanının, bunun dışında, parlamenter dizgede sahip olması doğal olan, devleti dışa karşı temsil etme, elçileri atama ve kabul etme, gibi başka yetkileri de vardır.

Ancak, bu yetkilere ek olarak, Beşinci Cumhuriyet'te, cumhurbaşkanının kimi *olağandışı* yetkileri vardır. Bir kere, parlamenter dizgenin mantığına aykırı olarak, cumhurbaşkanı, aynı zamanda, *hükümetin başıdır*. Amerikan başkanlık dizgesinden ayrımlı olarak Fransa'da bir başbakan ve bakanlar kurulu bulunmasına karşın, durum böyledir. Başka bir deyişle cumhurbaşkanı, parlamenter dizgelerde kural olduğu üzere yürütmenin yalnızca simgesel değil, gerçek başıdır. İkincisi, cumhurbaşkanının, kimi sorunları, parlamentoyu dışlayarak, doğrudan doğruya *halkoymasına* sunma yetkisi vardır. Örneğin, 1962 tarihli çok önemli anayasa değişikliği bu yol zorlanarak gerçekleştirilmiştir. Üçüncüsü, cumhurbaşkanının, "anayasal kurumların düzel (normal) işleyişinin kesintiye uğraması" tehlikesinin belirlediği anlarda, bu tehlikeyi ortadan kaldırmak amacıyla, hükümetin ve parlamentonun yetkilerini tek başına kullanma yetkisi vardır. Görüldüğü gibi bu düzenleme, *geçici bir buyurganlıktan* başka bir şey değildir. Böyle dönemlerde cumhurbaşkanının karşılaştığı tek önemli sınırlama, anayasa buyruğu olarak parlamentonun kendiliğinden toplanması ve olağanüstü dönem süresince dağıtılamamasıdır. Böylece, yetkilerini kötüye kullanan bir cumhurbaşkanının, parlamento tarafından yüce divana gönderilmesi olanağı vardır.

Cumhurbaşkanlığı kurumunun kazandığı bu olağandışı önem, parlamenter dizgede siyasal erkin gerçek sahibi olması gereken başbakanı ve bakanlar kurulunu, arka düzleme (plana) itmiştir. Anayasanın sözüne bakılırsa, parlamenter dizgeye uygun olarak,

Fransa'da başbakan ve bakanlar kurulu, (yalnızca) Millet Meclisi'ne karşı siyaseten sorumludur. Dolayısıyla, siyasal erkin de onlarda bulunması beklenir. Ancak uygulamada, başbakan ve bakanlar kurulu çifte sorumluluk altındadır: hem anayasanın sözüne uygun olarak Millet Meclisi'ne karşı, hem de anayasanın cumhurbaşkanına tanıdığı hükümet başkanlığı yetkisi nedeniyle, cumhurbaşkanına karşı. Başka bir deyişle, Fransa'nın bugünkü parlamenter dizgesi, gerçekte "orleancı" bir nitelik taşımaktadır. Bu nitelik nedeniyle de, yürütme alanında, başbakan ile bakanlar kurulu, ister istemez cumhurbaşkanının gölgesinde kalmaktadır. (Özellikle, cumhurbaşkanı ile hükümet aynı siyasal akımın içinde yer aldıklarında durum böyledir. Hükümet mecliste cumhurbaşkanına muhalif bir çoğunluğa dayanabildiğinde ise, gerçek parlamentarizme yaklaşılmaktadır.) Üstelik, Millet Meclisi seçimlerini yenileme yetkisi de cumhurbaşkanına aittir. Parlamenter dizgelerde, bu yetki gerçekte başbakana aittir. Örneğin İngiltere'de, 2011'de yeni bir düzenlemeyle seçim gününün yasayla belirlenmesine dek, devlet başkanı bu yetkiyi yalnızca simgesel olarak kullanıyor görünürdü. Oysa Fransa'da, bu yetki simgesel değil gerçektir: cumhurbaşkanı, başbakanın imzasına gerek olmadan, yalnızca kendi imzasıyla Millet Meclisi'ni dağıtabilmektedir. Böyle bir yetki, ne başkanlık dizgesinde vardır, ne de parlamenter dizgenin mantığıyla uyur. Parlamenter dizgede devlet başkanına böyle bir yetki, bizde olduğu gibi, ancak anayasal kurumların tıkanması durumunda verilebilir. Oysa Fransa'da bu yetki, tıpkı İngiltere'de 2011'deki yeni düzenlemeye dek başbakanın kullandığı yetki gibi, parlamentoda hükümeti destekleyecek bir çoğunluk yaratma amacıyla kullanılmaktadır.

Parlamenter dizgenin mantığıyla uyuşmayan bir başka düzenleme de, bakanlık ile parlamento üyeliğinin *birleşmemesidir*. Bu yüzden, bakan olan parlamento üyeleri derhal bu üyeliklerini yitirirler. 1958 Anayasası'nın elli yıldır yürürlükte olan bir kuralına göre, bakanlıktan ayrıldıktan sonra da parlamentoya, ancak yeniden seçim kazanırlarsa dönebilmekteydiler. Bu katı düzen-

leme, 2008 anayasa değişikliği ile biraz yumaşıtıldı. Yeni düzenlemeye göre, bakanlık ile parlamento yeliği yine birleşeme-yecek; ancak, parlamentodan gelen hükümet yeleri, bakanlıktan ayrıldıklarında, isterlerse yeni bir seçime girmeden parlamento-
daki koltuklarına dnebilecekler.

Boşalan parlamento yeliklerine, yine Fransız dizgesinin il-
gin bir kurumu olan *yedek üyeler* geçer. (Bu yedekler, asal ye-
lerle birlikte parlamento yelikleri için yapılan seçimlerde sei-
lirler.) Bu düzenlemenin gerekçesi, milletvekillerinin, salt bakan
olma hırsıyla hükümeti dşrmelerinin önlenmesidir.

Bütün bu düzenlemelerde açıkça görüldüğü gibi, Beşinci
Cumhuriyet'in getirdiği dizge, gerçekte ne başkanlık dizgesidir,
ne de parlamenter dizge. Fransa yine özgün olmayı başarmış ve
anayasal dizgeler tarihine yeni bir dizge katmıştır: *yarı-başkanlık
dizgesi*. Buna yarı-parlamenter dizge denmemesinin nedeni, baş-
kanlık yönünün ağır basmasıdır. Gerçekten de, başkanlık dizge-
sinin en belirleyici özelliği, yürütme yetkisinin devlet başkanına
ait olmasıdır. Fransa'da, Amerika'nın aksine bir başbakan ve
bakanlar kurulu bulunmakla birlikte, durum böyledir. Ancak bu
tam bir başkanlık dizgesi değildir. Çünkü Fransız dizgesinde, bir
başbakan ve bakanlar kurulu vardır ve bunlar, tıpkı parlamenter
dizgede olduğu gibi, Millet Meclisi'ne karşı siyaseten sorumlu-
durlar.

Beşinci Cumhuriyet *parlamentosu*, kendinden önceki iki
cumhuriyetin parlamentoları gibi, iki dallıdır: Senato ve Millet
Meclisi. Senatörlerin dönemi altı yıl (2010'a dek dokuz yıldı),
milletvekillerinki ise beş yıldır. Millet Meclisi'nin geneloıdan
ıkmasına karşılık, senatörler, belediye meclisleri temsilcilerinin
büyük çoğunluğu oluşturduğu, yaklaşık yüz bin kişilik bir seç-
men topluluğu tarafından seçilmektedir. Milletvekillerinin seçimi
ise, iki oılamalı (turlu) dar bölge çoğunluk dizgesine göre yapıl-
maktadır. Buna göre, her seçim çevresinde yalnızca bir aday
seçilmekte, ilk oılamada hiçbir aday oıların salt çoğunluğunu

alamazsa, ikinci oylamada en çok oyu almış olan aday seçilmektedir. Anımsanacağı üzere, İngiltere’de de dar bölge yöntemi vardır. Ancak orada tek bir oylama yapılması, daha ilk oylamada oyların dağılmasını önlemekte, iki büyük partili bir dizgenin doğmasına yol açmaktadır. Fransa’da ikinci bir oylama olanağı bulunması, ilk oylamada bütün partilerin ayrı ayrı seçime katılmalarına, buna karşılık ikinci oylamada benzer partilerin güçbirliği yapmasına yol açmaktadır. Dolayısıyla Fransız dizgesi, hem *çok partiyi*, hem de *seçim bağlaşıklıklarını* desteklemektedir.

Senato ile Millet Meclisi, aşağı yukarı eşit yetkilere sahiptir. Ancak, hükümetin siyasal denetimi bakımından Millet Meclisi üstün durumdadır: hükümeti yalnızca o düşürebilmektedir. Ne var ki, bu yetki eşitliği, gerçekte bir *yetkisizlik eşitliğidir*. Beşinci Cumhuriyet, birçok düzenleme ile parlamentonun yetkilerini budama yoluna gitmiştir. Bunlar içinde en özgün olanı, *yasama yetkisinin* yürütme lehine *sınırlandırılmış* olmasıdır. Birleşik devlet (federasyon) biçiminde örgütlenmiş olmayan çağdaş demokrasilerin hiçbirinde eşi görülmeyen bu düzenlemeye göre, parlamento ancak belli alanlarda yasa çıkarabilmekte, anayasanın saydığı bu alanlar dışında düzenleme yetkisi *yürütme gücüne* ait bulunmaktadır. İkinci önemli bir sınırlama, meclislerin *gündemlerinin* hükümet tarafından düzenlenmesidir. Böylece, meclisler, önce hükümet tasarılarını ya da hükümetin desteklediği önerileri görüşmek zorunda bırakılmaktadır. (Bu düzenleme 2008 anayasa değişikliği ile önemli ölçüde yumuşatılmış, dört haftanın ikisinde gündemin meclislerin kendileri tarafından belirlenmesine olanak tanınmıştır.) Üçüncü bir sınırlama, *güvensizlik* önergesinin, Millet Meclisi üyelerinin en az yüzde onu tarafından imzalanmış bulunması zorunluğudur. Ayrıca, Fransa’da, Millet Meclisi, hükümeti düşürürse, cumhurbaşkanının seçimleri yenileme yetkisini derhal kullanacağını bilmektedir. Bu da edimsel ve çok etken bir sınırlamadır.

Beşinci Cumhuriyet'in siyasal yapısı özetlenirken, başka bir özgün kuruma, *Anayasa Konseyi*'ne de değinmek zorunludur. Bu kurul, eski cumhurbaşkanlarından ve dokuz yıl için seçilen dokuz üyeden oluşmaktadır. Üyelerden üçü cumhurbaşkanı, üçü Senato Başkanı, üçü de Millet Meclisi Başkanı tarafından seçilmektedir. Konsey'in, cumhurbaşkanlığı seçimlerini düzenleyip denetleme, vb. gibi birçok yetkisi vardır. Ancak bu yetkiler içinde en önemlisi, yasaların *anayasaya uygunluğunu* denetleme yetkisidir. Buna bakarak, bu kurula bir anayasa mahkemesi denebilir. Ne var ki, bizde ve Avrupa'da görülen bütün anayasa mahkemelerinin aksine, bu kurulda denetim, yalnızca yasa yayınlanmadan önce yapılabilirdi. Bu durum artık değişti. 2008 yılında, Fransızlar bu alanda köktenci bir anayasa değişikliği yaparak, kısıtlı bir biçimde de olsa, somut norm denetimi yolunu açtılar. Buna göre, yasaı uygulayan bir mahkeme, ilgili yasanın anayasal hak ve özgürlüklerle çeliştiği kanısına varır ve bu görüş Yargıtay ya da Danıştay'ca onaylanırsa, yasa Anayasa Konseyi'nce incelenecek ve gerektiğinde iptal edilebilecek. Bu değişikliğe dek, yasaların iptali değil, çıkmasının önlenmesi söz konusuydu. Konsey, ödenetimi, cumhurbaşkanının, başbakanın, iki meclis başkanından birinin, ya da (1974'ten beri) 60 parlamento üyesinin (60 milletvekili ya da 60 senatör) başvurusu üzerine yapmaktadır. Ancak bu durum, olağan yasalar için söz konusudur. Oysa Fransa'da, olağan yasalar ile anayasa arasında, *organik yasa* adı verilen başka bir tür yasa daha vardır. Bunlar, parlamento tarafından, kamu kurumlarının örgütlenmesi gibi, önemli kimi konularda özel bir yöntemle kabul edilen yasalardır. İşte, bu "organik yasalar" için, Anayasa Konseyi'nin ödenetimi zorunludur. Bunlar için herhangi bir başvuru gerekmez. İster olağan, ister organik yasalarda yer alsın, Anayasa Konseyi'nin anayasaya aykırı bulduğu bir hüküm yürürlüğe giremez.

Görüldüğü gibi, Beşinci Cumhuriyet ile de Fransa, *anayasal yaratıcılık* geleneğine tümüyle bağlı kalmıştır. Bu son dizge üzerinde biraz uzun boylu durulmuş olmasının nedeni, bunun da

dünyada birçok öykünmeye kaynaklık etmiş olmasıdır. Üstelik bu öykünme süreci bitmiş de değildir. Örneğin Türkiye’de, bugün bile, Fransız örnekçesi, belli siyasal çevreler için bir çekim odağı durumundadır. (Cumhurbaşkanının tek dereceli seçimle halk tarafından seçilmesini öngören anayasa değişikliğinin, Ekim 2007’de yapılan halkoylamasında kabulüyle, Türkiye yarıbaşkanlık dizgesi yönünde çok önemli bir adım atmıştır.) Bu bakımdan, bugünkü Fransız dizgesini, hiç değilse ana çizgileriyle, bilmek zorunludur.

Son olarak, Fransa’da anayasal düzen alanındaki atılımcılığın sürmekte olduğu belirtilmelidir. 1999’da gerçekleştirilen bir anayasa değişikliği ile, *kadın-erkek eşitliği* yönünde çok önemli bir adım atılmış; dizelge esasına göre yapılan bütün seçimlerde, bir erkek adaydan sonra bir kadın adayın, bir kadın adaydan sonra bir erkek adayın gösterilmesi zorunlu kılınmıştır. 2003 yılında gerçekleştirilen çok önemli başka bir anayasa değişikliği ile de, Anayasa’nın birinci maddesine, Fransa’nın *özeksizleştirilmiş* (ademimerkezileştirilmiş, desantralize) bir devlet olduğu yolunda bir hüküm eklenmiştir. 2008’de ise, son yılların en kapsamlı anayasa değişikliği yapılmış ve yukarıda verilen örneklerin de gösterdiği gibi, köktenci yeni düzenlemeler getirilmiştir.

1.1.4. DEMOKRATİK DÜZENLERİN ORTAK ÖZELLİKLERİ

Somut örneklerinde görüldüğü gibi, birbirinden çok ayrı tarihsel oluşumların ürünü olan demokratik düzenlerin, yine de birtakım *ortak* noktaları vardır. Bu düzenlerin hepsi, *kapitalist* üretim ilişkileri çerçevesinde, *burjuva* sınıfının önderliğinde ortaya çıkmıştır. Ancak, bu sınıfın yarattığı sanayi devrimi sonucunda gelişen işçi sınıfı da, kendi çıkarlarını savunma süreci içinde, bu düzene yaşamsal katkılarda bulunmuştur. Sonuçta, tıpkı başlangıçta burjuvaziye ait olan ulus kavramı gibi, demokrasi kavramı da, önemli bir *sınıfsal taban genişlemesine* uğramıştır. O denli ki,

bugün artık demokrasi, burjuvazinin sınır tanımaz üstünlüğü ile *çelişir* duruma gelmiştir.

İkinci bir tarihsel gözlem, demokratik düzenlerin hep geçimsel açıdan ileri ülkelerde üstünlük kazanmış bulunmasıdır. Başka bir deyişle, ilk bakışta, *geçimsel gelişmişlik* ile demokratik düzen arasında düz bir orantı bulunduğu düşünülebilir. Ancak bu bağlantı da, sanıldığı ölçüde saltık değildir. Birazdan görüleceği gibi, üretim araçları oldukça gelişmiş birtakım toplumlarda, demokrasi dışı düzenlerin ortaya çıkması olanaklıdır. Öte yandan, demokrasinin dünya çapındaki çekiciliği öylesine güçlüdür ki, yeterince gelişmemiş birçok ülke, bu düzeni bütünüyle uygulamasa bile, kimi yönlerden bunu taklit etmeye çalışmaktadır. Bu aktarmalar öylesine yaygındır ki, bugün dünya çapında, birikimleri çok değişik ülkelerde, demokrasinin şu ya da bu görüntüsüyle karşılaşmak olanaklıdır.

Üçüncü önemli gözlem, belli bir *siyasal düşüncü* ile demokrasi arasında çok sıkı bir bağlantı bulunduğudur. İncelenen her üç örnekte de bu çok açık bir biçimiyle görülmektedir. Bir ülkede demokrasi olabilmesi için, birtakım *değerlerin* yaygın olması gerekmektedir. Bunların başlıcaları: usallık, hoşgörü ve düzencedir.

Ussallık, toplumsal ilişkilerde usa dayanan çözümlerin genel olarak geçerli görülmesi demektir. Bu çözümler, elbette birbirinden ayrıdır. Ancak, demokratik siyasal düzenin varlığı bakımından önemli olan nokta, çoğunluğun ussal yaklaşımları "geçerli" görmesidir. Toplumsal çekişmelerin us dışı inançlara dayandığı ortamlarda demokrasi olmaz. Bunun siyasal dizge düzeyine yansımaları, *yecilliktir*.

Siyasal düzende *hoşgörü* ise, değişik çıkarların ve görüşlerin bulunmasının doğal karşılanmasıdır. Başkalarıyla uyuşulmasa bile, onların da haklarını savunabileceklerinin kabul edilmesidir. Dolayısıyla, siyasal ilişkilerde *şiddetin dışlanmasıdır*. Öte yandan da, tekbiçimcilik ile demokrasinin bağdaşmaz olduğunun

görülmesidir. Bu hoşgörü anlayışının siyasal dizgedeki yansıması, *çoğulculuktur*.

Düzence de demokratik bir siyasal düşüngenin ayrılmaz parçasıdır. Düzensizlik ya da kurlsızlık, demokrasi ile tam bir *karşıtlık* içindedir. Demokrasiyi sınırsız bir özgürlükle özdeşleştirmek, tehlikeli bir yanılgıdır. Demokratik siyasal düzenlerin yurttaşı, demokratik kurallara uymayı *erdem* sayar. Demokrasinin bilinen ilk örneklerini yaratan Eski Yunan'da bile siyasal özgürlük, kurlsızlık değil, yalnızca yasaya uyma hakkı olarak görülmüştür. Düzence ilkesinin siyasal dizgeye yansıması, *tüzelliktir*.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE bölümünde belirtildiği gibi, günümüzde demokrasi, genellikle devletle toplum arasında belli bir ilişki türünü nitelemek için kullanılmakta. Ancak yine aynı bölümde vurgulandığı gibi, siyasal dizgenin bu temel ilişkisi, siyasal *düzenin* özellikleri tarafından belirlenmektedir. Onun içindir ki, demokratik düzenlerin ortak özelliklerine değinirken, işe toplumsal temelden başlamak gerekir. Yukarıda söylenenler özetlenirse: 1) Demokrasi, burjuva sınıfının önderliğinde başlamış, ancak bugün artık saltık bir burjuva üstünlüğü ile bağdaşmaz duruma gelmiştir. İşçi sınıfı da demokrasinin sahibi olmuştur. 2) Demokrasi, üretim araçları en gelişmiş olan ülkelerde başlamıştır. Ancak, her gelişmiş ülke demokratik olmadığı gibi, görece geri kalmış birçok ülke birtakım demokratik öğeleri benimseyebilmiştir. 3) Demokrasinin yeşerebilmesi için, buna uygun bir toplumsal ekinin, bir siyasal düşüngenin var olması gerektiği anlaşılmıştır. Bu düşüngenin belli başlı öğeleri: ussallık, hoşgörü ve düzencedir.

Ancak, demokrasi yine de bir siyasal *dizgedir*. Varlığı, belli bir çevrenin (siyasal düzenin), ortamın varlığına bağlı olsa da, sözü edilen ortamda belli *düzenlemeler* yapılmamışsa, demokrasi yine de yok demektir. İşte, bir siyasal dizge olarak demokrasinin en *temel kurucu ilkesi*, İnsan Haklarının (Temel Hak ve Özgürlüklerin) Korunması'dır. Buna eklenmesi gereken öteki ilkeler,

gerçekte bu temel kurucu ilkenin sonucu olan *açıklayıcı* ilkelerdir. Bu sonuncular da şöyle sıralanabilir: Seçim ve Temsil İlkesi, Tüze Devleti İlkesi ve Fırsat Eşitliği İlkesi.

Temel haklar ve özgürlükler, Alman tüzebilimcisi Georg Jellinek'in (Yellinek) (1851-1911) geliştirdiği, bizim anayasalarımızın da 1961'den beri benimsediği bir öbeklendirme ile üçe ayrılır: 1) Devletin kişi yaşamına *karışmamasını* gerektiren *olumsuz* haklar; 2) Geçimsel ve toplumsal ilişkilerde zayıf düşenleri kollamak için devletin bu ilişkilere *karışmasını* gerektiren *olumlu* haklar; 3) Yönetilenlerin devlet aygıtının oluşumuna ve kararlarına *katılmasına* olanak açan *etkin* haklar. Demokratik siyasal dizgelerin varlığı işte bu üç tür temel hakkın varlığına bağlıdır. Öte yandan, bir ülkede bu haklar ne denli gelişmişse, demokrasi de o denli gelişmiş demektir.

Başlangıçta da belirtildiği gibi, siyasal dizgelerin öğeleri: devlet aygıtı, aracı yapılar (siyasal partiler ile baskı kümeleri) ve yönetilenlerdir. Dolayısıyla, demokratik dizgelerin bağlı bulunduğu temel ilke, bu öğelerin her birinin buna uygun olarak düzenlenmesini gerektirir. İşte az önce sözü edilen ve temel haklarla özgürlüklerin korunması genel ilkesinin sonucu olduğu belirtilen öteki ilkelerin görevi de budur. Şimdi bunlar kısaca gözden geçirilecek.

Seçim ve Temsil İlkesi. Doğrudan demokrasinin olanaksız olduğu günümüzde, *temsil* ilkesi kaçınılmazdır. (Yukarıda belirtildiği gibi, günümüzde internetin yaygınlaşmasıyla, bu olanaksızlığın son bulması olasılığı belirmiştir.) Ancak temsil ilkesinin demokratik olabilmesi için, seçim yöntemine dayanması zorunludur. Bu biçimde düzenlenmiş demokratik bir temsil, demokratik dizgenin temelini oluşturur. Ne var ki, demokratik dizgelerde, temsilin *yanı sıra*, birtakım yarı-doğrudan demokrasi yöntemleri de görülebilir. ABD örneği incelenirken değinilen bu yöntemler şöyle sıralanabilir: 1) *Halkoylaması* ("referandum"): yasa tasarılarının, temsilcilerin oyuyla değil, doğrudan doğruya seçmenlerin

oyuyla yasalaşması. 2) "*Plebisit*": Halkoylamasının bu özel türünde, belli bir kişinin (ör. "Siyasal hakları verilsin mi?") ya da yörenin (ör. "Bağımsız olsun mu?") siyasal yazgısı belirlenir. (Kişilere ilişkin plebisitlerin demokratik sayılmaması gerekir.) 3) *Halk girişimi*: belli sayıda seçmenin, bir yasa önerebilmesi. 4) *Halk vetosu*: belli sayıda seçmenin, temsilcilerce kabul edilen bir yasayı halkoylamasına götürebilmesi. 5) *Geri çağırma* ("recall"): belli sayıda seçmenin istemiyle, daha önce seçilmiş bir yöneticinin görevden alınması ve seçim dönemi sona ermeden yeniden seçim yapılması.

Demokratik dizgenin temeli sayılan seçim ilkesine ilişkin olarak şunu hemen belirtmek gerekir ki, bu ilke sınırsız değildir. Demokrasi, devlet aygıtını oluşturan her orunun seçimle belirlenmesini gerektirmez. Ayrık tanımayan tek kural, *yasama* örgeni üyelerinin seçimle belirlenmesidir. (Gerçi İngiltere’de Lordlar Kamarası seçimden çıkmaz, ancak yasama yetkisi de neredeyse kalmamıştır.) Hem *parlamentar dizgede*, hem de *başkanlık dizgesinde* bu böyledir. Ancak, *parlamentar dizgede* yürütme yasamadan kaynaklanırken, *başkanlık dizgesinde*, *yürütme* de doğrudan seçimle belirlenir. Buna karşılık, *yargı* gücünün genel seçimle belirlenmesi, daha önce birçok Amerikan eyaletinde uygulandığı belirtilen, ancak genellikle demokratik dizgeye yabancı olan bir yöntemdir.

Seçimlerde seçmenlere aracı olan başlıca kuruluşlar, *siyasal partilerdir*. Onun içindir ki, yalnızca seçim değil, siyasal parti özgürlüğü de, katılma hakları arasında en ön sıralarda yer alır. Siyasal partiler birden çok değilse, tüze karşısısında eşit konumda bulunmuyorsa, devletle herhangi bir parti arasında özdeşleşme varsa, temel hakların bu bölümü korunamamış olur. Dolayısıyla, böyle durumlar demokratik dizge ile bağdaşmaz.

Öte yandan, seçimin varlığı da yetmez. Seçimlerin demokratik nitelik taşıması, bunların insan haklarına uygun bir biçimde düzenlenmesine bağlıdır. Bu çerçevede, bir kere, herkesin oy

hakkı olmalıdır (*geneloy*); ikincisi, herkesin tek bir oy hakkı olmalıdır (*eşit oy*); üçüncüsü, herkes baskıdan uzak bir ortamda oy kullanabilmelidir (*gizli oy*); dördüncüsü, seçimler dürüst olmalıdır (*açık sayım*); beşincisi, seçimler özgür olmalıdır (*serbest seçim*). Demokratik seçimle ilgili bu temel koşulların gerçekleşebilmesi için, hem bunların birtakım tüzel düzenlemelere bağlanması, hem siyasal düzende hoşgörünün, siyasal dizgede ise *çoğulculuğun* egemen olması zorunludur. Gerçekte, yalnızca katılma haklarının değil, olumsuz ve olumlu temel hakların da güvenceye bağlanmadığı ortamlarda, seçimin demokratik bir araç görevini hakkıyla yerine getirmesi olanaksızdır.

Tüze Devleti İlkesi. Bu ilke de, temel hakların korunması temel ilkesinin bir sonucudur. Özgül olarak tüze devleti, bir kere, yönetenlerin ve yönetilenlerin hak ve yükümlülüklerinin, herkes için bağlayıcı olan bir tüzel çerçeveye oturtulmasını gerektirir. Bu da, dar anlamında *anayasanın üstünlüğü* demektir. İkincisi, yönetenlerin bu tüzel düzenlemelere gerçekten uymasını sağlamak için, devlet işlem ve eylemlerinin *yargı denetimine* bağlı olması gerekir. *Yürütme* yönünden, bu kural bütün demokratik devletlerde kabul edilmiştir. *Yasamanın* da yargı denetimine bağlı olması gereği ise, gitgide artan ölçüde kabul görmektedir. (Anayasa mahkemeleri bu nedenle çoğalmaktadır.) Yargının denetim görevini yerine getirebilmesi için, bu devlet gücünün ötekilerden *bağımsız* olması zorunludur. Öyleyse, tüze devletinin üçüncü bir koşulu da, *güçler ayrılığıdır*. Üstelik bu ayrılık, yalnızca yargıyla da sınırlı değildir. Başka bir deyişle, güçler ayrılığı için yargının bağımsız olması yetmez. Öteki iki gücün, yasama ile yürütmenin, kendi aralarında kaynaşık olması da demokrasiyle bağdaşmaz. Gerçi, parlamenter dizgede görüldüğü gibi, aralarında sıkı bir işbirliği bulunabilir. Ancak, yasama ile yürütme, tek örgende *birleşmez*. Birleşirlerse ortaya ya yürütmenin, ya da yasamanın (daha doğrusu, meclis içinde küçük bir kümenin) buyurganlığı çıkar.

Öte yandan, tüze devleti ilkesi, amacı bireyi devlete karşı korumak olan ve uygar dünyada evrensel kabul gören, birtakım tüze kurallarının benimsenmesini gerektirir. *Örneğin:* 1) Kimseye işkence ve insanlık dışı işlem yapılamamalıdır. 2) Kimse, karşılığı ödenmeden, zorla çalıştırılamamalıdır. (Angarya yasağı.) 3) Suçlar ve cezalar, ancak yasayla belirlenmelidir. 4) Kimse, suçun işlenmesinden sonra kurulan bir mahkemede yargılanamamalıdır. (Doğal yargıç ilkesi. Olağanüstü mahkeme yasağı.) 5) Kimse, işlendiği sırada bir yasanın suç saymadığı bir eylemden dolayı cezalandırılmamalıdır. 6) Kimse, işlendiği sırada bir suç için yasanın öngördüğü cezadan fazlasına çarptırılmamalıdır. 7) Kimse, kesin hüküm giyinceye dek suçlu sayılmamalıdır. 8) Kimse, kendini ya da yakınlarını suçlama zorunda bırakılmamalıdır. 9) Suç ve cezanın sorumluluğu, yalnızca suçu işleyene ait sayılmalıdır. (Toptan cezalandırma yasağı.) 10) Zoralım, ancak belli bir suça bağlı olarak uygulanabilmeli, genel zoralım cezası verilememelidir. 11) Yakalanan ya da tutuklanan kimseye, ne ile suçlandığı açıkça anlatılmalı, kendisini savunma olanağı sağlanmalı, yakınlarına derhal bilgi verilmeli, gözaltındaki kişi en kısa zamanda yargıç karşısına çıkarılmalıdır. 12) Davalar, daha hüküm verilmeden önce ceza oluşturacak biçimde, aşırı uzamamalıdır.

Şunu özellikle belirtmek gerekir ki, tüze devletinin gereği olarak sayılan bu kurallar, *bunlarla sınırlı değildir*. Gerçekte temel hakların korunması genel ilkesinin parçası olan bu kurallar, ülkelerin *uygarlık düzeyine* bağlı olarak, adım adım kesinlik ve sağlamlık kazanmakta, kapsamları da durmadan genişlemektedir. Örneğin, bugün artık idam cezası verilemeyeceği kuralı, gitgide yaygınlaşmaktadır. Büyük olasılıkla, çok uzak olmayan bir gelecekte, bu dizelgeye (listeye), partiler, dernekler, gazeteler, dergiler için (kendileri yönünden idama denk düşen) kapatma cezaları verilemeyeceği yolunda kurallar eklenecektir. Daha önce de söylendiği gibi, demokrasi durmadan gelişen bir siyasal dizgedir. Bu gelişme, tüze devleti anlayışının (dolayısıyla da temel hakların) gelişimine koşuttur.

Fırsat Eşitliği İlkesi. Açıklayıcı nitelikteki öteki iki ilke gibi, bu ilke de, temel hakların korunması ana ilkesinin bir sonucudur. Bunun bir yönü, *yasa karşısında eşitliktir*. Bu saltık, başka bir deyişle, dirimsel (biyolojik), geçimsel ya da toplumsal değil, *tüzel* bir eşitliktir. Yasa, kişilerin renklerini, soylarını, sınıflarını, dillerini, cinsiyetlerini, dinlerini ya da inançlarını neden gösterecek, bunların arasında ayırım yapamaz. Daha doğrusu, *haksız* ayrımlar yapamaz. Yoksa örneğin, kadınların askerlikten bağışık tutulması, ya da küçüklerin gece işinde çalıştırılmaması gibi düzenlemeler, yasa karşısında eşitlik kuralına aykırılık oluşturmaz.

Ne var ki, demokratik dizgenin işi, yasaların eşitsizlik yapmasını engellemekle bitmez. Demokrasi, yasa önünde eşitlikle yetinemez. Bir de, geçimsel ve toplumsal ilişkilerin yarattığı aşırı eşitsizliklerin, devlet eliyle, bir ölçüde dengelenmesi gerekir. Bu da, özellikle *olumlu hakların* gözetilmesini gerektirir. Görüldüğü gibi, fırsat eşitliği ilkesi de, gerçekte, temel hakların korunması genel ilkesinin kapsamı içindedir. Devlet, elinden gelen çabayı gösteren, yine de açlığa ve sefaletle düşmekten kurtulamayan yurttaşları korumakla yükümlüdür. *İşçi sınıfının* demokratik dizgeye yaptığı en büyük katkı, bu alandadır. Artık, başıboş bırakılan geçimsel ve toplumsal yapının yol açtığı aşırı dengesizliklerin demokrasi ile bağdaşamayacağı bilinci yerleşmiştir. Dolayısıyla kamu gücünün, bu aşırı dengesizlikleri törpülemek için gerekli *tüzel* araçlarla donatılması ve bu araçları kullanmasının kendisine *görev* olarak yüklenmesi, demokratik dizge açısından bir zorunluk durumuna gelmiştir. İkinci bir zorunluk da, çalışma yaşamı içinde zayıf durumda kalanlara özel savaşım araçlarının (*sendikal hakların*) tanınmasıdır. Öte yandan, demokratik devlet, geçim düzeyleri ne olursa olsun, bütün yurttaşlara, parasız olarak, temel düzeyde bir *öğrenim* ile yaşamını korumaya yetecek ölçüde bir *sağlık* güvencesi sağlama ödevindedir.

Burjuvazinin başlattığı demokrasi sürecine işçi sınıfının bu katkısı öylesine büyük bir yenilik olmuştur ki, olumlu hakların

katılmasıyla artık ortaya *yeni* bir demokrasinin ("neoklasik" ya da "sosyal" demokrasi) çıktığını savunanlar olmuştur. Oysa, demokratik dizge yönündeki savaşımın gitgide evrensel bir nitelik kazandığı, buna koşut olarak da bu kavramın içeriğinin ister istemez varsıllaştığı göz önünde tutulursa, böyle ek nitemlere gerek bulunmadığı görülür. Demokratik dizgenin toplumsal tabanı genişledikçe, üretim güçleri geliştikçe, siyasal ekinde ussallığın, hoşgörünün ve bilinçli bir düzencenin ağırlığı arttıkça, demokrasinin yeni anlamlar yüklenmesi düzeldir (normaldir).

Öte yandan, demokratik dizgenin toplumsal tabanının uğradığı evrim sonucunda, bu dizgenin sürekli bir *denge* arayışı içinde bulunduğu açıkça görülmelidir. İşte bu nedenle, demokrasinin varlığı için zorunlu olan hiçbir ilke, kural ya da değer öbeği, öteki öbeklerin *varlığını* tehlikeye atacak ölçüde desteklenmemelidir. Doğallayın, toplumsal evrim bundan sonra da duracak değildir. Dolayısıyla, denge gereksinimi, kurulu düzeni ("statüko")yu olduğu gibi koruma biçiminde anlaşılmamalıdır. Ne var ki, insanlığın sonu demek olan genel bir tekdüzelik öngörülemeyeceğine göre, gelecekte de hep bireysel ya da kümesel çıkar, eğilim ve görüş ayrılıkları bulunacaktır. Öyleyse, biçimi değişse de, denge gereksiniminin kendisi hiçbir zaman tükenmeyecektir. Demokrasinin, öteki siyasal dizgelerden daha ince bir *yönetim sanatı* gerektirmesi herhalde bundandır.

Bu bölümü kapamadan önce, dar anlamıyla devletin de her siyasal dizgenin ayrılmaz bir ögesi, dahası, en önemli ögesi olduğu yeniden anımsanmalıdır. Öyleyse, bir kere, demokratik bir devlet, kesenkes, demokratik dizgenin yukarıdan beri sayılagelen ortak özelliklerini taşımalıdır. Başka bir deyişle, bu devlet, herşeyden önce insan haklarına saygılı olmayı temel kural olarak benimsemelidir. Bu çerçevede, her demokratik devlet, seçim ve temsil, tüze devleti, fırsat eşitliği ilkelerine sıkı sıkıya bağlı kalmalıdır. İşte bu ilkeleri gerçekleştirme bakımından, kimi devlet biçimlerinin demokrasiye daha elverişli olduğu görülür.

Yukarıda, egemenliğin paylaşımı açısından, devletlerin birleşik, bölgesel ve kaynaşık olmak üzere başlıca üç türe ayrıldığı belirtilmişti. Bu bağlamda, siyasal erkin dizginlenmesini ve paylaşımını daha kolay kılan birleşik ve bölgesel devletlerin, kaynaşık devletlere göre, demokrasiyle daha uyumlu olabileceği ortaya çıkar. Öte yandan, yine yukarıda devlet başkanlığının nasıl durulacağını düzenleyen tüze kuralları açısından, devletlerin ya monarşi, ya da cumhuriyet olacağı belirtilmişti. Bu ayrım anımsandığında, ilke olarak cumhuriyetlerin, monarşilere göre, demokratik dizgeye daha uygun olduğu görülür. Gerçi, bugünkü dünyada, en demokratik kimi siyasal dizgelerde, devlet biçiminin meşruti monarşi olduğu doğrudur. Ancak, bu tarihsel kalıntılarda bile, devlet başkanlığının belli bir ailenin tekeline bırakılması yerine, seçim yoluyla belirlenmesinin daha demokratik olacağı kuşkusuzdur.

1.2. FAŞİST DÜZENLER

Burjuvazi, elverişli koşullar içinde gelişebildiği her yerde, yukarıda ortak özellikleri özetlenmeye çalışılan demokratik düzenler kurmuştur. Ancak, çok elverişsiz koşullar içinde kaldığı ve şiddetli bunalımlara düştüğü dönemlerde, kendi olağan yönetim biçiminden vazgeçip bunun tamamen *karşıtı* olan başka bir yönetim biçimine başvurmuştur. Burjuvazinin, demokratik düzenin bütün ilkelerini reddeden bu zor ve baskı düzeninin adı *faşizmdir*.

Faşizmin yığinsal bir tabana dayandığı birazdan görülecektir. Ancak bu aşamada, söz konusu düzenin *sınıfsal temeline* bakılırsa, öncelikle iki nokta dikkati çekmektedir. Bir kere, faşizm *burjuva sınıfının* yönetimidir. Dolayısıyla, her türlü zor ve baskı yönetimine "faşizm" demeye olanak yoktur. Örneğin, feodalizmin ya da kapitalizm öncesi daha ilkel düzenlerin egemen olduğu toplumlarda, yönetim istediği ölçüde baskıcı olsun, faşist bir düzen yoktur. Aynı biçimde, işçi sınıfı buyurganlıkları da "faşizm" diye nitelenemez.

İkincisi, faşizm *gerileme çağına girmiş* burjuvazinin yönetimidir. Dolayısıyla, burjuvazinin devrimci çağında kurduğu baskıcı yönetimlere "faşist" denemez. Örneğin, Fransız Devrimi sırasında Robespierre'in kurduğu Yıldırı yönetimi, faşist bir düzen örneği oluşturmaz. Feodalizme karşı savaşımında burjuvazinin uyguladığı zor yöntemleri, faşizm tanımına girmez.

Faşizm, dara düşmüş burjuvazinin, yükselen emekçi sınıflar karşısında, kendi sınıf egemenliğini sürdürebilmek için, uğrunda uzun yüzyıllar boyunca savaşım verdiği en temel siyasal ilkelerini bir yana attığı, zor ve baskı düzenidir. İşte faşizm bu biçimde anlaşılırsa, faşist düzenlerin, tarih sahnesine *ilk kez*, dünya kapitalist düzenini, başka bir deyişle burjuvazinin sınıfsal egemenliğini büyük bir bunalım içine sokmuş olan *Birinci Dünya Savaşı'ndan*,

özellikle de bu savaş içinde patlayan *Sovyet Devrimi'nden* sonra ortaya çıkmış olması kolaylıkla açıklanabilir.

Faşizmin *ilk ve en önemli* örnekleri, İtalya'da, Almanya'da ve İspanya'da görülmüştür. Aşağıda, bu üç ülkede faşizmin tarihsel olarak nasıl ortaya çıktığı anımsatılacak, böylece, bu düzenin doğuş koşulları konusunda birtakım genellemelere ulaşılmaya çalışılacak. Ayrıca, yine bu örneklerle dayanarak, faşist düzenlerin ortak özellikleri araştırılacak.

1.2.1. İLK ÖRNEKLER: İTALYA, ALMANYA, İSPANYA

İtalya. Tarihin ilk faşist devimi (hareketi) İtalya'da doğmuştur. "Faşizm" sözcüğü de İtalyan kaynaklıdır. Kökeni, Latince "fascio" sözcüğüdür. Eski Roma'da "fascio", sapı bir demet değneklerle sıkı sıkıya sarılmış balta anlamına gelmekteydi. Bu simgenin de çok açık olarak ortaya koyduğu gibi, faşist örgütlenme, bir şefin (baltanın) çevresinde sıkı sıkıya kümelenmiş vurucu birlikler (değnekler) temeline dayanmaktadır. (Faşizmin özelliği, bu vurucu birlikleri *büyük sermaye* çevrelerinin buyruğuna vermesidir.)

Burjuva sınıfı, İtalya'da, siyasal üstünlüğünü, öteki gelişmiş burjuva düzenlerine göre *daha geç* olarak sağlamıştır. Bu bakımdan, burjuva egemenliğinin yerleşmesi, çok daha güç koşullarda gerçekleşmiştir. İtalyan burjuvazisinin bu görece zayıflığı, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda yer alan ganimet paylaşımında, yenenler safında yer almış olmasına karşın, Fransız ve İngiliz burjuvazilerinin karşısında büyük bir diplomatik yenilgiye uğramasına yol açmıştır. Böylece burjuvazi, savaşa sürüklediği İtalyan halkının ulusal övüncünü doyuracak herhangi bir kazanç da sağlayamamıştır.

Oysa, savaş sonrası İtalyasında *büyük bir geçimsel bunalım* yaşanmaktadır. Milyonlarca işsiz vardır. Sefalet son derece yaygınlaşmıştır. Utkunun bir kazanç getirmemesi, halk yığınlarını

manevi bir doyumdan bile yoksun bırakmıştır. Bu durum, başından beri savaşa karşı tutum almış olan sosyalistlerin saygınlığının çok büyük ölçüde yükselmesine yol açmıştır.

Savaş sonrasının ilk yılları, İtalya'da sosyalist devimin çığ gibi gelişmesine tanık olmuştur. 1919 seçimlerinde sosyalistler iki milyona yakın oy alarak, meclisin *en kalabalık grubu* durumuna gelmişlerdir. İşçi sendikalarının üye sayısı ise, iki milyonu aşmıştır. 1917'de gerçekleşen Sovyet Devrimi'nin de etkisiyle, emekçiler gitgide daha devrimci bir eğilime girmektedirler. Bu eğilim, 1920 yılının Ağustos-Eylül aylarında doruğuna ulaşır büyük fabrikaların işçiler tarafından işgaline, yüz binlerce topraksız köylünün ise topraklara elkoymasına varmıştır. Siyasal erki elinde bulunduran Giolitti Hükümeti, tam bir umarsızlık içinde kalmıştır. Ne var ki, düzenin böyle genel bir çöküntü içinde bulunmasına karşın, yine de İtalya'da bir sosyalist devrim ortaya çıkmamıştır. Bunun başlıca nedeni, sosyalist yöneticilerin çoğunun devrimden yana olmaması, birtakım özdeksel (maddi) kazanç sözleri karşılığında, işçi sınıfının devrimci atılımını kırmayı başarmış olmalarıdır.

Sosyalist akım bu biçimde gelişirken, Mart 1919'da faşist partinin kuruluş kongresi yapılmıştır. Partinin kendisine koyduğu erek, o sırada hazırlandığı düşünülen sosyalist devrimi, şiddet kullanarak engellemektir. Örgütlenmeye başlar başlamaz faşistlerin bütün eylemleri, sosyalist parti yönetim yerlerini ve sendikaları basmaya, işçi önderlerini dövmeye, hatta öldürmeye yönelmiştir. Sosyalist devrimin gerçek bir olasılık olarak belirmesi, buna karşı olan bütün güçlerin kenetlenmesine yol açmış, faşist örgütler *çığ gibi* büyümeye başlamıştır.

Faşizm ile sosyalizm arasındaki güç dengesi, 1921'den başlayarak faşistlerden yana bozulmuştur. Sosyalistlerin herhangi bir devrim gerçekleştiremeyeceklerinin anlaşılması üzerine, toplumun içine sürüklendiği kargaşadan kurtulmanın tek yolu faşizm olarak görünmeye başlamıştır. Böylece, gittikçe daha büyük yı-

ğınlar faşistlerin arkasına düşmüştür. Sonunda, 19 Ekim 1922'de Roma'ya yürüyen elli bin faşist, önderleri Mussolini'yi, krala başbakan olarak kabul ettirmişlerdir. Siyasal erki eline geçiren faşist parti, daha sonra, İtalya'da bütün öteki partileri ortadan kaldırmış ve tam bir baskı düzeni kurma yoluna gitmiştir.

Almanya. Almanya'da faşizm, "nazizm" adını almıştır. Bunun nedeni, akımın başını çeken partinin adının "National-Sozialist" (ulusçu sosyalist) olmasıdır. Ancak, açıktır ki, ad değişikliği, sorunun özü bakımından önemsizdir.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Almanya, İtalya'dan da kötü bir durumdadır. Savaşta yenik düşmek, Almanların ulusal onurunu kırmıştır. Almanya toprak yitirmiştir. Savaş bir sürü yıkıntı yaratmakla kalmamış, ülkenin geçimsel yaşamını da altüst etmiştir. Bunlara ek olarak, Almanya kendisini yenenler tarafından ağır bir savaş ödencesine mahkûm edilmiştir. Dolayısıyla, bu yıkık geçim düzeninin sırtına, bir de korkunç bir borç binmiştir. Milyonlarca insan, *sefalet ve işsizlik* içindedir.

Dünya savaşı çıktığında, yeryüzünün en güçlü sosyalist partisi Almanya'daydı. Ancak, savaş bu partiyi bölmüştür. Parti içinde bir azınlık, savaşa şiddetle karşı çıkmış, istemediği bu savaşa katılmaktansa, bundan yararlanıp sosyalist devrimin gerçekleştirilmesini savunmuştur. Savaşın yenilgi ile son bulması, öte yandan da 1917 sonunda Rusya'da sosyalist devrimin patlak vermesi bu azınlığı yüreklendirmiş ve kendi devrimlerini başlatmalarına yol açmıştır. Ne var ki, karşılarında, çoğunluğu elinde tutan sosyalist yöneticileri bulmuşlardır. Bunlar, yanlış olarak gördükleri bu devrimi engellemek için Alman genelkurmayı ile birleşmişler ve eski arkadaşlarının başlattığı kalkışmayı kan içinde boğmuşlardır. Böylece, Almanya'da sosyalist akım *kendi kendini etkisizleştirmiştir*.

Buna karşılık, Hitler'in kurduğu faşist ("Nazi") parti, serbestçe gelişme olanağını bulmuştur. Almanya'da savaşın bittiği 1918

yılı ile faşizmin siyasal erke tırmandığı 1933 yılı arasındaki dönem, yeniden toparlanmaya çalışan sosyalistler ile hızla gelişen faşistler arasında bir yarış dönemi olmuştur. 1918 sonundaki başarısız devrim denemesi, sosyalistleri, sosyal-demokratlar (devrim karşıtları) ile komünistler (devrimciler) arasında kesinlikle bölmüştür. Toplumun içinde bulunduğu sürekli bunalım, komünistlerin hızla toparlanmalarına olanak açmıştır. Gerçekten de, Hitler'in başbakan olmasından önce katılabildikleri son genel seçimlerde, komünistler oyların yaklaşık yüzde on beşini almışlardır. Ne var ki, aynı seçimde Nazi'ler yüzde kırkı aşmışlardır. Ocak 1933'te, devlet başkanı Hindenburg tarafından başbakanlığa atanan Hitler, bu oruna *en fazla oy alan partinin* başkanı olduğu için getirilmiştir. Başka bir deyişle, Almanya'da faşizm, halk yığınlarını peşinden sürüklemeyi başarmıştır.

İspanya. İspanya'da burjuva devrimi ancak 1931 yılında gerçekleştirilmiş ve *cumhuriyet* ilan edilmiştir. Görüldüğü gibi, bu ülkede burjuva devrimi, gelişmiş kapitalist ülkelere göre *çok daha geç* bir tarihte ortaya çıkmıştır. Üstelik 1931, Amerika'da 1929'da patlak veren büyük geçimsel bunalımın, tüm kapitalist dünyayı kökünden sarstığı bir döneme rastlamıştır. Bu durumda, İspanyol burjuvazisi, kendi devrimini elinden kaçırmak, siyasal erki hızla uyanan emekçi yığınlara kaptırmak tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu tehlikeden ürktüğü içindir ki, kendinden önceki güçlü burjuvazilerin başka ülkelerde yaptıklarının aksine, feodal yapılara karşı yürekli bir savaşım yürütememiş, kendi üstünlüğünü güvenceye alacak siyasal dizgeyi sağlam bir biçimde *kuramamıştır*.

Şubat 1936 genel seçimlerini, komünistlerin ve sosyalistlerin önderlik ettikleri "Halk Cephesi" kazanmıştır. Temmuz 1936'da ise, ortadan kaldırılmamış olan feodal güçlere ve sosyalist gelişmeden ürken burjuvaziye öncülük eden *ordu* ayaklanmıştır. Burjuvazinin yasal hükümetten yana çıkan kesimi, halk devriminin fazla güçlenmesini istemediği için, ayaklanmış olan orduya

karşı başlangıçta halka silah dağıtmaya yanaşmamıştır. Ancak, ayaklanmanın gitgide g kazanması karşısında hkmet çekilmek zorunda kalmış, yeni kurulan cumhuriyet hkmeti ise halkı silahlandırmaya girişmiştir. Bylece, İşpanya'daki i çekişme, iki yanın da alabildiğine silahlandığı, iki yanın da peşinden byk yiğınları srkleyebildiği, korkun bir *işsavaşa* dnşmiştir.

Üstelik, İşpanya işsavaşı, geniş ölçüde *dış karışmalara* da yol açmıştır. İtalya ile Almanya, ayaklananların yanında, Sovyetler Birliği ise, yasal hkmetin yanında, etkin bir biçimde bu savaşa katılmışlardır. Demokratik burjuva devletleri, yansız kalmayı yeğlemişlerdir. Bu dış karışmalar yznden, İşpanya işsavaşı, faşizm ile komnizm arasında uluslararası bir kapışma grnm kazanmıştır. Ancak faşist cephenin yardımı, yz binleri bulan ordularıyla, yzlerce uçaklarıyla, çok daha etken olmuştur. Sonuçta, General Franko'nun komutasındaki i faşist gler, 1939 yılında kesin bir utku kazanmışlardır. İkinci Dnya Savaşı'na girmemeyi başaran İşpanya'da, faşist dzen, İtalya ve Almanya'dakinden çok daha uzun sre yaşayabilmiştir. (Faşist dzen, ancak 1975'te, Franko ldkten sonra zlmştir.)

1.2.2. FAşİST DZENLERİN ORTAK ÖZELLİKLERİ

Çok kısaca değinilen bu tarihsel örneklere dayanarak, faşizmin doğuş koşulları, toplumsal tabanı, dşngs, siyasal yapısı konularında birtakım genellemelere ulaşmak olanaklıdır.

Her  örnekte de, faşizme giden yolda birtakım benzerlikler gzlenmektedir. Bunları saptamak, *faşizmin doğuş koşullarını* belirlemede yardımcı olabilir. Bir kere, her  ülkede de çok şiddetli bir *toplumsal bunalım* grlmektedir. Faşist akımlar, byk lekli geçimsel ve toplumsal sorunlarla boğuşan kapitalist toplumlarda, kendilerine uygun bir ortam bulmaktadırlar. Toplum kargaşaya srklendiği ölçüde, yetkeci bir ynetime duyulan zlem kamılanmaktadır. İkincisi, bu  ülkede de, yalnızca szde kalmayan, eyleme dnşen, çok ciddi bir *sosyalist*

tehdit yaşanmıştır. Böylece burjuvazi, büyük bir korkuya kapılmış, toplumsal üstünlüğünü koruyabilmek için siyasal üstünlük-ten vazgeçmeye hazır hale gelmiştir. Üçüncüsü, yine bu ülkelerin hepsinde, sosyalistler ve komünistler, yığınlarda yarattıkları u-mutlara karşılık verememişler, devrimci girişimlerinde başarısız kalmışlardır. *Sosyalizmin başarısızlığı*, bunalımdan kurtulmak için yetkeci bir çözüm arayan yığınları, faşistlerin arkasından gitmeye itmiştir.

Değinilen tarihsel örneklerden, *faşizmin toplumsal tabanı* konusunda da birtakım sonuçlar çıkarılabilir. Faşizmin *büyük ser-maye* tarafından desteklendiği, araştırmacıların genellikle üzerin-de birleştiği ortak bir gözlemdir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, özellikle Almanya'da ele geçirilen belgeler, bu görüşü tamamen kanıtlamıştır. Almanya'nın önde gelen sermayedarları, 1930'ların başından başlayarak, Nazi Partisi'ne büyük paralar akıtmışlardır.

Bu böyle olmakla birlikte, yine de faşizmi bir avuç sermaye-darın devimi olarak tanımlamaya olanak yoktur. Çünkü, başka bir tartışılmaz gerçek de, bu düzenin arkasından *milyonlarca* insanın gittiğidir. Faşizmin böyle büyük bir yığın desteği kazan-ması, çeşitli nedenlere bağlanmıştır. Bunları özetlemek gerekirse, bir kere, yukarıda da belirtildiği gibi, faşizm kapitalizmin büyük bunalımlara sürüklendiği dönemlerin ürünüdür. Bu bunalımların ortak özelliği, toplum içindeki sınıf ayrımlarını uçurum haline getirmeleri, dolayısıyla da *ara sınıfların yok olmasına* yol açma-larıdır. Büyük çoğunluğu az topraklı köylü, küçük esnaf, küçük memur, vb. olan küçük burjuvazinin en büyük korkusu, herşeyini yitirerek işçileşmektir. Bu katmanlar, geçimsel yaşamın doğal görünen yasalarına dur diyebilecek güçlü kurtarıcılar özlerler. Yığınların faşizme sürüklenmesinin önde gelen nedeni olarak bu durum görülmüştür.

Ancak, bunun yanı sıra, başka nedenler de öne sürülmüştür. Faşizmin, demokratik düzenlerin uzun bir geçmişi bulunmadığı,

dolayısıyla da, demokratik kurumların henüz kökleşemediği toplumlarda daha kolaylıkla yeşerdiği görülmüştür. Böyle toplumlarda, *feodal kurumların* etkisi henüz canlıdır ve bunlar faşizmi destekleyici bir rol oynarlar. Örneğin Kilise, İtalya ve İspanya'da, böyle bir işlev yüklenmiştir. Her iki ülkede de bu kurum, açıkça faşist akımın yanında yer almıştır. Öte yandan, faşist düzenlerin belli bir *işçi desteği* bulabildikleri de unutulmamalıdır. Köylülükten henüz kurtulamamış olan *birinci kuşak* işçilerle *köylülük* bağları diriliğini koruyan daha sonraki kuşaklar, işçi egemenliğini savunan sosyalist devrimden genellikle ürkmekte, küçük mülk sahibi yığınlarla birlikte faşistlerin dümen suyuna kolayca girebilmekteler.

Yaşanan örnekler, özellikle *faşist düşüncüyü* belirleme açısından öğretici olmuştur. Gerçi, faşizmin kendine özgü bir öğretisi yoktur. Bunun nedeni, düşünceye değil, *eyleme* öncelik vermesidir. Yine de, bütün faşist akımların üzerinde birleştikleri düşüngüsel öğeleri saptamak pek güç değildir. Bunların bir bölümü, belli akımlara karşıtlık biçiminde savunulmuştur. Bir bölümü ise, faşistlerin doğrudan doğruya olumlu olarak gördükleri değerlerdir.

Faşizmde dikkati çeken birinci düşüngüsel öge, *sosyalizm düşmanlığıdır*. Faşistler kendilerini her zaman sosyalizm, özellikle de komünizm düşmanı olarak tanımlamışlardır. Faşizm, herşeyden önce bir antikomünizmdir. Faşistler, sınıf gerçeğini ve sınıf savaşımını özellikle yadsırlar.

İkinci düşüngüsel öge, *liberalizm düşmanlığıdır*. Liberalizmin temeli, bireylerin tüzel eşitliğidir. Gerçekten de liberalizmde, herkesin özgürlüğünün sınırı, başkalarının eşit yetkilerle donatılmış özgürlükleridir. Dolayısıyla liberalizm, çeşitliliğin, farklılığın meşru görülmesine dayanır. Oysa faşizm, farklılığı tehlikeli görür. Herkesin aynı düşüngüye, aynı inançlara uymasını ister. Faşizm *totaliterdir*.

Yine karşıtlık biçiminde beliren üçüncü öge ise, *demokrasi düşmanlığıdır*. Demokrasi, çoğunlukların yönetim hakkını savunur. Faşizme göre çoğunluklar, bir avuç üstün insanın yönetiminde bulunması gereken "niteliksiz" yığınlardır. Seçkinler eliyle yönetilmek, gerçekte bunların da çıkarınadır. Demokrasi, ulusal çıkarları, niteliksiz yığınların eline bırakmaktadır. Faşizm bunu kabul edemez. Ulusun çıkarını saptamak ve yığınları buna göre yönetmek, üstün insanların yükümlülüğüdür.

Faşist düşüncü, yalnızca karşı çıkışlarla tanımlanmaz. Doğrudan doğruya benimsediğı bir dizi değer de vardır. Bunların başında, *güce tapınma* gelir. Güçlünün zayıfı ezeceğı kuralı, doğanın ve toplumun en önemli kuralıdır. Üstün insanlar güçlüdür. Zayıfların bunlara boyun eğmesi, hem doğaldır, hem de gereklidir. Şiddet, en güçlünün, dolayısıyla da en değerlinin ortaya çıkmasını sağlayan kutsal bir yöntemdir. Faşistler, bu görüşün sonucu olarak, uluslar arasında da şiddetten, savaştan yanadırlar. Savaş, ulusları diri tutar ve en üstün ulusun hakkı olan yeri almasını sağlar.

Her faşist devim, birtakım *söylencelere* inanır. Bunlar devimden devime değişir, ancak hepsinde vardır. Örneğın Nazi'ler, Ari ırkının üstünlüğüne inanmışlardı. İtalyan faşistleri ise, devletin en üstün varlık olduğuna inanırlardı. Bunun gibi, her somut faşist akım, uğrunda savaşmanın ve ölmenin, onu yüceltmenin en üstün görev olarak görüldüğü birtakım bilim ötesi söylencelere bağlanır. Herkese de bunları dayatır.

Faşist düşüncünün çok değer verdiği bir başka özellik de, *şefe tapınmadır*. Üstün insanların en üstünü, şeftir (reis, başbuğ). Her faşist devimin başında, yüceliğı hiçbir biçimde tartışma kabul etmeyen, ulu bir önder vardır. Şef, uğrunda dövüşülen söylenceyi kendi kişiliğinde somutlaştırmış bulunan en üstün varlıktır. Şefin buyruğı yasadır. Kendisi kutsaldır. Onu sınırlandırabilecek hiçbir kural yoktur. Çünkü bütün kuralların kaynağı odur.

Faşist düşüncüye ilişkin olarak değinilmesi gereken son bir öge de, *ulusçuluktur*. Gerçi ulusçuluk, tıpkı din gibi, faşizmi çok aşan kapsamlı bir düşüncüsel yapıdır. Bu bakımdan, yine din gibi, örneğin emperyalist bir yayılcılığa araç olabileceği gibi, antiemperyalist kurtuluş savaşlarına da bayrak olabilir. Başka bir deyişle, birbirinden çok ayrı siyasal akımlar ulusçuluk düşüncüsünü kullanabilir. Dolayısıyla, ulusçulukla faşizmi özdeşleştirmek yanlıştır. Ancak, ortada yine de gözden kaçırılmaması gereken bir gerçek vardır. O da, bütün faşist devimlerin hep ulusçu olduklarıdır. Öyleyse, her ulusçuluk faşist olmamakla birlikte, her faşizmin ulusçu olduğunu kabul etmek gerekir. İşte bu bakımdan, ulusçuluğu da, faşist düşüncünün öğeleri arasında saymak zorunludur.

Faşist düşüncünün bu çökyönlülüğüne karşılık, *faşist siyasal dizge* iyice yalındır. Siyasal örgütlenme açısından, faşizm bir tek kural bilir: şefin tartışmasız üstünlüğü. Bu bakımdan faşist dizge, katıksız bir *şeflik* olarak tanımlanabilir. Bu şefliğin çerçevesi olan devlet biçiminin hiçbir önemi yoktur. Gerçekten de, örneğin faşist İtalya bir krallıktı, Nazi Almanyası ise bir cumhuriyetti. İspanya'da ise, önce cumhuriyet vardı, sonra Franko, monarşiyi yeniden kurdu. Ancak bütün bunlar kâğıt üzerinde düzenlemelerdir. İşin gerçeği şudur ki, devlet biçimi ne olursa olsun, faşist dizgelerde siyasal erk bütünüyle tek bir kişinin, şefin elinde toplanmıştır.

Faşizm böylesine katıksız bir *buyurganlık* olduğu içindir ki, bu monokrasilerde, ne güçler ayrılığına, ne yetki paylaşımına, ne tüze devletine, ne de fırsat eşitliğine yer vardır. Temel hak ve özgürlüklerin korunması da, doğallayın, söz konusu değildir. Gerçi bu dizgelerde, zaman zaman, seçimlere ve halkoylamalarına rastlanır. Ancak bunlar, düzenin yaymaca (propaganda) aracı olarak kullandığı birer aldatmacadan başka bir anlam taşımazlar. Özetle faşist dizgeler, demokratik düzenlerin bütün değerlerinin ve örgütlenme ilkelerinin tümüyle karşısındadırlar.

Ortak özellikleri böylece belirlenen faşist düzenlerin, bir de gerçek yaşamda *tanılanması* sorunu vardır. Faşizm açısından böyle bir sorunun doğmasının nedeni, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan gerçeklerin faşizmi insanlığın duyuncunda (vicdanında) mahkûm etmiş olmasıdır. "Faşizm" böyle *aşağılayıcı* bir anlam kazanınca, o tarihten sonra kurulan faşist düzenler, kendilerine açıkça "faşist" demekten kaçınır olmuşlardır. Dolayısıyla, siyasalbilimciler, uygulamada kendisine hiçbir biçimde faşizmi kondurmayan düzenlerin bilimsel bir biçimde tanılanması sorunuyla karşı karşıyadırlar. (Aynı sorun, bu kez ters yönden, demokratik düzenler için ortaya çıkmaktadır. Burada yine bir tanılama sorununun doğmasının nedeni, hemen hemen her düzenin, gerçek öyle olmasa da, kendisine "demokratik" yaftasını yakıştırmasıdır.)

Bu sorunu çözmenin tek yolu, tıpkı demokratik düzenler için yapılması gerektiği gibi, bir düzeni belirleyen *bütün* öğeleri birlikte göz önünde bulundurmak; yalnızca şu ya da bu öğenin varlığından, bütün bir düzenin varlığı sonucunu çıkarmamaktır. Ancak, gerçek yaşamda, katıksız örnekçeler bulunmayacağı da unutulmamalıdır. Dolayısıyla, belli bir ülkede bir düzenin *belli başlı* öğeleri varsa, şu ya da bu öğenin yokluğundan, bu kez de düzenin yokluğu sonucuna varılmamalıdır.

2. SOSYALİST DÜZENLER

Kapitalizm nasıl burjuva sınıfının geçim dizgesi ise, sosyalizm de *işçi sınıfının* geçim dizgesidir. Burjuva önderliğindeki toplumda işçi sınıfının siyaset sahnesine çıkmasının, demokratik düzene ne denli kapsamlı bir katkıda bulunduğu geçen bölümlerde belirtildi. Bu bölümün ana eksenini ise değişik. Burada, işçi sınıfının *kendi önderliğinde* yürüttüğü siyasal savaşıma ve bunun sonuçlarına bakılacak.

İşçi sınıfının siyasete katılmasıyla "demokrasi" sözcüğünün anlamı değişmekle kalmadı, siyasal yazında yeni sözcükler de belirdi. Bunların başlıcaları, "sosyal-demokrasi", "sosyalizm", "komünizm"dir. Bu sözcüklerin doğru bir biçimde anlaşılması, öncelikle neyin kavramı olduklarının bilinmesine bağlı. Gerçekten de, KAVRAMSAL ÇERÇEVE bölümünde belirtildiği gibi, siyasalbilim ve anatüze konuları incelenirken, ele alınan sorunun toplumsal yaşamın hangi düzeyiyle ya da *yönüyle* ilgili olduğu

öncelikle saptanmalı. Yoksa, örneğin, bir siyasal parti için doğru olan bir nitemin, yanlış olarak, bir siyasal düzen için kullanılması gibi tehlikeler belirir. İşçi sınıfıyla birlikte siyasal yazına katılan sözcüklerin anlamları belirlenirken, öncelikle bu kaygı duyumsanacak.

Sosyal-demokrasi, her şeyden önce bir *siyasal akımın* adıdır. On dokuzuncu yüzyılın ortalarında siyaset sahnesine çıkan işçi sınıfının düşüngüsü, Karl Marx (1818-1883) ile Friedrich Engels (1820-1895) tarafından dizgesel bir öğreti biçiminde düzenlenmiştir. Bu öğreti öylesine etkili olmuştur ki, o tarihten sonraki devrimci işçi devimine *Marksist* nitemi verilmiştir. Buna "devrimci" denmesinin nedeni, tüm toplumu kendi sınıf önderliğinde yeniden düzenlemeyi ve sınıfsız bir toplum kurmayı amaç edinmesidir. İşte "sosyal demokrasi", Marksist işçi partilerinin aldıkları ilk ad olmuştur. Bu partiler ve akımlar, Marx'ın yaşadığı dönemde, ilk kez 1864'te, Londra'da, bir uluslararası örgüt kurmuşlardır: *I. Enternasyonal* (Uluslararası Emekçiler Birliği). Bu örgüt, aşağıda değinilecek olan Paris Komünü'nden sonra Avrupa'da artan baskı yüzünden Amerika'ya taşınmak zorunda kalmış, 1876'da da resmen dağılmıştır. Marx öldükten sonra, 1889'da, Paris'te kurulan *II. Enternasyonal* ise, Marksist ya da "sosyal-demokrat" partilerin en büyük örgütü olmuştur. (Örneğin, bugün hâlâ kutlanan büyük emekçi bayramları, bu örgütün çalışmalarının ürünüdür. *1 Mayıs*'ın dünya işçi günü olması, *II. Enternasyonal*'in 1889'daki toplantısında; *8 Mart*'ın uluslararası -emekçi- kadın günü olması ise, 1910'daki toplantısında kararlaştırılmıştır.) Bu örgüt, Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte temel bir nitelik değişimine uğramıştır. Rus sosyal-demokratları ile onları izleyenler "komünist" devimi yaratırken, geride kalanlar devrimcilikten vazgeçmişlerdir.

Komünistlerle sosyal-demokratların yolları böyle ayrılınca, "sosyal-demokrasi" de anlam değiştirmiştir. Sosyal-demokratlar, kapitalizmi devirmeyi değil, toplumcullaştırmayı amaç edinen bir

emekçi devimine dönüşmüşlerdir. Bu yeni kimlikleriyle, özellikle İskandinav ülkelerinde çok etkili olmuşlardır. 1920'li yıllardan başlayarak İsveç'te siyasal erke ağırlığını koyan sosyal-demokratlar, kapitalist bir çevre içinde kalmak koşuluyla, çok ileri bir demokratik düzen kurmuşlardır. En büyük sosyal-demokrat parti olan Alman sosyal-demokrasisi ise, 1959 yılında Bad-Godesberg kongresinde, Marksist sınıf çatışması anlayışını reddeden yeni bir parti izlencesi benimsedi. (Böylece, gerçekte Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşamış oldukları dönüşümü, çok sonra resmileştirmiş oldular.) Bu yeni kimlikle, sosyal-demokrat partiler, 1951 yılında "Sosyalist Enternasyonal"i kurdular. (Bugün sosyal-demokrat akımın en büyük örgütü olan bu Enternasyonal'e, Türkiye'den 1978 yılında CHP, 1986'da da SHP katıldı. Bilindiği gibi, daha sonra, 1995'te, bu iki parti birleşti. Bu nedenle, Sosyalist Enternasyonal'de bir tek CHP kaldı.)

Sosyalizm, öncelikle bir *siyasal düzenin* adıdır. Toplumsal örgütlenmede kapitalizme seçenек olarak çıkmıştır. Temel özelliği, *işçi sınıfının egemenliğine* dayanması ve ereğinin *sınıfsız* bir toplum kurmak olmasıdır. Marksist öğretiye göre, sınıfsızlığa ulaşılnca ve aşağıda belirtilecek başka koşullar da gerçekleşince, "komünist düzen"e geçilecektir. Görüldüğü gibi, sosyalizm her şeyden önce bir düzenin adıdır. Bunun içindir ki, işçi sınıfının öncülüğünde kurulan siyasal dizgelere ve devletlere, genel olarak "sosyalist" adı verilmiştir.

Bir *siyasal parti* nitemi olarak "sosyalist"ın anlamı ise oldukça bulanıktır. Örneğin yukarıda belirtildiği gibi, artık Marksist öğretilen ayrılmış olan sosyal-demokratların kurdukları uluslararası örgütün adı "Sosyalist"tir. Buna karşılık, Birinci Dünya Savaşı'ndan yirrninci yüzyılın sonlarına dek, komünizmin Rus özelliğinden rahatsızlık duyan birçok Marksist parti de "sosyalist" adını almıştır. (Bu partilerin bir bölümü kendilerine, "işçi", "emek", "emekçi" gibi adlar da vermişlerdir.) Sonuçta, bir siyasal akım olarak sosyalizmin açık seçik bir anlamı kalmamıştır. "Sos-

yalist" adını taşıyan bir siyasal partinin işçi sınıfı siyaseti çerçevesinde gerçek rengini anlayabilmek için, bunun Marksist olup olmadığına bakmak gerekir. (Somutta kullanılabilecek elverişli bir denektaşı, söz konusu partinin, uzun erimde de olsa, üretim araçlarının kamuya mal edilmesini savunup savunmadığıdır.)

Komünizm, hem sosyal-demokrasi gibi, bir siyasal akımın; hem de sosyalizm gibi, bir toplum düzeninin adıdır. *Siyasal akım* olarak komünizm, Birinci Dünya Savaşı içinde sosyal-demokrasinin uğradığı büyük bölünmede, *devrimci* kanadın kendisine yakıştırdığı addır. (Bu adın benimsenmesinin tarihsel nedeni, 1847’de, Marx ile Engels’in katıldıkları ilk işçi örgütlenmesinin "Komünist" adını taşıması, bu iki önderin aynı yıl kaleme alıp Ocak 1848’de Londra’da yayınladıkları işçi devimi izlencesine de *Komünist Manifesto* adını vermiş olmalarıdır.) 1917 yılında Lenin’in önderliğinde Rusya’da devrim yapan Rus sosyal-demokratları çoğunluk kanadı ("Bolşevikler"), devrime karşı çıkan sosyal-demokratlardan kendilerini ayırmak için, Mart 1918’de "Komünist" adını aldı. Böylece, "komünizm", işçi deviminin Rus Devrimi’ni destekleyen kanadının adı oldu. Bu anlayışa uygun olarak Sovyetlerin önderliğinde, 1919 yılında *III. Enternasyonal* kuruldu. Moskova’da kurulan bu uluslararası işçi partileri örgütünün temel özelliği, Sovyet Komünist Partisi’ne sıkı sıkıya bağlı olması idi. Bu örgüt, 1943 yılında, İkinci Dünya Savaşı içinde, SSCB ile Batı arasında faşist cepheye karşı işbirliğinin gelişmesine koşut olarak dağıtıldı. (Enternasyonallerin sonuncusu, 1938 yılında, Lenin öldükten sonra Stalin’e yenilip ülke dışına sürülen Troçki tarafından kuruldu. Bu *IV. Enternasyonal*, bu güne dek resmen dağılmamış olmakla birlikte, hiçbir zaman ilk üç Enternasyonal kadar etkili olamadı.) Kuruluşundaki bu özellik nedeniyle, "komünist akım", hep SSCB’nin yazgısına bağımlı kaldı. 1991 yılında, Sovyetler Birliği’yle birlikte SSCB Komünist Partisi de dağılınca, komünist devim dünya çapındaki önemini yitirdi.

Bir toplum *düzeninin* adı olarak komünizm ise, Marksist öğretiyeye göre, sınıfların bulunmayacağı genel bir kardeşlik toplumunun adıdır. İşçi sınıfının önderliğinde tamamlanacak sosyalizm aşamasından sonra kurulması öngörülen bu düzende, sınıf ayrılıklarından kaynaklanan onulmaz toplumsal çelişkiler bulunmayacağından, bunları bastırmak için bir kamu gücüne de gerek kalmayacaktır. Başka bir deyişle, sosyalizm aşamasının sonunda *devlet de ortadan kalkacaktır*. Yine bu düzende, herkesin gereksinimlerini karşılamaya olanak verecek bir *bolluk* düzeyine ulaşılmış olacaktır. Batı toplum bilimleri ise böyle bir düzeni, hiçbir zaman gerçekleşmeyecek bir *düş* olarak görme eğilimindedir.

Yukarıda da belirtildiği gibi, anlamları kısaca özetlenmeye çalışılan bu "sosyal-demokrasi", "sosyalizm", "komünizm" kavramları, siyasal yazına, *işçi sınıfının* siyasal devimine koşut olarak girmişlerdir. Ortaçağdan beri toplumda sesini duyuran burjuvazinin aksine, çağdaş işçi sınıfı (ya da, Eski Roma'da en aşağı halk sınıfının Latince adı olan "proletarius"tan türetilen bir sözcikle, *proletarya*), aşağı yukarı iki yüzyıllık bir tarihi bulunan *yeni bir sınıftır*. Bu sınıfın siyasal erki eline geçirdikten sonra yarattığı düzenleri (sosyalist düzenleri) anlayabilmek için, söz konusu sınıfın nasıl ortaya çıktığını, ilk siyasal eylemlerinin ne olduğunu, kısaca da olsa bilmek gerekir.

İşçi sınıfı Batı'da, kapitalist ülkelerin en gelişmiş olan İngiltere'de doğdu. Bu sınıfı ortaya çıkaran büyük dönüşüm, on sekizinci yüzyılın sonunda İngiltere'de başlayan, sonra da adım adım öteki ileri kapitalist ülkeleri saran *sanayi devrimidir*. Bu devrimin belirleyici özelliği, *buhar* gücünün ve *makinelere* üretimde kullanılmasıdır. İşçiler, buhar gücü ile çalışan makinelere yardım eden emekçilerdir. O tarihe dek, aletler insanların yardımcısı iken, sanayi devriminden sonra, artık insanlar aletlerin yardımcısı durumuna gelmişlerdir. Bu anlamda, çağdaş işçi sınıfının yaratıcısı makinelerdir.

Doğallayın, makine düzenine geçmeden önce insanların çoğunluğu emeğiyle geçinirdi. Toprakkulları, köleler, tarım işçileri, köylüler, zanaatçılar, zanaatçı kalfaları ve çırakları, maden ocağı emekçileri, türlü yapımevlerinde çalışan işçiler, hep emek güçleriyle geçinirlerdi. *İlkel* üretim araçlarıyla çalışan bu emekçilerin küçük bir bölümü, kısmen ya da tamamen köle durumundaydı. Başka bir deyişle, kendileri mülkiyet *konusuydu*. Çoğunluk ise, birkaç alet ya da küçük bir toprak parçası biçiminde de olsa, küçük bir mülk *sahibi* konumundaydı.

Kapitalist üretim ilişkileri çerçevesinde *makinenin* üretime koşulması, geleneksel toplum ilişkilerini köktünden değiştirdi. Bir kere, makine, tek başına işçinin ya da sıradan bir zanaatçının sahip olamayacağı ölçüde pahalı bir araçtı. İkincisi, makine, çok daha kısa zamanda çok daha fazla üretimde bulunarak, geleneksel emekçinin yalınç aletiyle gerçekleştirdiği üretimi tamamen değersizleştiriyordu. Üçüncüsü, makine, çalışmayı sıradanlaştırarak, bireysel emekçinin "ustalığını" gereksiz hale getiriyordu. Dördüncüsü, makine, buhar gücü sayesinde, yorulmadan geceli gündüzlü çalışabiliyor, üretimi dirimsel sınırlamalarından bağımsızlaştırma olanağını açıyordu.

İşte bütün bu özellikleriyle makinenin kapitalist düzende yaygınlaşması, yeni bir insan türü yarattı. Belirtildiği gibi, makineler, yalnızca bunları satın alabilecek denli zengin olan kişilerin malı olabiliyordu. Bu olağanüstü "aletlerin" karşısında, emekçilerin kullandıkları geleneksel araçların hiçbir değeri kalmamıştı. Bu insanlar, geçinebilmek için, makine sahiplerinin yanında çalışmak zorunda idiler. Makine başında çalışmanın özel bir ustalık gerektirmemesi, geleneksel zanaatçının becerisini tamamen değersizleştirdi. Sonuçta, emekçi yığını gitgide *niteliksiz* hale geldi. Toplumun içinde, her türlü mülkiyetten yoksun, kendileri de özel bir beceriye sahip olmayan yığınla insan belirdi. Makinenin yorulmak bilmemesi, iş hızının ve işgününün, işveren tarafından durmadan artırılmasına yol açtı. İşyerleri, birkaç vardiya işçi

kullanarak, gece gündüz çalışmaya başladı. Üretimin artması maliyetleri daha da düşürdü ve kendi özel aletleriyle çalışan geri kalan emekçileri de *fabrika* kapılarına sürükledi. Böylece, bir iş bulup karnını doyurabilmek için birbiriyle kıyasıya çekişen, her türlü mülkiyetten ve beceriden yoksun yeni bir sınıf doğdu: *çağdaş işçi sınıfı*.

Kolayca kestirilebileceği gibi, bu geçiş sancısız olmadı. Yüzyıllar boyunca üretim araçlarına egemen olarak çalıştıktan sonra, makinelerin egemenliğine boyun eğmek, insanlara çok güç geldi. Bu boyunduruğu önce *kadınlarla çocuklar* kabul ettiler. (Gerçekten de, ilk kuşak işçi sınıfının çoğunluğu kadın ve çocuktur.) Ne var ki, başka türlü geçim olanağı kalmayınca, ister istemez *erkekler* de fabrikaya akın etmeye başladılar.

İşçi sınıfının doğuşu ile birlikte, *işçi eylemleri* de başladı. Anlaşılabilecek bir tepkiyle, işçiler önce makinelere düşman oldular. Makinelerin arkasındaki üretim ilişkisinin ayırdına varamıyor, kızgınlıklarını dur durak bilmeyen bu yeni "aletlerden" çıkarıyorlardı. Bu nedenle, tarihte ilk işçi eylemleri *makine kırıcılığı* biçimini almıştır.

Zamanla, bu eylem biçiminin boşluğu kavranmış, işçiler bu kez, çıkarlarını savunmak için güçlerini birleştirmeye başlamışlardır. Böylece, işçi eyleminin ikinci biçimi *örgütlenme* olmuştur. Ancak, bu örgütler işveren çıkarlarını tehdit etmeye başlayınca, ileri kapitalist ülkelerde arka arkaya işçi örgütlerini ("sendikaları") yasaklayan yasalar çıkmıştır. Böylece işçiler, *yasal örgütlenme* hakkını elde etmek için savaşımlar vermek zorunda kalmışlardır. İşte bu yoldandır ki, işçi devimi *siyasal* bir nitelik kazanmıştır.

Batı tarihinin kaydettiği ilk önemli işçi eylemi, 1831 yılında yer alan *Lyon Ayaklanması*'dır. Fransa'nın bu kentinde çok yaygın olan ipek dokuma tezgâhlarında hızla işlerini yitirmekte olan işçiler ayaklanmışlar ve *kentin yönetimini* ellerine geçirmişlerdir.

On gün süren ve güçlükle bastırılabilen bu ayaklanmanın temel nedeni işsizliktir. Ayaklananların savsözü, "Çalışarak yaşamak ya da savaşıarak ölmek!" olmuştur. Görüldüğü gibi, örgütlenme hakkından sonra işçi sınıfının ikinci büyük istemi, *çalışma hakkı* olmuştur.

Üzerinde durulması gereken ikinci büyük işçi eylemi, *Çartist* ("Chartist") devimdir. 1836-1858 yılları arasında İngiltere'de yer alan bu eylemin en büyük özelliği, ilk *ulusal* işçi eylemi olmasıdır. Eylem 1838 yılında Londra Emekçiler Birliği ("London Workingmen's Association") tarafından bir *halk bildirisi* ("people's charter") yayınlanmasıyla hız kazandığından, "çartist" adıyla anılmıştır. Bu bildiri, ülke çapında milyonlarca insan tarafından imzalanmış, kapsadığı istemler 1848 yılında Avam Kamarası'na sunulmuştur. Bildirideki istemlerin başlıcaları şunlardı: 1) Oy hakkının herkese tanınması (geneloy); 2) Seçilmek için mülk sahibi olma koşulu aranmaması; 3) Seçim çevrelerinin eşitlenmesi; 4) Seçimlerin sandığa oy atma biçiminde yapılması (gizli oy); 5) Milletvekillerine aylık bağlanması (böylece, yoksulların da seçilebilmesi); 6) Parlamento seçimlerinin her yıl yapılması (o dönemde, seçimler yedi yılda bir yapılıyordu). Görüldüğü gibi, bu istemlerin hepsi de, demokratik dizge ile ilgilidir. Sonuncusu dışında zamanla hepsi kabul edilmiştir. Ancak bunu sağlayan temel etmen, İngiltere'de işçi örgütlerinin yıllarca süren, zaman zaman ayaklanma biçimini alan, kararlı ve hatta şiddetli savaşlarıdır. Çartist devime bakıldığında, çağdaş *demokratik düzenin* oluşumunda *işçi sınıfının* ne denli pay sahibi olduğu hemen görülür.

Dünyada, Rus Devrimi'nden önce ortaya çıkan *en önemli* işçi eylemi, *Paris Komünü*'dür. Özelliği, büyük bir devletin başkentinde emekçilerin, iki ayı aşan bir süre için siyasal erki ellerinde bulundurmuş olmaları ve böylece, uygulamada bir *emekçi yönetiminin* ne demek olduğunu *ilk somut örneğini* vermiş olmalarıdır.

Anımsanacağı üzere, 1870 Alman-Fransız savaşında, Fransa yenilmişti. İmparator III. Napolyon'un Sedan'da tutsak düştüğü haberi gelince de, Paris halkı cumhuriyet ilan etmişti. Şubat 1871'de işgal altındaki Fransa'da yapılan genel seçimleri ise, kralcılar kazanmıştı. Köylü yığınları, *hemen barış* yapılmasından yanaydı. Kralcı adayların seçim kazanmalarının baş nedeni de, kralcıların Almanlarla her koşulu kabul ederek barış yapacaklarına söz vermeleriydi. Oysa Paris halkı, Alman koşullarına boyun eğmemekten, gerekirse savaşı sürdürmekten yanaydı.

Paris'te toplanan yeni parlamento, ünlü bir burjuva devlet adamı olan Thiers'i (Tiyer), yeni hükümeti kurmakla görevlendirdi. Thiers Hükümeti, Almanlarla anlaşabilmek için Paris halkını silahsızlandırmak zorundaydı. Özellikle, Paris'teki Ulusal Muhafız Birliği'nin ("Garde Nationale") elindeki toplar, hükümet için tehlike oluştuyordu. 17-18 Mart 1871 gecesi, Thiers'in gönderdiği görevliler bu topları kaçırmaya kalkıştılar. Ancak girişim başarısızlıkla sonuçlandı ve korkuya kapılan hükümet, (Paris'in on beş kilometre güneyinde bulunan) Versailles'a (Versay) kaçtı. Hükümete kalan Parisliler, derhal örgütlenip yeni bir meclis seçtiler ("Komün"). Komün, hükümetle görüşmelere girişmeyi önerdiyse de, Thiers, 2 Nisan'da Paris'i topa tuttu. Böylece, hükümet güçleri ile Paris halkı arasında *içsavaş* başlamış oldu.

Almanların ellerindeki tutsak askerleri barışı beklemeden hemen serbest bırakmaları, hükümetin işini çok kolaylaştırdı. Paris halkı, hem Alman ordusu, hem de hükümet güçleri tarafından kuşatıldı. Birkaç büyük Fransız kentinde de komünler kurulmuş olmasına karşın, kuşatma altındaki Paris'in bunlarla bağlantı kurması olanaksızdı. Fransız halkının ezici çoğunluğunu oluşturan *köylüler* ise, *beklemedeydi*. Bu durumda, Paris'in uzun süre dayanması söz konusu olamazdı. Sokak sokak, ev ev savunulan Komün, 29 Mayıs 1871 günü düştü.

Elde ettikleri utkudan sonra, hükümet güçleri on binlerce işçiyi kurşuna dizdiler. Sen nehrine atılanlar ve toplu olarak gömü-

lenler dışında, o günlerde Paris'te otuz bin tabut yapıldı. Kurşuna dizilmeyen işçi önderleri ise, Fransa'nın Büyük Okyanus'ta bir sömürgesi olan Yeni Kaledonya'ya sürüldüler. Sonuçta, uzun yıllar için, işçi sınıfı deviminin beli kırılmış oldu. Ne var ki, bu başarısız devrim denemesi, işçi sınıfında çok derin izler bıraktı ve uzun süre bir *esin kaynağı* olarak kaldı. (Örneğin, Komün'ün yenilmesi üzerine bir süre Paris'te gizlenen Fransız devrimcisi Eugène Pottier'nin (Öjen Potye) Haziran 1871'de yazdığı "Enternasyonal", daha sonra uluslararası işçi deviminin marşı oldu.)

Paris Komünü, yalnızca yetmiş üç gün sürdü. Öte yandan, önceden tasarlanmış bir parti girişimi de değildi. Bu bakımdan, bu ilk emekçi yönetiminin ortaya koyduğu uygulamalar, emekçi yığınların *kendiliğinden* ortaya çıkan *sınıfsal eğilimlerinin*, (hiç değilse o koşullarda) ne olduğunun anlaşılmasına olanak verdi. Bu uygulamaların en dikkat çekici olanları, Marx tarafından şöyle sıralandı: 1) Halktan ayrı bir ordu kurulmamış, silahlı kuvvetlerle halk *özdeşliği* yaratılmıştır. 2) Kilise ile devlet birbirlerinden tamamen ayrılmış, Kilise'nin elindeki bütün mallara ve kuruluşlara elkonmuş, din kişilerin *duyunçlarına* itilmiştir. (Yercillik gerçekleştirilmiştir.) 3) Komün dışında bir hükümet kurulmamış, yasama ile yürütme görevleri aynı örgenin elinde *birleştirilmiştir*. (Daha önce Yıldırı döneminde ilk kez görülen bu "meclis hükümeti" yöntemiyle, karar verenlerin kendi kararlarının sorumluluğunu yüklenmeleri istenmiştir.) 4) Komün üyelerinin, kendilerini seçenler tarafından her an geri çağırılması ve *değiştirilmesi* olanağı tanınmıştır. (Burada, daha önce değinildiği gibi, "bağlayıcı vekâlet" in nasıl "yarı-doğrudan demokrasi" yöntemlerine yol açtığı görülüyor.) 5) Komün'de ve öteki kamu görevlerinde sorumluluk yüklenenlere, *ortalama işçi ücreti* düzeyinde ücret ödenmiştir. (Böylece, ayrıcalıklı bir yöneticiler katmanının oluşması önlenmiştir.) 6) Komün için çalışan *yabancılar*, (o günkü baş düşman Almanya'nın uyuğu bile olsalar) Komün yönetimine alınmıştır. (Uluslararası *sınıf dayanışmasına* öncelik verilmiştir.)

Batı'da Paris Komünü'nü izleyen son büyük işçi eylemi 1917 Rus Devrimi'nden sonradır. Ancak, Rus Devrimi aşağıda ayrı bir başlık altında inceleneceğinden, Almanya'da 1918'de patlayan *Spartakist Ayaklanma*'ya da burada değinmekte yarar vardır. Kaldı ki, tarihsel süreç bakımından, bu ayaklanma, Batı'da 1848'de başlayan yaygın işçi eylemlerinin *son halkasıdır*. Onun için de, bu sürecin bir parçası olarak ele alınmalıdır.

Anımsanacağı üzere, 1918 yılı, Almanya'nın yenilgisi ile son bulmuştu. Birinci Dünya Savaşı'nı bitiren bu büyük yenilgiyle birlikte ordu ve donanmada yaygın ayaklanmalar ortaya çıktı ve Kayzer (Alman İmparatoru), 9 Kasım 1918'de Hollanda'ya kaçtı. O günlerde, Almanya'nın *en büyük partisi*, Alman Sosyal-Demokrat Partisi idi. Ancak, yukarıda belirtildiği gibi, savaş bu partiyi ikiye bölmüştü. Çoğunluk, II. Enternasyonal'in aldığı barışçı kararları hiçe sayıp Alman Hükümeti'nin istediği savaş ödeneklerine olumlu oy vermişti. Azınlık ise, bunu işçi davasına "ihamet" olarak değerlendirmişti.

Kayzer kaçıp Almanya başsız kalınca, çoğunluktaki sosyal-demokratlar, Friedrich Ebert'in (1871-1925) başkanlığında yeni *hükümeti kurma* görevini üstlendiler. Bunların ereği, imparatorluk yerine demokratik bir cumhuriyet kurmaktır. Azınlıktakiler ise, bir işçi yönetiminden yana idiler. Çoğunluk hükümeti kurunca, azınlıktakiler (Spartakistler), Kasım 1918'de ayaklanıp Berlin'de devrimi başlattılar. Böylece, iki tarafın da önderliğini sosyal-demokratların yaptığı bir *içsavaş* ortamı doğdu. Bu ortamda, çekişme gitgide bütün ülkeye yayılıyor, ordu birliklerinde ve donanmadaki ayaklanmalar, kurulu düzen için tehlikeli bir hal alıyordu.

Bu kargaşa içinde, hükümeti kurmuş olan çoğunluktaki sosyal-demokratlar, Alman genelkurmayı ile işbirliği yaparak, ayaklanan parti arkadaşlarına ve işçilere karşı saldırıya geçtiler. İki taraf arasında savaş Ocak 1919'a dek sürdü. 11-15 Ocak 1919 günlerinde yer alan *Berlin Sokak Savaşı* sonucunda, devrimci

kanat yenildi ve ayaklanma kan içinde boğuldu. Başta Rosa Luxemburg (1870-1919) ile Karl Liebknecht (1871-1919) olmak üzere, devrimci önderler öldürüldü. Şubat 1919'da ise Weimar'da (Vaymar) toplanan kurucu meclis, Ebert'i cumhurbaşkanlığına seçti. Böylece, Avrupa'nın doğusunda Rus Sosyal-Demokrat İşçi Partisi'nin devrimi gelişirken, Batı'da, Alman Sosyal-Demokrat Partisi'nin eliyle, işçi sınıfının kendi egemenliğini kurma girişimlerine kesin bir son verildi.

Doğudaki devrimci dalga, önce Rus İmparatorluğu'nu, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra da, Doğu Avrupa'yı ve Çin'i sardı. 1959'da ise Küba'da devrim patlak verdi. Aşağıda, bu deneyimlerin en ilginç olan Sovyet Devrimi üzerinde odaklanılacak, Doğu Avrupa ile Çin'e de kısaca değinilecek. Buna karşılık, hem yer darlığı, hem de verilerin değişkenliği nedeniyle, Küba konusuna girilmeyecek.

2.1. SOVYET ÖRNEĞİ

Rusya'da 1917'de gerçekleşen *Ekim Devrimi*, bu güne dek en uzun yaşayan işçi devrimi oldu. Paris Komünü yetmiş üç gün dayanabilmişti. Ekim Devrimi ise, *yetmiş dört yıl* yaşadı. 1991 yılının sonunda kapanan bu uzun deneyimi, burada, kısaca bile olsa özetlemek olanaksız. Bu nedenle, tıpkı gelişmiş kapitalist ülke örnekleri için yapıldığı gibi, belli bir siyasal düzenin nasıl oluştuğunu ve nasıl son bulduğunu yakalayabilmek için, Sovyet tarihinin siyasal kurumlar ve anatüze açısından anlamlı dönemlerine bakmakla yetinilecek.

1917 yılının başında Rusya üç yıldan beri savaştaydı. 1860'larda başlayan sanayileşme atılımı, 1861'de toprak kullanımının ("serfliğin") kaldırılması, yirminci yüzyılın başında 60.000 kilometreye ulaşan bir demiryolu ağının örülmüş olması, ülkeyi oldukça güçlendirmişti. Ancak, imparatorluğun dev boyutları ve Batı'ya göre geç başlamış olan kapitalist gelişme, Rus-

ya'da, uzayıp giden savaşa dayanma gücü de bırakmamıştı. Savaşın üçüncü yılına gelindiğinde, Rusya'da milyonlarca insan açlık ve sefalet içinde kıvranıyordu. Yığınlar, ne pahasına olursa olsun, savaşa son verilmesini istiyorlardı.

23 Şubat 1917 (yeni takvime göre, 8 Mart), emekçi kadınların bayram günü idi. Petersburg'un dokuma fabrikalarında çalışan kadın işçiler, bayramı kutlamak için greve gittiler. Oysa, savaş içinde baskısı daha da artmış olan çarlık hükümetinin tepkisinden, dolayısıyla da eylemlerin kan içinde boğulmasından korkan devrimci partilerin yöneticileri, genellikle grevlere ve sokak gösterilerine karşıydılar. Ne var ki, kadınların başlattığı eylem, kısa sürede başkentin bütün işçilerine yayıldı. O sırada Petersburg'da (1914'te adı Petrograd olmuştu), üç bin beş yüz dolayında polis ile yüz elli bin kadar asker vardı. Hem hükümetin, hem de devrimci partilerin görüşüne göre, böylesine bir kol-luk gücü her türlü halk eylemini *bastırmaya yeterdi*.

Ancak, beş gün boyunca yoğunluğu durmadan artan grevler, gösteriler ve sokak kavgaları sırasında, beklenmedik bir gelişme oldu. Olağanüstü bir sertlikle davranan polislerin aksine, *askerler* tutum değiştirip hızla *işçilerle kaynaştılar*. Askerler köylü çocuklarıydı. Bütün halk gibi, onlar da savaştan bıkmış durumdaydılar. O zamana dek sokak eylemlerinin bastırılmasında en önde görev alan Kazak'lar bile, artık evlerine dönmekten başka bir şey düşünmüyorlardı. Ordunun bu bıkkınlığı, o güne dek Petersburg'un çok gördüğü yığın eylemlerinden biri olan Şubat sonu olaylarının bir devrimle sonuçlanmasına yol açtı. Petersburg garnizonunun ayaklanan yığınlarla katılmasıyla, 27 Şubat 1917 günü Rusya'da *çarlık devrildi*.

Şubat Devrimi, Petersburg'dan sonra, kısa sürede bütün ülkeye yayıldı. Rusya emekçileri, 1905 devrim denemesi sırasında, *kendiliklerinden*, yeni bir siyasal örgen yaratmışlardı: *Sovyetler*. ("Sovyet", Rusça kurul -"konsey" ya da "şura"- demektir.) Bu kurulların özelliği, *tıpkı Paris Komünü gibi*, emekçi yığınların

kendi aralarından seçtikleri temsilcilerden oluşmaları, temsilcilerin her an yenilenebilmesi, kurulların karar almakla yetinmeyip uygulamayı da kendi üyelerinin eliyle gerçekleştirmeleri idi.

Çarlığın son dönemlerinde Rusya'da bir de *parlamento* vardı. (Rusça adı "Duma" olan bu meclis, 1905 devrim dalgası sırasında doğmuş, daha sonra çar tarafından yetkileri iyice kısılmıştı.) Duma'da, burjuvazinin temsilcileri çoğunlukta idi. 27 Şubat akşamı Petersburg'da toplanan emekçiler sovyetindeki çoğunluk, tıpkı (daha sonra, 1918'de) Alman Sosyal-Demokratların çoğunluk kanadı gibi, monarşi yıkıldıktan sonra bir demokratik cumhuriyet kurulmasından yanaydı. Onun için, çarlık devrilince, yeni hükümeti kurma sorumluluğu Duma önderlerine bırakıldı.

Ne var ki, burjuvazinin temsilcilerinin kurduğu *Geçici Hükümet* bütün çabalarına karşın, bir türlü güçlü olamadı. Çünkü, bir yıl sonra Almanya'da görüleceğinin aksine, sovyetlerdeki çoğunluklar bunu istemese bile, siyasal erk uygulamada bu kurulların eline geçti. Yığınlar, Geçici Hükümet'i değil, yalnızca sovyetleri dinliyorlardı. Böylece ülkede, ikili bir siyasal erk yapısı oluştu. Bir yanda, istediği halde siyasal erke sahip olamayan Geçici Hükümet, öteki yanda ise, siyasal erki üstlenmeye hazır olmayan, ancak yığınların desteklediği sovyetler.

Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi, 1903 yılında Londra'da toplanan ve bir kuruluş toplantısı niteliğinde olan ikinci kongresinde (ilk kongre 1898'de Minsk'te, küçük bir katılımla, gizlice toplanmıştı), ikiye bölünmüştü. *Bolşevikler* (Rusça "bolşevik", çoğunlukta demektir) gelecek devrimin bir *işçi devrimi* olacağını, azınlıkta kalan *Menşevikler* ise (Rusça "menşevik", azınlıkta demektir), bundan sonraki devrimin bir *burjuva devrimi* olacağını savunuyorlardı. Zamanla bu ayrılık, Bolşevik ve Menşevik olmak üzere, *iki ayrı partinin* oluşmasına yol açtı.

Ancak işin ilginç yanı şu ki, 1917 Şubatında Petersburg'da bulunan Bolşevik yöneticiler bile, bir işçi devrimi için zamanın

henüz olgunlaşmadığını düşünüyorlardı. Çarlık baskısından kaçan en önemli Bolşevik önderler o sırada ülke dışında bulunuyorlardı. 3 Nisan 1917’de *Lenin’in* Petersburg’a gelmesi ile durum tamamen değişti. Lenin, gelir gelmez, *bütün siyasal erkin* sovyetler tarafından üstlenilmesi ve burjuva yönetimine *son verilmesi* yolunda son derece yoğun bir yaymacaya girişti. Birkaç ay içinde, önce kendi partisini sonra da Petersburg işçi yığınlarını bu görüşe kazandı.

Leninci yaymacanın başarı kazanmasında rol oynayan önemli nedenlerden biri, Geçici Hükümet’in gösterdiği olağanüstü sağduyusuzluktur. Hükümet, yığınların savaştan tamamen bıkmış olduğunu görmezlikten gelerek, bütün gücünü savaşın *utkuya dek* sürdürülmesi için harcamıştır. Haziran 1918’de burjuva hükümetin cephelerde genel bir saldırı buyruğu vermesi ve bunun da yenilgiyle sonuçlanması, yığınların Bolşeviklere akmasında çok önemli bir etmen olmuştur. 3 Haziran’da Petersburg’da toplanan Tüm Rusya Sovyetler Kongresi’nde Bolşeviklerin oranı yalnızca *beşte bir* iken, 25 Ekim’de toplanan ikinci kongrede Bolşevikler artık *çoğunluğu* yakalamışlardı.

Temmuz ayından başlayarak, sokak artık tamamen hükümete karşıydı. Gücünü yitiren bütün yönetimler gibi, Geçici Hükümet de bu durumu baskı yöntemleriyle karşılamaya çalıştı. Bolşevikler öbek öbek tutuklandılar. Lenin, o sırada, yeniden gizlenmek zorunda kaldı. Ne var ki, bu baskılara karşın, sovyetlerin durmadan yenilenen üyeleri arasında Bolşeviklerin sayısı hep artıyordu. Ağustos ayında, çaracı bir general olan Kornilov, Geçici Hükümet’in de el altından *desteğiyle*, halk ayaklanmasını ezmek için Petersburg’a karşı yürüyüşe geçti. Ancak işçiler, telgraf tellerini keserek, trenleri durdurarak, hepsinden önemlisi de, Kornilov’cu güçlere karışıp askerleri kendi yanlarına çekerek, bu girişimi başarısızlığa uğrattılar.

Durumun artık kendi yönlerinden olgunlaştığını gören Bolşeviklerin Merkez Komitesi, 10 Ekim’de toplanarak devrim kararı

aldı. (Bu "gizli" karar hemen duyuldu. Ne ki, hükümet umarsızdı.) Yukarıda belirtildiği gibi, 25 Ekim'de, bütün Rusya'daki sovyetlerin temsilcilerinin ikinci büyük kongresi Petersburg'da toplanacaktı. Geçici Hükümet, sonunu getireceğini bildiği bu toplantıyı ertelemek kararındaydı. Ayrıca, öteki sol partiler de işçi devrimine karşı çıkıyorlardı. Bu durumda, Bolşevikler, karıştırlarından önce davranmayı uygun buldular. 24 Ekim'i 25'ine bağlayan gece (yeni takvimle, 6-7 Kasım 1917), Bolşeviklerin önderliğindeki işçiler ve askerler ayaklanıp Petersburg'da yönetime el koydular. İkinci Sovyetler Kongresi toplandığında, siyasal erk artık *Bolşeviklerin eline geçmişti*. Kongrede Bolşevikler, öteki sosyalist partilerin de katılmasıyla, bir *koalisyon hükümeti* kurulmasını önerdiler. Ancak bu partiler artık azınlıkta kaldıkları kongreden ayrılmayı yeğlediler. Böylece, yeni devrim hükümeti, Lenin'in başkanlığında, yalnızca Bolşeviklerden kuruldu. (Daha sonra, öteki partilerle bir iki işbirliği denemesi yapıldı, ancak hepsi *sonuçsuz* kaldı.)

Yeni hükümetin ilk işi, *barış ve toprak* kararnamelerini kongrenin onayına sunmak oldu. İki kararnamenin de, yığınların o sıradaki *en büyük özlemlerine* yanıt getirdiği kuşkusuzdu. Birinci kararname ile hükümet, sınırlara dokunmayacak ve ödence öngörmeyecek bir barışı derhal gerçekleştireceğine söz veriyordu. İkinci kararnameyle ise hükümet, köylüleri, beylere ait toprakları kendi aralarında paylaşmaya çağırıyordu. Kongre bu iki kararnameyi olağanüstü bir coşkuyla onayladı.

Geçici Hükümet zamanında bir *kurucu meclis* seçimi için hazırlıklar yapılmıştı. Burjuva hükümetinin hazırladığı seçmen dizelgelerine göre seçilen bu meclis, Ocak 1918'de Petersburg'da toplandı. Ancak, yeni meclis, Sovyetler Kongresi'nin kabul etmiş olduğu barış ve toprak kararnamelerini reddetti. Bunun üzerine, Bolşevik Hükümet kurucu meclisi dağıttı. Böylece Rusya'da, Bolşevik Partisi'nin (Mart 1918'de Komünist Parti adını aldıkları

yukarıda belirtilmişti), 1991 yılının Ağustos ayına dek sürecek olan egemenliği başlamış oldu.

Ancak, Ekim Devrimi'ni, ne Rusya'ya, ne de dünyanın gelişmiş kapitalist ülkelerine kabul ettirmek kolay olmadı. Devrimin savunucusu, Komünist Parti'nin yönetimindeki işçiler ile yoksul köylülerdi. Düşmanları ise sayısızdı. Rusya'da çarlıktan arta kalan bütün güçler, burjuvazi, memurlar, hatta öteki sosyalist partiler, devrime karşı idi. Komünistlerin yengisini önleyemeyince, onlara karşı silaha sarıldılar. On beşe yakın yabancı ülke de ya cephane ya da doğrudan doğruya asker göndererek bunlara yardım etti. Rusya'da, devrimcilerin kurduğu *Kızıl Ordu* ile karşı-devrimcilerden oluşan *Beyaz Ordular*, 1920 yılına dek kanlı bir *içsavaş* yürüttüler.

1918-1920 yılları arasında Rusya'nın yaşadığı *savaş komünizmi*, devrimin etkisi ile sonuçlandı; ancak, ondan sonraki yazgısını belirleyen çok önemli gelişmelere de yol açtı. Bir kere, gelişmiş kapitalist ülke burjuvazileri, işçi devriminin çok ciddi bir tehlike olduğunu görüp kendi ülkelerindeki kıpırdanmaları daha başından ezme yoluna gittiler. Böylece, Rus Devrimi *yalnız* kaldı. Oysa, başta Lenin olmak üzere, komünist önderlerin görüşüne göre, geri bir ülkedeki devrimin uzun erimde başarılı olabilmesi için, gelişmiş kapitalist ülkelerin işçi sınıflarının devrimi ile *birleşmesi* gerekli idi. Sosyalist düzene, ancak ileri işçi sınıfları önderlik edebilirlerdi. İçsavaş dönemi bütün bu beklentileri boşa çıkardı ve komünist önderler, üstelik geri olan *tek bir ülkede sosyalizm* denemesine girişmek durumunda kaldılar.

İkincisi, savaşın uzun sürmesi ve çok kanlı olması, işçi sınıfı içinden yetişmiş olan bir kuşak önderin cephelerde yaşamını yitirmesine yol açtı. Böylece, yeni düzenin *belkemiği* olacağı, Komünist Partiyi durmadan denetleyip yenileyeceği düşüncülen *bilinçli bir işçi katmanı yok oldu*. Üçüncüsü, öteki sosyalist partilerin bile devrime karşı silaha sarılması, komünistler dışındaki partilerin yaşamasına olanak bırakmadı. Sonuçta, o zamana dek

kuramsal olarak bunu hiç *savunmamış* olan komünistler, *edimsel* bir durum olarak *tek parti yönetimi* ile karşı karşıya kaldılar. (Zamanla bu zorunluğu *beğenilecek* bir özellik olarak görmeleri, belki de devrimin kötü yazgısını belirleyen *en önemli* etmenlerden biri oldu.)

Dördüncüsü, komünistleri yok olmak ya da yok etmek seçeneğiyle karşı karşıya getiren, üstelik de milyonları karşıt saflara sürükleyen *olağanüstü sertlikteki* içsavaş koşulları, devrimci yönetimi *tamamen baskıcı* olmaya itti. Beşincisi, bu baskı, kendi yandaşlarına bile uygulandı. Savaş kentlerde öylesine büyük bir açlık tehlikesi yarattı ki, işçileri besleyebilmek için köylülerin ürününe elkoyma zorunluğu doğdu. Böylece, *işçilerle köylüler* arasındaki *bağlaşıklık* bile sarsıldı. Sonuçta, iyice yalnızlaşan hükümet, daha da baskıcı olmaktan başka bir çıkış yolu bulamadı.

Görüldüğü gibi, 1921’de utku komünistlerdeydi, ancak bunun *bedeli*, devrimi temelinden etkileyecek denli *ağır* olmuştu. Ülke, tam bir *yıkıntı* durumundaydı. Açlık ve sefalet, dünya savaşı yıllarındakinden de *daha kötü* bir düzeydeydi. Fabrikalar boşalmış, işçi sınıfının en bilinçli kesimi cephelerde kırılmış, aç kalan işçilerin bir bölümü de köylere dönmüşlerdi. Köylüler ise, savaş komünizmi sırasında uygulanan yöntemlere karşı açıkça tutum takınmışlardı. Kısacası, yeni düzenin *tabanı* hızla altından *kaymaktaydı*.

Bu durumda, Lenin Hükümeti, siyasetini bütünüyle değiştirip kesin bir *dönüş* yapmak zorunda kaldı. Bu *Yeni Geçimsel Siyaset* (İngilizce adıyla, NEP: "New Economic Policy"), 1921’de başladı ve 1928’e dek sürdü. NEP’in özü, *geçimsel alanda*, denetimli bir *kapitalizme dönüştü*. Amacı, ülkenin durmuş olan üretim çarklarını yeniden döndürmek, bu arada da, işçi sınıfının toparlarmasına olanak açmaktı. Ancak, NEP’in yeni bir burjuva erkine yol açmaması için, *siyasal alanda* hiçbir *ödün verilmemişti*. Aksine, geçimsel düzende kapitalizm canlandırılırken,

siyasal düzeyde "proletarya buyurganlığı" daha da sıkı bir biçimde uygulandı.

Ekim Devrimi'nden hemen sonra, Rusya'da yeni bir anayasa yapıldı. *1918 Anayasası'nın* özelliği, o zamana dek çarlık boyun-duruğunda yaşayan öteki ulusları kapsamayıp *Rusya'ya özgü* olmasıydı. Bu anayasanın *en ilginç* düzenlemeleri, *oy hakkı* ile ilgilidir. Yeni anayasaya göre, yalnızca geçimlerini çalışarak sağlayanlar, başkalarını çalıştırmayanlar ve askerler oy hakkına sahipti. Tüccarlar, büyük toprak sahipleri, din adamları, burjuvalar, eski memurlar, çarlık hizmetinde bulunmuş olan kolluk üyeleri ve çar ailesi üyeleri, oy hakkından *açıkça yoksun bırakılmıştı*. Buna karşılık, devrim için çalışan *yabancılar* da oy hakkı tanınmıştı. Seçmen yaşı *on sekizdi* ve bunun ilgili sovyetlerce daha da *düşürülebileceği* öngörölmüşüü. Seçme ve seçilme hakkı, erkeklerle sınırlanmamış, *kadınlara* da tanınmıştı.

Bu anayasa, geneloyu kabul etmediği gibi, eşit oyu da kabul etmemişti. *Kentlerin üstünlüğünü* sağlamak amacıyla, buralarda 25.000 kişiye bir temsilci seçilirken, köylerde 125.000 kişiye bir temsilci düşüyordu. Başka bir anlatımla, bir işçi oyu, bir köylü oyunun *beş katı* değerindeydi. Ayrıca, *gizli oy* verme yöntemi de *yoktu*. Oylar, toplantılarda el kaldırma yoluyla kullanılıyordu. Öte yandan, seçimler *birkaç dereceli* idi. Kentlerdeki seçmenler için *iki dereceli*, köylerdekiler için ise *dört dereceli* bir yöntem benimsenmişti. Tabandaki seçmenler ara kurulları ("sovyetleri"), bu kurullar da başka kurulları (yine "sovyetler") seçiyorlardı. Görüldüğü gibi, yeni *tüze yapısı*, bütünüyle *kentlerdeki işçilere üstünlük* sağlama ereğiyle oluşturulmuştu.

Sovyetler Rusyasında kabul edilen ikinci anayasa, *1924 Anayasası'dır*. Bunun özelliği, artık yalnızca Rusya'yı değil, devrimin egemenlik alanına giren *öteki ulusları* kapsamasıydı. Çarlık Rusyasından arta kalan ve devrimi benimseyen ilk topraklar, Beyaz Rusya, Ukrayna, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan olmuştur. Bunların da Rusya'ya katılmasıyla, 29 Aralık 1922'de

Sovyetler Birliği kurulmuştur. (Bu birlik, Aralık 1991’de dağılacaktır.) İşte 1924 Anayasası, bu yeni *birleşik devletin* tüzel çerçevesini çatmıştır. Öteki birleşik devletlerde olduğu gibi, Sovyetler Birliği de *çift meclis* dizgesini benimsemiştir. Bunlardan biri, genel nüfusa orantılı olarak seçilen "Birlik Sovyeti", öteki ise, birliğe katılan birimlerce seçilen "Milliyetler Sovyeti" idi. (Bu birimler, genellikle, ayrı soykümelere - etnik gruplara - dayanıyordu.) Anatüze açısından ilginç bir düzenleme, birkleşik devlet ilkesinin *bakanlar kuruluna* (o zamanki adıyla "Halk Komiserleri Kurulu") da yansıtılmış bulunmasıydı. Buna göre, bakanların bir bölümü *doğrudan doğruya* bütün birleşik devlet için yetkili iken, bir bölümün yetkisi, birliğe katılan birimlerin kendisine koşut bakanlıklarını denetleyip *eşgüdümlemekle* sınırlıydı.

Lenin, Yeni Geçimsel Siyaset (NEP) döneminde, 1924 yılında öldü. Sovyet Devrimi’nin, içsavaştan sonraki en büyük *talihsizliği* de bu oldu. Çünkü, savaş komünizminin yarattığı, daha sonra ise kapitalizme denetimli dönüşün zorunlu gösterdiği *baskıcı ve genörgütücü* yapıyı değiştirebilecek *güç ve kararlılığa* sahip tek komünist önder oydu. O öldükten sonra, baskı iyice *kurumlaştı*. *Lenin*’in ölümü, Sovyetler Birliği’nde birkaç yıl süren bir *erk savaşımına* yol açtı. *Lenin*’in öldüğü sırada parti genel sekreterliğini elinde bulunduran *Stalin*, 1920’li yılların sonuna doğru, en büyük rakibi olan *Troçki*’ye karşı bu savaşımı kazandı. (Troçki, önce bakanlıktan, sonra merkez komitesinden, sonra partiden, sonra da 1929’de ülkeden atıldı. 1940’ta, sığınmış bulunduğu Meksika’da öldürüldü.)

Stalin’in Sovyetler Birliği’nde kurduğu *saltık monokrasi* yönetiminin, ülkenin yazgısını birinci derecede etkileyen *çok önemli* sonuçları oldu. Bunları şöyle sıralamak olanaklıdır:

1) *Stalin*, karşıtlarını yok etme siyasetini ülke çapında uygulamakla yetinmemiş, doğrudan doğruya *Komünist Parti’nin içine* taşımıştır. Bolşevizmin kendi dışındaki bütün önemli önderleri, ya kurşuna dizilmiş, ya da kamplarda ölmüştür. Tek kişinin ka-

tıksız buyurganlığına kafa tutabilecek herkes, (buna Stalin'in en yakın yoldaşları da dahildir), amansızca susturulmuştur. Böylece, ülke içinde *demokrasi* yeniden canlandırılmadığı gibi, bunu sağlayabilecek tek güç olan *parti içinde* de demokrasi *tamamen öldürülmüştür*. Parti kongreleri bile, çok uzun aralarla toplanmıştır. (Örneğin, üç yılda bir kongre yapılması o zamanki tüzüğün gereği iken, 1939-1952 arasında, on üç yıl boyunca hiç kongre toplanmamıştır.)

2) Stalin, 1929 yılında NEP'e birdenbire son vererek, köylerde *ortaklaştırma* (kolektifleştirme) siyasetini başlatmıştır. Kapitalizmi canlandırma döneminde palazlanmış olan köylüler (Rusçası "kulaklar") ortadan kaldırılmış, geri kalanlar ise, "kolhoz"larda (kooperatiflerde) birleşmeye ya da "sovhoz"larda (devlet çiftliklerinde) tarım işçisi olmaya zorlanmışlardır. (1937'de ortaklaştırma tamamlandığında, eskiden var olan yaklaşık yirmi milyon aile işletmesi *yerine* iki yüz elli bine yakın kolhoz kurulmuş bulunuyordu. 1960'lı yılların başında, tarımda yeni bir düzenleme çerçevesinde, kolhozların çapı büyütülüp sayıları otuz bin dolayına indirildi. Aynı yıllarda, tarım topraklarının neredeyse yarısı, yaklaşık on üç bin sovhoz arasında paylaştırıldı.)

Bu *ortaklaştırma* siyasetinin çok önemli sonuçları oldu. Bir yandan, bunun için büyük bir *geçimsel bedel* ödendi. Baskıya direnen köylüler; sürülerini kestiler, topraklarını boş bıraktılar, verimi düşürmek için ellerinden geleni yaptılar. Ülkede, yeniden *açlık* tehlikesi belirdi. Tarım, Sovyet geçim yapısının en *zayıf* halkası durumuna geldi. Öte yandan, köydeki ortaklaştırma ile, *sosyalist üretim ilişkileri* bütün ülkede kesin bir üstünlük kazandı. (O denli ki, düzen yıkılıp Ocak 1992'de Rusya'da, bu kez *zorunlu özelleştirme* başlayınca, 1930'lu yıllarinkini anımsatan bir tepki, bu kez kolhoz ve sovhoz çalışanlarından geldi.)

3) Stalin, 1928'de *ağır sanayi atılımını* başlattı. *Beş yıllık tasarımlarla* (planlarla), ülke sanayiine dev adımlar attırıldı. (Daha

ilk beş yıl dolmadan, ağır sanayi üretimi % 273 arttı.) Sovyetler Birliği, bu siyaset sonucunda, geri bir tarım ülkesi iken dünyanın *ileri sanayi ülkelerinden biri* oldu.

4) Stalin, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra izlediği siyasetle, Doğu Avrupa'da sosyalist düzenlerin kurulmasında etkili oldu. 1949'da Çin Devrimi'nin gerçekleşmesinden sonra, dünyada, önderliğini Sovyetler Birliği'nin yaptığı bir *sosyalist blok* oluştu. Dünyanın üçte birine egemen olan bu blok, kapitalist düzene *dünya çapında* rakip olacak bir güce erişti.

Stalin döneminde, SSCB'de yeni bir anayasa kabul edildi. (1918 ile 1924 anayasalarından sonra, bu, üçüncüsüdür.) 1936 *Anayasası'nın* özelliği, (daha sonra 1977'de dördüncü bir anayasa kabul edilmesine karşın) aşağı yukarı yıkılış günlerine dek Sovyetler Birliği'nin temel tüzel yapısını oluşturmuş bulunmasıdır. Onun için, bu anayasanın üzerinde biraz daha ayrıntılı bir biçimde durmak gerekir.

1936 Anayasası, 1918'den beri geçerli olan oy kısıtlamalarını kaldırmıştır. Ülkede emekçiler dışında sınıf kalmadığı gerekçeyle, on sekiz yaşını doldurmuş olan herkes için *geneloy* ilkesi kabul edilmiştir. Aynı gerekçeyle, *eşit oy* ilkesi de benimsenmiştir. Yine demokratik ilkelere uygun olarak, *gizli oy* kuralı getirilmiştir. Seçimler bundan böyle *tek dereceli* olacaktır. Seçmenler, hem özekteki, hem de taşradaki bütün sovyetlere doğrudan doğruya temsilci göndereceklerdir. Ayrıca, 1918'den beri geçerli olan *geri çağırma* olanağı korunacaktır. (İleride, Komünist Parti gerçeğinin bu demokratik ilkelerin anlamını tamamen değiştirdiği belirtilecektir. Bu aşamada, Sovyetler Birliği'nde, genel kural olarak seçmenlere *tek bir aday dizelgesi* sunulduğu söylenmelidir. Bu dizelgelerin hazırlanmasında, başta Komünist Parti olmak üzere, sendikalar, kooperatifler, gençlik örgütleri gibi önde gelen toplumsal kuruluşlar etkili olurlardı.)

1936 Anayasası, birleşik devlet yapısının gereği olan *çift meclis* dizgesini korumuştur. Doğrudan doğruya halkı temsil eden "Birlik Sovyeti", 300.000 seçmene bir temsilci düşecek biçimde oluşturulmaktadır. "Milliyetler Sovyeti" ise, birleşik devleti oluşturan birimlerin (soykümelerin) temsilcilerini toplar. Amerika'daki birleşik devlet yapısının aksine, bu birimler *tek çeşit değildir*. Sovyetler Birliği'nde, nüfusları çok değişik olan yüz altmış dolayında milliyet ya da soyküme bulunduğu hesaba katılarak, birliğe üye olan birimler, önemlerine göre, *dört* ayrı düzeyde öbeklendirilmişlerdi. Birinci düzeyde, *üye* ("federe") *cumhuriyetler* vardır. (Birlik yıkıldığında, bunların sayısı on beşi: Rusya, Beyaz Rusya, Ukrayna, Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan, Estonya, Letonya, Litvanya ve Moldova. Bu on beş cumhuriyetin en büyüğü olan Rusya'ya, ötekileri kendi çevresinde toplayan birim anlamında, "federatif" nitemi verilmişti.) Üye cumhuriyetler, Milliyetler Meclisi'nde 32'şer milletvekiliyle temsil edilirler. İkinci düzey, *özerk cumhuriyetlerdir*. (Bunların on altısı Rusya'da, ikisi Gürcistan'da, birer tanesi de Özbekistan ile Azerbaycan'da bulunuyor.) Özerk cumhuriyetler, Milliyetler Sovyeti'ne 11'er temsilci gönderiyorlar. Üçüncü düzey, *özerk eyaletlerdir*. (Bunların beşi Rusya'da, birer tanesi de Gürcistan, Azerbaycan ve Tacikistan'da bulunuyor.) Özerk eyaletler, Milliyetler Sovyeti'ne 5'er temsilci gönderiyorlar. Dördüncü düzey ise, *özerk bölgelerdir*. (Bunların sayıları ve adları, birlik anayasasında belirtilmemişti.) Özerk bölgeler, Milliyetler Sovyeti'ne 1'er temsilci gönderiyorlar.

Anayasaya göre meclislerin *eşit yetkileri* var. Bunlar çok geniş. Anayasayı değiştirme dahil, yasama yetkileri sınırsız. Ayrıca, yürütmeyi de hem seçiyorlar, hem de istedikleri gibi denetliyorlar. Öte yandan, sovyetler, egemenliği kullanan tek örgen sayıldıkları için, her düzeyde yargıçları da seçiyorlar. (Her sovyet, yasama yetkisini kullandığı düzeyin yargıçlarını seçiyor.) Bir tek, en alt basamak yargıçları (semt yargıçları) doğrudan

doğruya halk tarafından seçiliyor. Ne var ki, sovyetlerin bu büyük gücünün uygulamadaki etkisi *çok sınırlı*. Çünkü, meclisler yılda iki kez, o da üç dört günlük sürelerle toplanıyorlar. Arada kalan bütün zamanda, Yüksek Sovyet'i oluşturan iki meclisin (Birlik Meclisi ile Milliyetler Meclisi'nin) yetkilerini, *Yüksek Sovyet Prezidyumu* kullanıyor. ("Prezidyum", başkanlık kurulu demektir.) Prezidyum'u, Yüksek Sovyet seçiyor. Prezidyum'da, her üye cumhuriyetin bir başkan yardımcılığı var. Bunun dışında, meclislerce seçilmiş üyeler de Prezidyum'da yer alıyor. (1977 Anayasası'nda üye sayısı, 1936'ya göre, biraz artırılmıştır. Son düzenlemede, Prezidyum'un 39 üyesi vardı.) Prezidyum başkanı, *bu nitemi dolayısıyla*, devlet başkanlığı görevini de üstlenir. (Yoksa, devlet başkanlığı, gerçekte bütün kurula ait bir yetki olarak düşünülmüştür.)

1936 Anayasası, *bakanlar kurulu* bakımından önemli bir yenilik getirmiyordu. (Bu kurul, 1946 yılına dek, "Halk Komiserleri Kurulu" adını taşımıştır.) Bakanlar yine iki türlüydi: 1) Tüm birlik için doğrudan doğruya yetkili olanlar; 2) Üye birimlerdeki bakanlıkları denetleyip eşgüdümleyenler. SSCB Bakanlar Kurulu'nda, sözü edilen bu iki tür bakandan başka, geçimsel tasarlama (iktisadi planlama), ulusal güvenlik vb. gibi birçok alandaki *devlet kuruluşunun başkanları* da yer alıyor. (Böylece, bakanlar kurulu üye sayısı yüz kişiyi buluyor. 1977 Anayasası, iş görebilir bir kurul oluşturma kaygısıyla, bakanlar kurulundan başka, yalnızca başbakan ve yardımcılarından oluşan bir "Bakanlar Kurulu Prezidyumu" da yaratmıştır.)

Sovyetler Birliği'nde *yargının* yapısı da çok ilginçti. Bir kere, yukarıda belirtildiği gibi, bütün yargıçlar, *bulundukları düzeyin sovyeti* tarafından seçiliyorlar. Bir tek en alt basamaktaki semt mahkemesi üyeleri, doğrudan doğruya halk tarafından seçiliyor. Dolayısıyla mahkemeler, tıpkı sovyetler gibi, bir ehram oluşturuyorlar. Üye cumhuriyetlerde ve özerk cumhuriyetlerde, (özekte olduğu gibi) bir "Yüksek Sovyet" bulunduğundan, buralarda

birer "Yüksek Mahkeme" var. Doğallayın, birleşik devlet Yüksek Sovyetine koşut olarak, *SSCB Yüksek Mahkemesi* bulunuyor. İkincisi, her düzey mahkemede, yargıçların yanı sıra, *halk yargıç yardımcıları* görev alıyor. Yargıçlarla aynı yetkilere sahip olmakla birlikte, bunlar tüzemen olarak yetişmiş kişiler değil. Bir tür jüri üyesini andıran bu yargıç yardımcılarının, halkın mahkemelere katılımını sağlamanın aracı olarak düşünüldüğü anlaşılıyor.

SSCB’de, yargı alanında, bir de *Prokuratura* kurumuna değinmek gerekiyor. Rusya’nın geleneksel bir kuruluşu olan bu savcılık örgütü, Lenin tarafından yeniden düzenlenmiş ve devlet işlemlerinin yasallığını sağlayacak genel bir denetim örgeni olarak kurulmuştur. Sovyet dizgesinde Prokuratura, geleneksel savcılık görevinin yanı sıra, yurttaş haklarını korumak, ayrıca da, her basamak yönetim örgeninin yasalara uymasını sağlamak görevindeydi. Bunun için elindeki en güçlü silah, yanlış kararı veren örgene karşı hep bir üst örgeni devreye sokabilme yetkisiydi. Kuruluşun başında bulunan *SSCB Genel Savcısı*, SSCB Yüksek Sovyeti tarafından seçiliyor. Ancak, öteki basamaklardaki savcılar, yargıçlar gibi ilgili sovyet tarafından değil, hep bir düzey üstlerindeki savcı tarafından atanıyorlar. Böylece, Prokuratura üyeleri, geniş bir *özerklikten* yararlanıyorlar.

1936 Anayasası’nın dikkati çeken bir yönü de, ilk kez bu anayasa ile Komünist Parti’ye *anayasal bir konum* verilmiş olmasıdır. (Bu konum, ilgili düzenlemeyi anayasanın hemen başına alan 1977 Anayasası’nda *daha da belirgin* hale gelecektir.) 1936 Anayasası’na göre, SSCB Komünist Partisi, *tek* partidir. Bu parti, bütün devlet ve toplum kuruluşlarının *yönetici çekirdeğini* oluşturur.

Tek başına bu düzenleme, Sovyetlerin bütün *anayasal gerçeğini* belirleyecek niteliktedir. Onun için, anatüze çerçevesinde, Komünist Parti olgusu üzerinde *büyük önemle* durma zorunluğu vardır. Yukarıda belirtildiği gibi, devrimden sonra tek partili bir dizge benimsenmesi, Marx’tan ya da Lenin’den kaynaklanan kuramsal bir gerekçeye dayanmıyordu. Sovyetlerde tek parti diz-

gesi, içsavaşın *edimsel* bir sonucu olarak ortaya çıktı. Ancak zamanla, bu edimsel sonuç kuramsal gerekçelere bağlandı ve siyasal dizgenin *temel ilkesi* durumuna getirildi. Böylece *anayasa*, ister istemez, kâğıt üzerinde kaldı. *Siyasal erk*, bütünüyle, *Komünist Parti'nin* yönetim örgenlerinde toplandı.

1917'de, partinin üye sayısı 840.000'di. 1990 yılında, bu sayı on sekiz milyona yakındı. Birlik yıkıldığında, bu topraklarda toplam nüfusun 285 milyon dolayında olduğu düşünülürse, bunun bir *seçkinler* partisi olduğu açıkça görülür. Gerçekten de, partiye üyelik *sıkı kurallara* bağlanmıştır. Taban örgütleri, *hücrelerdir*. Bunlar ya işyerine ya da oturma yerine göre kurulur.

Son tüzüğe göre, *kongreler* en çok beş yılda bir toplanır. Kongre, partinin *en yetkili* örgenidir. (Ancak, bu da kâğıt üzerinde böyledir. Gerçek güç, özekteki yöneticilerde toplanmıştır.) Kongre iki örgen seçer: Merkez Komitesi ile Merkez Denetleme Kurulu. *Merkez Komitesi*, üç yüz dolayında üye ve yedekten oluşur. Olağan olarak, yılda iki kez toplanır. İki kongre arasında, partinin en yetkili örgenidir. *Merkez Denetleme Kurulu* ise, parti çalışmalarını ve hesaplarını, kongre adına denetlemekle görevlidir.

Merkez Komitesi, şu örgenleri seçer: 1) *Politbüro* ("Siyasal Büro", demektir), partinin *en yetkili* bir avuç yöneticisinden oluşur. İki Merkez Komitesi toplantısı arasında, parti yönetimi bu küçük takımın sorumluluğundadır. 2) *Sekretarya*, Merkez Komitesi'nin ilgilendiği çeşitli alanların baş sorumlularından oluşur. Partinin *yürütme* sorumluluğunu üstlendiğinden, gücü büyüktür. Yine de, temel siyasal kararları veren politbüro ölçüsünde güçlü değildir. *Genel Sekreter* (Sekreterlerin birincisi), *parti başkanı* konumundadır. (Ayrı bir parti başkanlığı yoktur.) 3) *Parti Düzence Kurulu*, üyelerin düzence (disiplin) işlerinden sorumlu en yetkili kuruldur.

Tüzük, parti yönetiminde *kemikleşmeyi önlemek* için, her basamaktaki örgenlerin her dönemde belli oranda yenilenmesini

öngörmüştür. Ancak, tanınmış önderler *kural dışı* bırakılmıştır. Öte yandan tüzük, partide *demokratik özekçilik* ilkesinin geçerli olduğunu belirtmiştir. Lenin zamanından beri gelenekselleşmiş olan bu ilkenin gerekleri şöyle sıralanıyordu: 1) Partinin bütün örgenleri, aşağıdan yukarı hep seçimle kurulur; 2) Parti örgenlerinde tam bir tartışma özgürlüğü vardır; 3) Üst örgenler alt örgenlere düzenli olarak bilgi verirler; 4) Karar alındıktan sonra, azınlık çoğunluğun görüşüne uyar; 5) Alt örgenler üst örgenlerin buyruklarıyla bağlıdır.

1953 yılında *Stalin'in ölmesiyle*, Sovyetler Birliği tarihinde *yeni bir dönem* başlamıştır. Komünist Parti'nin 1956'da toplanan XX. Kongresi, Stalin dönemindeki *kişi putlaştırılmasını* ve keyfi yönetimi yargılamış, bundan böyle bu tür uygulamaların yinelenemeyeceğini kararlaştırmıştır. Gerçi 1958-1964 arasında, *Hruşçof* kişisel bir yönetim kurmaya çalışmıştır. Ancak, bu yönetim, Stalin'inki ile karşılaştırılamayacak ölçüde yumuşak olmuştur. 1964'te Hruşçof, Merkez Komitesi kararıyla devrildikten sonra, Sovyetler Birliği'nde "kolejyal" bir yönetim kurulmuştur: Devletin en önemli yetkileri artık tek kişiye değil, aşağı yukarı eşit yetkilerle donatılmış *küçük bir kurula* bırakılmıştır.

Zamanla, genel sekreterliği elinde bulunduran *Brejnev*, bu kurulun içinde görelî olarak sıvrıldı. Ancak yine de, kurul eliyle yönetim anlayışı sürdü. Brejnev zamanında, siyasal dizge, yerleşik çıkarları alabildiğine besledi. *Nomenklatura*'da (Rusça, "adlar dizelgesi" demektir) yer alan ayrıcalıklı kişiler, *toplumdan iyice kopmuş*, çıkarıcı bir katman oluşturdular. Yerleşik düzen, içte ve dışta hiçbir değişikliğe izin vermedi. 1968 yılında, Sovyetler Birliği yönetimindeki Varşova Paktı güçleri, yeni bir sosyalist düzen denemesine girişmiş olan Çekoslovakya'yı işgal ettiler. İçte de, genel bir *durağanlık* yerleşti.

Brejnev zamanında, SSCB'nin son anayasası yapıldı. 1977 *Anayasası*, düzenin artık *kendinden ne denli emin* duruma geldiğinin ilginç bir belgesidir. Bu anayasaya göre, Sovyetler Birli-

ği'nde sosyalizmin kuruluşu *tamamlanmıştır*. Bundan sonraki aşama, komünizme geçiştir. (Gerçi bu sav ilk kez Hruşçof zamanında, 1959 yılında toplanan XXI. Kongre'de ileri sürülmüştü. Ancak, 1977 Anayasası'nda, resmen "anayasa hükmü" haline geldi.) Onun için: Kent ile köy, kol ile kafa emekleri arasında ayrımlar kaldırılmalıdır. Sosyalist demokrasi ve sosyalist yasallık geliştirilmelidir. Yönetime katılma desteklenmelidir. (Örneğin, bu amaçla, seçilme yaşı da on sekiz olarak saptanmıştır.) Tüze üstünlüğü yerleştirilmeli, açıklık ilkesi benimsenmeli, kamuoyunun etkisi artırılmalıdır. Yurттаşların gönenç düzeyleri, ekinleri ve bilinçleri alabildiğine artırılmalıdır.

İşte bütün bunları gerçekleştirmek için de, *Komünist Parti'nin* önderlik görevi daha da güçlendirilmelidir. Anayasa'nın 6. maddesinin sözleriyle: "Sovyet toplumunun yönetici ve yön verici gücü olan Komünist Parti, ... Sovyet halkının komünizmin zaferi uğrındaki savaşımına planlı, bilimsel esaslara dayanan bir nitelik kazandırır." (Sovyet resmi çevirisi.)

1982 yılının sonunda Brejnev ölünce, parti üst yönetimi, dışa karşı sergilenen güçlü görüntüünün gerisinde, toplumsal gelişmede bir *tıkanıklığın* oluştuğunu yavaş yavaş algılamaya başladı. Yiyicilik, baskı ve genel tutuculuk, geçimsel gelişmeyi, en önemlisi de *yordamsal yenileşmeyi* engelliyordu. Artık kurulu düzende değişiklik yapılmasını savunan kişiler, art arda genel sekreterliğe seçilmeye başlandı. Brejnev'den sonra, Kasım 1982'de, *Andropov* genel sekreter oldu. Şubat 1984'te ölünce, yerine *Çernenko* seçildi. Ancak *Çernenko* da, Mart 1985'te öldü. Bunun üzerine, parti yönetimi, artan bunalımı çözme umuduyla, kökten bir yenileşmeyi savunan görece genç bir adayı, *Mihail Gorbaçov'u* genel sekreterliğe getirdi.

Parti genel sekreteri olduktan bir ay sonra, Nisan 1985'te, Gorbaçov, yenileştirme sürecinin simgesi olacak iki savsözü ortaya attı: "perestroyka" ile "glasnost". *Perestroyka*, yeniden yapılanma demektir. İlk kullanıldığında bu sözcükten, *geçimsel*

temel kararları hep özekte toplayan, işletmelere yeterince girişim alanı bırakmayan aşırı özekçi yapının değiştirilmesi anlaşıldı. Bu tür bir izlence, Sovyet yöneticileri için yeni değildi. Daha önce, Hruşçof zamanında, sonra da Brejnev yönetiminde, bu yönde düzenlemeler yapılmıştı. *Glasnost* ise yönetimde *saydamlık* demektir. Yukarıda belirtildiği gibi, bu ilke 1977 Anayasası'nın daha ilk maddelerinde benimsediği temel ilkelerden biridir. Doğayısıyla, bunun da çok büyük bir değişiklik olarak algılanmamış olmasını düzel karşılamak gerekir.

Dediklerine bakılırsa Gorbaçov'un başlangıçtaki amacı, bir "sosyalist pazar geçimyası" kurmaktır. Geçimsel gelişmeyi ve yordamsal yenileşmeyi sağlamak için, kurulu dizgeye *yarışma* ögesini katmak istiyordu. Bunun bir yolu, özezsizleştirme; öteki yolu ise, fiyatların serbest bırakılmasıydı. Perestroyka'yı savunanların görüşüne göre, *herkese iş, konut, sağlık ve eğitim güven-cesi* sağlayan bir düzen, ister istemez *tembellik* kaynağıydı.

Yaklaşık üç yıl boyunca, Gorbaçov, bu görüşlerini kurulu siyasal dizge içinde gerçekleştirmeye çalıştı. Ancak, Komünist Parti'nin hem tutuculuğunu aşamıyor, hem de Hruşçof gibi her an devrilebileceğinden korkuyordu. Bunun için iki çözüm buldu. Birincisi, *kamuoyu* oluşumunu *serbest* bırakıp kendisine halktan bir destek sağlamaktır. İkincisi ise, partiye karşı yine kendisine destek olabilecek, *yeni bir siyasal güç odağı* yaratmaktır.

İşte bu gerekçelerle, 1988'den başlayarak, yığın iletişim araçları serbest bırakıldı. Aydınlar, önceleri bu özgürlüğü Stalinciliği eleştirmek için kullandılar. 1989'un sonuna doğru ise, kamuoyunu yönlendirenlerin eğilimi değişti. Doğu Avrupa'daki düzen değişikliğine koşut olarak, onlar da *kapitalizme dönüşü* savunmaya başladılar. Kısacası, "güler yüzlü sosyalizm" arayışıyla başlayan akım, kesin bir *sosyalizm düşmanlığına* vardı. O denli ki, kapitalizmi diriltmek için gerekirse özgürlükten de vazgeçilebileceğini savunan bir akım bile güçlenmeye başladı.

Komünist Parti'nin ağırlığını dengelemek için Gorbaçov'un düşündüğü öteki çözüm, devlet içinde bir karşı-ağırlık yaratmaktı. Bu amaçla *anayasa değişikliğine* gidildi ve Yüksek Sovyet'in geleneksel yapısı kökten değiştirildi. Nisan 1989'da yapılan genel seçimlerle *yeni bir parlamento* oluşturuldu. Yeni seçilen *Halkvekilleri Kongresi*, 2250 temsilciden oluşuyordu. Bunların üçte biri, nüfus tabanına; üçte biri, milliyetler tabanına; üçte biri de, başta Komünist Parti olmak üzere, toplumsal kuruluşlar tabanına göre seçilmişti. Yüksek Sovyet, artık *bu kongre tarafından*, kendi içinden seçiliyordu. Yüksek Sovyet'in, Birlik Sovyeti ve Milliyetler Sovyeti olmak üzere, yine iki kanadı vardı. Her biri 271 üyeden oluşan bu iki kanat birleşerek, devlet başkanının önerdiği başbakanı ve başbakanın önerdiği bakanlar kurulu üyelerini onaylıyordu. *Devlet Başkanı* ise, 2250 üyeli Kongre tarafından seçiliyordu.

Bu yeni yapı, *üç önemli noktada* eskisinden ayrılıyordu. Bir kere, Halkvekilleri Kongresi'nin oluşumunda Komünist Parti'nin aday belirleme tekeli kırılmış, partinin onaylamadığı birçok kişinin seçilmesi yolu açılmıştı. İkincisi, Yüksek Sovyet, artık yılda bir iki hafta toplanan bir onay meclisi olmaktan çıkarılmış, Batı örneğine uygun sürekli nitelikte bir "parlamento" durumuna getirilmişti. Üçüncüsü, devlet başkanlığı kurumu, eski anlayışa tamamen aykırı olarak, en büyük güç odağı olmuştu. (Gorbaçov, kendisini devlet başkanlığına seçtirmekle, genel sekreterlik sorumluluğunu taşımayı sürdürdüğü Komünist Parti'ye karşı, çok önemli bir kurumsal ağırlık kazandı.)

Gorbaçov, elde ettiği bu yeni gücü, yenileştirmeyi hızlandırmak için kullanmak istedi. Ancak, sosyalist düzen içinde kalarak yenileşme tasarısı, 1989 yılının sonunda iflas etti. 1990'dan başlayarak bu kez Gorbaçov da kapitalizmi savunmaya başladı. Bu yolla, kaçınılmaz gördüğü dönüşümü denetim altında tutmaya çalıştı. Ancak 1990-1991 yıllarında çözülme hızlandı ve Gorbaçov, yenileştirmeye çalıştığı düzenin yıkılmasıyla siyasal

erki de yitirdi. *Baş döndürücü* bir hızla gelişen bu yıkılış süreci-
nin kavranabilmesi için, aşağıda, sırasıyla, şu boyutlara, çok kısa
bir biçimde değinilecek: 1) Batı ile ilişkiler; 2) Geçimsel buna-
lım; 3) Komünist Parti'nin tutumu; 4) Kamuoyu; 5) Birliğin da-
ğılma süreci; 6) Yeltsin etmeni.

Gorbaçov ile takımı, geçimsel yeniden yapılanmayı ve
yordambilgisi aktarımını sağlamak için, *Batı'nın katkılarını* elde
etmek zorundaydı. Bu amaçla Gorbaçov, önce Batı'yla işbirliği-
ne girişti. Ancak, bu da yetmeyince, *Batı'ya teslim oldu*. Kasım
1985'ten başlayarak ABD başkanıyla (önce Reagan, sonra Bush)
bir dizi doruk toplantısına katıldı. Aralık 1987'de, orta erimli
nükleer füzelerin yasaklanması antlaşmasını imzaladı. Aralık
1988'de, *tek yanlı* olarak, silahlı güçlerde indirim yapacağını
duyurdu. Şubat 1989'da Afganistan'dan bütün Sovyet güçlerini
çekti. Aynı yılın sonunda, Aralık 1989'da, Bush'la yaptığı Malta
doruğunda, Doğu Avrupa'da sosyalist düzenlerin çözülmesine
seyirci kalacağına söz verdi. Temmuz 1990'da, Demokratik Al-
manya'nın Federal Almanya'ya katılmasını (bu arada NATO'ya
da alınmasını) kabul etti. Aralık 1990'da Körfez Savaşı'nda
ABD'yi destekledi. Sonuçta, 1990 yılı içinde sosyalist blokun
ana örgütleri olan *Varşova Paktı* ile *Comecon* dağıldı. İkinci
süpergücün böylece ortadan kalkmasıyla, ABD'nin önderliğinde
tek kutuplu bir dünya oluştu. ("Yeni Dünya Düzeni"). Ne var ki,
bütün bunlara karşın, yine de Gorbaçov Batı'dan istediği özdek-
sel yardımı sağlayamadı.

Oysa bu yardım, *geçimsel düzende* yeniden yapılanmanın büyük
bunalımlara yol açmaması için zorunluydu. 1989'da SSCB'nin ulusal geliri % 2,4 artmış, enflasyon da % 7,5 düze-
yinde kalmıştı. Ancak, 1990'dan başlayarak ipin ucu kaçtı. *Ulu-
sal gelir* hızla *düştüğü* gibi, 1991 yılında *enflasyon* % 500'e *fır-
ladı*. Bu arada, *dağıtım ağı* tamamen *çöktü*. Bu genel kıtlık ve
kargaşa ortamında, kamu işletmelerinin birçok sorumlusu, kamu
malını *yağmalayarak* kendisine *özel sermaye* oluşturmaya girişti.

Yukarıda belirtildiği gibi, 1990 yılının başında, Gorbaçov'un kendisi de kapitalistleşme yarışına katıldı. Yeni yarattığı yasama örgeni, onun önerilerine uyarak, *üretim araçlarında özel mülkiyeti* adım adım serbest bıraktı. Aralık 1990'da, Halkvekilleri Kongresi, toprakta bile özel mülkiyete izin verdi. Böylece, sosyalist düzenin üretim ilişkileri, yasalar yoluyla ortadan kaldırıldı. (Ne var ki, geçim yapılarını böyle tepeden inme kararlarla bir çırpıda değiştirmek olanaksız. Bugün, eski SSCB'de, sosyalizm kalmadı, ancak kapitalizm de çok zor geliyor.)

Komünist Parti, genel sekreterinin yol açtığı bu değişim sürecine, hiçbir biçimde *uyum sağlayamadı*. Parti, umarsızlık içinde, siyasal erkin elinden kaymasına seyirci kaldı. Toplumda bir anda yaygınlaşan çökseslilik, partinin sesini boğdu. Aralık 1989'da, Komünist Parti henüz resmen tek parti iken, ülkede otuz bin örgüt kurulmuş durumdaydı. Bu durum karşısında, Merkez Komitesi, Şubat 1990'da aldığı bir kararla, Anayasa'nın 6. maddesinin değiştirilmesini ve çokpartili geçilmesini kabul etti. (Oysa, o tarihten yalnızca üç ay önce, kendi genel sekreteri, böyle bir şeyin sözü konusu olmadığını ilan etmişti.) Temmuz 1991'de, SSCB Komünist Partisi'nin XXVIII. ve *sonuncu* kongresi toplandı. Gorbaçov, partiye Marksizm-Leninizm'den vazgeçmesini, sosyal-demokrat bir örgüte dönüşmesini ve Sosyalist Enternasyonal'e başvurmasını öğütledi. Yetmiş yıllık geçmişinin böyle tek kalemde silinmesine parti *şaşkınlıktan* başka bir tepki gösteremedi. Nereye sığınacaklarını bilemeyen partililer, yükselen düşmanlık denizi içinde son umut olarak Gorbaçov'u yeniden genel sekreterliğe seçtiler. (Bu arada parti, önemli bir bölünmeye uğradı. 1925 yılında, XIV. Kongre'de, SSCB KP üyelerinin yarısından çoğunun Rus olduğu göz önünde tutularak, Rus Komünist Partisi dağıtılmıştı. İşte bu arada, bu eski parti yeniden kuruldu.) İşin ilginç yanı şu ki, bütün bu darbelere karşın, SSCB Komünist Partisi'nin, 1 Ekim 1990'da, hâlâ 17.700.000 üyesi vardı. (Ne var ki, bu milyonlar, bir yıldan daha kısa bir süre içinde örgütlerinin başına inecek *öldürücü* darbeyi önlemek için hiçbir şey yapamadı.)

Düzenin hızla yıkılışında, *kamuoyunun* çok büyük etkisi oldu. Yukarıda belirtildiği gibi, 1988'den başlayarak, yaygın iletişim araçlarına özgürlük tanınmıştı. (O yıl Moskova'da, ilk kez bir kamuoyu araştırma birimi kuruldu.) Mart 1989'da yapılan bir kamuoyu araştırmasına göre, halkın % 38'i hâlâ Komünist Parti'ye güveniyordu. Mart 1990'da bu oran % 16'ya düştü. Ancak bu güven düzeyi bile, artık bir umarsızlığın dışavurumuydu. Çünkü, *Pravda* gazetesinin 3 Mart 1990'da yayınladığı bir başka kamuoyu araştırmasına göre, komünist bir geleceğe inananların oranı, yalnızca % 2,3'tü. (Komünist Parti üyeleri arasında bile, bu oran % 4,8'i geçmiyordu.) Demek ki, 1990 yılının başında, halkın gözünde sosyalist düşüngenin artık hiçbir çekiciliği kalmamıştı. Buna karşın, kargaşalığın üstesinden gelebilecek hiçbir örgüt görülmediğinden, halkın bir bölümü hâlâ Komünist Parti'den bir şeyler bekliyordu. 1990-1991 yılları içinde bu beklentiler de silindi ve *sosyalizm düşmanlığı* kamuoyunda başat duruma geldi. Bu dönüşümde, yığın iletişim araçlarında seslerini duyan aydınların çok büyük etkisi oldu. 3 Ocak 1991'de, SSCB KP'nin resmi yayın örgeni olan *Pravda*'da, Lenin'e "namussuz" dendi. (Üstelik de bu sözü söyleyen Stanislas Şatalin, Gorbaçov'un eski danışmanlarından olması bir yana, o sırada hâlâ SSCB KP Merkez Komitesi üyesiydi.) Devleti kuran kişiye bu gözle bakılabiliyorsa, düzenin artık hiçbir *meşruiyet tabanı* kalmamış demektir.

Birliğin çimentosu olan sosyalist düşüngenin yıkılınca, birliğin de dağılması kaçınılmazdı. İlk işaret Litvanya'dan geldi. 11 Mart 1990'da Litvanyalılar *bağımsızlık* kararı aldılar. Ancak Gorbaçov buna henüz hazır değildi. Üye cumhuriyetin akaryakıtını kesmekle karşılık verdi. Bu önlem ilk adımda etkili oldu. (İki ay sonra, Litvanyalılar bağımsızlık kararlarını askıya aldılar.) Ne var ki, kapitalizme dönüşü bir kez kabul ettikten sonra, sosyalist düzeni kurma ereğiyle bir araya getirilmiş bunca milliyeti birlik içinde tutmak olanaksızdı. İlk anda birlikten ayrılmamakla birlikte, cumhuriyetler arka arkaya *egemenliklerini* ilan ettiler. İşin

ilginç yanı, bu süreci 1990 yılı içinde, birliğin temel taşı sayılan Rusya'nın başlatmış olmasıdır. Gorbaçov bu yeni duruma da ister istemez uyum gösterdi ve bu kez egemenlik temeli üzerinde, yeni bir birlik antlaşması gerçekleştirmeye çalıştı. Gerçi altı üye cumhuriyet (üç Baltık cumhuriyetine ek olarak Moldova, Gürcistan ve Ermenistan) buna yanaşmadı. Ancak, 17 Mart 1991'de yapılan halkoylamasında, öteki cumhuriyetlerdeki seçmenlerin % 76,4'ü birliğe "evet", % 21,6'sı "hayır" dedi. Gorbaçov, son bir umutla, yeni bir birlik antlaşması hazırladı ve 24 Nisan 1991'de, SSCB'yi oluşturan cumhuriyetlerin çoğuna bunu kabul ettirmeyi başardı.

Yeni birlik antlaşması, 20 Ağustos 1991 günü imzalanacaktı. Ne var ki, ondan bir gün önce, 19 Ağustos'ta, Moskova'da bir *darbe girişimi* oldu. O sırada Kırım'da dinlenmekte olan Gorbaçov gözaltına alındı. Darbe hem *çok acemiceydi*, hem de artık herhangi bir şeyi kurtarabilmek için *çok geçti*. (Yaptıkları açıklamalardan anlaşılabilirdiği kadarıyla, darbecilerin amacı sosyalist düzeni değil, devletin bütünlüğünü kurtarmaktı.) Darbeciler yalnızca altmış saat dayanabildiler. Direnişi örgütleyen, Gorbaçov'un baş rakibi Yeltsin'di. Sonuçta, rakibi tarafından kurtarılan Gorbaçov'un hiçbir ağırlığı kalmadı.

Darbe, birliği dağıtmak isteyenlere *büyük bir fırsat verdi*. Cumhuriyetler arka arkaya bağımsızlıklarını ilan ettiler. Yeni bir birleşik devlet kurma *olanağı kalmadı*. Darbenin yarattığı fırsatı en iyi kullanan kişi, *Boris Yeltsin* oldu. (Şubat 1988'de, Gorbaçov Yeltsin'i Politbüro yedek üyeliğinden attırmıştı. Ancak Yeltsin, o sırada oluşmakta olan kamuoyuna dayanarak direnmesini bildi. Nisan 1989'da yapılan Halkvekilleri Kongresi seçimlerinde, ezici bir çoğunlukla seçildi. Daha sonra, *Rusya'da* yapılan yasama örgeni seçimlerinde de başarılı oldu. Yeni oluşan Rusya Yüksek Sovyeti tarafından başkanlığa seçildi. Bununla da yetinmedi. Gorbaçov'un karşı çıkmasına aldırmayarak, Rusya'da anayasayı değiştirtti ve tek dereceli seçimle Rusya *devlet başkanlığı*

ğına seçildi. Kısacası, Gorbaçov'un yıldızı soldukça, Yeltsin'inki parladı.) Darbeden hemen sonra, 23 Ağustos 1991'de, Yeltsin, Rus Komünist Partisi'ni *yasaklayan* kararnameyi imzaladı. Rusya'daki bütün komünist örgütlenmeler yasadışı sayıldı. Böylece, gerçekte, genel sekreteri hâlâ Gorbaçov olan, SSCB KP ortadan kaldırılıyordu; çünkü, partinin temel gücü Ruslardan oluşuyordu. (Darbe sırasında, SSCB KP'nin kâğıt üzerindeki üye sayısı on dört milyondur.) Yeltsin, ayrıca, birlik antlaşmasını da geçersiz saydı. Bunun yerine, isteyen cumhuriyetleri, bağımsız birimlerden oluşan bir devletler topluluğunda işbirliği yapmaya çağırdı.

Şaşırtıcı bir hızla ortaya çıkan bu oluşumlar sonucunda, bir zamanlar dünyadaki iki süpergücün birinin başında bulunan Gorbaçov, hem partisiz, hem de devletsiz kaldı. Artık direnmesi olanaksızdı. 25 Aralık 1991'de, Mihail Gorbaçov, SSCB devlet başkanlığından çekildiğini açıkladı. 26 Aralık 1991 günü saat 24.00'te, Kremlin'den kırmızı bayrak indirildi ve yerine, üç renkli Rus bayrağı çekildi. (Böylece, *Ekim Devrimi resmen noktalandı.*)

Aralık 1991'de, eski SSCB üyesi cumhuriyetlerin sekizi, kendi aralarında bir antlaşma imzalayarak *Bağımsız Devletler Topluluğu'nu* (BDT) kurdular. (Daha sonra topluluğa yeni katılımlar oldu.) Uluslararası tüzeye göre devlet niteliği *taşımayan* bu topluluğun zamanla ne yöne doğru evrileceği, birliğin mi, dağılmanın mı üstün geleceği, henüz belli değil.

2.2. DOĞU AVRUPA ÖRNEĞİ

İkinci Dünya Savaşı'nda, Avrupa'nın doğusu (Yugoslavya ve kısmen Arnavutluk dışında), Nazi işgalinden Kızıl Ordu tarafından kurtarılmıştı. Yalta ve Potsdam antlaşmaları ile, bu bölgenin Sovyetlerin etki alanına gireceği kabul edildi. Böylece, savaşı izleyen ilk üç yıl içinde, sekiz ülkede komünist partiler, (hepsi bu

adı taşımasa da) yönetime egemen oldular. Bu sekiz ülke şunlardı: Demokratik Almanya, Polonya, Çekoslovakya, Macaristan, Romanya, Bulgaristan, Yugoslavya, Arnavutluk.

Savaşın yarattığı güç dengesi, son ikisi dışında, bu ülkelerin uygulamada tam bağımsız olmasını engelledi. Yugoslavya, *Tito* yönetiminde, 1948 yılında SSCB'ye karşı çıktı. Ondan sonra da bağımsızlığını titizlikle korudu. Arnavutluk da 1961'de, Sovyetlerle ilişkilerini kopardı. Dolayısıyla, bu iki ülke, *kendilerine özgü* sosyalist düzenler kurdular. Öteki altı ülke ise, geniş ölçüde *Sovyet örnekçesini* izlemek zorunda kaldılar. Bundan ayrılmaya kalkıştıklarında, hep Sovyetler Birliği'nin *askeri elatmalarına* konu oldular. Sovyetler, 1953'te Doğu Almanya'ya, 1956'da Macaristan'a, 1968'de Çekoslovakya'ya silahlı güç gönderdiler.

Yine de, Doğu Avrupa ülkeleri, kimi yönlerden, Sovyetlerinkinden ayrılan sosyalist düzenler kurdular. Bir kere, *geçimsel yapı* açısından, Doğu Avrupa sosyalizmleri, Sovyetlerinki denli katıksız olmadı. Birçok ülkede, egemen bir kamu kesiminin yanında, belli ölçülerde bir özel kesime olanak tanındı. Tarımda kamulaştırma çok kez sınırlı tutuldu; kooperatif biçiminde örgütlenme daha yaygın bir kabul gördü. (Başlangıçta, bu ülkelerin kendilerine, sosyalist devlet değil de "halk demokrasisi" demelerinin nedeni budur.) Özellikle Polonya'da, küçük köylü mülkiyeti, her zaman yaygın oldu. Macaristan, sosyalist blok içinde, yeni *geçimsel yönetim* arayışlarını en ileri noktaya götüren ülke oldu.

Siyasal yapıları bakımından da bu ülkeler SSCB'den bir ölçüde ayrıldılar. Gerçi hepsinde komünist parti egemendi. Ancak genellikle *tek parti değil*, komünistlerin yönetiminde de olsa, birden çok parti vardı. Bunun yanı sıra, söz konusu ülkelerde, geleneksel yönetim yapıları *ortadan kaldırılmamış*, korunan bu yapılar komünist erke bağımlı kılınmıştı. Bu uygulamalar sonucunda, Doğu Avrupa sosyalist düzenleri, belli bir ölçüde *çeşitlilik* kazandı.

Öte yandan, bu ülkelerde, *ulusal* ve *dinsel* akımlar da gücünü her zaman korumuştur. Örneğin Romanya, sıkı bir sosyalist buyurganlık uygulamasına karşın, yine de Sovyetlere karşı ulusal bağımsızlığını koruyabilmek için elinden geleni yapmıştır. Yine örneğin Polonya'da, Katolik Kilisesi, hep güçlü bir karşı-odak olarak kalabilmiştir.

Özetle, Doğu Avrupa ülkelerinin çoğunda, sosyalist düzen, Sovyetlerin aksine, *dıştan* geldiği için hiçbir zaman sağlam temellere oturmadı. Örneğin Polonya'da komünist yönetim, 1980'li yılların başından başlayarak, bağımsız işçi sendikası "Dayanışma"nın yarattığı karşıt gücü, (General Jaruzelski'nin, Aralık 1981'de, bir sosyalist ülkede ilk kez *ordu yönetimi* kurmasına karşın) hiçbir zaman alt edemedi. Onun içindir ki, Sovyet baskısı kalkınca, eskiye dönüş *görece kolay* oldu.

Zincir, ilk kez, yine Polonya'da koptu. Haziran 1989'da yapılan ilk görece serbest seçimleri komünistler yitirdiler. Macaristan'da ise, daha Mart 1989'da Macar Komünist Partisi, "komünist" nitemini bıraktı. Çok kısa bir süre içinde, genellikle *Kasım-Aralık 1989* aylarında, tüm Doğu Avrupa'da sosyalist düzenler çöktü. Romanya'da direnen Çavuşesku'nun 22 Aralık 1989'da kanlı bir biçimde devrilmesi dışında, bu büyük değişiklik genelde *yumuşak yöntemlerle* gerçekleştirildi. 1990 yılı içinde, her tarafta yapılan serbest seçimlerle yeni yönetimler oluşturuldu. Ondan sonra da her yerde, *üretim araçlarının özelleştirilmesi* süreci başladı. Bu ülkeler, genellikle, üretim araçlarını sosyalist düzenden önceki sahiplerine *geri vermek* üzere yasalar kabul ettiler.

Kimi devletlerde ise, düzen değişikliğinden başka, *devlet sınırları* da değişti. (Doğu Avrupa ülkelerinin sınırları oldukça yenidir. Bu sınırların % 54,2'si 1910'dan sonra: % 24,3'ü 1910-1924 arasında, % 29,9'u ise 1945'ten sonra çizilmiştir.) Yukarıda

da belirtildiği gibi, 1990 yılında Demokratik Almanya Federal Almanya'ya *katıldı*. 1991'de Yugoslavya *parçalandı*. Arkasından da bu ülkede kanlı bir *içsavaş* (ya da, yeni bağımsız olmuş devletler *arasında* savaş) başladı. (Yugoslavya çok sancılı bir süreç içinde parçalandı. Birleşik devleti oluşturan birimlerden: Slovenya, Hırvatistan ile Makedonya, 1991'de; Bosna-Hersek 1995'te; Karadağ ile Sırbistan, 2006'da; Kosova ise 2008'de koptu. Üstelik, 1995'te kurulan Bosna-Hersek, gerçekte üç ayrı siyasal birimden oluşan, dolayısıyla, daha da parçalanabilecek olan bir devlet.) 1992 yılında, Çeklerle Slovaklar, 1 Ocak 1993'ten itibaren Çekoslovakya'yı *iki ayrı devlete* bölmeyi kararlaştırdılar. Kısacası, Sovyetler Birliği'nin çöküşü (ve on beş devlete bölünmesi), Doğu Avrupa'da, büyük bir *dalgalanmaya* yol açtı.

2.3. ÇİN ÖRNEĞİ

Çin Halk Cumhuriyeti 1 Ekim 1949'da doğdu. Çin'de devrim, uzun bir *içsavaş* sonucunda gerçekleşti. Devrimin önderi olan *Çin Komünist Partisi* 1921'de kuruldu. Ekim 1934'ten Ekim 1935'e dek, partinin önderi *Mao Zedong*, 130.000 yandaşıyla birlikte, Çin'in güneydoğusundan, önce batıya sonra da kuzeye, Sovyet sınırına yakın güvenli bir bölgeye ulaşmak üzere, 12.000 kilometrelik bir yolu savaşa savaşa aştı. Bu "Uzun Yürüyüş" ve siyasal erke ulaşınca dek yürütülen aralıksız savaşım, *mil-yonlarca insanı* eyleme kattı. Çin'de sosyalist savaşım yığinsal bir tabana oturdu. Buna ek olarak, Çin'in, kendine özgü önemli uygarlıklar yaratmış çok eski bir ulus olması, Çin sosyalizmine, daha başından *özgün* bir nitelik kazandırdı.

Dört beş yıllık edimsel bir yönetimden sonra, 1954'te, Çin'de devrimin *ilk anayasası* kabul edildi. Ülkede, birçok milliyet bulunmasına karşın, birleşik devlet örnekçesi benimsenmedi. (Çin nüfusunun yaklaşık %92'si, Han soyundandır. Azınlıkların oranı %8'dir.) Çin, *kaynaştık* bir devlet olarak kuruldu. Devletin en

yüksek örgeni, *Ulusal Halk Kongresi*. Son anayasaya (1982 Anayasası) göre, seçim dönemi beş yıl. Seçme ve seçilme yaşı on sekiz. Milletvekili sayısı 3000'e yakın. Milletvekillerinin bir bölümü tek dereceli seçimle, bir bölümü ise daha alt meclislerce seçiliyor. Ulusal Halk Kongresi'nin yılda bir kez yapması öngörülen toplantıları dışında, bu meclisin yetkilerini *Daimi Encümen* kullanıyor. Başkan, başkan yardımcıları, genel sekreter ve öteki üyelerden oluşan bu kurulu, Ulusal Halk Kongresi seçiyor. (Sovyetlerdeki Yüksek Sovyet Prezidyumu'na benziyor.) *Bakanlar Kurulu*, ya Ulusal Halk Kongresi ya da Daimi encümen tarafından seçiliyor. Oldukça kalabalık. Kurulda, Sovyetlerde olduğu gibi, bakanların yanı sıra önemli devlet kuruluşlarının başkanları da yer alıyor. Büyük ağırlık taşıyan bir başka özek kuruluşu, silahlı kuvvetlerin başında bulunan, *Özeksel Askeri Komisyon*. En yüksek yargı örgenleri, *Yüksek Halk Mahkemesi* ile *Yüksek Halk Savcılığı*. Bunların başkanları, Ulusal Halk Kongresi; üyeleri ise, Daimi Encümen tarafından seçiliyor. Özekteki bu yapı dışında, taşrada, Çin'in her kademedeki çok çeşitli yönetsel biriminde, çok değişik tüzel konumlarda bulunan büyük sayıda *yerel halk kongresi* görev yapıyor. Yargı görevini, bunlara koşut *yerel halk mahkemeleri* ile *yerel halk savcılıkları* üstlenmiş bulunuyor.

Ancak, şunu hemen vurgulamak gerekir ki, ana çizgileri belirtilen bu tüzel yapı, Çin'de devlet yönetimi *gerçeğini* yansıtmaktan oldukça *uzak*. Çin'de anayasa, yukarıda açıklanan "nominal anayasa" tanımına daha yakın. Örneğin, geçmişteki siyasal bunalım dönemlerinde, Ulusal Halk Kongresi yıllarca hiç toplanmadı. Çin'de *tüze kuralının*, Batı'da taşıdığı anlamı kesinlikle *yok*. Yöneticilerin göreve gelmeleri ve görevden ayrılmaları, devlet ve toplum kuruluşlarının gerçek yetkileri, tüze kurallarıyla değil, *siyasal güç dengelerine* göre belirleniyor. Tüze kuralları, siyasal erk çekişmesinde zaman zaman başvuru, birçok zaman da savsaklanan, *yardımcı araçlar* görevi görüyor. (Örneğin, 1975'te yapılan yeni anayasa ile, o günkü erk savaşımı bunu gerektirdiği için, devlet başkanlığı kaldırıldı. Yıllar sonra,

1982’de, bu kez de böylesi daha elverişli görüldüğü için, bu orun yeniden kuruldu.) Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, 1990’lı yılların başından başlayarak, tüzel yapının bu göstermelik niteliği yerine, gerçek anlamında bir *tüze devletin* kurulması için kayda değer çabalar harcanıyor. Bu bağlamda, özellikle son yıllarda, hem özetteki hem de taşradaki seçilmiş örgenlerin ve yargı kuruluşlarının ağırlığı görece artıyor.

Durum böyle olmakla birlikte, yine de, Çin’de, 1954’ten sonra, kısmi anayasa değişiklikleri dışında, 1975, 1978 ve 1982 yıllarında, *daha üç anayasa* yapılmış olmasını çok fazla önemsememek gerekiyor. Örneğin 1954 Anayasası’nda, SSCB’nin 1936 ve 1977 anayasalarının aksine, Komünist Parti’ye yönetim görevi verilmiyor. Tekparti dizgesi de, resmen kabul edilmiş değil. Buna karşılık, *uygulamada*, devrimin başından beri siyasal erkin hep bu parti tarafından kullanıldığı, bilinen bir *gerçek*.

Komünist Parti’nin yapısı da, bu tüzel belirsizliğe uygun bir *değişkenlik* gösteriyor. Kâğıt üzerinde, bu yapı, SSCB Komünist Partisi’ninkine benziyor. Ancak uygulamada, yapı, parti içi güç dengelerine göre biçimleniyor. Bütün komünist partiler gibi, Çin Komünist Partisi de bir *seçkinler* topluluğu. (2016 verilerine göre, 89 milyon dolayında üyesi var; ancak, Çin’in nüfusu düşünülrse, *oran olarak* bu sayı oldukça düşük. Gerçekten de, Çin’in bugünkü nüfusu 1 milyar 400 milyon dolayında.)

Çin’de tüzel yapının bu yanıltıcılığı, bu ülkede siyasal düzenin niteliğini kavrayabilmek için, somut olgulara ve önder komumundaki kişilerin uygulamalarına bakmayı zorunlu kılıyor. Devrimden sonra, Sovyet örneğine uygun olarak, *özeksel tasarlama yoluyla sanayileşme* siyaseti uygulandı. Ancak, 1954 yılında uygulamaya konan beş yıllık tasar, istenen sonucu vermedi. Bunun üzerine Mao, *yeni arayışlara* girdi. Önce, 1956’da ortaya attığı "Yüz Çiçek Açsın" savsözüyle, aydınları devreye sokmaya çalıştı. Ne var ki, aydınlar düzene karşı gitgide daha eleştirici olunca, bir yıl sonra bu diziçabaya (kampanyaya) son verildi.

Mao yönetiminde birinci köklü dönüşüm 1958 yılında görülüyor. O yıl başlatılan "İleriye Doğru Büyük Sıçrama"nın amacı, tarımda hızlı bir ortaklaşacılık yaratmak. Bu amaçla köylüler, zorla *halk komünlerinde* toplandı. (Bu zorunlu yeniden yapılanma, 1960-1961 yıllarında büyük bir kıtlık doğmasına ve kestirimlere göre, yaklaşık otuz milyon insanın açlıktan kırılmasına yol açacaktır.) Mao'nun bu siyaseti, hem parti içindeki en büyük rakibi Liu Şaoşi'nin, hem de Sovyet önderi Hruşçov'ın tepkisini çekti. (Ölümine dek başbakan olan Çu Enlay ise, kavganın dışında kalmıştır.)

1959 yılında, Mao devlet başkanlığını Liu Şaoşi'ye bırakıyor. Ancak, yakını olan Lin Piao'yu ulusal savunma başkanlığına getirebildiği için, ordunun kendisine bağlı kalmasını sağlayabiliyor. Aynı yıl, Sovyetler Birliği ile ilişkiler bozuluyor. SSCB yönetimi, 1957'de verdiği sözden cayarak Çin'e atom bombası yordambilgisini aktarmayı reddediyor. (Yine de Çin, kendi olanaklarıyla, 1964 yılında ilk atom bombasını patlatacaktır.) Daha kötüsü ise ertesi yıl geliyor ve Moskova, Çin'de çalışmakta olan yordamcılarını (teknisyenlerini) birdenbire geri çekiyor. (Yapılmakta olan üç yüz büyük sanayi tesisinin tasarıları bile Sovyet yordamcılarınca kaçırılıyor.) Bu biçimde *kopan* Çin-Sovyet ilişkileri, bir daha hiçbir zaman gerçek anlamda onarılamıyor. (Dahası, bir ara, iki ülke arasında sınır çatışmaları bile oluyor.)

Sovyetlerden yediği bu darbe karşısında, Mao gitgide sosyalizm için *yeni bir çizgi* bulmak gerektiğine ve bunun ancak *yığınlar* tarafından ortaya konabileceğine inanıyor. Parti yönetimini de kendi yanına çekince, 1966 yılında, inişler ve çıkışlarla aşağı yukarı *on yıl* sürecek olan *Ekin Devrimi*'ni ("Kültür Devrimi") başlatıyor. Yığınlara, "Karargâhları topa tutun!" deniyor. Yığınlarca eleştirilmesi istenen bu karargâhlara, *partinin kendisi* de dahil. Lin Piao'nun örgütlediği *Kızıl Muhafızlar*, ellerinde Mao'dan seçmeler içeren *Küçük Kızıl Kitap* 'la, Çin'i baştan aşağı kasıp kavuruyorlar. Yerel parti örgütlerinin yerine, "devrim

kurulları" kuruluyor. En çok saldırıya uğrayanlar: geleneksel ekin değerlerinin savunucuları, aydınlar (örneğin, üniversiteler yıllarca kapalı kalıyor), sanayileşmeyi ve iş verimini sağlamak için özdeksel özendiricileri destekleyenler, kısacası, kaba bir eşitçiliğe karşı çıkan herkes. Siyasal önder olarak ise baş erek, Liu Şaoşi. (1968'de devlet başkanlığından alındı, partiden çıkarıldı, hain ilan edildi. 1969'da öldü. Siyasal dengeler değişince de, 1980'de saygınlığı geri verildi.)

Ekin Devrimi sırasında çok güçlenmiş olan Lin Piao, 1971'de, siyasal erki yalnız başına ele geçirmek amacıyla *Mao'ya karşı* bir suikast düzenliyor. (Oysa Mao'nun *putlaştırılması* sürecini başlatan da kendisiydi.) Bunun ortaya çıkması üzerine Sovyetler Birliği'ne kaçıyor. Ancak, uçağı düşüncü Sovyet topraklarında yaşamını yitiriyor. Bu olaydan iki yıl sonra, 1973'te, "Lin Piao'yu ve Konfüçyüs'ü Eleştirme" diziçabası başlatılıyor. İ.Ö. beşinci yüzyılda yaşamış ünlü Çin düşünürünün eski ulusal savunma bakanı ile birlikte eleştirilmesinin nedeni, resmen açıklandığına göre, ikisinin de yığınlara güvenmemeleri, her işin en önemli ögesinin yöneticiler olduğuna inanmaları, yığınları sıkı bir düzence ve boyun eğiş içinde tutmak istemeleridir.

Görüldüğü gibi, Mao Zedong yönetimindeki Çin, *durmadan devrimden geçen* bir ülkedir. Bu devrimleri başlatan parti yöneticilerinin amacı, yığınların siyasal bilinçlerini yüksek tutmak, kapitalizme ve burjuva düşüncüsüne dönüş eğilimlerini engellemektir. Ekin Devrimi'ni *özgün* kılan yönler; yöneticilerin yığın eleştirilerine açık tutulması (Çin'de bu eleştiriler, genellikle, "dazibao" adı verilen duvar gazeteleri yoluyla yürütülür), işyeri yöneticilerinin zaman zaman sıradan bir emekçi gibi çalışmaları'nın zorunlu olması, özdeksel özendiricilerin yasaklanıp daha çok çalışmanın tinsel (ruhsal) doyum yoluyla sağlanmaya çalışılması, eğitimde yaparak (yığınlara hizmet ederek) öğrenme ilkesinin uygulanması, gibi özelliklerdir. O yıllarda Mao'nun önerisiyle yığınlara verilen "Beş-Yürekli Yönergesi", yapılmak istenenle-

ri çarpıcı bir biçimde gösterdiği için buraya alınmıştır. Herkesten beklendiği söylenen beş yüreklilik şunlar: 1) Düşünmek; 2) Düşündüğünü söylemek; 3) Düşüncelerini uygulamak; 4) Düşünceleri için öne atılmak; 5) Çoğunluğun düşüncelerine karşı çıkabilmek.

Ülkenin siyasal sıradüzenini bütünüyle sarsan Ekin Devrimi, zaman zaman büyük karışıklıklara yol açmıştır. Bu düzensizlik, özellikle Başbakan Çu Enlay'ın işini güçleştiriyordu. 1971'de Çin'i (Tayvan yerine) BM'ye kabul ettiren başbakan, dış ilişkilerde ve iç ilişkilerde bir düzen sağlama kaygısındaydı. 1973 yılında yavaş yavaş yıldızı parlamaya başlayan Deng Hsiaping de aynı görüşteydi. İşte bu biçimde artan tepkiler, 1976 yılında, Çin'de yeni bir güç dengesinin oluşmasına yol açtı. O yılın Ocak ayında, Çu Enlay öldü. Eylül 1976'da ise, Mao Zedong öldü. Hemen arkasından, Mao'nun son eşi Çiang Çing'in başını çektiği ve Ekin Devrimi'nin yeniden hızlandırılmasını isteyen "Dörtlü Çete" tutuklandı. Yeni başbakan ve güçlü adam Hua Kuofeng, Ekin Devrimi'nin kesinlikle bittiğini ilan etti.

Bu arada yeterince güç toplamış olan Deng Hsiaping, Aralık 1978'de, "çağcılışma" izlencesiyle, Çin'i adım adım Batı çizgisine itmeye başlıyor. 1979 başında ABD ile diplomatik ilişkiler kuruluyor. Amerika'ya giden Deng, bu ülkeye askeri bağlaşıklık öneriyor. Ancak Amerika, bilimsel ve yordamsal işbirliği antlaşması imzalamakla yetiniyor. Bu yolculuktan bir ay sonra, Şubat 1979'da, Çin, SSCB'nin bağlaşığı olan ve ABD'ye karşı savaşım veren Vietnam'a saldırıyor. Bu sıralarda, Liu Şaoşi'nin saygınlığı geri veriliyor ve Mao Zedong açıkça eleştirilmeye başlanıyor. Öte yandan, yine 1979'da, tarımda ortaklaşacılıktan dönüş başlatılıyor. Toprağın mülkiyeti kâğıt üzerinde kamuya ait kalıyor, ancak uzun süreli sözleşmelerle köylülere kiralanıyor. 1980'den itibaren Deng, sahnenin önünden çekiliyor, ancak gerçek güç onun ellerinde kalıyor. (Deng, 1997'de, doksan üç yaşında ölünceye dek etkisini sürdürdü.) Çin'de Deng'in savundu-

ğu *geçimsel özelleşme* çizgisi artan bir hızla uygulanıyor. 1980’de, yabancı sermayeye kapılar açılıyor. 1984’te İngiltere, Hong Kong’un 1997’de Çin’e geri dönmesini kabul ediyor. 1985’te, dışa açılma daha da hızlanıyor. O yıl ABD ile nükleer işbirliği antlaşması imzalanıyor. 1986’da Çin GATT’a üyelik için başvuruyor. Hong Kong’a bitişik olan Şenzen bölgesi, yabancı yatırımlara ayrılıyor. (Bölgenin nüfusu 1978’de 70.000 iken, 1992’de iki milyonu, 2010’da on milyonu geçti.) Ocak 1992’de, artık seksen sekiz yaşına ulaşmış olan düzenin güçlü adamı Deng Hsiaping, açıkça "örneğimiz Hong Kong’tur" diyor. (Şenzen bölgesi Hong Kong’a bitişiktir ve bu iki bölge arasında, her bakımdan, çok yoğun bir ilişki ağı örülmüştür. Her gün, iki bölgeyi ayıran sınırı binlerce kişi karşılıklı olarak aşmaktadır.)

Yönetimin 1978’den beri izlediği geçimsel siyaset, Çin’i Asya’nın hızla gelişen ülkelerinden biri haline getirmiştir. Özellikle kırsal kesimde özel yatırımlar büyük bir hızla ilerlemiştir. 1957-1978 arasında köylülerin gelir düzeyi hemen hemen hiç yükselmemiştir. 1978-1985 arasında ise, köylülerin geliri yüzde yüz arttı. Artık zengin köylülerin gelirinin dörtte üçü, kırsal alanda yaptıkları hafif sanayi yatırımlarından kaynaklanmaktadır. Çin’in nüfusunun hâlâ yarısına yakınının köyde yaşadığı düşünülürse, bu gelişmenin geçimdüzeni açısından ne denli önemli olduğu daha iyi anlaşılır. (Buna karşılık işçilerin gelir düzeyi aynı hızla artmıyor.)

Çin’de, 1980’li yılların başından beri, ortalama yıllık *büyüme hızı* %9 dolayında. (2013’ten sonra bu hızda görece bir yavaşlama gözleniyor.) 1978’den başlayarak otuz yıl içinde Çin’in GSYH’sı on katına çıktı. 2001’de Çin, ABD’den sonra dünyanın ikinci büyük geçimdüzeni durumuna geldi. *Enflasyon*, denetim altında. 2013 yılında enflasyon %2,5 olarak gerçekleşti. 1985-1990 arasında, *dışsatım* yüzde üç yüz arttı. Bu eğilim sürüyor. 2010’da Çin, dünyanın en büyük dışsatımcısı oldu. 1990-1991’den itibaren, Çin’in artık bir *dış ticaret fazlası* oluştu. Günümüzde ise

Çin, dünyada ödemeler dengesi en yüksek fazlayı veren ülke durumuna geldi. 2014'te, elindeki döviz ve altın rezervi, dört trilyon dolar dolayında. Çin, görece daha gelişmiş kapitalist ülkeler olan Singapur'un, Tayvan'ın, Güney Kore'nin bıraktığı düşük yordambilgili mallar pazarına yerleştiği gibi, son yıllarda, sanayi malları dışsatımının üçte birini ileri yordambilgili mallardan oluşturmaya başarmıştır. Sanayide devlet kesiminin payı hızla gerilemektedir. 1978'de sanayi üretiminin % 73'ü kamu işletmelerince gerçekleştirilirken, 1990'da bu oran % 35'e, 2004'te ise %15'e düşmüştür. Günümüzde, kamunun sanayideki payı daha da gerilemiştir. Devlet; bankacılık, enerji üretimi, petrol, telekomünikasyon, uçak sanayii gibi stratejik alanlar dışında üretimden hızla çekiliyor. 1997'de başlatılan hızlı özelleştirme süreci sonucunda, kamu kesiminde on milyonlarca işçi işini yitirdi. (Toplam işgücü 900 milyon dolayında.) Çin'de bugün, eski SSCB'de bir türlü yaratılamayan bir *işadamları sınıfı* oluşmuş durumdadır. Yine de, kamunun sanayide hâlâ belirleyici bir ağırlığı vardır. Eldeki 2010 rakamlarına göre, Çin'in en büyük 500 işletmesinin yüzde 65,8'i kamuya aittir. Üstelik kamunun elindeki bu en büyük işletmeler, 500 işletmenin toplam gelirinin %84,7'sini elde etmektedir.

Rusya, Kanada ve ABD'den sonra, 9,6 milyon km²'yi bulan yüzölçümüyle dünyanın dördüncü büyük ülkesi olan Çin'de değişim büyük bir hızla sürüyor. 2002'de toplanan 16. parti kongresinde, on yedi yıl boyunca yılda ortalama %8 büyüme sağlanarak, 2020'de GSYH'nin dört misline çıkarılması kararlaştırıldı. (Ne var ki, 2016'da yürürlüğe giren son beş yıllık planda, yıllık büyüme hedefi %6,5 olarak belirlendi.) Çin dışa açılımını da sürdürüyor. 2001'de Dünya Ticaret Örgütü'ne üye olması, bu yolda atılmış yeni ve önemli bir adımdır. (Üyelik için pazarlık 1986'da başladı ve on beş yıl sürdü.) Öte yandan Çin, kalabalık nüfusuyla ve şimdi hızla gelişen ileri yordambilgisiyle, çok önemli bir askeri güçtür. Yordambilgisi alanında Çin hızla ilerlemektedir. 2003 yılında, SSCB ile ABD'den sonra, uzaya insan gönderebilen

üçüncü ülke olması, bunun çarpıcı bir göstergesidir. 2008 Olimpiyatlarının Pekin’de yapılması, ülkenin saygınlığını daha da artırdı.

Çin’de geçimsel yapı hızla özelleşirken, siyasal dizgede Komünist Parti’nin tartışmasız buyurganlığı ısrarla sürdürülmektedir. Ancak, şu da çok ilginç bir gerçektir ki, *Komünist Parti’nin kendisi* hızla sermayedarların etkisi altına girmektedir. Geçimsel özelleşme rüzgârının ilk on beş yılında, 1993’te, Komünist Parti üyelerinin %13’ü *iş dünyasından* gelirken, bu oran, 2012’de %23’e yükselmiştir. (Öteki üyelerin kökenleri şöyle: %31’i kır kesiminden, %9’u işçi, %18’i emekli, %8’i yönetim sorumlusu, %3’ü öğrenci, kalan %8’i ise değişik mesleklerden.) Özellikle gençlik arasında, kapitalist piyasa değerleri, hızla yaygınlık kazanmaktadır. Bu da zaman zaman gerilimlere, hatta patlamalara yol açmaktadır. Örneğin Haziran 1989 başında, Pekin’de öğrenciler Tiananmen alanını işgal edip düzenin özgürleşmesini istemişlerdi. Yöneticiler orduyu öğrencilerin üzerine salıp bu eylemi kan içinde boğdular. Başka bir anlatımla, bir yandan piyasa geçimdüzeni ve geçimsel dışa açılma alabildiğine desteklenirken, siyasal baskıcılıktan esaslı bir ödün verilmiyor. Çin kendisine resmen "sosyalist" demeyi sürdürüyor. 1982 Anayasası’nın hâlâ yürürlükte olan birinci maddesine göre, "Çin Halk Cumhuriyeti, işçi sınıfının önderliğinde, işçi ve köylülerin bağlaşıklığına dayanan, halkın demokratik buyurganlığında, bir sosyalist devlettir." Ne var ki, geçim yapısında kapitalizmin gitgide yaygınlaşmasının, ileride nasıl çözüleceği belli olmayan bir *çelişkiyi büyütme* olduğu da çok açık.

2.4. SOSYALİST DÜZENLERİN ORTAK ÖZELLİKLERİ

Yukarıda da belirtildiği gibi, sosyalizm, *işçi sınıfının* düzenidir. Bu sınıf *yenidir*. Üstelik, henüz hiçbir yerde, kalıcı bir biçimde egemenliğini kuramamıştır. Dolayısıyla, burjuva düzenleri

için yapıldığının aksine, bu sınıfın siyasal düzeni için kapsamlı genellemeler yapmak kolay değildir.

Bu güne dek görülen sosyalist düzenlerin *geçimsel yapı* açısından ortak özellikleri, üretim araçlarının *kamu mülkiyetine* verilmesidir. Ancak bu mülkiyetin *biçimi* ve *yaygınlığı*, ülkeden ülkeye değişmiştir. Büyük sanayi işletmeleri, genellikle, devlet mülkiyetinde bulunmuştur. Buna karşılık, toprakta, "kooperatif" mülkiyet, çok yaygın bir biçimde görülmüştür.

Yine bu ülkelerin hepsinde, devlet, etkili bir geçimsel siyaset uygulamasına olanak verecek *araçları* elinde tutmaktadır. Geçimsel yaşam, herkes için uyulması zorunlu bir *tasara* (plana) bağlanmıştır. Ayrıca, bankacılık, sigortacılık, dış ticaret ve büyük ölçekli iç ticaret, devletin elindedir.

Yönetilenler arasındaki sınıf ayrımı hızla törpülenmiştir. Halk, genellikle, tek bir *ücretliler* sınıfına dönüştürülmüştür. Yönetilenlerin *geçimsel ve toplumsal hakları*, geniş ölçüde karşılanmıştır. Başka bir deyişle, devlet, *olumlu hakları* gerçekleştirmiştir. Herkese, çalışma, beslenme, ucuza barınma, sağlık bakımı ve okuma olanağı tanınmıştır.

Buna karşılık, olumsuz haklar yeterince korunmamış, etkin haklar ise genellikle *tanınmamıştır*. Özellikle toplu ya da örgütlü olarak kullanılan haklar, ya yoktur, ya da çok kısıtlıdır. Kısacası, daha önce demokratik düzenler bölümünde tanımlanan biçimiyle tüze devleti ilkelerine uyulmamakta, dolayısıyla da *demokratik bir düzen benimsenmemektedir*. Siyasal dizgenin temel gerçeği, tek bir partinin *buyurganlığıdır*.

Bu düzenlerin bu güne dek sergiledikleri bir ortak özellik de, kendi meşruiyetlerini *resmi bir düşüngüye* dayandırma çabalarıdır. Bu düşüngü, genel kural olarak Marksizm'dir. Oysa Marx'ın kendi anlatımına göre, geliştirdiği öğretisi bilimseldir ("bilimsel sosyalizm"). Bilimsel olma savındaki bir öğretinin resmi görüş olarak benimsenmesi, tüm toplum için çok tehlikeli sonuçlar

yaratmaktadır. Çünkü o zaman, her türlü toplumsal etkinlik alanında, insanların karşısına bir "resmi bilimsel doğru" çıkmaktadır. Bu da, toplumsal gelişmeyi tıkayıcı en önemli etmenlerden biridir.

En uzununu yetmiş dört yıl sürmüş deneyimlerden, bugün için çıkarılabilecek ortak özellikler bunlardır. Üstelik bunların, gelecekte kurulabilecek sosyalist düzenler için geçerli olacağı da kesinlikle söylenemez. Unutulmamalıdır ki, örneğin on sekizinci yüzyılın sonunda (burjuva sınıfı bugünkü işçi sınıfı kadar genç iken) burjuva sınıfının siyasal düzenleri incelenseydi, aynı sınıfın daha sonra önderlik ettiği temel düzenlerden ne demokrasi, ne de faşizm öngörülebilirdi. Dolayısıyla, ileride işçi sınıfının, örneğin demokratik bir sosyalist düzen kurup kuramayacağı şimdiden bilinmez. (Gerçekte, siyasal etkinlikleri bir yana, işçi sınıfının nasıl bir *toplumsal* evrim geçireceği bile belli değildir.)

(

3. AZGELİŞMİŞ ÜLKE DÜZENLERİ

3.1. AZGELİŞMİŞ SİYASAL DÜZENLER

BM'nin (Birleşmiş Milletler'in) verilerine göre, dünya nüfusu 1999'da 6 milyarı, 2011'de ise 7 milyarı aştı. Bunun yaklaşık 1 milyar 200 milyonu, görece gelişmiş ülkelerde yaşıyor (Avrupa ile Kuzey Amerika ülkeleri, Japonya, Avustralya, Yeni Zelanda). Demek ki, 5 milyar 800 milyon dolayında insan, görece az gelişmiş ülkelerin yurttaşı. Bunların yaklaşık 1 milyar 400 milyonu Çinli.

Karşılaştırmaları daha anlamlı kılabilmek için, Dünya Bankası artık satın alma gücü “paritesini” (değer eşliğini) kullanıyor. Böylece, bütün ülkelerde, o ülkenin parasıyla satın alınabilecek *aynı* temel mal miktarı için, Amerikan doları ortak ölçü birimi olarak kullanılabiliyor. Bu hesaplara, 2015 yılında, birkaç örnek ülkede kişi başına düşen GSYH değerleri şöyle: Kongo Demokratik Cumhuriyeti: 770 dolar, Çin (Hong Kong dışında): 14.107 dolar, Türkiye: 20.438 dolar, Yunanistan: 26.449 dolar, Almanya: 46.893 dolar, ABD: 55.805 dolar, İsviçre: 58.551 dolar, Norveç: 68.430 dolar. (2015'te, dünyada, kişi başına gelir: 15.638 dolar.)

Dünya Bankasının Ekim 2015'te kabul ettiği yeni ölçütlere göre, *yoksulluk sınırı*, günde 1,90 dolarlık bir gelir. Eldeki son

verilere göre (2015), dünyada 700 milyon insan, bu gelir düzeyinde ya da altında. Bu gelir düzeyinin ne kadar yetersiz olduğu, az gelişmiş ülkelerde 780 milyon insanın *açlık* çekmesinden açıkça anlaşılıyor. Daha ortalama bir ölçütle, sınır günde 2,5 dolarlık bir gelirden geçirildiğinde, dünya nüfusunun yaklaşık yarısının açıkça yoksulluk çektiği görülüyor. Bir milyar 300 milyon insan ise, günde 1,25 dolar ya da daha düşük bir gelirle “aşırı yoksulluk” içinde “yaşıyor”. Dünyanın en yoksulları, özellikle Afrika’nın Sahra Çölü güneyinde ve Güney Asya’da birikmiş bulunuyor.

Üstelik, dünya çapında gelir dağılımındaki bu uçurum gitgide *derinleşiyor*. 2013 verilerine göre, dünya nüfusunun en az %80’i, günde 10 dolardan daha az bir gelirle yetiniyor. Dünya nüfusunun %40’ı toplam gelirin %5’ini alırken, görece varıl %20’lik nüfus dilimi, toplam gelirin dörtte üçünü sahipleniyor. Kaldı ki, birçok ülkede, toptan gelir artışı, ülke içindeki yoksulluk oranının azaldığı anlamına gelmiyor. Şu anda, dünya nüfusunun %80’i, gelir dağılımı *gitgide bozulan* ülkelerde yaşıyor.

Öte yandan, gelişmiş kapitalist ülkelerde nüfus neredeyse yerinde sayarken, az gelişmişlerin nüfusu, gitgide düşen bir hızla olmakla birlikte, yine de artıyor. Böylece, kişi başına gelirler arasındaki fark *görelî olarak büyüyor*. Coğrafi konumlarına bakarak, varsıllar ile yoksullar arasındaki bu uçuruma *Kuzey-Güney* hattı deniyor. Ne var ki, ülkelerin gelir dağılımı bozukluğuna koşut olarak, birçok ülkede bu hat *ülke içinden* de geçebiliyor.

Az gelişmiş ülkelerin hemen hemen hepsi *kapitalist* üretim ilişkileri içinde yaşıyorlar. Ancak bu, adı üzerinde, “geri” bir kapitalizm. İleri ülkelerin gerçekleştirdikleri bilimsel ve yordamsal devrim bir yana, genellikle sanayi devrimini bile gerçekleştirememiş bir kapitalizm. Buna bağlı olarak, bu toplumlarda, *kapitalizm öncesi* geçimsel ve toplumsal ilişkiler çok güçlü. Sonuçta, çizgileri pek belirgin olmayan, *karmaşık bir sınıf yapısı* çıkıyor ortaya.

Yüzyıllardan beri yaşayagelen toplumların durup dururken "azgelişmiş" sayılmalarının nedeni, doğallayın, kendi dışlarında. Başkaları "geliştiği" için bunlar bu duruma düştüler. Gerçekte, "düşürüldüler" demek daha doğru. Çünkü, gelişmiş kapitalist ülkeler, bu gelişmelerini kapitalizmin bir dünya dizgesi (önce sömürgecilik, sonra da emperyalizm ve bunun günümüzdeki biçimi olan küreselleştirme) haline gelmesine borçlular. Başka bir anlatımla, ülkelerin çoğunluğunu geri bırakan, bir avuç ülkeyi ise ileri götüren süreç, *aynı süreç*.

İşte bunun içindir ki, azgelişmişlik olgusunu *bağımlılık* olgusundan ayırmak olanaksız. Azgelişmiş ülkelerin *temel gerçeği* bu. Geçimsel, toplumsal, siyasal ve düşüngüsel bin bir bağla, başta ABD olmak üzere, "metropol" diye nitelenen ileri kapitalist ülkelere bağılılar. Üstelik, gelişmek için çabaladıkça, bu *bağımlılıkları artıyor*. Diyelim, tarımda atılım yapıyorlar ("Yeşil Devrim"). Sonuçta, bir miktar üretim artışı sağlıyorlar; ancak geliştirilmiş tohum, tarım ilaçları, yapay gübre, yem, tarım makineleri bakımından Batı'ya daha da bağımlı duruma geliyorlar. Dışa satılabilir bir mal ürettiklerinde, dış piyasada fiyatların yine ileri kapitalist ülkelerce belirlenmesi gerçeğiyle yüz yüze geliyorlar. Umarsız kalıp borçlandıklarında, borç koşullarını ve faizi de bu aynı güçlüler belirliyor. Kendilerini kurtarmak için, her türlü özveriye katlanıp çocuklarını yetiştirdiklerinde, bu kez de "beyin göçü" sonucunda, en parlak evlatlarının ileri ülkelere gitmek üzere kendi yurtlarını bıraktıklarını görüyorlar.

Doğallayın bu durum, uzun süren bir oluşumun sonucu. Batı burjuvazisi, daha on altıncı yüzyılın başında dünya ticaret ağını kurmaya girişti. Uzun çabalar ve zorlu savaşımalar sonucunda, ileri kapitalist ülkeler, kendilerine adım adım birer *sömürge imparatorluğu* kurdular. Birinci Dünya Savaşı ile yeryüzünün bu biçimde *paylaşılması tamamlandı*.

Ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonradır ki, eski tür sömürgecilik ileri ülkelere pahalı geldiğinden, sömürgelerine biçimsel

bağımsızlık tanıyıp sömürü ilişkilerini daha "ince" yöntemlere bağladılar. ("Yeni Sömürgecilik"). Güney'i oluşturan birçok ülke için, *siyasal anlamda* bağımsızlık bile *oldukça yeni* bir olgudur. Örneğin daha 1950'li yılların başında, Afrika'da topu topu dört bağımsız devlet vardı: Etyopya, Mısır, Liberia ve Güney Afrika Cumhuriyeti. Oysa bugün, Afrika'daki bağımsız devletlerin sayısı elliyi aşmıştır. Üstelik sömürgecilik Afrika ile de sınırlı kalmamıştır. *Dünya çapında* bir olgudur. (Örneğin, Güney Doğu Asya ülkeleri içinde sömürge olmamış bir tek Tayland vardır.)

1970'lerin sonundan başlayarak, emperyalizm yeni bir biçim almıştır: *küreselleştirme*. Artık *üstulusal* ortaklıklar (Çok Uluslu Şirketler), dünya geçimdüzeninin başat oyuncularını durumuna gelmişlerdir. Ülke olarak bunların en büyük dayanakları ABD'dir. Küreselleştirmenin gereklerine göre dünyanın yeniden düzenlenmesinde, başrolü Dünya Bankası (*World Bank*), Uluslararası Para Fonu (*International Monetary Fund*) ile Dünya Ticaret Örgütü (*World Trade Organization*) oynuyor. Amaç, üstulusal ortaklıkların dünyanın her yerinde istedikleri gibi üretim yapmalarını, istedikleri gibi mal ve hizmet alıp satmalarını, en yüksek kâr oranı neredeyse sıcak paralarını anında oraya ulaştırabilmelerini (ve yine aniden geri çekebilmelerini) sağlamaktır. İletişim devrimi, artık bu devingenliği nesnel olarak olanaklı kılmıştır. Bunun önündeki baş engel ise, ulusal sınırlar ile ulus devletlerin yetkileridir. Bu engelleri aşmak için son yıllarda birçok çözüm geliştirilmiştir: Devletleri daha büyük birlikler içinde eritmek; gerekirse parçalamak; bölgeselleştirme ya da yerelleştirme yoluyla özeysel devletin gücünü olabildiğince kırmak; devletlerin özellikle geçimsel yetkilerini arsulusal antlaşmalarla sınırlamak. Bütün bunların sonucunda, açıkca görülebileceği gibi, emperyalizmin ulaştığı bu yeni aşamada, *bağımlılık* daha da güçlenmiş bulunmaktadır.

Özetle, bugün kendilerine "azgelişmiş" denen ülkelerin bu yazgıları, *kendi dışlarındaki* bir sürecin ürünüdür. Bu ülkeler, ya

açıkça askeri işgale uğramışlar, ya da kendilerine daha örtülü yollardan *saldırılmıştır*. Böylece, kendi doğal gelişme çizgilerinden koparılmışlar, dengesiz ve sayrıl toplumlara dönüşmüşlerdir. Bu da, elbette, *yönetim biçimlerini* birinci derecede etkilemiştir.

3.2. AZGELİŞMİŞ SİYASAL DİZGELER

Herhangi bir siyasi dizgenin *varlığı*, açıktır ki, önce (geniş anlamıyla) *devletin* varlığına bağlıdır. Gelişmiş dünya dışında, bu önkoşul bile, henüz eksiksiz bir biçimde gerçekleşmiş değildir. (Kaldı ki, Kuzey dahi, bu sorunu tam olarak çözmüş sayılamaz. Örneğin, sosyalist blokun yıkılması sonucunda, 1989'dan 1991'e, iki yıldan az bir zamanda, Baltık'tan Karadeniz'e on dolayında yeni devlet doğdu. Sovyetler Birliği'nin yıkılması buna on beş yeni devlet kattı. Yalnızca Çekoslovakya ile Yugoslavya'nın parçalanmasıyla, yıkılan bu iki devletin yerine dokuz yeni devlet kuruldu.) Bu açıdan Güney'in çok büyük sorunları vardır. Devletlerin oluşum süreci henüz *tamamlanmamıştır*.

Sömürgeciliğin arıtımı sonucunda ortaya çıkan birçok devlet yapaydır. Eski sömürgeci devletler arasındaki güç dengesinin bugüne kalıtı olan sınırlar, *özellikle Afrika için* büyük bir sorundur. Bağımsızlıktan sonra, yeni çatışmalara yol açmamak için, bu sınırları olduğu gibi kabullenmek zorunluğu doğmuştur. Ne var ki, sonuçta ortaya nüfus azlığı, kaynak kıtlığı, iç pazar darlığı, ekinsel bağdaşmazlık gibi nedenlerle güçlü bir geçim yapısı kurması neredeyse olanaksız olan bir dizi devlet çıkmıştır. Demek ki, az gelişmişlerin bir bölümü için, devletin ülke boyutu *yakıcı* bir sorun halindedir. (Bu bakımdan, kimi ülkeler için yeni *siyasal birlikler oluşturmak*, yaşamsal bir zorunluk gibi görünmektedir. Ne var ki, bunu sağlamak için ilgili toplumlar yeniden ağır bedeller ödemek zorunda kalabilirler.)

Devletin ülke boyutundaki bu yapaylık, ister istemez ulus boyutuna da yansımaktadır. Birçok az gelişmiş devletin bugün için

en büyük sorunu, gerçek anlamda bir ulusa sahip olmamalarıdır. Bilindiği gibi, ulus, ancak *tarihsel oluşumun* ürünü olabilecek bir *yazgı birliği bilinci* gerektirir. Bunu yapay olarak yaratmak olanaksızdır. Bu bilinç olmadıkça da, bağımlılıktan kurtulmak, topluca bir kalkınma seferberliğine girişmek söz konusu olamaz.

Görüldüğü gibi, günümüzde birçok azgelişmiş ülke, *siyasal dizgesini* şu ya da bu biçimde düzenleyebilmek için, öncelikle, *devletleşme* sorununu çözmek durumundadır. 1990'dan önce, iki kutuplu bir dünyanın dengelerini kullanarak bunu başarmaları, bugüne göre daha kolaydı. Günümüzde ise, tek kutuplu yeni dünya düzeninde, bunu başarabilmeleri çok güç görünüyor.

Azgelişmiş ülkelerde genellikle kapitalist üretim ilişkilerinin geçerli olması, buralarda güçlü burjuva sınıfları bulunduğu anlamına gelmemektedir. Çünkü bu, belirtildiği gibi, *bağımlılık* içinde oluşmuş bir kapitalizmdir. Dolayısıyla, var olan burjuva sınıfları da, genellikle zayıf ve *asalak* niteliktedir. Bu yüzden ki, ileri ülke burjuvazilerinin yarattığı düzenler olan demokratik ve faşist düzenler, azgelişmiş ülkelerin yalnızca en gelişkinlerinde söz konusu olmaktadır. Ancak bunlar da, çok kez *dış desteklere* gerek duyan *zayıf* düzenlerdir.

Azgelişmiş ülkelerin çoğunluğunda ise, adına ne demokrasi ne de faşizm denebilecek, *kapitalizm öncesi üstyapıların* da katıldığı bir karışımdan oluşan ve her toplumun özgül tarihinin ürünü olan çok değişik birtakım yapılar vardır. (Bunlar görüntüştü, örneğin tek parti ya da çok parti yönetimi gibi, Batı'nın bulunduğu bir yapıya öykünseler de, Batı'yla karşılaştırılmaları olanaksızdır.) Ancak, yine de bu ülkeler, kendi aralarında, bir yönden büyük bir *benzerlik* göstermektedirler. Gerçekten de, azgelişmiş ülke yönetimlerinin değişmez ortak özelliği, *şiddet ve yetkeciliktir*. Yalın gerçek şudur ki, bugün dünya nüfusunun büyük çoğunluğu, şu ya da bu ölçüye ulaşan bir *buyurganlık* altında yaşamaktadır.

OSMANLI – TÜRK ANAYASA GELİŞMELERİ

OSMANLI-TÜRK ANAYASA GELİŞMELERİ

Türk anayasa gelişmeleri, kökleri Osmanlı İmparatorluğu'na uzanan uzun bir oluşumun ürünüdür. Çok kaba çizgilerle de olsa, bu süreç bilinmeden, bugün ulaşılan noktayı kavramak olanaksızdır. Onun içindir ki, Türkiye'nin anayasa gelişmelerinin incelenmesine Osmanlılardan başlamak kaçınılmaz bir zorunluktur.

Osmanlı Devleti, 1299'da kurulmuş, 623 yıl boyunca yaşamış, 1922'de de son bulmuştur. Altı yüzyılı aşkın bir süre ayakta kalan bu devlet, tarihte ve bu coğrafyada yalnız Roma İmparatorluğu ile karşılaştırılabilecek dev boyutlara ve özgün bir uygarlığa erişmiştir. Bu dev yapının yaşam sürecini özetleyebilmek için tarihçiler, genellikle, bu yaşamı kimi dönemlere bölmektedirler. Örneğin, 1299-1453 (İstanbul'un fethi) arası Kuruluş, 1453-1579 (Sokollu'nun ölümü) arası Yükseliş, 1579-1683 (ikinci Viyana kuşatması) arası Duraklama, 1683-1792 (Ruslarla Yaş Antlaşması) arası Gerileme, 1792-1922 arası da Yıkılış dönemleri olarak ele alınmaktadır. *Osmanlıların anayasal gelişmelerini* özetleyebilmek için de bu türden bir dönemlemeye gerek

olduğu açıktır. Ancak bu dersin amacı bakımından, konuyu şu üç büyük dönem içinde ele almak yeterli görülmüştür: 1) 13. yüzyılın sonundan 16. yüzyılın sonuna uzanan *Yükseliş Dönemi*; 2) 16. yüzyılın sonundan 19. yüzyılın başına uzanan *Çözülme Dönemi*; 3) 19. yüzyılın başından 20. yüzyılın başına uzanan *Yenileşme ve Yıkılış Dönemi*.

Osmanlı İmparatorluğu için gerek duyulan bu dönemleme, ondan sonraki anayasal gelişmeleri özetleyebilmek için de zorunludur. Bu zorunluğun sonucu olarak, bu notlarda, Osmanlı sonrası *Türkiye'nin anayasa gelişmeleri*, şu başlıklar altında incelenip öncekilere eklenecektir: 4) *Kurtuluş Savaşı Dönemi*; 5) *Tekpartili Cumhuriyet Dönemi*; 6) *Çokpartili Cumhuriyet Dönemi*; 7) *Çoğulcu Cumhuriyet Dönemi*.

Görüldüğü gibi, bu özet bizi bugünkü anayasa düzeninin eşine getirecektir. *Yürürlükteki Anayasal Düzen* ise, izleyen bölümün konusu olacaktır.

1. YÜKSELİŞ

Bu dönem, Osmanlı Beyliği'nin bağımsızlığına kavuştuğu 1299 yılından, üç anakaraya yayılan koca bir imparatorluk haline geldiği 16. yüzyılın sonuna dek uzanır. Osmanlı Devleti'ne özgün biçimini veren temel kurumlar ve özellikler, bu dönemde ortaya çıkmış ve olgunlaşmıştır. Burada, elbette, Osmanlılığın bu görkemli döneminin tarihini vermek söz konusu olamaz. *Anayasal gelişmeleri* kavrayabilmek için yapılması gereken şey, bu dönemde olgunluğa erişmiş olan Osmanlı devlet yapısının belirleyici özelliklerini, başka bir deyişle, Osmanlı *siyasal düzeninin* ve *siyasal dizgesinin* ana çizgilerini, kısaca gözler önüne sermektir.

Bu belirleyici özellikleri tek bir tümce ile özetlemek gerekirse şöyle denebilir: Osmanlı İmparatorluğu, tımar ve kulluk düzenlerine dayanan, askeri ve teokratik nitelikte, saltık bir monarşi idi. Aşağıda, bu özelliklerin içerikleri kısaca açıklanmaya çalışılacaktır.

1.1. TIMAR DÜZENİ

Osmanlı geçimdüzeninin başlıca gelir kaynakları: tarım, zanaat, ticaret ve ganimetti. Geçimsel etkinlikler içinde, baş yeri (hayvancılığı da içeren) tarım tutuyordu. Ayrıca Osmanlılarda oldukça yaygın bir kent yaşamı vardı. Zanaat, bu irili ufaklı kentlerde, yönetimin koyduğu sıkı kurallar altında, *lonca* örgütlenmesi içinde yürütülürdü. Doğu ile Batı arasında en önemli ticaret yolu olan *İpek Yolu* üzerinde bulunan Osmanlı İmparatorluğu'nda, canlı bir ticaret yaşamı vardı. Öte yandan, askeri bir devlet olarak Osmanlılar, özellikle Yükseliş Dönemi'nde savaştan önemli bir ganimet geliri sağlıyorlardı. Ancak, zanaati de, ticareti de, ganimet getiren orduları da besleyen, hep tarım kesimi idi. Bu bakımdan, bu kesim, tüm geçimsel etkinliklere egemen durumdaydı. Özetle, Osmanlı düzeni, *tarım temeline* dayanıyordu.

Tarımın başlıca üretim aracı olan *toprak* üzerinde, dikkati çeken üç tür *mülkiyet biçimi* vardı: 1) Miri topraklar; 2) Vakıf topraklar; 3) Mülk topraklar. Bu üç tür içinde, hem kapsadıkları alan bakımından, hem de tüm toplum yapısına etkileri bakımından, en önemli küme *miri topraklardı*. Osmanlı Devleti'ne damgasını vuran tımar düzeni, işte bu topraklarda geçerliydi. (Vakıf topraklar, dinsel kuruluşların elindeydi. Mülk topraklar ise, özel mülkiyet konusuydu.)

Miri toprakların çıplak mülkiyeti (*rakabesi*), devlete aitti. Bunun sayesinde, zorulım (*müsadere*) ya da kamulaştırma (*istimlak*) zorunluğu olmadan, devlet bu toprakların kullanımını düzenleme yetkisini elinde tutabiliyordu. Toprakların öteden beri gerçek kullanıcısı olan köylü (*reaya*) ise, bu yoldan, sürekli bir devlet denetimine bağlı kılınıbiliyordu.

Bu alanda Selçukluların geleneğini sürdüren Osmanlılar, devletin kuruluş günlerinden (özellikle Orhan Bey'in saltanatından) başlayarak, miri toprakları, savaşta yararlık gösteren asker-

lere dağıtma yoluna gitmişlerdi. Miri topraklar, köylünün üretiminden alınan vergiler dolayısıyla yarattıkları gelire göre, üç türe ayrılmıştı: tımar, zeamet ve has. Haslar, en büyük, yani geliri en fazla olan birimlerdi. Bunlar genellikle, sultanın yakınlarına dağıtılırdı. Zeametler, kural olarak, yüksek rütbelerde bulunan askerlere verilirdi. Tımar ise, geliri en düşük olan birimdi. O ölçüde de yaygındı. İşte bu yaygınlık nedeniyledir ki, düzene adını veren birim de bu olmuştur.

Kendisine tımar verilen *sipahinin* belirli hak ve ödevleri vardı. Sipahi, kendi tımarının yöneticisi durumundaydı. Köylüden toplanan vergilerin bir bölümü kendisine aitti. Sipahinin bu gelirine *dirlik* adı verilirdi. (Bugün hâlâ "dirlik", geçim, gönenç anlamlarında kullanılan bir sözcüktür.) Ayrıca sipahi, kendi ürününü pazara taşıma gibi, köylüden belirli kimi hizmetler de isteyebilirdi. Ancak, sipahinin köylüden alacağı verginin tutarı ile isteyebileceği hizmet türleri sıkı sıkıya saptanmıştı ve özeğin denetimine bağlı idi. Bu haklara karşılık, sipahinin belli görevleri vardı. Bunların içinde en önemlisi, seferberlik çağrısı yapıldığında orduya katılmak ve tımarının gelirine göre belirlenen sayıda atlı askeri (*cebeli*) beraberinde götürmektir. Bu süvarileri daha barış zamanında donatmak ve sefere hazır tutmak, sipahinin sorumluluğundaydı.

Reaya denen köylü sınıfı, askerlikten bağışık ve toplumun gerçek üretici gücünü oluşturuyordu. İşlediği topraklar içinde en küçük birim *çiftlik*ti. Çiftlikler, köylülerin mülkiyetinde değildi, ancak babadan oğula geçiyordu. Köylülerin temel yükümlülüğü, kendi kullanımlarında olan bu toprakları işlemek ve vergilerini ödemektir. Tımar sahibi, üç yıl üst üste toprağını işlemeyen köylünün çiftliğini alır ve *tapu* ile başkasına verirdi. Köylü, kural olarak, toprağına bağlıydı. Sipahinin, çiftliğini bırakıp giden köylüyü aratma, yakalatma ve geri getirme yetkisi vardı.

Bütün bu veriler göz önünde tutulursa, Osmanlı Yükseliş Dönemi'ndeki tımar düzeninin, Batı'daki feodal düzenden önemli

ölçüde *ayrıldığı* hemen görülür. En önemli ayrılık, tımar düzeninde, feodal bey hanedanlarının oluşmasına izin verilmemesiydi. Tımar sahibi seferberlik çağrısına uymadığında ya da savaşta yararlık göstermediğinde, tımarı elinden alınırdı. Bu olmasa bile, öldüğünde tımar toprağının ancak bir bölümü (bu bölüme *kılıç* adı verilirdi) oğluna geçerdi. Bu bölümün genişletilmesi, yeni sipahinin de yararlık göstermesine bağlıydı. Yine Batı toprak soyluluğundan ayrımlı olarak, yargı gücü tımar sahiplerinin elinde değildi. Aksine, tımar sahibi, tıpkı reaya gibi, *kadının* dağıttığı adalete boyun eğmek zorundaydı. Tımar sahibinin kendisine alabileceği vergi tür ve tutarları ayrıntılarıyla düzenlenmişti. Özek denetçilerine defter örneklerini gösteremeyen ya da hakkından fazla vergi aldığı anlaşılan sipahi cezalandırılır, ayrıca da, elkoyduğu fazla vergi geri alınırdı. Kısacası, tımar sipahisi, bir feodal bey olmaktan çok, sıkı kurallara bağlanmış, ancak yine de kimi feodal yetkileri kullanabilen, bir özek görevlisi görüntüsündeydi.

Tımar sahibinin ana işlevi, o dönemde devletin en büyük gücünü oluşturan *atlı birlikleri* sağlamaktı. Ülkenin vergi gelirinin hemen hemen yarısının tımarlı beylere bırakılmasının nedeni buydu. Sefer çağrısı geldiğinde, bu atlı askerler bölükler halinde birleşirler, her on bölük bir alaybeyinin, alaybeyleri de beylerbeylerinin komutasına girerek savaşa giderlerdi. Bu biçimde oluşan *eyalet orduları*, özek ordusunun iki kanadını oluşturur ve savaşın belirleyici gücü olurdu. Evliya Çelebi'nin yaptığı hesaplara göre, imparatorluğun en fazla genişlediği dönemde, *eyalet orduları* yaklaşık 200.000 kişiye ulaşmıştı. Özek ordusunun asker sayısı ise, bunun dörtte birinden azdı. Görüldüğü gibi, tımar düzeni, verginin kaynakta toplanması ile beslenen, özekselsel devlete hiçbir yük yüklemeyen, devlet sınırlarının durmadan genişlemesini sağlayan, dolayısıyla, yeni miri topraklar kazandırarak kendi gücünü kendisi yenileyen, kısacası, Osmanlı görkeminin başlıca anahtarlarından birini oluşturan temel düzendi.

1.2. KUL DÜZENİ

Osmanlı görkeminin ikinci temel direği kul düzeni idi. Osmanlılar güçlü olmak için, özekçi olmak zorundaydılar. Özekçiliğin dayanağı, o dönemin başlıca üretim aracı olan toprakta -neredeyse tekele varan yaygınlıktaki- devlet mülkiyetiydi. Gerçekten de, örneğin 1527-28 verilerine dayanılarak yapılan hesaplara göre, devlet, doğrudan doğruya ya da çıplak mülkiyet biçiminde, ülke topraklarının % 88'ine sahipti. Bu eşsiz varlığı işletmek ve denetlemek için bulunan elverişli bir yöntem, tımar düzeniydi. Ancak, fethedilen birçok yerdeki değişik gelenekler nedeniyle, bu yöntemi her yerde uygulama olanağı yoktu. Kaldı ki, uygulandığı yerlerde de, tımar sahiplerinin denetlenmesi sorunu vardı. Bu da ancak kalabalık bir özek örgütüyle çözülebilirdi.

Böyle bir örgüt, devletin toprak mülkiyetinden kaynaklanmayan öteki görevleri için de bir zorunluktı. Yaygınlaşmış bulunan kentleri beslemek, buralarda düzeni sağlamak, zanaatkâr, esnaf ve tüccarın etkinliklerini denetlemek, vergileri toplamak, devleti dışa karşı savunmak vb. gibi, daha birçok temel görev için özeksel bir örgüte gereksinim vardı. Ancak, temel sorun şuydu: bu örgütün sultana (yani devlete) bağlılığı nasıl sağlanacaktı? Toplumun hangi kesiminden alınırsa alınsın (örneğin, ister feodal bey, ister tüccar, ister alim olsun), o kesimin sözcüsü haline gelip devlet içinde ikilik çıkarması nasıl önlenecekti? İşte kul düzenini kurumlaştıracaktır ki, Osmanlılar, bu temel soruna özgün bir çözüm getirebilmişlerdir.

Kul, köle değildir. Köle, üretimde çalışır ya da uşaktır. Kadın da olabilir, erkek de. Genel kural olarak, bir kuruma değil, kişiye aittir. Sahibi onu istediği gibi kullanır, istediğinde de satar. Kul ise, bir üretim aracı değildir. Tam aksine, üretimin tümüyle dışındadır. Görevi, hem üreticileri, hem de onları çalıştıranları denetlemektir. Başka bir deyişle, kul *yöneticidir*. Onun içindir ki, kadınlar kul olamazlar. Kul, şu ya da bu kişiye değil, sultanın

kişiliğinde devlete aittir. Kul alınıp satılamaz. Devlete hizmeti ölçüsünde ödüllendirilir ya da cezalandırılır.

Kullar, *devşirme* yöntemiyle, daha 14. yüzyıldan başlayarak, Balkan ülkelerindeki Hristiyan oğlanlardan toplanırlardı. 15. yüzyılın sonunda, bu yöntem Anadolu'daki Hristiyan halka da uygulanmaya başlandı ve 17. yüzyılda genel bir nitelik kazandı. (18. yüzyılda, saray hizmetinde Müslüman çocuklar yeğlenmeye başlandı ve devşirme yöntemi adım adım bırakıldı.)

Duyulan gereksinmeye göre, üç beş yılda bir devlet görevlileri, Hristiyan ahalî içine çıkarlar, güçlü gördükleri erkek çocukları, belli kurallara uymak koşuluyla toplarlardı. Çocukların sekiz yaşından itibaren toplanması olanaklıydı, ancak genellikle 14-18 yaşlarındaki çocuklar yeğlenirdi. Böylece "devşirilen" çocuklar, kabileler halinde İstanbul'a getirilir ve orada sınıflandırılırdı. En güçlü ve güzel yüzlü olanlar saray hizmetine ayrılır, ötekiler ise *yeniçeri* olmak üzere acemi ocaklarına verilirdi. İlk adımda bu çocuklara Türkçe öğretilir ve bunlar Müslümanlaştırılırdı.

Saray hizmetine alınan çocuklar, "enderun" (iç okul), "birun" (dış okul) gibi okullarda, çok sıkı bir eğitimden geçirilirler, yeni kazandıkları kimlikleri pekiştirilir, böylece kökenleri ile her türlü bağları kesilirdi. Bu çocuklar büyüdüklerinde, aileleri, hısımları, özel gelirleri olmayan, tüm varlıklarıyla devlete bağlanmış bulunan ve padişaha hizmeti en büyük onur sayan bir topluluk oluşturlardı. Osmanlı özek gücünün belkemiği, işte bu topluluktur. Taht dışında, kulların yükselemeyeceği devlet katı yoktu. Örneğin, devletin en güçlü döneminde, Fatih'ten Kanuni'ye (1453'ten 1566'ya) dek işbaşına gelen yirmi dört vezir-i azamdan yirmisi kapıkulu idi. (Geri kalan dördü, ulema arasından gelmişti.)

Kapıkullarının ("kapı", yani devlet kullarının) bir bölümü ise, *hassa ordusunu*, başka bir deyişle, hükümdarın özel ordusunu oluştururdu. Yeniçeriler de, öteki kullar gibi, kökenleriyle her türlü bağlarını koparan özel bir eğitimden geçirilirdi. Kendile-

rine türlü zanaatler öğretilir, esas olarak da, savaş için yetiştirilirlerdi. Yararlık gösterdikleri ölçüde, en üst komutanlık katlarına yükselebilirlerdi. Örneğin, yukarıda sözü edilen kapıkulluğundan gelme yirmi vezir-i azamın ikisi yeniçeri idi. Yeniçeriler, kışlalalarında (ocaklarında) otururlar, evlenemezler, ticaretle uğraşamazlardı. Devletten, *uluşe* adı altında, maaş alırlardı. Ayrıca, savaşta yağmadan (ganimetten) pay alırlardı.

Yeniçeriler, eyalet orduları gibi atlı değil, *piyade* idiler. Savaşta, özekte, sultanın çevresinde yer alırlardı. Geride herhangi bir bağlantı bırakmadıklarından ve kendilerini devlete adayan bir eğitimin ürünü olduklarından, üstün bir savaşçı güç oluşturlardı.

1.3. ASKERİ NİTELİK

Osmanlı Devleti, birçok yönden askeri bir nitelik taşıyordu. Herşeyden önce, *geçimsel düzen* fetihlere bağlıydı. Bir kere, tımar düzeninin üzerinde kurulduğu miri topraklar savaşla kazanılıyor, savaşçı yetiştirmek için kullanılıyor, bu topraklarda köylünün fazla ürününe kimin elkoyacağı savaşta gösterilen yararlıkla belirleniyor, kısacası, tımar düzeni, savaşla kendi kendini besliyor ve yayılıyordu. İkincisi, devletin en büyük gelir kaynaklarından olan ganimet, ancak savaşla ya da askeri gözdağı ile toplanabiliyordu. Üçüncüsü, işlek bir ticaret yolu üzerinde bulunduklarından, Osmanlılar bu yolu koruyacak güçlü bir askeri örgüt kurmak zorundaydılar. (Önemli geçitleri koruyan *derbent* örgütü, buna örnektir.) Görüldüğü gibi geçimsel gereklerle askeri gerekler, tümüyle iç içe girmiştir.

Askeri nitelik, devletin *yönetim yapısında* da göze çarpıyordu. Sivil yönetim ile askeri yönetim *ayrımı yoktu*. Yönetim ile komuta, başyönetici ve başkomutan olan padişaha dek uzanan, halkaları iç içe geçmiş bir zincir oluşturunuyordu. Eyaletlerde, tımar beyleri, hem yönetici, hem de askerdiler. Bu çifte nitelik, özeğin yönetici gücünü oluşturan kullarda da vardı.

Toplumda askerliğin ve savaşın taşıdığı büyük önem, egemen *düşüngüde* de açıkça görülmüyordu. Osmanlıların atası olan Asya göçebe Türkleri, yaşamları at sırtında geçen, hayvancılık dışında, yağma ve talanla geçinen, gönençleri savaşkanlıklarına bağlı olan topluluklardı. Bu toplumlarda, en başarılı komutanın yönetici olması, genel kuraldı. Osmanlı düşünyapısını besleyen öteki önemli kaynak olan İslamiyet'te de, savaş, "cihat" adı altında, kutsal bir etkinlik sayılmıştı. Peygamber, hem başyönetici, hem de başkomutandı. Türkler İslamiyet'i kabul ettikten sonra, bu iki gelenek birbirini pekiştirmiş, "Türkler İslamiyet'in kılıcıdır" anlayışı egemen olmuştur. Osmanlılar, işte böyle bir anlayışın kalıtcısı idiler. Kurdukları devlet yapısının da askeri nitelikte olması, bu anlayışın çok güçlü bir düşünkü biçiminde topluma egemen olmasına yol açtı. Osmanlı toplumunda, askeri ün ve onur, en yüce değerdı. Yaşayanlar için gazi, ölenler için şehit olmak, erişilebilecek en yüksek onurdu.

1.4. TEOKRATİK NİTELİK

Osmanlılar, *teokratik* ("teos", Tanrı, "kratein" erk, "teokratik", erkini Tanrı'dan alan demektir) bir devlet kurmuşlardı. Bu anlayış onların hem *Türk*, hem *İslam* geleneklerinden kaynaklanıyordu; hem de özek gücüne dayanan devlet yapılarına tümüyle uygundu.

Orta Asya Türklerinde, egemenliğin, çok kez gök, güneş, vb. gibi bir doğa gücü olarak düşünölen Tanrı'dan geldiğine inanılırdı. İslamiyet, yeni bir Tanrı anlayışı getirmekle birlikte, egemenliğin kaynağına ilişkin bu inancı değıştirmedı. Aksine, geliştirdi. İslami düşünkünün dört kaynağı ("edille-i erbaa", dört delil) da bu yöndeydi. Birinci kaynak olan Kuran-ı Kerim'de, "egemenlik Allah'ındır" deniyordu. İkinci kaynak olan hadisler (Peygamber'in sözleri) ile genel olarak "sünnet" (Peygamber'in davranışlarından doğan örnek, Peygamber yolu), Kuran-ı Kerim'deki bu görüşe uygundu. Gerçekten, Peygamber'in kendisi de, Tanrı egemenliği

anlayışına dayanan bir yönetim kurmuştu. Öteki iki kaynak olan "icma-i ümmet" (din ulularının oybirliği) ile "kıyas-ı fukaha" ("fakih"lerin, "fıkıh" uzmanlarının var olan din kurallarından yorum yoluyla yeni kurallar türetmeleri) da bu görüşe karşı olamazdı. Bir kere, "icma" yolu, daha dokuzuncu yüzyılda kapanmaya başlamıştı. Fakihler (şeriat bilginleri) ise, siyasal erk sahiplerinin buyruğuna bağlı idiler. Açıktır ki, bunların yetkesini zayıflatıcı yorumlara varmalarını beklemek güçtü. Görüldüğü gibi, hem Orta Asya Türklüğünden taşınıp gelen, hem de İslamiyet'ten edinilen gelenekler, hep devletin teokratik niteliğini besleyici yönde etkili oldu.

Bunun sonucunda, Osmanlılarda din, devlete *geçerlik* (meşruiyet) temeli sağlayan başlıca etmen olarak görünüyor. *Egemenlik*, başka bir deyişle, toplumda en üstün buyurma gücü, doğrudan doğruya Tanrı'dan kaynaklanıyor. Dolayısıyla, siyasal erk *Tanrı adına* kullanılıyor. Böyle olunca, Tanrı istenci nasıl tartışma konusu olamazsa, siyasal erkin sınırlandırılması da söz konusu olamıyor. (Öte yandan, Osmanlı sultanının *halife* niteliği, dinin bu düşüngüsel gücüne, çok önemli bir *kurumsal* dayanak da katıyor.)

Ayrıca, Osmanlılarda, padişah dışında, dinsel düşüngüye toplumsal taban sağlayan çok önemli bir katman var: *ulema* ("alimler", din bilginleri). *İlmiye* (uğraşları "ilim", yani din bilimi olanlar) devletin üzerine oturduğu belli başlı sacayaklardan birini oluşturuyor. Siyasal ve toplumsal örgütlenmede, *adalet* ile *eğitim* işleri, bu katmanın elinde.

İlmiye, kendi katmanını besleyecek adayları, *medreselerde*, yine kendi bildiği gibi yetiştiriyordu. Bunun yanı sıra, toplumda var olduğu ölçüde, her türlü eğitim de esas olarak ilmiyenin elindeydi. Öte yandan, *şeriata* dayanan adalet hizmeti de ilmiyenin sorumluluğundaydı. Bu da, bu dinsel nitelikli katmanın ülke çapında örgütlenmesi demekti. Bu örgütün tepesinde, divan-ı hümayuna doğal üye olacak denli güç sahibi olan *kazaskerler* bulunuyordu. Bu örgütlenmenin en yaygın, dolayısıyla da en önemli

birimi ise *kadı* idi. Kadının yargı çevresi (söz geçirdiği alan) anlamına gelen "kaza"ya (bugünkü ilçe) adını veren bu görevli, toplum içinde üstün bir yere sahipti. Kadı, yalnızca yargıç da değildi. Bir tür belediye başkanı gibi, yöneticilik görevleri de vardı. Gücü şuradan anlaşılıyor ki, özekle doğrudan doğruya yazışabilen tek taşra yöneticisi o idi.

Sözü edilen bu örgütlenmenin kendisine sağladığı özdeksel gücün yanı sıra, ilmiyenin toplumsal ve siyasal alandaki temel yetkisi, neyin doğru, neyin yanlış olduğunu söyleyebilme gücünden kaynaklanıyordu. Doğruyu, iyiyi, güzeli gösteren dindi. İlmiye de, dinin somutlaşmış biçimiydi. Günaha girmemek için, onun sözü dinlenmeliydi. Bu özelliğiyle, devletin en üst katından toplumun en uç gözesine dek etkiliydi. Bu etki, hem tüze, hem de aktöre alanında kendini gösteriyordu. Egemenlik gibi, tüze de esas olarak Tanrı kaynaklıydı. Bu nedenle, padişah önemli devlet işlerinde karar alırken, *şeyhülislama* danışmak zorundaydı. Gerçi, her devlet görevlisi gibi, şeyhülislamın da yazgısı eninde sonunda padişahın elindeydi. Öte yandan, şeri nitelikte olmayan işler, doğrudan doğruya padişahın kaynaklanan *örfî tüzeye* göre yürütülürdü. Bu işler için, şeyhülislamın *fetvasına* gerek yoktu. Yine de, tüze ile aktöre alanında, dinin başat bir konumda bulunduğu kuşkusuzdu. Kaldı ki, bu durum kamu alanıyla da sınırlı değildi. Tüzel açıdan böyle bir zorunluk olmasa bile, en sıradan uyruğun, günlük yaşamda kendisine doğru yolu göstermesi için başvuracağı kişi yine bir din adamıydı.

Görüldüğü gibi, Osmanlı Devleti'nde ilmiyenin gücü, çok gür kaynaklardan besleniyordu. Bu katman, hem devletin resmi düşüngüsünün bekçisi, hem de toplumun kılavuzuydu. Öte yandan ulema, yöneticilik yetkileri kullanmasına karşın, kul konumunda değildi. Aksine, kulları ve özellikle yeniçerileri kendi etki alanına çekmeyi başarmıştı. Buna ek olarak, eski *ahilik* günlerinden beri, lonca örgütü aracılığıyla, esnafla da sıkı bağlar kurmuştu. Kısacası, hem düşüngüsel işlevi, hem de toplumsal ko-

numu ile ilmiye, Osmanlı görkeminin temel taşlarından birini oluşturunuyordu.

1.5. SALTÇI NİTELİK

Osmanlı saltçılığı, her alana yayılmış sıkı bir özekçilik temeline dayanıyordu. Bütün ipleri özeğe bağlamayı başardığı içindir ki Osmanlı Devleti, tüm yetkileri elinde toplayabiliyordu.

Bir kere, *geçimsel yaşam* tümüyle özeğin denetimindeydi. En önemli üretim aracı olan toprak, neredeyse tümüyle devletin doğrudan ya da çıplak mülkiyetinde bulunuyordu. Doğallayın, bu da özeksel devlete eşsiz bir güç sağlıyordu. Tımar düzeni yoluyla, hem köylü, hem de tımar sahibi, denetim altında tutulabiliyordu. Bir örnekleri İstanbul'da saklanan tımar defterlerinde, iki tarafın da hak ve yükümlülükleri ayrıntılarıyla belirlenmişti. Böylece, feodal bir yetki dağılımına fazla bir yer bırakılmıyordu.

Yalnızca tarım değil, zanaat, ticaret gibi her türlü geçimsel etkinlik, hem vergiye, hem de özeğin gözetimine bağlı idi. Miri topraklardan olsun, savaş dahil başka kaynaklardan olsun, Osmanlı ülkesinde elde edilen gelirler, hep özeğe akardı. *Hazine* ("beyt-ül mal", yani mal evi), bütün ırmakların birleştiği bir deniz gibiydi.

Öte yandan İstanbul, başlı başına bir özeksellik etmeni durumundaydı. 16. yüzyılın sonunda nüfusu neredeyse milyonu bulan bu kent, o günkü Paris'in iki katına ulaşan, dünya ölçüsünde bir "metropol" (tüm çevreyi etkisi altına alan bir özek-kent) görünümündeydi. Bu yüz binlerce insanın gereksinmelerini karşılamak, dev bir örgütlenmeyi zorunlu kılmıştı. Böylece, İstanbul'un boyutları, özekteki güç birikimini artıran ayrı bir nesnel etmen niteliğini almıştı.

Kuruluş döneminde, Osmanlılarda siyasal erk için yarışan birçok toplumsal öbek vardı. Bunlar, kendi içlerinde az çok türdeş,

üç büyük sınıf biçiminde kümelenendirilebilir: 1) Gaziler, akıncılar, göçebe Türkmenler, küçük tımar sahipleri; 2) Büyük feodal aileler (bunların bir bölümü Hristiyan kökenli idi); 3) Saray ileri gelenleri (aralarında İranlılar, Bizanslılar, sultanın yoldaşları vardı; ancak yükselen güç, kullardı). İkinci Murat (1421-1451) zamanında, bu öbekler arasında oldukça keskin çekişmeler yaşandı. Ancak, Fatih'le birlikte, siyasal erk çevresindeki çekişme, kesinlikle kullar lehine çözüldü. İstanbul'un fethinin kendisine sağladığı büyük saygınlıkla Fatih, Türk kökenli feodalizmin en büyük temsilcisi olan Çandarlı ailesinin gücünü yok etti. Çandarlılar dört kuşaktır vezir-i azamdılar. Fatih Sultan Mehmet, Çandarlı Halil Paşa'nın, hem canını, hem de malvarlığını aldı. (Bu, Osmanlılarda ilk vezir-i azam öldürtme olayıdır.) İkinci Beyazıt zamanında, feodalizmin gelişmesine engel olma siyaseti, aynı kararlılıkla sürdürüldü. Örneğin, tımarlar geniş ölçüde yeniden dağıtıldı ve bunların başına sarayın adamları getirilerek taşrada hanedanlaşmaya izin verilmedi. Yavuz Sultan Selim, ilk kez yeniçeri desteğiyle tahtı ele geçiren padişah oldu. O da, devşirmelere dayanarak on binlerce Türkmen'i kılıçtan geçirtti.

Osmanlılar, geçimsel ve toplumsal yapıda gerçekleştirdikleri bu özekselliği, *yönetim yapısıyla* da desteklemesini bildiler. Köy-kaza-sancak-eyalet basamaklarından oluşan yönetim örgütü, sıkı sıkıya özeğe bağlanmıştı. Özekçiliği, dolayısıyla da saltçılığı gerçekleştirme bakımından belki de en dikkate değer uygulama, devşirme temeline dayanan *kul düzeni* idi. Öte yandan, sivil yönetimin askeri yönetimle *kaynaşmış* olması, askeri gereklerin hep ön sırayı aldığı bir toplumda, komuta birliğini, dolayısıyla da yönetimde özekçiliği zorunlu kılıyordu.

Yine yukarıda belirtildiği gibi, İslami *düşüncü* de özekçiliğe ve saltçılığa hizmet ediyordu. İlmiye, elindeki büyük gücü, ancak padişaha sıkı sıkı bağlanarak koruyabilirdi. Gerçi, şeyhülislamın elinde fetva yetkisi; bütünüyle ilmiyenin elinde de, adalet dağıtma, eğitimi belirleme, topluma yol göstericilik etme yetkileri

vardı. Ancak, halife olması dolayısıyla, sultan, *dinsel* açıdan da hepsinin üstündeydi. Kaldı ki, tartışmasız buyurma gücü ile, hepsinin göreve gelmesi ya da görevden alınması, onun elindeydi. Gerektiğinde, yaşamlarına bile son verebilirdi. Dolayısıyla, ona kafa tutmaları çok güçtü. Üstelik, buna hiç gerek de yoktu. Hem sultanlık, hem de ilmiye, çıkarları aynı yönde olması nedeniyle, doğal bir *bağlaşıklık* içinde bulunuyordu. İşte bütün bu etmenlerin birleşmesiyle, sonuçta, Osmanlı İmparatorluğu'nda, başyöneticiliğin, başkomutanlığın, Tanrı'nın başelçiliğinin aynı özekte toplandığı; toplumun bütün özdeksel varlığını denetlediği gibi düşüngüsel üstünlüğünü kullanarak yönetilenlere *tevekkül* aşılayan, sınır tanımaz, muazzam bir erk yoğunlaşması ortaya çıktı.

1.6. MONARŞİK NİTELİK

Osmanlı Devleti, kuruluşundan yıkılışına dek, hep bir monarşi olmuştur. Üstelik, baştan sona, taht, hep aynı hanedanın, *Osmanoğullarının* elinde kalmıştır. Osmanlı hanedanı, daha sonra resmi görtüş haline gelmiş bir söylenceye göre, Oğuzların Günhan boyunun Bozok bölümünde yer alan Kayı oymağının üyesiydi. Bu küçük Türk beyliği, önceleri Selçukluların korumasında yaşamış, on üçüncü yüzyılın sonunda ise bağımsız olmuştur.

Devletin kurucusu olan Osman Bey'den İkinci Murat zamanına dek, Osmanlı hanedanından hangi şehzadenin tahta oturacağına, beyliğin ileri gelenleri karar verirlerdi. Başka bir deyişle, belli bir aile içinde sınırlı kalmakla birlikte, yine de feodal nitelikte bir seçim vardı. İstanbul alınıp devlet güçlenince, Fatih Sultan Mehmet, bu yöneme son verdi. Fatih'in koyduğu kurala göre, bundan böyle taht ölen sultanın en büyük oğluna geçecekti. Devleti zayıf düşürecek çekişmeleri önlemek için de, tahta oturan şehzadenin erkek kardeşlerini öldürtmesi uygundu.

Osmanlı Devleti'nin Yükseliş Dönemi'nde, şehzadeler "sancağa çıkarlar", yani taşrada yöneticilik yaparak padişahlığa hazırlanırlardı. İkinci Selim'den (1566-1574) sonra, yalnızca veliaht durumunda olan şehzadenin sancağa çıkarılmasına, ötekilerin ise sarayda tutulmasına başlandı. Böylece, padişah olunca taşradan gelen büyük şehzade, kardeşlerini sarayda kolayca öldürtebiliyordu. Üçüncü Mehmet (1595-1603) zamanından başlayarak, yani 16. yüzyılın sonlarında, sancağa çıkma yöntemi tamamen bırakıldı. Şehzadeler, sürekli ölüm korkusu içinde, hep sarayda hapis hayatı yaşamaya başladılar. Doğaldır ki, bu da padişahların eğitimini son derece olumsuz biçimde etkiledi. Öte yandan, kendi oğullarını padişah yapmak isteyen *haremler* kadınları arasında da korkunç bir çekişmeye yol açtı.

1603 yılında, Birinci Ahmet (1603-1617) on dört yaşında padişah olunca, henüz oğlu olmadığından, kardeşi Deli Mustafa öldürülmedi. Oğlu olunca, devlet ileri gelenleri, bu kez de deli olduğu gerekçesiyle kardeşinin öldürülmesini engelledi. Böylece, yeni bir gelenek doğmaya başladı. Dördüncü Mehmet (1648-1687) tahta oturduğunda, yedi yaşındaydı. Kırk yıllık saltanatı boyunca, kardeşlerine dokunmayı reddetti. Bu uygulama sonucunda, 17. yüzyılın ortalarından başlayarak, tahtın ölen sultanın en büyük oğluna değil, hanedanın en yaşlı erkek üyesine geçmesi yöntemi yerleşti. Yeni yöntemin yararı, kardeş öldürmelerine son vermesiydi. Buna karşılık zararı, Osmanlı tahtını hep yaşlı insanların eline bırakmak oldu. Bu son yöntem, imparatorluğun yıkılışına dek sürdü.

Osmanlı padişahı, yarı kutsal bir niteliğe sahipti. Bu özellik, çok eskilere uzanan bir geleneğe dayanıyordu. Orta Asya Türklerinde de, "han", "hakan", "kağan", egemenliğini Tanrı'dan alan kutsal bir varlık sayılırdı. İslamiyet, bu görüşü güçlendirdi. İslamiyet'in getirdiği anlayışa göre, padişah gücünü doğrudan doğruya Tanrı'dan alıyordu. Gerçi, Tanrı'nın "kelamına", dolayısıyla

da şeri kurallara uyma ödevindeydi. Ancak, bu kurallara uyup uymadığının hesabını yalnızca Tanrı'ya verirdi.

Osmanlı sultanları, bu sınırsız güçlerini, doğallayın, kendi başlarına kullanmıyorlardı. Kullar ile ilmiye, onlara yardım ediyordu. Ancak, eninde sonunda, bunlar yalnızca birer *araçtı*. Öte yandan, bütün monarşilerde olduğu gibi, padişahlar bir *danışma* düzeneğinden de yararlanabiliyorlardı. Bunu sağlayan, *divan* kurumuydu. Divana danışma, Osmanlılarda, ta başından beri uygulanmış, daha Orhan Bey (1326-1360) zamanında resmileştirilmişti. Birçok divan vardı. Ancak en önemlisi, padişaha yardımcı olan *divan-ı hümayun*'du.

Divan-ı hümayunun en gözde üyesi, *vezir-i azamdı*. Vezir sanı, Orhan Bey zamanında kullanılmaya başlanmıştır. Vezirlerin en yetkilisine vezir-i azam deniyordu. (Orhan Bey'den yargısız idam yöntemine son veren Abdülmecit'e dek, 182 vezir-i azam devlet hizmetinde bulunmuş, bunların 20'si öldürtülmüştür.) Kanuni (1520-1566) ile birlikte, vezir-i azama *sadrazam* denmeye başlandı. Divanda, sadrazamdan başka, sayıları değişebilen, ancak genellikle üç ila yedi kişi arasında değişen *Kubbealtı vezirleri* bulunurdu. Bunlar, yedek sadrazam konumundaydılar. Divanın öteki üyeleri, kazaskerler, nişancı ve defterdarlardı. İlmienin başı olan *iki kazaskerden*, Rumeli Kazaskeri üstün durumdaydı. Dava dinler, *şeri* sorunları çözerdi. Şeyhülislam, fetva yetkisi sayesinde büyük bir manevi güce sahip olmakla birlikte, yönetici konumunda olmadığından, Divan üyesi değildi. *Nişancı*, padişah fermanlarını hazırlar ve *tuğrasını* (imzasını) çekerdi. Bu özelliğiyle, şeri işler dışında kalan *örfi* tüzenin düzenleyicisi, biraz da belirleyicisi durumundaydı. *İki defterdardan* üstün olanı, yine Rumeli Defterdarı'ydı. Baş defterdar, *akçal* (mali) işlerde padişahın vekili konumundaydı.

Divan üyeliği, zamana ve gereksinmelere göre genişleyebiliyordu. *Rumeli Beylerbeyi*, *Yeniçeri Ağası*, *Kaptan-ı Derya*, vezir sanı aldıklarında Divan'a üye olurlardı. Bunların yanı sıra, Divan

alışmalarına çok yakından yardımcı olan gevliler vardı. *Reis-l Kttap*, Divan yesi olmamakla birlikte, ktiplerin, yani yazı-ıların başı olarak, çok önemli bir işlev yüklenmişti. (Daha Orhan Bey zamanında böyle bir gevli ortaya çıkmış; ancak, bilindiği kadarıyla, bu adı 16. yüzyılda almıştır.) *Beylikçi*, reis-l küttabın denetiminde çalışan, bütün yönetsel işlerin belgelerini hazırlayan, başka bir önemli gevliydi. Divan yardımcılarını araşında, son olarak, bir de *avuşlardan* söz etmek gerekir. Üstleri *avuşbaşı*'nın yönetiminde iş gören bu gevliler, cezaların uygulanması, devlet yazılarının ilgililere ulaştırılması gibi, çok önemli birtakım yönetsel işleri yerine getirirlerdi.

Başlangıçta padişahın huzurunda toplanmasına karşın, Divanın varlık nedeni, hiçbir biçimde, padişahın erkine ortak olmak değildi. Bu olasılığı önlemek için Fatih, Divan çalışmalarını "kafeş" arkasından gizlice izlemeyi yeğledi. Ondan sonra da Divan, huzurda toplanmaz oldu. Divanın temel amacı, padişahın daha iyi karar alabilmesi için ona ışık tutmaktır. Yükseliş Dönemi'nde ortaya çıkan Osmanlı grkeminde, yetenekli padişahların yanı sıra, Divan yelerinin de çok önemli bir payı olduğu kuşkusuzdur. Önceleri, Divan haftada dört gün toplanırdı. Zamanla, toplantı sayısı ikiye indi. 17. yüzyılın sonuna doğru ise, kurumlardaki genel yozlaşmaya koşut olarak, divan-ı hümayun da önemini gitgide yitirdi.

2. ÇÖZÜLME

Osmanlılığın göz kamaştırıcı görkemi, en yıkılmaz görüldüğü dönemde, Kanuni Sultan Süleyman zamanında, içten içe sarsılmaya başladı. 16. yüzyılın ikinci yarısında başlayan bu çürüme, önceleri yavaş yavaş, sonra gitgide artan bir hızla, Osmanlı Devleti'ne özgün ve güçlü niteliğini veren tüm kurumları sardı. 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde, devletin derin bir bunalım içine düştüğü, artık en üst yöneticilerce de algılandı. Durumu kurtarmak için eskiyi canlandırmanın bundan böyle olanaksız olduğu görülüp yeni bir düzen arama çabalarına girişildi.

Gerçi, bu çabaların ilk işaretleri, daha 18. yüzyılın ilk yarısında, *Lale Devri'nde* (1718-1730) verilmişti. Ancak, yenilikçi sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın yaşamına mal olan Patrona Halil ayaklanmasıyla, Batı'ya bu ilk açılış noktalandı. Dolayısıyla da, Batılılaşmanın sürekli bir yönelim halini alması için 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başını beklemek gerekti.

Aşağıda, iki yüzyıllık bir döneme yayılan bu büyük çözülme-yi, hiç değilse kaba çizgileriyle kavrayabilmek amacıyla, sırayla, çözülmenin nedenleri, çözülmenin sonuçları ve çözülmenin en üst düzeyde belgelenmesi demek olan Sened-i İttifak üzerinde kısaca durulacak.

2.1. NEDENLER

Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesinin temel nedeni, 15. yüzyıldan başlayarak Batı Avrupa'da ortaya çıkan büyük dönüşümün, karşılığın gitgide başedilmez bir rakip çıkarması; buna karşılık ise Osmanlıların, bu rakibe kafa tutabilecek yapı değişikliğini bir türlü gerçekleştirememiş olmalarıdır. Batı Avrupa'da yaşanan büyük dönüşüm, *kapitalizmin* ortaya çıkışıydı. Bu yeni düzenin önderi olan burjuvaziye karşı koyabilmek için, Osmanlılarda da yerli bir *burjuvazinin* ortaya çıkması gerekiyordu. Oysa, geleneksel Osmanlı düzeninin kurduğu demir çember içinde, bir burjuva sınıfının doğup gelişmesine olanak yoktu.

15. yüzyıla gelindiğinde, Batı feodalizmi çöküş sürecine girmiş bulunuyordu. 11.-13. yüzyıllar arasında, kutsal yerleri Müslümanların elinden almak için girişilen sekiz *Haçlı Seferi*, bey düzenini temelinden sarsmıştı. Öte yandan beyler, 15. yüzyılın ortasında İngiltere'de otuz yıl süren "İki Gül Savaşı"nda görüldüğü gibi, sürekli içsavaşlarla kendi güçlerini yiyip bitiriyorlardı. (Bu dönem, Türklerin İstanbul'u fethettikleri ve Osmanlı İmparatorluğu'nun batıya doğru çığ gibi büyüdüğü dönemdi.)

Batıda feodal düzenin çöküşü, Osmanlıların aksine özeksels devletin pek güçlü olmadığı bir ortamda, yeni toplumsal güçlerin yeşerip serpilmesine olanak açtı. Ortaçağın sonuna doğru, *işbölümünün* gelişmesi sonucunda tarımla zanaatın gitgide birbirinden kopması, bu iki ana etkinlik dalının ürünlerinin birbirleriyle değişimini sağlayan *ticaretin* gelişmesine neden oldu. Değişimin odak noktaları olan *pazarların* yer aldığı kasabalar ("bourg"lar),

zanaatçılarla tüccarların topladığı yeni çekim noktaları durumuna geldi. Böylece, Batı Avrupa’da, başlıca etkinlik alanı *alışveriş* olan, devingen bir *kentliler* ("bourg" larda oturanlar anlamında, "bourgeoisie"-burjuvazi) *sınıfı* belirdi.

Belirtildiği gibi, bu yeni sınıfın başlıca güç kaynağı ticaretti. Ticaretin gelişmesi ise, pazarın genişlemesine bağlıydı. Bunun sağlanabilmesi için, insan ve mal dolaşımını sürekli olarak köstekleyen feodal beyliklerin ortadan kalkması gerekiyordu. Avrupa’nın batısında, bu gereksinim, kendi erklerini güçlendirebilmek için feodal beylerin gücünü kırmak zorunda olan kralların temel ereğiyle birleşiyordu. İşte bu çıkar birliğinden, Batı Avrupa’da, krallarla burjuvazinin bağlaşıklığı doğdu. İngiltere’de ise, İki Gül Savaşı’nda birbirlerini neredeyse yok eden feodal beylerin yerini alan yeni beylerin kendileri burjuvalaşmaya başlamışlardı. Böylece Batı’da burjuvazi, kralların kişiliğinde, devletin desteğine kavuşmuş oldu.

Ne var ki, böylesine köklü bir değişimin gerçekleşebilmesi için, egemen düşüncesinin de temelinden yıkılması gerekiyordu. Ortaçağ boyunca, feodalizmin en güçlü düşünsel desteği Kilise olmuştu. Burjuvazi ile krallar, Kilise’yi altetmeden feodalizme karşı üstünlük sağlayamazlardı. İşte 15. ile 16. yüzyıllarda ortaya çıkan "Rönesans" ("yeniden doğuş", demektir) ve "Reform" ("düzeltim", demektir) akımları, bunu sağladı. 15. yüzyılın ortasında basım aygıtının geliştirilmesi, Hristiyanlık öncesi Antik Çağ yapıtlarının öğrenilmesine yol açtığı gibi, doğrudan doğruya Hristiyanlığın ana kitapları olan Tevrat ile İncil’in yığınlar arasında yayılmasına neden oldu. Böylece, gelenekçi düşünce karşısında, hem Hristiyanlık öncesinde geçerli olan ussal düşünce yeniden gelişti, hem de insanlar, inançlarının dayanağı olan kutsal yapıtları herhangi bir ruhbanın aracılığına gerek kalmadan ilk elden öğrenme olanağını buldular. Bu da ruhbanın, ana kaynakların bilinmesine dayanan yorum üstünlüğüne son verdi.

Reform'la birlikte ortaya çıkan "Protestan" ("karşı çıkan", demektir) devim, Roma Kilisesi'ne, kutsal kitapların daha doğru olduğunu savunduğu bir yorumu adına kafa tuttu. Ne var ki, dinde yorum tekelinin bu yoldan kırılması, insanların kafasında, gerçeğe ve güzele ulaşmak için, din dışında da yolların bulunabileceği düşüncesinin doğmasına yol açtı. Batı'da böylece başlayan *yerilleşme* (laikleşme) süreci, Rönesans'ın tanıttığı Antik Çağ yapıtlarında olağanüstü verimlilikte bir toprak buldu. Sonuçta, *doğa bilimleri* gelişmeye başladı. Kilise, elinden geleni yapmasına karşın, bu yeni gelişmeleri engelleyemedi. Bilimsel düşünceye koşturuk olarak, Kilise'nin katı kurallarından kurtulan *yazın* ve *sanat* alanlarında da, eşsiz bir atılım gerçekleşti. (Bu dönemde, Leonardo Davinci "Leonardo da Vinci", Rafael "Raffaello", Mikelanj "Michelangelo" gibi ölümsüz sanatçılar yetişti.)

Kilise'nin, dolayısıyla da dinsel düşüncenin bu büyük bunalımı, en çok burjuvazi ile krallara yaradı. Niteliği gereği evrensel olan "ümme" (dinsel bağa dayanan topluluk) anlayışından, kralların rakipsiz erkinin çerçevesini çizen ve burjuvaziye yeterince geniş bir iç pazar sağlayan *ulus* anlayışına geçildi. Kilise'nin sultanından kurtulan bu yeni ulusal krallıklar, burjuvazinin devlet desteğinden de yararlanarak gelişmesi için bulunmaz bir ortam yarattılar. 16.-17. yüzyıllarda bu krallıkların uyguladığı "merkantilizm" (yani ticaretin devlet eliyle korunması) siyaseti, Batı Avrupa burjuvazilerinin hem kendi ulusları içinde güçlenmelerini, hem de dünya ticaretine açılmalarını sağladı. Merkantilist devletler, bilinçli bir siyasetle, bir yandan, yerli büyük girişimcilerine ayrıcalıklar tanıyıp yerli yapımcıları gümrük duvarlarıyla korudular; öte yandan da, dışarıya düzenledikleri seferlerle, ticaretin kanı olan "değerli madenleri" (yani para yapımında kullanılan altın ile gümüşü) elde ettikleri gibi, ticaretin damarları olan dünya yollarını da açtılar.

O dönemde, dünya ticaretinin en önemli eksenini Doğu-Batı ticaretiydi. Batı'da en çok aranan, dolayısıyla da kazanç sağlayan mal, Doğu'dan gelen baharattı. Ne var ki, baharat yolu, Osmanlıların siyasal egemenliği altındaydı. Özellikle 14. yüzyılın sonundan itibaren, Batı ile baharat ticaretini, Osmanlılara aracılık eden Venedikliler yürütüyorlardı. Batılılar, Venediklilerle yarışabilmek için, Osmanlı topraklarından geçmeden doğuya ulaşmak zorundaydılar. İşte bu amaçla, merkantilist devletler, türlü deniz seferleri düzenlediler. Bu arayışlar içinde, 15. yüzyılın sonunda, Afrika'nın güney ucundan dolanmayı başardılar. Aynı yıllarda, Doğu'yu ararken Amerika'yı buldular.

Amerika'da *İnka* ve *Aztek* uygarlıklarının yağmalanması, Avrupa'ya çok büyük miktarda değerli maden akmasına yol açtı. Fetih seferleri büyük bir hızla birbirini izlemeye başladı. Sonuçta, yeni yeni ticaret yolları açıldı, sömürgecilik doğdu ve tüm dünyadan Batı'ya servet akmaya başladı. 15. yüzyılın sonlarında Avrupa'nın bildiği dünya, Batı Avrupa, İskandinavya, Orta Doğu ve Kuzey Afrika ile sınırlıydı. Yalnızca bir yüzyıl içinde, dünyanın tümü bilinir hale geldi. Bu büyük gelişmeye koşut olarak, 16. yüzyılda, Batı Avrupa'da bir nüfus patlaması gerçekleşti. Ticarete ürün sağlayan tarım ve zanaatta, büyük atılımlar yapıldı. Yeni gereksinimleri karşılayabilmek için, ussal düşüncenin artık olanaklı kıldığı doğa bilimlerinde, hızlı bir gelişim görüldü. Dünyaya açılımın gerektirdiği yeni bir silah ve savaş yordambilgisi doğdu. (16. yüzyılın başından itibaren Avrupa'da ateşli silahlar kullanılmaya başlandı.)

Osmanlı İmparatorluğu'nun gitgide artan bir hızla gerilediği 16.-18. yüzyıllar arasında, Avrupa burjuvazisi, devlet koruması altında alabildiğine palazlandı. Bu iki yüzyıl içinde burjuvazi öylesine güçlendi ki, feodal engelleri aşmada ve dünyaya açılmada kendisine eşsiz bir destek vermiş olan krallık düzenine bile gereksinimi kalmadı. Sonuçta, krallarla burjuvazi arasındaki *bağlaşma* burjuvazi için gereksiz bir yük haline geldi. Krallar,

feodal düzeni geçimsel alanda yıkmışlar, ancak bu düzenin tüzel ve siyasal ayrıcalıklarını -bu arada da dinsel düşüncüyü- kendi erklerini pekiştirmek için kullanmaktan geri kalmamışlardı. Burjuvazi güçlendikçe, geçimsel temeli kalmayan bu ayrıcalıklarına daha da sarılma gereğini duydular. Buna karşılık, artık geçimsel üstünlüğü ele geçirmiş olan burjuvazinin, kendisine tepeden bakan böyle bir koruyucuyu başında tutması için bir nedeni kalmamıştı. Bundan böyle, geçimsel gücüne dayanarak, siyasete de doğrudan doğruya elkoyabilirdi. Kralların gücü, artık kendisine yardımcı olmaktan çıkmış, aşılması gereken bir engel durumuna gelmişti.

Bu doğrultudaki ilk dönüşüm, burjuvazinin en güçlü olduğu Batı devleti olan İngiltere’de gerçekleşti. 17. yüzyılın ortasında, İngiltere Tacı burjuvaziye boyun eğdi. İngiltere’de bu başkaldırının öncülüğünü, daha önce burjuvalaşmış olan lordlar üstlendiler. Buna karşılık kara Avrupasında, özellikle de Fransa’da, burjuvazi, siyasal savaşımını kendi öz önderleriyle yürüttü. Onun için burada siyasal değişim çok daha köktenci oldu. 18. yüzyıl boyunca Fransa’da, ünleri dünyayı saran Montesquieu (monteskiyö), Voltaire (volter), Rousseau (ruso), Diderot (didro), d’Alembert (dalamber) gibi düşünürler, krala karşı *özgürlük* bayrağını açtılar. İki yüzyıl önce, Rönesans ile Reform, ulusal devletin önünü açarak, burjuvazinin *geçimsel gelişimi* için gerekli düşüncüsel ortamı yaratmıştı. 18. yüzyıl "Aydınlanma" akımı ise, demokrasinin önünü açarak, burjuvazinin *siyasal gelişimi* için gerekli düşüncüsel ortamı yarattı. İşte bu ortamda, 1789 yılında, Fransız burjuvazisi, tarihin en büyük devrimlerinden birini gerçekleştirerek siyasal erke yerleşti.

Aynı yıl, Üçüncü Selim (1789-1807), Osmanlı Tahtı’na oturuyordu. Ne var ki, yönetmeye başladığı devletin eski görkeminden artık iz kalmamıştı. Osmanlılığın büyüklüğünü sağlayan bütün özgün kurumlar, tam anlamıyla yozlaşmıştı. Üstelik, Os-

manlı Devleti'nde, bu yozlaşmayı aşabilecek, özetle Batı benzeri bir dönüşümü gerçekleştirebilecek güçler de belirmemişti.

Osmanlılar niye Batı'daki gibi bir oluşum yaşamadılar? Kırımca, bunun önde gelen nedeni, Osmanlı Devleti'nin, Batı devletleriyle karşılaştırılamayacak denli güçlü olmasıdır. Başka bir deyişle, bu güç, toplumsal gelişme açısından bir zaaf oluşturmıştır. Gerçekten de, 15. ve 16. yüzyıllarda Batı'nın durumu ile karşılaştırıldığında, Osmanlı İmparatorluğu'nda hemen dikkati çeken ilk nokta, *devletin ölçüsüz gücüdür*. Batı'da burjuvazi gelişirken, feodalizm, ne özeksel devletin (kralın) fazla güçlenmesine göz yumacak denli zayıf, ne de burjuvazinin gelişmesini önleyecek denli güçlüydü. Buna karşılık Osmanlılarda, o dönemde feodalizm, özeksel devlete (sultana) kafa tutabilecek, onu sınırlayabilecek güçten bütünüyle yoksundu. Feodal düzenin ipleri, feodal beylerden çok, sultanın elindeydi. Batı'daki görece güçsüz feodal beylerin izin verdiği ölçüde bir ticaret serbestisine göz yummasına gerek yoktu. Aksine, ticareti sıkı sıkıya denetleyerek bütün üretim artığının özeğe akmasını sağlamak, çok daha işine geliyordu. Ticaretten doğan kazancın özel ellerde birikmemesi de, bir burjuvazinin doğmasına olanak vermiyordu. Kısacası, Osmanlı gücünün, "görmekinin" bedeli, toplumun serbestçe gelişip serpilememesiydi.

Kaldı ki, böyle bir burjuva sınıfı doğmuş olsaydı bile, siyasal erki tehdit altında olmayan Osmanlı padişahının, Batı krallarının aksine, burjuvazi ile işbirliği yapmaya gereksinimi de olmazdı. Bu yüzden, Osmanlılar, yüzyıllar boyunca Batılı burjuvazinin bir tür "sera çiçeği" gibi yetiştirilmesini sağlayan merkantilizm siyasetini hiçbir zaman benimsemediler.

Osmanlılarda belki gelişebilecek olan burjuvazinin, Batı'daki benzerlerinin aksine, devlet desteğinden hiçbir zaman yararlanamaması yetmiyormuş gibi, devletin olağanüstü gücü bu sınıf için aşılmaz bir engel durumundaydı. En önemli üretim aracı olan toprakta, daha önce de belirtildiği gibi, devlet mülkiyeti egemen-

di (miri topraklar). Gelişmiş bir kayıt, hesap ve denetim dizgesiyle, devlet, toprakta yaratılan artığı hep kendine alıyor, yerel servetlerin birikmesine olanak tanımıyordu. Kentlerdeki zanaat ve ticaret işleri, loncalar düzeni içinde sıkı sıkıya örgütlenmişti. Çalışma koşulları, ürünün nitelikleri ve fiyatlar, devletin denetimi altındaydı. Kamu hizmeti gibi yürütülen bu etkinliklerde, kişisel yarışmaya, dolayısıyla da zenginleşmeye yer yoktu. Öte yandan, ülke içinde serbest ticaret söz konusu değildi. Bir kentten ötekine giden tüccar, türlü ruhsat ve vergi yükümlülükleri altında ezilirdi. Devletin servet birikimi yollarını tıkaması yetmiyormuş gibi, her nasılsa biriken servetler her zaman zoralım (müsadere) tehlikesiyle karşı karşıyaydı.

Doğu-Batı ticaret yolu kendi ülkelerinden geçtiği dönemde, Osmanlılar bu ticaretten pay alırlardı. Başka bir deyişle, ticareti kendileri yürüteceklerine, fetihler sonucunda kendi egemenliklerine giren ticaret yollarından vergi toplayarak devlete gelir sağlarırlardı. Dış ticarete de durum aynıydı. Daha Bizans zamanından beri, Batı ile ticareti İtalyan kent-devletleri yürütüyordu. Bizans'ın Osmanlılarca fethedilmesi, durumu değiştirmede. Osmanlılar, Latin tüccarların yerini alacaklarına, onların ticaretlerinden vergi almayı yeğlediler. Böylece zenginlik hep devletin elinde birikti.

Özekselleşen devlet güçlü olduğu sürece, bu düzen iyi işledi. Ancak, ticaret yollarının değişmesi, buna koşut olarak gitgide güçlenen Batı karşısında fetih olanaklarının da hızla kapanması, düzenin baştan aşağı çürümesine neden oldu. Dış gelirleri azalan özekselleşen devlet, kendi uyruklarına daha da yüklendi. Uyrukların bu katmerli sömürülüşü yetmiyormuş gibi, özekselleşen devletin güçlü olduğu dönemde dizginlenmiş olan *feodal eğilimler*, özeğin zayıflamasıyla birlikte *hızla canlandı*. Batı'da zayıflayan feodalizm karşısında özekselleşen krallıkların güçlenmesi burjuvaziye bir ulusal pazar açarken, Osmanlılarda güçlenen feodalizm, özekselleşen devletin öteden beri boğduğu iç pazarı daha da daralttı.

Batı'da krallar, kendi erklerini güçlendirmek için Kilise'ye karşı çıkmak zorundaydılar. Papa krallara rakipti. Ümmet anlayışı sürdükçe de, onlara üstün gelecekti. Onun için krallar, ümmet anlayışına, başka bir deyişle, dinsel düşüngenün belli bir siyasal yorumuna karşı çıktılar. Ruhbanla çatışmayı göze alarak, dine yeni bir siyasal yorum getirdiler. Ancak, kendi erklerini çerçeveleyecek ulusal birimleri kurma amacıyla bu yola girerken, uyruklara, dinin sarsılmaz sanılan yorum tekelinin pekâlâ parçalanabileceğini de göstermiş oldular. Dinsel düşüngenün dokunulmazlığı bir kez ortadan kalktıktan sonra, çeşitli dinsel yorumların tartışılması, kısacası düşüngenlerin *göreliliğinin* ortaya serilmesi, ister istemez, *ussal düşünceye* giden yolu açtı.

Osmanlı padişahının ise böyle bir sorunu yoktu. Karşısında, papalık türünden, uğraşması gereken rakip bir erk odağı bulunmuyordu. Dolayısıyla, o odağı altetmek için düşüngenel bir savaşıma girişme gereksinimi söz konusu değildi. Aksine, din sıradüzeninin doruğunda kendisi oturuyordu. Dinin düşüngenel ege-menliğine karşı çıkmak şöyle dursun, kendi erkini sağlam tutmak için bunu savunmak zorundaydı. Sonuçta, Batı burjuvazisine eşsiz bir düşüngenel destek sağlayan Rönesans ile Reform türünden akımlar, Osmanlı Devleti'nde *görülmedi*. Başka bir deyişle, Osmanlı düşüncesinde, dinselilik aşıp *ussallığa ulaşamadı*. Böylece de, yordambilgisinin (teknolojinin) temeli olan *doğa bilimlerinin* de yolu açılmadı.

Özetle, Osmanlılardaki oluşum Batı'dakinin *tam tersi* oldu. Osmanlılarda feodalizm zayıfken, Batı'daki kralların aksine, güçlü Osmanlı padişahının, gelişebilecek olan bir burjuvazinin işbirliğini aramasına gerek yoktu. Ayrıca, kolayca elkoyabileceği birtakım gelirleri, uyruklarının bir bölümünü zengin etmek için bırakmasına da bir neden yoktu. Güçlenen Batı karşısında bu kez kendisi zayıf düşünce, ona kafa tutabilecek güç çoktan hazırды: yüzyıllardır dizginlemeye çalıştığı *feodalizm*. Bu canlanan geleneksel güç ise, burjuvazinin baş düşmanıydı. Batı'da burjuvazi,

feodalizm zayıfladığı ölçüde gelişmişti. Bu durumda, Osmanlılarda, özeksel devlet zayıflayınca şahlanan feodalizm karşısında burjuvazinin gelişmemiş olmasını doğal karşılamak gerekir.

Osmanlıların gerçek talihsizliği, bu feodal şahlanışın, dünyada feodalizmin işlevini bitirdiği bir döneme rastlaması oldu. Roma İmparatorluğu yıkıldıktan sonra Batı'da gelişen feodalizm, kendi çağında birçok olumlu yön taşımıştı. Özellikle yazın, sanat, görgü, aktöre gibi alanlarda "Avrupalılığın" oluşmasında eşsiz bir katkı sağlamıştı. Osmanlılar, bu "soylu" gelenekten yoksun kaldılar. Buna karşılık, Osmanlılarda geliştiği biçimiyle geç feodalizm, *derebeylik* biçimini aldı. Başka bir deyişle, feodalizmin, gelenek ve töre tanımayan, en adi, en asalak, en sömürücü biçimi oldu. Böylesi bir feodalizm, gelişen Batı sömürgeciliği karşısında, toplumu daha da güçsüz ve savunmasız bıraktı. O denli ki, Osmanlı özeksel devleti en sonunda kurtuluş yolunu görüp burjuvalaşmaya girişince, artık Batı burjuvazilerine kafa tutamadı; derebeylikten kurtulayım derken sömürgeciliğin ağına düştü.

2.2. SONUÇLAR

Dünya ticaret yollarının değişmesi ve Batı'nın gitgide güçlenen bir rakip olarak belirmesi, Osmanlı düzeninde onulmaz yaralar açtı. Batı burjuvazisi Afrika'nın güneyinden doğuya, Atlantik'ten ise batıya giden deniz yollarını buluncaya dek, Doğu-Batı ticaret yolları Osmanlı ülkesinden geçiyordu. Bu ticaretin belkemiği olan "İpek Yolu"na egemen olmak, Osmanlıları her bakımdan güçlü kılıyordu. Dünya ticaret yollarını denetlemenin sağladığı siyasal üstünlüğün, sürekli bir gidiş geliş yarattığı düşünce alışverişinden yararlanmanın yanı sıra, bu ticari etkinliğin Osmanlılar için çok önemli bir geçimsel getirisi de vardı.

Dünya ticaretinin Osmanlı kara yolundan ve Akdeniz bölgesinden çıkarak Atlantik bölgesinde yoğunlaşması, Osmanlılara büyük zararlar verdi. Bir kere, dünya ticaretini denetlemenin

siyasal üstünlüğünü yitirdiler. İkincisi, bu ticaretin sağladığı ekin alışverişinden, düşünce kaynaşmasından yoksun kaldılar. Üçüncüsü ve en önemlisi, bu ticaretin neden olduğu yaygın geçimsel etkinlik çöküntüye uğradı. Artık geçmeyen kervanlar için yolları açık tutmak, derbentler, kervansaraylar yapmak, yatakhaneler, aşhaneler, hastahaneler, eczahaneler işletmek, hayvan pazarları kurmak, tefecilik yapmak gereksizleşti. O zamana dek belli zanaatlarda uzmanlaşmış olan yöreler -örneğin, demircilik ve nalbantlıkta ünlü Maraş, dericilik ve ayakkabıcılıkta ünlü Antep, saraçlık ve eyercilikte ünlü Ankara, kumaşçılık ve şalcılıkta ünlü Sivas, halıcılıkta ünlü Uşak, keçecilikte ünlü Konya, vb.- kaçınılmaz bir çöküntüyle karşı karşıya kaldılar. Kısacası, ticareti kendileri yapmasalar bile ticaret yollarında bulunmak Osmanlılar için eşsiz bir nimetti ve Batı'nın gelişmesiyle önce bu nimeti yitirdiler.

Gerçi Osmanlılar, bunun zararlarını hemen görüp karşı önlemler almaya çalıştılar. Osmanlı ticaretini çekici kılmak için, ilk kez 1535'te, Kanuni Sultan Süleyman yabancı tüccarlara "kaptülasyon" denen kimi ayrıcalıklar tanıdı. Ancak bunlar durumu kurtarmadığı gibi, sonunda zararlı bile oldu. Böyle ayrıcalıklarla, ucuz deniz yolu ticaretine karşı rekabet etmeye olanak yoktu. Buna karşılık, bu ayrıcalıklardan yararlanan yabancı tüccarlar, zaman içinde, Osmanlı ülkesini adım adım bir hammadde pazarı durumuna düşürdüler. Özellikle Amerikan değerli madenlerinin yağma edilmesi, 16. yüzyılda Avrupa'da önemli bir enflasyona yol açmıştı. Avrupa'da fiyatların yükselmesi, Osmanlıların buğday, yün, deri, vb. gibi hammaddelerini görece ucuz hale getirdi. Yabancı tüccarların özellikle bu mallara yönelmesi, istemin daralması yüzünden çökmeye yüz tutmuş olan Osmanlı zanaatını, bu kez de hammadde sıkıntısı içine düşürdü ve çöküntüsünü daha da hızlandırdı.

Batı burjuvazisinin gelişmesi, Osmanlı geleneksel düzeninin temel direkleri olan tüm kurumları çöktürdü. Batı'da ateşli silahla-

rın gitgide yaygınlaşması, hafif süvari birliklerinden oluşan sipahi ordularını etkisiz duruma düşürdü. Böyle olunca, miri toprak gelirlerinin yarısını kullanmakta olan tımar düzeni, özeysel devlete gereksiz bir yük gibi görünmeye başladı. 16. yüzyılın sonundan başlayarak, geleneksel toprak mülkiyetine yabancı uygulamalar yaygınlık kazandı. Toprakta daha fazla gelir elde etme çabasına düşen özeysel devlet, öşri toprakları ("öşür", yani ondalık vergi, karşılığı) Müslümanlara, haraci toprakları ("haraç" karşılığı) Hristiyanlara, malikâneleri de (tek defada ödenen bir vergi karşılığı) özel kişilere aktarma yolunu tuttu.

Ne var ki, bu topraklar boş değildi. Buralarda yaşayan köylüler (reaya), tımar düzeni içinde bulundukça özeysel devletin koruyuculuğu altındaydı. Yeni mülkiyet biçimlerinin yaygınlaşması, bu köylüleri yeni beylerinin karşısında güçsüz bıraktı. Reaya hızla toprakkulu ("serf") durumuna düştü. Başka bir deyişle, tımar düzenini geriletmekle, özeysel devlet, eskiden beri en büyük düşmanı olan derebeyliği kendi elleriyle canlandırmış oldu.

Yine 16. yüzyılın sonunda yaygınlaşmaya başlayan ve dış gelirleri azalan özeysel devlete içte yeni gelirler yaratmayı amaçlayan yeni bir yöntem, *iltizam* usulü, Osmanlı düzeninin çöküşünü daha da hızlandırdı. Bu yönetime göre, belli bir yörenin vergi geliri, belli bir süre için, devlet tarafından bir üstenciye (yani bir tür müteahhite, "mültezim"e) peşin para karşılığında satılıyordu. Artık ondan sonra mültezim, peşin olarak verdiği parayı çıkarmak için, gelirini satın aldığı yörenin köylüsünü alabildiğine sömürebiliyordu. Bu yöntem önceleri üç yıllık süreler için denendi. Ne ki devletin para gereksinmesi arttıkça, bu süreler gitgide uzatıldı. Elbette, süre ne denli uzun olursa, mültezimden peşin olarak alınan para o ölçüde kabarık oluyordu. İşte bu yöntem, Osmanlı Devleti'nin can damarını kurutan derebeyleşme sürecini geniş ölçüde kamçıladi. Uzun sürelerle belli yörelere yerleşen ve köylünün "artı-ürününe" elkoyan bu mültezimler, zamanla kendi

hanedanlarını kurarak birer "mütegallibe", birer derebeyi haline geldiler.

Görüldüğü gibi, özeysel devletin zayıflaması ve tımar düzeninin çökmesi, köylüyü her türlü güvenceden yoksun bıraktı. Yerel sömürünün alabildiğine artması, *eşkiyalığın* da yaygınlaşmasına neden oldu. Sonuçta, sömürünün yaygınlaşması can güvenliğini de ortadan kaldırdı. 16. yüzyılın sonundan başlayarak, en ünlüsü *Celali ayaklanmaları* olan, ancak bununla kalmayıp Karayazıcı, Kel Hasan, Canpolat, Kalenderoğlu, Tirnova, Çipoviçi ayaklanmaları gibi daha nice örneği görülen büyük halk ayaklanmaları ortaya çıktı. Geçim olanaklarını yitiren birçok köy delikanlısı (*levantler*), eşkiya çetelerine katılmaktan başka çıkar yol bulamadılar. Düzensizliğin böylesine yaygınlaşması, hem feodal eğilimleri daha da güçlendirdi, hem de Anadolu köylerinin yerleşim düzenini altüst etti. Can kaygısına düşen köylüler, 17. yüzyılın başlarında, tarihimize "büyük kaçkun" adıyla geçen bir sürekli kaçış devimiyle, korunması güç köylerini bıraktılar ve dağlarda, ulaşılması güç yörelerde yeniden yurt tuttular. Böylece, yollardan ve sulardan uzak, us dışı bir yerleşim düzeni doğdu. Bu da, hem tarımsal gelişmeyi, hem de iç pazarın oluşumunu köstekledi; kısacası, tüm ülke için tam bir geçimsel yıkım oldu.

Gitgide aşılmaz bir duvar haline gelen Batı karşısında fetih yollarının daralması, Osmanlılığın başka bir temel direği olan kul düzenini de kökünden sarstı. Kulluğun hassa ordusunu oluşturan kesimi, yeniçeriler, ulufeyle ve ganimetten aldıkları payla geçinirlerdi. Devletin yoksullaşması ve ganimet kapılarının kapanması, yeniçerilerin de geçimini etkiledi. Ulufelerini yetersiz bulan yeniçeriler, sık sık başkaldırır oldular. (Buna "kazan kaldırma" deniyordu.) Çıkar yol bulamayan devlet, yeniçerilerin ticaretle uğraşmalarına ve böylece yan gelirler elde etmelerine göz yummak zorunda kaldı. Hassa ordusunun bu biçimde adım adım yozlaşması, özeysel devletin caneviden vurulması demektir. Bu da, özeğin karşısındaki güçleri yüreklendiren, dolayısıyla da de-

rebeylik düzeninin yaygınlaşmasına yol açan başka bir etmen oldu.

Böylece, 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde, siyasal doruğa tırmanan Batı burjuvazilerinin karşısında, Osmanlı İmparatorluğu, tımar düzeni, kul düzeni çökmüş, askeri gücü temelinden sarsılmış, yaygın bir düzensizliğe batmış, özek erki iyice zayıflamış, can damarlarına yoz, asalak, sömürücü ve kıyıcı bir feodalizm ("derebeylik"- "ayanlık") yerleşmiş, sayrı bir ülke durumuna düştü. (İzleyen yüzyılda, Batılılar, Osmanlı Devleti'ne, "Hasta Adam" adını takacaklardır.)

2.3. SENED-İ İTTİFAK

Osmanlı geleneksel düzeninin çöküşü, 1808 yılında, Sened-i İttifak'ın imzalanmasıyla, en üst düzeyde resmen belgelendi. Bu sonuca varan tarihsel süreç, yukarıda özetlendi. Şimdi ise, böyle bir belgenin imzalanmasına yol açan siyasal gelişmelere kısaca bakılacak.

1789 yılında tahta oturan Üçüncü Selim, devleti kurtarmak için yenileşmekten başka çıkar yol kalmadığını anlamıştı. Yenileşmeye, çöküntünün en belirgin olduğu alandan, askeri alandan başlamak istedi. O tarihte artık tımar orduları ortadan kalkmış, hassa ordusu da bir başıbozuk takımı haline gelmişti. Askeri alanda yenilik demek, artık tamamen yozlaşmış olan yeniçerilik yerine, yeni bir askeri güç yaratmak demekti. Üçüncü Selim, bu amaçla, *Nizam-ı Cedit* adını taşıyan bir güç oluşturmaya girişti. (Bu askeri birliğe "Nizam-ı Cedit", yani "Yeni Düzen" adının verilmesi, yenilik gereğinin, padişah tarafından, kapsamlı bir kavrayışla duyumsandığının göstergesidir.) Üçüncü Selim'in bir başka özelliği de, önemli işler için devlet ileri gelenlerine danışma yöntemini kurumlaştırmaya çalışması oldu. ("Meşveret", yani "müşavere etme"-danışma- yöntemini yerleştirmeye uğraştı.)

Böylece, yalnızca askeri alanda değil, devlet yönetiminde de yeni bir anlayışın başlatıcısı oldu.

Özellikle yeni bir askeri güç kurma girişiminin, İstanbul'da yeniçeriler çevresinde örülmüş bulunan çıkar ağına dokunacağı ortadaydı. Gerçekten de, bu yolda ilerlenmesi, kokuşmuş düzenden pay alanları, artan ölçüde tedirgin etti. Sonunda, 1807 yılında, İstanbul'da, Kabakçı Mustafa adlı bir serserinin yönetiminde padişaha karşı büyük bir ayaklanma oldu. Üçüncü Selim'i kurtarmak için İstanbul'a yürüten Rusçuk (bugün Bulgaristan'dadır) ayanı *Alemdar Mustafa Paşa* saraya ulaşamadan, daha önce tahttan indirilmiş olan padişah öldürüldü. Alemdar Mustafa Paşa, ancak şehzade Mahmut'u kurtarabildi ve onu korumasına alarak Osmanlı tahtına oturttu. Kendisi de sadrazam oldu.

Böylece, Osmanlı tahtına kimin oturacağı, iyi niyetli de olsa, bir derebeyinin kararıyla belirlenmiş oluyordu. Osmanlı temel düzeninin artık tarihe karıştığı, bundan daha çarpıcı bir biçimde kanıtlanamazdı.

Sadrazam olduktan sonra, Alemdar Mustafa Paşa, ülkede birliği sağlama kaygısıyla, ileri gelen ayanları İstanbul'a çağırırdı. Çağrıya yanıt veren derebeyleri İstanbul'a askerleriyle geldiler ve kent dışında konakladılar. Burada yapılan pazarlıklar sonucunda, Osmanlı Padişahı İkinci Mahmut ile imparatorluğun beyleri arasında, *Sened-i İttifak* adı verilen antlaşma yapıldı.

Bu antlaşma ile Osmanlı Tahtı, beylik düzenini ("Memalik-memleketler hanedanlarını") resmen tanıyordu. Bunlara dokunmamayı, alacağı vergileri dahi bunlarla pazarlığa girişerek saptamayı kabul ediyordu. Buna karşılık beyler, padişaha başkaldırmamaya, aralarından biri ayaklanırsa birleşip onu yola getirmeye, İstanbul'da bir ayaklanma olursa padişahın yardımına koşmaya söz veriyorlardı. Devlet yönetimine çekidüzen vermek amacıyla antlaşmaya konan kimi hükümlere göre de, yönetimden

sadrazam sorumlu olacak, resmi görevleri olmayan saray ileri gelenleri, devlet işlerine keyiflerince karışamayacaklardı.

Bu antlaşma ile tarihte *ilk kez*, Osmanlı padişahının yetkileri resmen kısıtlanıyordu. Bu bakımdan Sened-i İttifak, hükümdarın erkine sınır getiren bir girişim olarak, Osmanlı tarihinin ilk anayasal belgesi sayılabilir. Ne var ki, Batı'dakinin aksine, bu sınırlamadan yararlananlar burjuvazi ile halk değil, bunların baş düşmanı olan yoz bir derebeylikti. Bu bakımdan, Sened-i İttifak'ı, gerçekte yükselen burjuvazinin siyasal dışavurumu olan anayasacılık akımının bir parçası saymak, bana doğru görünmüyor.

Gençliğine ve durumunun umutsuzluğuna karşın, İkinci Mahmut Sened-i İttifak'ı kabul etmemek için direnmiş, ancak sonunda, başından tehlikeyi savdıktan sonra icabına bakılabileceği öğüdünde bulunan Eğriboyun Ömer Ağa'nın sözüne uyarak, antlaşmayı istemeden kabul etmiştir. Ancak bu girişime öylesine hınç duymuştur ki, ilk fırsatını bulduğunda, senedi kaleme almış olan Beylikçi İzzet Bey'i Üsküdar'da astırmış, tahtını borçlu olduğu Alemdar Mustafa Paşa'yı da, kısa süre sonra patlak veren bir İstanbul ayaklanması sırasında yazgısıyla başbaşa bırakarak ölümüne seyirci kalmıştır.

İkinci Mahmut'un bu kişisel tutumu bir yana, gerçek şudur ki, Sened-i İttifak'ın uygulanması, tarihsel gidişe tümüyle *ters düşerdi*. Osmanlı hükümetinin içine yuvarlandığı büyük çöküntüyü kurumlaştırmaya yönelik bu antlaşma uygulansaydı, devletin ölüm fermanı büyük olasılıkla bir yüzyıl önce yazılırdı. O sırada devleti kurtarmanın tek yolu, derebeylik dağınıklığına kesinlikle karşı çıkmak, alabildiğine zayıflamış olan özek yetkesini yeniden kurmaktı. Osmanlı Padişahı İkinci Mahmut'u bekleyen temel görev işte buydu.

3. YENİLEŞME VE YIKILIŞ

19. yüzyılın başına gelindiğinde, en aşağı üç yüzyıldan beri güçlü bir devlet desteğinden yararlanan gelişmiş Batı burjuvazileri, kendi ülkelerinde siyasal egemenliği doğrudan doğruya ellerine geçirmişler, 18. yüzyılın sonunda gerçekleşen *sanayi devriminden* aldıkları yepyeni hızla, bu kez tüm dünyayı *sömürgeleştirme* çabalarına girişecek denli palazlanmışlardı. Buna karşılık Osmanlı Devleti, geleneksel düzenin çürümesiyle başlayan gerilemenin son basamağına dek yuvarlanmıştı.

İşte bu büyük düşüşün yarattığı bilinç, 19. yüzyılın başında, Osmanlı üst yönetimini, artık geçmişi canlandırma umudu kalmadığına, kurtuluşun ileri düzenlere (yani Batı'ya) uyum göstermekte olduğuna inandırdı. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nda, çok önemli bir dizi yenileşme (*Batılılaşma*) devimi başladı.

Ne var ki, bunların başarılı olması demek, Batı'nın karşısına güçlü bir rakibin çıkması demekti. Batı buna izin veremezdi. Onun içindir ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşma yönündeki her önemli atılımına, Batı burjuvazisi, imparatorluğu biraz daha sömürgeleştirerek karşılık verdi.

Aşağıda, bu yenileşme-sömürgeleşme sürecinin belli başlı basamakları olan İkinci Mahmut, Tanzimat, I. Meşrutiyet ve II. Meşrutiyet dönemleri ele alınacak. Böylece, en genel çizgileriyle de olsa, Osmanlı düzeni yıkılışına dek izlenmiş olacak.

3.1. II. MAHMUT

Özeksels devleti güçlendirmek için İkinci Mahmut'un (1808-1839) ilk önemli girişimi, 1826 yılında, bir zamanlar hükümdar ordusu olarak kurulan, ancak genel çöküntü içinde hükümdarlığın baş belası haline gelen *yeniçerileri ortadan kaldırmak* oldu. Bu olay öylesine gerekliydi ki, tarihimize "Vaka-i Hayriye" (Hayırlı Olay) diye geçti. Üçüncü Selim, yeniçeriliği kaldırmadan Nizam-ı Cedit'i kurmaya çalışmıştı. Alemdar Mustafa Paşa, yine yeniçerilere dokunmadan, Sekban-ı Cedit adında yeni bir askeri birlik yaratmaya kalkışmıştı. İkisi de başarısız oldu. İkinci Mahmut ise, işe yeniçerileri ortadan kaldırmakla başladığı için, Asakir-i Mansure-i Muhammediye adıyla çağcıl bir ordu kurmaya girişebildi. Böylece, hem çağın gereklerine uygun bir ordu kurulması olanaklı hale geldi, hem de daha önemlisi, Batılılaşma sürecinin önündeki en büyük engel kalktı.

İkinci Mahmut, artık gününü doldurmuş olan *kul düzenini* askeri kanattan arıtmakla yetinmedi. Bu düzeni *bütünüyle ortadan kaldırarak*, özeksels devleti, çağcıl temeller üzerinde, yeniden yapılandırmaya girişti. Sadrazamlığın yerine başvekkâleti getirdi. Çağdaş "hükümet" anlayışına uygun olarak, bakanlıklar düzenini kurdu. Özeksels devletin gerektirdiği genörgütü (bürokrasiyi) yaratmak için önemli adımlar attı. Memurları belli bir sıradüze-

nine bağladı. Bunlara (ve askerlere), kavuk, sarık, şalvar yerine, fes ve pantolon giydirdi. O zamana dek yöresel vergilerle geçi-
nen valileri maaşa bağladı. Mahalle ve köy muhtarlıklarını kurdu.
Yeni düzenin gerektirdiği yasaları hazırlamak, sivil görevlileri
yargılamak, yönetim ile uyruklar arasındaki anlaşmazlıkları
çözmek üzere, *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye* adında bir meclis
yarattı. (Yönetilenleri temsil etme niteliği taşımadığı için bir
"parlamento" olmayan bu meclis, yine de, devlet sorunlarını ol-
dukça kalabalık bir kurul içinde düzenli olarak tartışma geleneği-
ni başlattığından, ileride kurulacak olan parlamentoya giden yol-
da bir ilk adım sayılabilir.) Bunun yanı sıra, başbakanlığa ve
askeri işlere yardımcı olmak üzere, "Dar-ı Şura-yı Bab-ı Ali" ile
"Dar-ı Şura-yı Askeri" ("dar", ev; "şura", kurul; "Bab-ı Ali" ise,
Yüce Kapı, yani Başbakanlık, demektir) adlarıyla önemli danış-
ma kurulları kurdu. (Görüldüğü gibi, Üçüncü Selim'in başlatma-
ya çalıştığı "meşveret" yöntemi, gerçekte İkinci Mahmut'un elin-
de kurumlaştı.)

İkinci Mahmut, ayrıca, uyruklara temel güvenceleri sağlamak,
vergi ile askerlik işlerini düzenlemek için bir dizi önlem aldı.
Angaryayı ve zoralmı yasakladı. Vergiyi ussal bir tabana oturma-
bilmek için, ülkede ilk *mülk sayımını* yaptırdı. (Osmanlıların 14.
yüzyılın sonunda başlattıkları arazi "tahrir defterleri" tutma yön-
temi, 18. yüzyılın sonuna doğru artık tümüyle bırakılmıştı.) Aynı
biçimde, askerliği ussal bir temele oturtabilmek için, ülkede ilk
erkek nüfus sayımını yaptırdı. (1831'de yapılan bu sayımda, ka-
baca, Anadolu'da iki milyon yüz bin Müslüman, dört yüz bin
gayrimüslim; Rumeli'de sekiz yüz bin gayrimüslim, beş yüz bin
Müslüman erkek nüfus çıktı.)

İkinci Mahmut, Batılı bir yaşam için zorunlu olan iç ve dış i-
letişimi geliştirmek, tüzel yapıyı yenileştirmek, eğitim ve ekin
düzeyini yükseltmek için de çok önemli adımlar attı. İmparator-
luğun Batı ülkelerindeki elçiliklerine yerleşik bir nitelik kazandı-
rıldı. 1833'te, Hariciye'ye (Dışişleri Bakanlığı'na) bağlı olarak

Tercüme Odası kuruldu. (Bunun önemini anlamak için, örneğin Namık Kemal'in burada yetiştiğini anımsamak yeter.) Dış ülkelere yolculuk etmek isteyenler için *pasaport* yöntemi kondu. Paris'e ve Londra'ya öğrenci gönderildi. Düzenli iletişimi gerçekleştirmek üzere, *posta* kuruldu. İstanbul'da *ilköğretim* yaygınlaştırıldı. Yeni genörgüte memur yetiştirmek üzere, ilkokul düzeyinde Mekteb-i Maarif-i Adli kuruldu. ("Adli", ikinci Mahmut'un "mahlas"ı, yani takma adıdır.) İleride ülkenin en gözde aydınlarını yetiştirecek olan, en önemli yüksek okullar bu dönemde doğdu: *Tıbbiye* 1826'da, *Harbiye* 1834'te kuruldu. (Yüzyılın sonunda, Mustafa Kemal ile arkadaşları, işte bu okullarda yetişecektir.) 1831 yılında, İkinci Mahmut'un girişimiyle, *ilk Türkçe gazete* yayınlandı: "Takvim-i Vekayi". (Adı "Olaylar Takvimi" anlamına gelen bu gazete, devlet girişimiyle ortaya çıkan bir tür resmi gazete idi.) İstanbul'da ilk *tiyatro*, yine bu dönemde kuruldu.

İkinci Mahmut'un yürüttüğü bu atılımcı siyasetin (buna bir "aydın despotizm" de denebilir), içerde ve dışarda, birçok düşmanı vardı. İçerdeki düşmanları, derebeyleri, ilmiye ve bezirgân sermayeydi. Dışardakiler ise, başta İngiltere ile Rusya olmak üzere, hasta imparatorluğun kendileri için en iyi koşullarda ölmesini sağlamak üzere birbirleriyle didişen büyük devletlerdi ("Düvel-i Muazzama").

Derebeylerin, özeksel devleti güçlendirmek için çırpınan İkinci Mahmut'a düşman olmaları doğaldı. Bunların içinde en güçlüsü, (çağcılaşmayı Osmanlılardan önce başlatan) Mısır Valisi *Kavalalı Mehmet Ali Paşa* idi. Oğlu İbrahim Paşa yönetimindeki ayaklanmacı güçler, 1833 yılında Kütahya'ya dek gelmiş, İstanbul'u bile tehdit etmiştir. O denli ki, çaresizlik içinde kalan padişah, Ruslardan yardım istemiş, aynı yıl içinde, Ruslara önemli yararlar sağlayan Hünkâr İskelesi Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır. Kavalalı ayaklanması, ancak imparatorluğun Rus etkisine girmesinden korkan İngilizlerin Mısır'a baskısıyla söndürülebilmiştir.

İlmiyenin de yenilikçi padişaha düşman olması doğaldı. Özel-likle eğitim ile ekin alanlarında attığı adımlarla İkinci Mahmut, geleneksel olarak ilmiyenin denetimindeki bir alanı, çağcıl düşüncelerin etkisine açıyordu. Ulemanın bunu kabul etmesi çok güçtü. İkinci Mahmut'a öylesine içerlemişlerdi ki, kendisine "Gâvur Padişah" adını takmışlardı. Yenilik deviminden önce önlem olarak yeniçeriler ortadan kaldırılmamış olsaydı, bunları ayaklandırıp padişahı devirmeleri işten bile değildi.

İçerde, *bezirgân sermaye* de İkinci Mahmut'tan rahatsızdı. Tefecilikle geçinen bu kesim, derebeylik düzeninin sürmesinden yanaydı. Öte yandan, özeksel devletin güçlenmesi, yabancı ülkelerle ilişkilerin düzenli bir elçilik dizgesiyle yürütülmesi, aracılık ve komisyonculukla geçinen bu insanların çıkarlarıyla doğrudan doğruya çatışıyordu.

Ne var ki, İkinci Mahmut'un en amansız düşmanları *yabancılar*-dı. Sömürgeleştirmeye kararlı oldukları Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlü bir padişahın elinde toparlanması olasılığına karşı her önlemi almaya hazırdılar. İkinci Mahmut döneminde, devletin başına durmadan dış dertler açıldı. 1821-1829 arasındaki Yunan bağımsızlık kalkışması, yabancılarca alabildiğine desteklendi. 1827'de, İngiliz, Fransız ve Rus donanmaları birleşerek Navarin'de, Osmanlı donanmasını batırdılar. 1829'da, Ruslar Edirne'yi işgal ettiler. Yunan bağımsızlığının ertesi yılında, 1830'da, Fransızlar Cezayir'e el koydular. (Bu dertler yetmiyormuş gibi, bu arada gelişen ve yukarıda değinilen Kavalalı ayaklanması, nerdeyse devletin yıkılmasına neden olmuş ve yabancıların imparatorluğa karışmaları için engin olanaklar yaratmıştı.)

İkinci Mahmut, işte bu çaresizlik içinde, imparatorluğu en güçlü sömürgeci ülke olan İngiltere'ye geçimsel açıdan *teslim eden* 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması'nı (*Balta Limanı Antlaşması*) kabul etmek zorunda kaldı. Bir kere, bu antlaşmayla, *kapitülasyonlar*, bir kez daha ve kesin bir biçimde onaylandı. (Kanuni zamanında başlayan kapitülasyonlar, 1740'ta, Birinci

Mahmut zamanında, her padişahça yenilenme koşulu kaldırılarak süreklileştirilmiş, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'yla da geçerlilikleri yeniden onaylanmıştı. Türkiye bunlardan, ancak Lozan'da kurtulabilecektir.) Devletin elindeki tüm işletme ve ticaret tekellerinin kaldırılması kabul edildi. ("Yed-i vahit" yöntemine göre, belli ürünler için devlet tek alıcı durumundaydı.) Yabancılarla, ülkenin her yerinde ticaret serbestisi tanındı. Mal almada ve taşımada, yabancı araçlardan izin belgesi istenemeyeceği öngörüldü. ("Ruhsat" dizgesi kalktı.) En ayrıcalıklı yerli tüccara tanınan haklar yabancılara da tanındı. Her türlü harç dahil, dışsatım vergisi % 12, dışalım vergisi ise % 5 ile sınırlandırıldı. (Oysa İngiltere'nin kendisi, yüksek bir dışalım vergisi ile iç pazarını uzun süre korumuş olan bir ülkeydi. Türkiye, bu biçimde yitirdiği *gümrük bağımsızlığını*, ancak 1929'da, yani Lozan'ın koyduğu beş yıllık sürenin bitiminde yeniden elde edebildi.) Kısacası, Balta Limanı Antlaşması ile, daha önce uygulamada başlamış olan sömürgeleşme süreci resmi bir nitelik kazanarak engellenemez bir duruma geldi. (1838-1846 arasında, Avrupa ülkeleriyle, bu antlaşmaya benzer daha on dolayında antlaşma imzalandı.)

Görüldüğü gibi, en güçlü Osmanlı padişahları arasında yer alan İkinci Mahmut'un yarattığı *Batılılaşma* devimi, kaçınılmaz bir biçimde, imparatorluğu Batı'nın bir *sömürgesi* durumuna getiren süreçle iç içe gelişti. Öte yandan, karşılaşılan çok güçlü karşı koyuşlar nedeniyle, Batılılaşma girişimleri hep yarım yamalak yürütülebildi. Köktenci bir atılımla "eski" yıkılacağı yerde, "yeni"nin ona *eklenmesiyle* yetinildi. Böylece sonuçta, bugün hâlâ süren ve çağcılıkla tutuculuk arasında bitmez tükenmez çekişmelere yol açan *ekin ikileşmesi* yaratıldı. Üstelik imparatorluğun yıkılması da önlenemedi. Ancak şurası tartışılmaz bir gerçektir ki, 19. yüzyılın başında İkinci Mahmut'un giriştiği bu çağcıllaşma çabaları olmasaydı, bir yüzyıl sonra bugünkü Türkiye Devleti'ni kuracak olan süreç de *başlayamazdı*.

3.2. TANZİMAT

İkinci Mahmut'un başlattığı Batılılaşma devimi, onu izleyen iki padişah (Abdülmecit: 1839-1861 ile Abdülaziz: 1861-1876) zamanında da sürdürülmüştür. 1839 yılında İkinci Mahmut'un ölümü üzerine yerini alan Abdülmecit, gördüğü çağcıl eğitimin etkisiyle, yenileşme akımını sürdürmeye kararlıydı. Hariciye Nazırı (Dışişleri Bakanı) Mustafa Reşit Paşa'nın önayak olmasıyla bu yolda attığı en önemli adım, tarihimizde *Tanzimat* (düzenleme) dönemini açan 3 Kasım 1839 günlü *Gülhane Hattı Hümayunu'nun* ilanı oldu. Gülhane'de, devlet ileri gelenlerinin ve yabancı elçilerin önünde okunan bu ferman, Osmanlı tarihinin gerçek anlamda *ilk anayasal belgesidir*.

Tanzimat Fermanı, bir tanıyla başlar: Devletin yüz elli yıldır gerilemesinin nedeni, şeriata uyulmamasıdır. (Görüldüğü gibi, kötü günler, 1683 yılında ikinci Viyana kuşatmasının yol açtığı bozgundan başlatılıyor.) Ancak, belgenin başında bulunan bu tanı, egemen düşüngüye verilen kaçınılmaz bir ödün gibi görünüyor. Çünkü, fermanın öngördüğü çare, şeriata dönüş değil, toparlanmayı sağlayacak yeni yasaların yapılması. Bu yasalarla, din ayrımı yapılmadan, tüm uyruklara can, ırz, namus ve mal dokunulmazlığı sağlanacak. Ölüm cezalarına, ancak bir yargılama sonucunda karar verilebilecek. Zoralım yöntemi yürürlükten kaldırılacak. (İkinci Mahmut da aynı sözü vermişti.) Uyrukların (en fazla yakınma konusu olan) askerlik ve vergi yükümlülükleri, adalet ilkelerine uygun olarak yeniden düzenlenecek. Genel nefret konusu olan iltizam yöntemi kaldırılacak. Bütün bu yeni düzenlemelerin gerektirdiği yasalar ise, (İkinci Mahmut'un eseri olan) Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye tarafından hazırlanacaktır.

Özetlenen bu hükümlerden de açıkça görülebileceği gibi, *Gülhane Hattı Hümayunu*, tam bir anayasacılık devimi olmuştur. Bu belgeyle, (artık yalnızca bir avuç derebeyinin ayrıcalıkları değil) tüm uyrukların temel hakları tanınmıştır. Bu hakları düzenleyen yasalara, padişahın da uyacağı açıkça belirtilmiştir.

Ancak, anayasacılık yönünden, bu belgenin *bir büyük eksikliği* vardır; o da, buna uyulmaması halinde uygulanacak *yaptırımın bulunmamasıdır*. Ferman yalnızca: "Hilafına hareket edenler, Allah-ı Teâlâ Hazretlerinin lanetine mazhar olsunlar ve ilelebet felah bulmasınlar," demektedir. Başka bir deyişle, yaptırım Tanrı'nın adaletine bırakılmıştır.

Gülhane Hattı Hümayunu, (1870'li yılların sonlarına dek) ne-redeyse kırk yıl süren Tanzimat döneminin tek fermanı olmamıştır. 1845, 1856, 1861'de yeni yeni fermanlar çıkarılmıştır. Özellikle 1856 ("Islahat", yani düzeltim) fermanı, imparatorluk içindeki Hristiyan azınlıklara çok önemli güvenceler getirmiştir. Öte yandan, bu dönemde, İkinci Mahmut'un yenileşme çabası hızla sürdürülmüştür. Çağcıl bir *genörgütün* (bürokrasinin) yaratılması yönünde önemli adımlar atılmış, askeri yönetimden *mülki yönetim* temeline geçilmiş, *yerel yönetimler* kurulmuş, *ilk bütçe* yapılmış, yönetim, tüze ve ekin alanlarında, aşağıda tarih sırasına uyularak yalnızca birkaç örneği verilen önemli atılımlar başarmıştır.

1839'da rüştiye okulları (ortaokullar) derse başladı. 1840'ta, *tüze* alanında Batılılaşmanın *ilk adımı* olarak, şeriata değil de, Batı anlayışına dayanan bir Ceza Kanunnamesi yapıldı. 1843'te sürekli askerlik kaldırılıp süreli askerlik yöntemine geçildi. 1844'te, Karaköy-Eminönü köprüsü yapıldı. 1845'te, polis örgütü kuruldu. 1850'de, Darülmaarif (ilk kız lisesi) açıldı. 1853'te, yönelinen yeni uygarlığın simgesi olan Dolmabahçe Sarayı yaptırıldı. 1855'te İstanbul-Edirne-Şumnu (bugün Bulgaristan'dadır) arasında, ilk telgraf hattı kuruldu. 1857'de, zenci köle ticareti yasaklandı. (İstanbul köle pazarı 1846'da kapatılmıştı.) 1858'de, artık keşmekeş durumuna gelmiş olan *toprak mülkiyetini* yeniden düzenlemek için Arazi Kanunnamesi çıkarıldı. (Bu yasada da, şariat ilkeleri dışına çıkıldı.) 1859'da, üst derece kamu görevlisi yetiştirmek üzere *Mülkiye* (bugünkü Siyasal

Bilgiler Fakültesi) kuruldu. 1860'ta *ilk özel gazete*, Şinasi'nin öncülük ettiği *Tercüman-ı Ahval* çıktı.

Ne var ki, Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılda başlayan yenileşme akımının kurtulunmaz ortağı olan *sömürgeleşme* süreci de bu dönemde hızla ilerlemiştir. Bir kere, Tanzimat döneminde çıkarılan fermanlar, bir bakıma, yerli Hristiyan azınlıkları koruma savında olan yabancı devletlere ödün niteliğindedir. Gülhane Hattı Hümayunu'nun, yani *Osmanlı* uyruklarının haklarını düzenleyen bir belgenin, dışişleri bakanı tarafından yabancı elçilerin önünde okunmuş olması yeterince anlamlıdır. 1856 Fermanı'nın *ödün* niteliği ise, daha da açıktır. Bu ferman, Abdülmecit'e, Kırım Savaşı'nı kapayan Paris Antlaşması'nda, Osmanlı Devleti'nin Avrupalı devletler dizgesine kabulünün önkoşulu olarak *dayatılmıştır*.

Daha kötüsü, Abdülmecit zamanında *dış borçlanmanın* başlamış olmasıdır. Rusların Eflak ile Boğdan'ı işgal etmeleri üzerine, Batılıların yüreklendirdiği Osmanlı Devleti 1853'te Rusya'ya savaş ilan etmiş, böylece de *Kırım Savaşı* başlamıştı. Bu savaşta, İngiltere ile Fransa, Osmanlıların bağlaştığı idi. İşte bu savaşın yüklediği ağır giderleri karşılayabilmek içindir ki, Osmanlı Devleti, 24 Ağustos 1854'te, *ilk kez* dışarıya borçlanmıştı. Böylece Osmanlılar, 1838 ticaret antlaşmasından sonra, devleti Batı'nın yarı-sömürgesi durumuna getirecek deli döngüye kendilerini iyice kaptırmışlardır.

Bu dış borçlar nedeniyle, Osmanlı İmparatorluğu, yirmi yılı çok az aşan kısacık bir süre içinde, Batı karşısında bağımsızlığını geniş ölçüde yitirecektir. Borçlanmanın nasıl bir *dolap* olduğunu anlayabilmek için, ilk borca bakmak yeter. Bu borç İngilizlerden alınmıştır. İhraç fiyatı % 80 (yani görünen borç 100, alınan 80), faizi ise % 6'dır. Ancak, aracılardan komisyoncuların, bankaların payları düşüldükten sonra, devletin eline gerçekte yalnızca bir buçuk milyon lira (yani borcun yalnızca yarısı kadar para) geçmiştir. Ödeme güvencesi olarak da, Osmanlıların en zengin eya-

leti olan Mısır'ın cizye vergisi gösterilmiştir. Başka bir deyişle borçlanma, devletin geçimsel ve siyasal bağımsızlığını gitgide ortadan kaldırmakla kalmamış, *parçalanmasının* da bir nedeni olmuştur. Bu yeni yıkım sürecinin, Batı ile "bağlaşıklık" ilişkileri içinde bulunduğumuz bir sırada başlamış olması ayrıca dikkat çekicidir.

Abdülmecit'in ölümü üzerine, 1861 yılında, Tanzimat döneminin ikinci padişahı olan Abdülaziz tahta oturmuştur. İkinci Mahmut zamanında başlayan çift süreç, bu padişahın saltanatında da sürmüştür. 1862'de, devletin hesaplarını denetlemek üzere Divan-ı Muhasebat (bugünkü Sayıştay) kurulmuştur. 1863'te, İstanbul Üniversitesi'nin ilk biçimi olan Darülfünun'da, "konferans" biçiminde de olsa, ilk derslere başlanmıştır. (Üniversitenin resmi açılışı 1870 yılında yapılmıştır.) 1864'te, yeni bir yönetim düzenlemesine gidilmiş, ülke, bugün de uygulanmakta olan il temeline göre bölünmüştür. (O sırada, imparatorlukta, yirmi yedi "vilayet", yani il kurulmuştur.) 1865'te, et ile ekmek dışında, "narh" (yani fiyatların devletçe saptanması) uygulaması kaldırılmıştır. Aynı yılda, *ilk basın yasası* çıkarılmıştır. (Amaç, 1860'tan itibaren çıkarılmaya başlanan özel gazetelere yasal olarak *sansür* uygulayabilmektir.) 1867'de, Abdülaziz, üç ay süren ve Paris-Londra-Viyana-Budapeşte yolunu izleyen bir Avrupa yolculuğuna çıkmıştır. (Bu, bir Osmanlı padişahının, fetih amacı dışında Avrupa'da yaptığı *ilk gezidir*. Kolayca kestirilebileceği gibi, eşsiz bir ilgi uyandırmıştır.) 1868'de, ülkenin çok önemli bir başka aydın fidanlığı olan *Galatasaray Sultanisi* kurulmuştur.

Aynı 1868 yılında, (bugünkü Yargıtay'ın atası olan) *Temyiz Mahkemesi* ile (yine bugünkü Danıştay'ın atası olan) *Büyük Şura-yı Devlet* kurulmuştur. (Şura-yı Devlet'in ilk başkanı Mithat Paşa'dır). Bir küçük parlamento gibi düşünülen Şura-yı Devlet'e, yasaları hazırlamak, yönetim ile uyruklar arasındaki anlaşmazlıkları yargı yolu ile çözmek, yargı yerleri arasındaki uyuşmazlıkları karara bağlamak, memurları yargılamak, il meclislerinin

yapmak istedikleri düzeltimler konusunda il temsilcileriyle birlikte karar vermek gibi, çok önemli görevler yüklenmiştir.

İzleyen 1869 yılında, *Osmanlı Tabiiyet Kanunu* çıkarılmıştır. 1860'larda ilk ürünlerini vermeye başlayan *demiryolu* yapımı, kararlı bir biçimde sürdürülmüştür. 1873'te, İstanbul-İzmit hattı açılmış, İstanbul'un içinde ise, Tramvay ve Tünel İşletmesi kurulmuştur. 1874 yılında, İstanbul-Edirne-Karaağaç hattı çalışmaya başlamıştır.

Kısacası, yenileşme akımı Abdülaziz zamanında da sürdürülmüştür. Çağcıl bir devlet yapısının kurulmasıyla birlikte, ülkeye *tüze devleti* anlayışı da girmeye başlamıştır. Öte yandan, İkinci Mahmut'un yarattığı eğitim ve ekin atılımı içinde yetişenler, bu dönemde Osmanlılarda çağcıl anlamda ilk düşünce kaynaşmasının doğmasına yol açmışlardır. 1860'ta çıkmaya başlayan özel gazeteler çevresinde, imparatorluk yaşamında ilk kez *kamuoyu* denen olgu belirmiştir. 1865 yılında, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Süavi gibi ünlü düşünürlerin öncülüğünde, ereği "meşrutiyet" olan Genç Osmanlılar Cemiyeti kurulmuştur. Bu gizli dernek ortaya çıkınca, öncüleri Avrupa'ya kaçmışlar, düşüncelerini oradan yayma yoluna gitmişlerdir. (Liberalleşmenin hızından ürküye kapılan Abdülaziz ise, özellikle saltanatının son yıllarında, baskıcı bir yönetim kurmayı denemiştir.)

Yenileşmenin öteki yüzü olan sömürgeleşme, bu dönemde de etkilerini artırarak sürdürmüştür. Abdülaziz'in savurganlığı, bu gidişi iyice körüklemiştir. Bu padişah zamanında, devletin borçları on kat artmıştır. Abdülaziz'in saray ve köşk giderleri, devlet gelirlerinin beşte birini yutacak bir ölçüsüzlüğe ulaşmıştır. O denli ki, dış borçlanmanın başlamasından tam yirmi bir yıl sonra, 10 Ekim 1875'te, Osmanlı Hükümeti "tatil-i tediyat" (ödemeleri durdurma) kararı almak zorunda kalmıştır. Başka bir deyişle, borçlarını ödeyemez duruma düşen devlet iflas etmiştir. Öte yandan, bu zamanda, sömürgeleşmenin en acı göstergelerinden biri olarak, "Fransızca" Ali Paşa, "İngilizce" Fuat Paşa, "Rusçu"

Mahmut Nedim Paşa gibi, şu ya da bu yabancı devlete yakınlığıyla bilinen devlet adamları türemiştir.

3.3. I. MEŞRUTİYET

1876 yılına gelindiğinde, meşrutiyet düşüncesi kamuoyunda açıkça tartışılacak denli olgunlaşmıştı. Tutucu *Basiret* ile ilerici *Vakit* gazeteleri, sorunu bir atışma konusu haline getirmişlerdi. Bu ortam içinde, Mayıs 1876'da medreselilerin ayaklanması Abdülaziz'in sonunu getirdi. Sert yöntemleriyle tanınmış Mahmut Nedim Paşa'nın gözden çıkarılması durumu kurtarmadı ve padişah, veliaht V. Murat lehine tahttan indirildi. (Abdülaziz, üzüntüsüne yenilerek birkaç gün sonra canına kıydı.) Ne var ki, yeni padişahın us dengesi bozuktuktu. Bu durumdan yararlanan *Abdülhamit*, meşrutiyet sözü verdiği Mithat Paşa'nın ve siyasetlerine yakınlık göstereceğini bildirdiği İngilizlerin desteğini kazanarak Ağustos 1876'da padişah oldu.

Böylece tahta oturan İkinci Abdülhamit, başlangıçta sözünü tuttu. Gerçekten de, on altısı memur, onu ulema, ikisi de asker olan yirmi sekiz kişiden oluşan bir komisyon ("Cemiyet-i Mahsusa") kurarak bunlara bir anayasa hazırlattı. Anayasa hazırlıklarına padişah da etkin bir biçimde katılıyor ve istediği değişiklikleri yaptırıyordu. (Örneğin, padişaha karşıtlarını sürgün etme yetkisi veren ünlü 113. madde hükmü, Abdülhamit'le yapılan bu pazarlıklar sonucunda kabul edilmiştir.) Bu biçimde hazırlanan ilk Osmanlı anayasası, *Kanun-u Esasi*, 23 Aralık 1876'da, top atışlarıyla ilan edildi. Bu anayasanın kabul edilmesiyle, Osmanlı Devleti'nde *Birinci Meşrutiyet* dönemi açılmış oldu. (Örneğin o sırada Düvel-i Muazzama'dan biri olan Rusya'da bile saltık monarşinin sürdüğü anımsanırsa, Osmanlıların attığı bu adımın değeri daha kolay anlaşılabilir.)

İlk Osmanlı anayasasının temel özelliği, *padişahlık orununu*, ülkenin en yüce ve *en yetkili* kurumu olarak kabul etmesidir.

Padişah kutsaldır ve sorumsuzdur. Taht, Osmanlı ailesinin en yaşlı erkek üyesine aittir. Devletin dini İslam'dır. Padişah, aynı zamanda *halifedir*. *Yürütmenin* gerçek başı odur. Bakanları atama ve görevden alma ("azletme") yetkisi yalnız onundur. Hükümet, yasama örgenine karşı siyaseten sorumlu değildir. Bakanların cezai sorumluluğunun işleyebilmesi için padişahın onayı zorunludur.

Kanun-u Esasi, böylesine güçlü bir yürütme karşısında, oldukça zayıf bir *parlamento* kurmuştur. (Ancak, yine de, o tarihte bir parlamentonun kurulmuş olması bile başlı başına bir olaydır.) İki dalı olan bu parlamentonun bir dalı, bütünüyle padişahın istencine göre oluşmaktadır: *Heyet-i Ayan* üyeleri, padişahça seçilip yaşam boyu görevde kalmak üzere atanmaktadır. Öteki meclis olan *Heyet-i Mebusan* ise, anayasaya göre, dört yılda bir yapılan genel seçimle belirlenmekte, bu seçimde elli bin erkek nüfusa bir temsilci düşmektedir. *Meclis-i Umumi*'nin (parlamentonun) iki dalı, aynı zamanda ancak ayrı ayrı toplanmaktadır. Toplantı yılı, Kasım başında "irade-i seniye" (padişah buyruğu) ile açılmakta ve Mart başına dek sürmektedir.

Kuruluşu ve toplantıları bakımından bu kadar bağımlı olan bu *parlamento*, çalışmalarında da serbest değildir. Heyet-i Ayan'ın başkanını, doğrudan doğruya padişah seçer. Heyet-i Mebusan'ın başkanı ise, bu meclisin göstereceği üç aday arasından yine padişahça seçilir. Parlamentonun hükümeti düşürme yetkisi yoktur. Hükümetle Heyet-i Mebusan arasında anlaşmazlık çıktığı takdirde, (en geç altı ay içinde yenisini toplamak koşuluyla) padişah Heyet-i Mebusan'ı dağıtabilmektedir.

Yasama yetkisi bakımından, parlamentonun iki kanadı eşit durumdadır. Atama ile gelen kanadın üye sayısının Heyet-i Mebusan'ın üye sayısının üçte birini aşamaması, Heyet-i Ayan'ı daha güçsüz kılmaz. Çünkü, yukarıda belirtildiği gibi, iki meclis ayrı ayrı toplanır. Kaldı ki, yasama alanındaki bu yetki eşitliği, gerçekte bir *yetkisizlik* eşitliğidir. Anayasaya göre, hükümet di-

şında, Meclis-i Umumi üyelerinin de yasa önerme yetkileri vardır. Ancak, bu yetki, anlamsızlaştırılacak ölçüde sınırlı tutulmuştur. Bir kere, parlamento üyeleri, her konuda yasa önerememektedirler. İkincisi, böyle bir önerinin yapılabilmesi için padişahın izni gerekmektedir. Üçüncüsü, izin çıktıktan sonra bile, görüşmelere konu olacak metnin Şura-yı Devlet tarafından hazırlanmış olması zorunludur. Dördüncüsü, bütün bu koşullardan geçerek iki meclis tarafından kabul edilen bir metnin yürürlüğe girebilmesi için, yine padişahın onayı gerekmektedir. Başka bir deyişle, padişah, önceden izin verdiği bir öneri yasalaştıktan sonra, onu saltık olarak "veto" etme, yani yürürlüğe sokmama yetkisine sahiptir.

Kanun-u Esasi'nin *yargı* alanında getirdiği düzenlemeler, ikinci Mahmut zamanında başlayan ve İslami düşüncü ile Batı düşüncüsünü karşı karşıya getiren etkin ikileşmesinin açık izini taşımaktadır. Aile, kalıt gibi geleneksel alanlardaki anlaşmazlıklar için *Şeriye* mahkemelerinin, ceza tüzesi gibi yeni yasaların düzenlediği alanlardaki davalar için ise *Nizamiye* mahkemelerinin görevli olacağı öngörülmüştür. Anayasa ayrıca, 10'u Ayan'dan, 10'u Şura-yı Devlet'ten, 10'u da Temyiz'den gelen otuz kişiden oluşan bir *Divan-ı Ali* (Yüce Divan) öngörmüştür. Ne var ki, yukarıda da belirtildiği gibi, bu mahkemenin çalışması padişahın iznine bağlıdır. Öte yandan, Kanun-u Esasi, yargıçlar görevden alınamazlar diyerek, yargıç güvencesini kabul etmektedir. Ancak, bunu sağlayacak düzenlemelere yer vermediğinden, bu soyut hükmün kâğıt üzerinde kalacağı daha başından bellidir. Durum böyle olunca, mahkemelere kimsenin karışamayacağını belirten hüküm de havada kalmaktadır. Çünkü, bilindiği gibi, yalnızca yargıçları güvence sahibi olan mahkemeler gerçekten bağımsız olabilir. (Durum böyle olmakla birlikte, yine de, yargı alanına ilişkin temel ilkelerin, ilk kez 1876 Anayasası ile anayasalarımızda düzenlenmeye başlandığını belirtmek gerekir.)

Temel haklar ve özgürlükler konusunda, anayasada, önemli bir yenilik görülmemekte, İkinci Mahmut'tan başlayarak Tanzimat dönemi boyunca uyruklara tanınan birtakım hakların yeniden sayılması ile yetinilmektedir. Bunlar: yasa önünde eşitlik, zorluluk, angarya, işkence yasağı, basın özgürlüğü, eğitim özgürlüğü, mülkiyet hakkı, konut dokunulmazlığı, vergilerin yasallığı, kamu hizmetine girme hakkı ve dilekçe hakkıdır. Ne var ki, bu hakların hiçbir güvencesi yoktur. Aksine, yukarıda değinilen ve padişaha, *polis soruşturması* ile hükümet aleyhine çalıştıkları saptanan kişileri sürgüne gönderme yetkisini veren 113. madde karşısında, temel hak ve özgürlükler tümüyle anlamsızlaşmaktadır.

Gerçekten de, anayasa ilan edildikten kısa bir süre sonra, daha parlamento açılmadan, Namık Kemal, Ziya Paşa ve hele Şubat 1877'de, meşrutiyetin baş yapımcısı olan Mithat Paşa, işte bu 113. maddeye dayanılarak, İkinci Abdülhamit tarafından sürgüne gönderilmiştir. Meclis, *ilk kez* 20 Mart 1877'de toplandığında, meşrutiyetin gerçek sahibi olan aydınların en önemlileri artık sahnede yoktur. Kanun-u Esasi, işte bu olumsuz koşullar içinde uygulanmaya başlanmıştır.

Heyet-i Mebusan için seçimler, "talimat-ı muvakkate"ye (geçici yönetmeliğe) göre yapılmıştır. Bu yönetmeliğin anayasaya uygun olması da sağlanmamıştır. Örneğin, anayasa açıkça nüfus ilkesini öngörmüş iken, yönetmelikte, keyfî bir biçimde, Heyet-i Mebusan'a seksen Müslüman ile elli gayrimüslim temsilci seçileceği kabul edilmiştir. (Uygulamada ise, yalnızca altmış dokuz müslüman ile kırk altı gayrimüslim temsilci seçilmiştir.) Erkek nüfusla sınırlı olan bu seçimler, iki dereceli olarak yapılmıştır. Seçmen yaşı yirmi beş olarak saptanmış, seçilmek için de az çok emlak sahibi olmak gerekli görülmüştür.

Ne var ki, anayasa tarafından bir dizi sınırlama ile kuşatılmış, oldukça kısıtlı bir seçimden çıkmış, üyelerini birbirine kaynaştıracak bir türdeşlikten yoksun görünen bu meclis, toplanır toplanmaz *şaşılacak* bir girginlik ve etkenlik göstermiştir. O sırada

ülke Rusya ile savaş içindeydi ve Sırbistan'la Karadağ'da ayaklanmalar vardı. İşte bu sorunlar karşısında hükümetin yetersiz kaldığı gerekçesiyle, Heyet-i Mebusan'da görülmedik sertlikte eleştiriler olmuştur. (Böylece bu "heyet" gerçekte bir "meclis" olduğunu kanıtlamıştır.) Bu karşı çıkıştan gözü korkan İkinci Abdülhamit, yalnızca 56 birleşimden (toplantı gününden) sonra, 28 Haziran 1877'de Heyet-i Mebusan'ı dağıtmıştır ("feshetmiştir"). Meclis Başkanı Ahmet Vefik Paşa'nın sözleriyle, bu dağıtmada güdülen amaç, "söz dinleyen" yeni mebusların gelmesini sağlamaktır.

Ancak, arada yapılan seçimlerden sonra 13 Aralık 1877'de toplanan yeni Heyet-i Mebusan eskisini aratmamıştır. Mebuslar, parlamento tarihimize onurlu sayfalar katan bir yüreklilik göstermişlerdir. Padişah bu kez yalnızca 29 birleşim dayanabilmiş ve 14 Şubat 1878'de Meclis'i "tatil"e göndermiştir. Görüldüğü gibi, ikincisinde artık dağıtma yoluna gitmemiştir. Yaptığı şey, parlamentoyu Kasım başında yeniden toplantıya çağırması gerekirken, tam otuz yıl boyunca anayasanın bu hükmünü işletmekten kaçınmaktır. Başka bir deyişle, İkinci Abdülhamit Kanun-u Esasi'yi resmen yürürlükten kaldırmamış, yalnızca, en canalcı hükmünü sürekli olarak görmezlikten gelmiştir.

İkinci Mahmut'la başlayan *Osmanlı Aydınlanması*, İkinci Abdülhamit'le *son buluyor*. Ne var ki, otuz yıllık baskı dönemi, yenileşme akımına zarar vermeyi başarmasına karşılık, sömürgeleşme sürecini durduramıyor. Baskı düzeninin başladığı 1878 yılında: Eflak ile Boğdan (Romanya), Sırbistan ve Karadağ bağımsız oluyor; Bosna-Hersek'in "yönetimi" Avusturya'ya, Kıbrıs'ın "yönetimi" ise İngiltere'ye bırakılıyor; Kars, Ardahan ve Batum Rusya'ya veriliyor. 1881'de, Fransa Tunus'u alıyor. Aynı yıl, Muharrem Kararnamesi ile Düyun-u Umumiye kuruluyor. 1882'de İngiltere Mısır'a asker çıkarıyor.

Bu hızlı çözülmenin önde gelen nedenlerinden biri, İngiltere'nin Osmanlı siyasetinde ortaya çıkan köklü değişikliktir. Kırım Sa-

vaşı'nı kapayan 1856 Paris Antlaşması'ndan 1878 Berlin Antlaşmasına dek, İngiltere, imparatorluğun toprak bütünlüğünü koruyarak onu bütünüyle sömürgeleştirme siyasetini gütmüştür. On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde ise, imparatorluğun artık yaşatılamayacağına karar verip bunun kalıtını en iyi koşullarda paylaşma yoluna girmiştir. İngiltere'nin bu yeni siyasetini dengelemek için, İkinci Abdülhamit Almanya'ya yanaşma siyasetini benimsemiştir. Bu çerçevede, kendini Müslümanların koruyucusu ilan eden Alman Kayzeri İkinci Wilhelm, 1889 ve 1898 yıllarında, iki kez İstanbul'a gelmiştir. Bu Almancı siyasetin en önemli adımı, 1903 yılında, İstanbul-Bağdat demiryolu ayrıcalığının Almanlara verilmesidir. Böylece imparatorluk, kendini bir sömürgecilikten korumak isterken, başka bir sömürgeciliğin kollarına düşmüştür.

1881 yılında kurulan *Düyun-u Umumiye* (Genel Borçlar) yönetiminin amacı, batmış olan Osmanlı Devleti'nin borçlarını ödemek üzere vergi gelirlerine doğrudan doğruya elkoymaktı. Bu kuruluşu yöneten *Düyun-u Umumiye* Meclisi'nde, İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya, Osmanlı İmparatorluğu ve Osmanlı Bankası'nın temsilcileri yer alıyordu. (Bu bankanın adı "Osmanlı" ancak gerçekte İngiliz ve Fransız sermayesinden kurulu ve onların buyruğunda.) Zamanla *Düyun-u Umumiye* öylesine gelişmiştir ki, devlet içinde devlet haline gelmiştir. Yirminci yüzyıla gelindiğinde, Maliye Bakanlığı'ndan daha kalabalık bir görevli ordusuna sahip olmuştur. Yabancılar bırakılan belli başlı gelirler şunlardır: tuz ve tütün tekelleri, kimi illerin ipek vergileri, puldan, içkiden, dalyanlardan, vb. devletin elde ettiği kazançlar. Devletin tüm gelirlerinin % 31,5'u, demek ki neredeyse üçte biri, *Düyun-u Umumiye*'nin eline geçmiş, başka bir deyişle, doğrudan doğruya yabancılar tarafından toplanır olmuştur. Bu durumda, artık Osmanlı İmparatorluğu'nun geçimsel ve hatta siyasal bağımsızlığından söz etmek oldukça güçtür. Osmanlıları Batı'nın bir yarı-sömürgesi durumuna getiren süreç İkinci Abdülhamit zamanında tamamlanmıştır.

3.4. II. MEŞRUTİYET

İkinci Abdülhamit'in baskı yöntemlerinin gitgide sertleşmesi, *hafiyecilik* ile *jurnalculuğun* (muhabirliğin) devlet yönetimini ko-kuşturması, ülke aydınları arasında hızla artan bir karşıtlık yaratıyordu. 1889'da, en sonunda *İttihat ve Terakki* (Birlik ve İlerleme) adını alacak olan gizli dernekleşme devimi başladı. Bu akım, 1865'te Abdülaziz'e karşı kurulan Genç Osmanlılar derneğinden çok daha güçlü ve etkindi. İttihat ve Terakki, bütün Rumeli'de örgütlendiği gibi, Kahire'de, Cenevre'de, Paris'te şubeler açmıştı. En büyük gücü, Rumeli'deki subaylar arasındaydı. Gizli derneğin yönettiği birçok gazete de vardı. Dernek, 1902 ve 1907 yıllarında Paris'te iki kongre toplayacak ölçüde yaygınlaşmış ve güçlenmişti.

Yıllarca süren bu birikim sonucunda, 1908 yılı ortalarında Makedonya'da devrim patlak verdi. İkinci Abdülhamit'in gönderdiği güçler etkili olamayınca, çaresiz kalan padişah, 23 Temmuz 1908'de çıkardığı bir fermanla Meclis-i Mebusan'ı toplantıya çağırdı. Böylece *İkinci Meşrutiyet* dönemi başlamış oldu.

"Hürriyet"in ilanı, bütün Rumeli'de ve İstanbul'da görülmemiş bir coşkuyla karşılandı. İkinci Meşrutiyet, Osmanlı tarihinde ilk kez bir ölçüde *tabandan gelen* bir anayasacılık devimi olmuştur. Onun içindir ki, Birinci Meşrutiyet'in aksine, tehlikeyle karşılaşınca kendini koruyabilmiştir. Gerçekten de, 31 Mart (bugünkü takvimle, 13 Nisan) 1909'da, İkinci Abdülhamit'in yandaşları ayaklanıp çağcıl okulların ürünü olan "mektepli"lere saldırınca, derhal Rumeli'den yürüyen Mahmut Şevket Paşa komutasındaki Hareket Ordusu, ayaklanmayı çabucak bastırabilmiştir. Bu olaydan kısa bir süre sonra, Aralık 1908'de meşrutiyetin gereği olarak yeniden toplanmış olan Meclis-i Umumi'nin kararıyla, "Hürriyet"le bağdaşamayacağı belli olan İkinci Abdülhamit tahttan indirildi (Nisan 1909) ve Beşinci Mehmet Reşat padişah oldu.

Tahttaki bu değişiklik, 1908 yılında seçilmiş olan Meclis-i Mebusan'ın (bu dönemde "Heyet"lere artık "Meclis" denmektedir), Meclis-i Ayan ile el ele vererek, Ağustos 1909'da, anayasa-da istediği değişiklikleri yapmasına olanak açmıştır. Biçimsel açıdan, yapılan şey bir *anayasa değişikliğidir*. Ne var ki, değişikliğin içeriğine bakıldığında, gerçekte 1909'da *yeni bir anayasa*sal düzene geçildiğini kabul etmek daha doğru görünmektedir.

1909 Kanun-u Esasisi'nin en önemli kurumu, artık *padişah değil*, Meclis-i Mebusan'dır. Tahta çıktığında, padişah, Meclis-i Umumi önünde anayasaya, şeriata, vatana ve millete bağlılık andı içecektir. Taht ödenekleri artık yasayla verilecektir. Başka bir deyişle, padişah harcamaları parlamentoca denetlenecektir. Meclis-i Mebusan'ı dağıtma yetkisi kısıtlanmış, dağıtma halinde yeni toplantının en geç üç ay içinde yapılması hükme bağlanmış-tır. Padişahın elinden saltık veto yetkisi alınmış, meclislerin üçte iki çoğunlukla ısrarı karşısında padişahın yasayı ister istemez yürürlüğe koyacağı kabul edilmiştir. Kanun-u Esasi'nin "lanetli" 113. maddesinin sürgün hükmü yürürlükten kaldırılmıştır.

Ancak, yürütme ile ilgili en önemli değişiklik, padişahın atadığı bakanların, hem teker teker, hem de toplu olarak, Meclis-i Mebusan önünde siyaseten sorumlu olacağını kabul edilmesidir. Başka bir deyişle, İkinci Meşrutiyet'le ülkemize *parlamentar dizge* gelmiştir.

Yürütmenin yetkilerindeki bu kısıtlamaya karşılık, yasamanın yetkileri önemli ölçüde artırılmıştır. Artık, her yıl Kasım başında meclisler, herhangi bir çağrıya gerek olmadan, *kendiliklerinden* toplanacaklardır. Çalışmalar, Mart yerine, Mayıs ayına dek sürecektir. Mebusların salt çoğunluğu istediği takdirde, olağanüstü toplantı yapılacak ve gerekirse çalışmalar Mayıs başından sonra da sürdürülebilecektir. Mebuslar başkanlarını, artık serbestçe kendileri seçeceklerdir. Parlamento üyelerinin yasa önermek için padişaktan izin almalarına gerek kalmadığı gibi, görüşmelere

konu olacak metni Şura-yı Devlet değil, kendileri hazırlayacaklardır.

Devlet yapısı içinde parlamentonun ağırlık kazanmasına koşut olarak, 1909'da, temel hak ve özgürlüklerde de önemli bir genişleme olmuştur. Özellikle, ülkemizde ilk kez, *toplantı ve dernek* hakları tanınmış, basına *sansür yasağı* konmuştur. Ayrıca, postadaki evrakın yargıç kararı olmadan açılmayacağı kabul edilmiştir.

Ancak, bütün bu ileri hükümlerine karşılık, Kanun-u Esasi'nin, bir alanda, İkinci Mahmut'un başlattığı süreç açısından geriye gittiğini görüyoruz. Gerçekten de, 1909'da, yeni düzenlemelerle, devletin *şer'i niteliği* artırılmıştır. Özellikle, tutuklama ile cezalandırmanın, yasa dışında bir de şeriata dayanabileceğinin anayasada belirtilmiş olması çok anlamlıdır. Böylece, kişi güvenliği ve din eşitliği alanlarında İkinci Mahmut'tan beri geliştirilmeye çalışılan ileri anlayış önemli bir darbe yemiştir. Devletin *şer'i niteliğinin* artırılışı, gerçekte İkinci Abdülhamit'in eseridir. Bu padişah, söz konusu düşüngüsel kılıfı, hem baskıcı yönetimini desteklemek, hem de dünya Müslümanlarının halifesi nitemini güçlendirmek için kullanmıştır. Öte yandan, 1880'lerden itibaren gütmeye başladığı Almancı siyaset de bunu gerektirmiştir. Çünkü, yukarıda da belirtildiği gibi, Alman Kayzeri, kendi korumasına almaya çalıştığı İkinci Abdülhamit aracılığıyla, bütün İslam dünyasını etkisi altına alma hevesindeydi.

İttihat ve Terakki'nin önyak olduğu yeni anayasadaki şeriata yöneliş de buna benzer gerekçelere dayanıyordu. Şeriatçılık, İttihatçıların benimsediği Alman dostluğuna uygun düştüğü gibi, Hristiyan öğeleri dağılmakta olan imparatorluğun geri kalan bölümlerini birlikte tutmanın tek yolu olarak görünüyordu. (Gerçekten de, dağılma tehlikesi büyük boyutlara ulaşmıştı. Hürriyet'in ilanı üzerinden daha üç ay geçmeden, 5 Ekim 1908'de Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiş; 6 Ekim'de Avusturya-

Macaristan, Bosna-Hersek'i kendi topraklarına katmış; aynı gün Girit Yunanistan ile birleşmişti.)

Anayasanın, şeriatçılık dışındaki *liberal* yapısına karşın, İkinci Meşrutiyet dönemi, gerçekte, İttihat ve Terakki Fırkası'nın (Partisi'nin) *buyurganlığı* altında geçmiştir. Bu parti, önceleri gölgede kalmayı, işleri perde arkasından yönetmeyi yeğlemiş, hatta Temmuz 1912 ile Ocak 1913 arasında siyasal erkten tamamen uzaklaştırılmış; ancak 23 Ocak 1913'te gerçekleştirdiği Bab-ı Ali baskını (*hükümet darbesi*) ile yönetime açıkça elkoymuştur.

Haziran 1913'te Mahmut Şevket Paşa'nın bir suikaste kurban gitmesi, İttihat ve Terakki yönetimini daha da sertleştirmiştir. Yurt sevgisiyle davranan, ancak hem çok deneyimsiz olan, hem de gizli dernek silahşörlüğü yöntemleriyle koca bir devletin yönetilebileceğini sanan İttihat ve Terakki, on yıl gibi kısa bir zamanda imparatorluğu tamamen *çökertmiştir*. İttihatçılığın simgesi olan Enver, Talat ve Cemal Paşalar yurt dışına kaçarken, 30 Ekim 1918'de imzaladığı *Mondros Bırakışması* ile, Osmanlı Devleti edimsel olarak tarihe karışmıştır.

İkinci Meşrutiyet, İkinci Mahmut'un başlattığı yenileşme-sömürgeleşme sürecinin son halkası olmuştur. Bu dönemde, *siyasal ve toplumsal kurumlar* açısından, gerçekten *devrim* diye nitelenebilecek çok köklü atılımlar yapılmıştır. Az önce değinildiği gibi, liberal bir anayasa oluşturulmuş; daha anayasa değiştirilmeden, 1909 yılının başında tarihimizde ilk kez bir hükümet (Kâmil Paşa Hükümeti) güvensizlik oyuyla *düşürülmüş*; 1912 yılında, İttihat ve Terakki'nin karşısında, güçlü bir *muhalefet* partisi, Hürriyet ve İtilaf doğmuş; 1908, 1912 ve 1914 yıllarında, baskıcı bir çerçevede de olsa, üç kez *genel seçim* yapılmıştır. (Osmanlı döneminin son seçimleri ise, 1919'da, imparatorluğu bitiren bırakışmadan sonra yapılmıştır.) Yine bu dönemde, ilk *sendikalar* kurulmuş, ilk *yaygın grevler* gerçekleşmiş, ilk *sol partiler* ortaya çıkmış, *kadın hakları* ilk kez yayın yoluyla savu-

nulmaya başlanmış, *dilde yalınlaşma* devimi alabildiğine gelişmiş, kısacası, imparatorluğun toplumsal ve düşüngüsel yapısında, o zamana dek düşü bile kurulamayacak bir "kabuk kırılması" görülmüştür.

Ne var ki, bu dönemde, *sömürgeleşmenin* son halkasına da ulaşılmıştır. Düyun-u Umumiye, bütün gücüyle İstanbul'u baskı altında tutmakta, savaş içinde dahi etkinliğini sürdürmektedir. İmparatorluğu iliklerine dek sömüren *dış borçlanma* düzeneği, alabildiğine işletilmektedir. (1854-1914 arasında, Osmanlı dış borçları dört yüz milyon lirayı bulmuştur. Ancak, ihraç fiyatı, komisyon, anapara taksidi, faiz, vb. derken, kâğıt üzerinde görünen bu paranın yalnızca 84 milyon lirası, yani % 21'i, gerçekte Osmanlı hazinesine girmiştir. Lozan'da, yeni Türkiye Devleti, bu borçların bir bölümünü üstlenmek zorunda bırakılmıştır.) Ayrıca, yabancı sermaye, *tütün tekeli* (1884'te kurulan "Tütün Rejisi"); *bankalar* (İngiliz-Fransız olmasına karşın imparatorluğun merkez bankası işlevini yüklenen "Osmanlı Bankası"ndan başka, 1888'den itibaren Alman sermayesinin çıkarları için sahneye çıkan "Deutsche Bank"); ve *demiryolu ayrıcalıkları* gibi araçlarla, ülkeyi hayasızca sömürmektedir. *Kapitülasyonlar* ise hâlâ yürürlüktedir. (İttihat ve Terakki'nin, bunları savaşın başında kaldırma girişimine, yalnızca düşmanımız durumundaki emperyalistler değil, "dost" Almanlar da şiddetle karşı çıkmışlardır. Türkiye, ancak Lozan'da kapitülasyonlardan kurtulabilmiştir.)

İkinci Meşrutiyet'te, ülkenin *parçalanması* süreci de son aşamasına gelmiştir. Yukarıda, Hürriyet'in ilanından hemen sonra Balkanlar'da uğranılan toprak yitimine değinildi. Ancak, bu yalnızca bir başlangıçtı. 1911'de, İtalyanlar Libya'ya saldırdılar. Libya bunalımı daha kapanmadan, Ekim 1912'de, Adriyatik'ten Karadeniz'e Balkan devletlerinin birleşip Osmanlılara saldırmasıyla Birinci Balkan Savaşı çıktı. Birkaç ay içinde, Osmanlı Devleti, tarihinde ancak 1402 Ankara Savaşı ile karşılaştırılabilir bir bozguna uğradı. Mayıs 1913'te imzalanan Londra Ant-

laşması ile, Arnavutluk bağımsız olurken, Osmanlı sınırı, (Edirne'yi bile dışarıda bırakarak) Midye-Enez hattına çekildi. (Osmanlılar, Edirne'yi, ancak Ağustos 1913'te patlayan İkinci Balkan Savaşı'nın yarattığı fırsatla geri alabildiler.) 1914'te toplanan Londra Elçiler Konferansı ise, İmroz Bozcaada dışındaki bütün Ege adalarını Yunanistan'a, On İki Ada'yı da İtalya'ya verdi. (Türkiye, bu paylaşımı Lozan'da kabullendi.) Parçalanmada *son adım*, 1914 yılında, imparatorluğun kendini emperyalizmlerden birine (Alman emperyalizmine) bütünüyle teslim etmesiyle atıldı. Savaşta yenilen Osmanlı İmparatorluğu, tarihten silindi. (Bunun *tüzel* belgesi, 10 Ağustos 1920'de imzalanan *Sevr Antlaşması* olmuştur.)

Yine de, yenileşme-sömürgeleşme sürecinin ikinci kanadının artık tamamen egemen olduğunun sanıldığı bir anda, gerçekte *İkinci Mahmut haklı çıkmış*, herkese kafa tutarak başlattığı yenileşme akımının yarattığı önderler, çürümüş eski devleti kurtarmasalar bile, yeni oluşan Türkiye'ye bir yurt, çağcıl bir devlet ve tüm İslam dünyasından daha ileri bir ulus kazandırmışlardır.

4. KURTULUŞ SAVAŞI

1918 yılının güz aylarında altı yüzyıllık Osmanlı Devleti'nin uygulamada son bulmasından başlayarak, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin uluslararası düzeyde bağımsız bir devlet olarak tanındığı 1923 yılının ortalarına dek geçen beş yıllık sürenin, tarihimize ayrı bir yeri vardır. Aşağıda, bu denli belirleyici olan bu yılların anayasal gelişmeleri kısaca gözden geçirilmektedir.

4.1. DİRENİŞİN DOĞUŞU

30 Ekim 1918'de Mondros Bırakışması'nın imzalanmasıyla, bağımsız bir devlet olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun sonu gelmişti. Kazananlar, bu sonu öngörerek, daha dünya savaşı sürerken, imparatorluğun topraklarını kendi aralarında paylaştırmak üzere anlaşmışlardı. Buna göre, Ruslar Boğazları ve Kuzey Doğu

Anadolu'yu, İngilizler Güney Doğu Anadolu'yu, Irak'ı ve Ürdün'ü, Fransızlar Güney Orta Anadolu'yu, Suriye'yi ve Lübnan'ı, İtalyanlar da Güney Batı Anadolu'yu alacaklardı. 1917 Devrimi sonucunda Rusların savaştan çekilmesi ve tüm toprak istemlerinden vazgeçmesi, öteki büyük devletlerin iştahlarını daha da kabarttı. Boğazları ortaklaşa yönetmeye, Doğu Anadolu'da ise, kendi güdümlerinde birer Ermenistan ve Kürdistan devleti kurmaya karar verdiler. Türklere, Orta Anadolu ile Batı Anadolu'nun Çanakkale, Balıkesir ve Bursa'ya dek uzanan ufak bir bölümü bırakılacaktı. Ayrıca, bu ufacık alanda bile Türkler, bağımsız devlet niteliklerine sahip olamayacaklar, ordu ve donanma bulunduramayacaklar, kapitülasyonların, ticaret antlaşmalarının ve borçların getirdiği tüm yükümlülüklerin boyunduruğu altında kalacaklardı.

Bırakışma imzalanır imzalanmaz, büyük devletler, bu amaçlarını gerçekleştirmek için, savaşta giremedikleri Osmanlı topraklarını da işgale başladılar. İngilizler Batum'a, Kars'a, Musul'a, Urfa'ya, Antep'e, Maraş'a (buraları daha sonra Fransızlara bırakacaklardır) ve Konya istasyonuna; Fransızlar Dört Yol'a, Mersin'e, Adana'ya ve Afyonkarahisar istasyonuna; İtalyanlar Antalya'ya, Fethiye'ye, Marmaris'e, Bodrum'a ve Kuşadası'na asker çıkardılar. Böylece, stratejik noktaları tutarak, ileride kendilerine bağlamayı umdukları bu bölgeleri hemen denetim altına almaya giriştiler.

Batı Anadolu'da ise, Yunanlıların gözü vardı. Yunanistan, bu bölgedeki çoğunluğun kendi soyundan olduğunu, Antik Çağ'dan beri bunların Yunan niteliğini koruduğunu, dolayısıyla, ulusların kendi yazgılarını belirleme hakkını savunan (Amerikan Başkanı) Wilson'un ilkelerine göre, Batı Anadolu'nun Yunanistan'a verilmesi gerektiğini ileri sürüyordu. Arkasında, kendi etkisi altında tuttuğu Yunanistan aracılığıyla, bu topraklarda da söz sahibi olacağını hesap eden İngiltere'nin güçlü desteği vardı. Ancak, Amerikalıların bu görüşe yanaşmalarına karşılık, Fransızlar ve hele

İtalyanlar, bu yeni paylaşıma şiddetle karşıydılar. Böylece, savaşın bitimi üzerinden daha üç ay geçmeden, imparatorluğun kalıtı yüzünden büyük devletlerin arası açılmaya başlamıştı.

Sonuçta, İngiliz görüşü üstün geldi ve 15 Mayıs 1919'da, İngiliz donanmasının desteğinde, Yunanlılar İzmir'e asker çıkarmaya başladılar. Osmanlı Hükümeti'nin temsilcisi İzmir Valisi İzzet Bey ile Kolordu Komutanı Ali Nadir Paşa, tam bir yılgınlık içindeydiler. Ne var ki halk, için için kaynıyordu. Yunan askeri-
nin tafrasına dayanamayan bir gazeteci, Hasan Tahsin, tabancasını çekti ve işgal kuvvetlerinin üstüne boşalttı. (Ulusal kurtuluşun bu *ilk kurşunu* Yunanlıları çileden çıkarmıştı. Hasan Tahsin'i derhal vurdukları gibi, iki gün içinde, aralarında elliye yakın subay da bulunan iki bin dolayında Türk'ü öldürdüler.)

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışına doğru gittiği günlerde, aydınlar, kurtuluş için başlıca üç görüş çevresinde kümelenmişlerdi: Garpçılık, İslamcılık ve Turancılık. *Garpçılar*, meşrutiyet yönetimini pekiştirerek, ülkenin çeşitli ulusal ve dinsel topluluklarına özerklik vererek ve yaygın bir özel girişimcilik kabul ederek, ülkenin bütünlüğünü koruyabileceklerini düşünüyorlardı. *İslamcılar*, tüm Müslümanların halifesi sayılan padişahın çevresine toplanarak ve şariat ilkelerine sıkı sıkı sarılarak, Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu günleri geri getirebileceklerini umuyorlardı. *Turancılar* ise, dünya Türklerini bir araya getirmeyi, Yunanlıları, Bulgarları, Sırları başarıya götüren ulusçuluğu örnek alarak, bütün Türkleri tek bir bayrak altında toparlamayı tasarlıyorlardı.

Ne var ki, *tarih*, bütün bu yolların birer *diş* olduğunu çok kısa zamanda kanıtladı. Garpçıların örnek aldıkları Batı, Osmanlı İmparatorluğu'nu yaşatmamayı kafasına koymuştu. Batılı kurumları, ancak Osmanlılardan ayrılan Hristiyan uluslara layık görüyorlardı. Müslümanlarla Türkler ise, ancak sömürge olabilirlerdi. İslamcılık da, uygulamada iflas etmişti. Müslüman olan Araplar ve bir bölüm Kürtler, kendi bağımsızlıkları uğruna, im-

paratorluğu parçalama çabasına katılmışlardı. Başta halife olmak üzere, Teali-i İslam Cemiyeti (İslam'ı Yükseltme Derneği) gibi türlü İslami devimler, İngilizlerin korumasına sığınmaktan başka birşey düşünmüyorlardı. Turancılık ise, ciddi bir toplumsal temelden yoksundu. Bu ilkö uğruna Orta Asya'da uğraşan Enver Paşa'nın, (Ağustos 1922'de, Anadolu'nun kurtuluş için son gücünü topladığı günlerde, binlerce kilometre uzaklıktaki Tacikistan'ın Pamir eteklerinde) yenilişi ve ölümü, tarihin bu düşe verdiği acı yanıt oldu.

Demek ki, Osmanlı aydınlarının düşündükleri çarelerin hiçbiri geçerli değildi. Öyleyse kurtuluş neredeydi? Bu sorunun yanıtını *yine tarih* verdi: kabaca Mondros Bırakışması'nın çizdiği sınırlar içinde, Batı sömürgesi olmadan garpcı, şariatçı olmadan Müslüman, Turancı olmadan Türk ulusçusu, yeni bir devlet yaratmak. Daha bu düşünce açıkça billurlaşmadan, tarihin yapımcısı olan *halk* bunu uygulamaya *başlamış*, tarih sürecini sezme bakımından az bulunur bir deha olan *Mustafa Kemal* de, bunun gereklerini tasarlamaya girişmişti. Bırakışmanın ertesinde yurdun elden gittiğini gören halk, bulunduğu bölgelerde kendiliğinden örgütlenerek direnişe başlamıştı. Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi, Trabzon Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti, İzmir Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti, yine İzmir'de Redd-i İlhak Cemiyeti gibi örgütlenmeler, yurdun özellikle tehlikede olan bölgelerinde, yeni ulusal bilincin öncüleri olarak hızla *yeşermişti*. Bunun yanı sıra, ulusal bilinçlenmenin şaşmaz göstergesi olan *kongreler* sürecine de girilmişti. (Anadolu direnişinin ilk yılında, çeşitli bölgelerde, yirmi dolayında yerel kongre toplanmıştır.) Öte yandan, Mustafa Kemal, İstanbul'daki ihanet çemberinden bir an önce sıyrılıp Anadolu'ya geçmek, ancak Anadolu'da tasarladığı ilk adımları atabilmek için zorunlu gördüğü bir resmi unvanı da İstanbul Hükümeti'nden koparabilmek için *çarpınıyordu*. Sonunda, yandaşı olan devlet adamlarının ve komutanların yardımıyla, Dokuzuncu Ordu (sonraki Üçüncü Ordu)

Müfettişliği görevini aldı ve İzmir'in işgal edildiği günlerde, İstanbul'dan Anadolu'ya doğru yola çıktı.

4.2. DİRENİŞİN ÖRGÜTLENİŞİ

19 Mayıs 1919'da Samsun'a ayak basan Mustafa Kemal'in resmi görevi, o bölgede kıpırdanmaya başlayan Müslüman halkı yola getirmek, böylece yeni işgaller için galip devletlerin aradıkları bahanelerin doğmasını önlemektir. Ancak o tam ters yönde davrandı. Derhal, ulaşabildiği tüm komutanlara ve Osmanlı yöneticilerine telgraflar çekerek, bulundukları yörelerde, İzmir'in işgalini protesto eden halk gösterileri örgütlemelerini istedi. Bir yandan da, Anadolu'da henüz dağılmamış olan tüm kuvvetleri kendi çevresinde toplayabilmek için gerekli girişimlere başladı. (Dünya savaşında, Osmanlı ordusu iki milyon sekiz yüz elli bin kişiye ulaşmıştı. Bırakışmadan sonra ordu terhis edildiğinde, hâlâ dört yüz bin kişiydi. Ne var ki, Mayıs 1919'da silahlı olarak, ancak 15. Kolordu'nun elindeki on yedi bin sekiz yüz kişi kalmıştı. Kurtuluş Savaşı boyunca gösterilen tüm çabalara karşın, bu sayı en çok iki yüz bin dolayına yükseltilebilecektir.) Bu çabalar sonucunda, daha ilk ay içinde, elde kalan silahlı güçleri ve halkı kurtuluşa inandırma yolunda önemli bir yol alındı.

Samsun'dan, önce Havza'ya, sonra da Amasya'ya gelen Mustafa Kemal, 21-22 Haziran günlerinde, Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın *ilk anayasal belgesi olan Amasya Tamimi'ni* (Genelgesi'ni), tüm komutan ve yöneticilere gönderdi. Bu genelgede, özetle şunları söylüyordu: Yurdun bütünlüğü ve ulusun bağımsızlığı tehlikededir. İstanbul Hükümeti, galip devletlerin boyunduruğu altında, hiçbir şey yapamaz durumdadır. Ulusun bağımsızlığını, yine ulusun azmi ve kararı kurtaracaktır. Ulusun durumunu saptamak ve sesini dünyaya duyurmak için, Anadolu'nun en güvenli bir yeri olan Sivas'ta bir ulusal kongre toplanacaktır. Temsilciler, Müdafaa-i Hukuk-u Milliye ve Redd-i İlhak derneklerince ve belediye meclislerince seçilecektir. Askeri ve ulusal örgütler

hiçbir biçimde dağıtılmayacak; silah, cephane ve öteki araçlar titizlikle korunacak; yeni işgal girişimlerine derhal karşı konacaktır.

Görüldüğü gibi, bu genelgeyle, ulusal kurtuluş düşüncüsü resmileştirilmiş, bölük pörçük olan tüm ulusçu devimlerin ulusal bir kongre çatısında toplanmasına girişilmiş, yurdun yazgısında en önemli etmenin ulusun istenci olduğu ilan edilmiştir. Bu türden bir çıkışın İstanbul'a karşı bir ayaklanma olduğunda kuşku yoktu. İngilizlerin baskısıyla, Osmanlı Hükümeti, Mustafa Kemal'i İstanbul'a geri getirmek ya da Anadolu'da tutuklatmak için türlü oyunlara kalkıştı. Hepsi boşa çıkınca da, 8-9 Temmuz 1919 gecesi Harbiye Nezareti'nden gelen kesin bir buyrukla, görevinden alındığı bildirildi. Bunun üzerine, Mustafa Kemal, hem görevinden, hem de askerlikten çekildi. Bunun sonucunda, ilk adımlarını atmada kendisine bunca yardımcı olan resmi unvanından yoksun kalıyordu; ancak arada geçen zamanı iyi değerlendirmiş, ilk toparlanmayı kendi önderliğinde başlatmayı başarmıştı.

Harbiye Nezareti'nin telgrafını aldığı anda, Mustafa Kemal Erzurum'da, yerel bir kongrenin hazırlıkları ile meşguldu. Doğu illerinin sorunlarını görüşecek olan bu kongrenin açılışı, temsilcilerin yer yer valiler tarafından engellenmesi yüzünden, gecikiyordu. Sonunda, büyük çabalarla, 23 Temmuz 1919'da *Erzurum Kongresi* toplandı. Beş ilden elli dört temsilci gelebilmişti. Bunların otuz biri, 19. yüzyılda başlayan yenileşme akımının ürünü olan aydınlardı. Geri kalanlar ise, eşraf ve din adamlarıydı. 5 Ağustos 1919 gününe dek süren Erzurum Kongresi, Mustafa Kemal'in başkanlığında, çok önemli kararlar aldı. Bunlar özetle şöyledir: Ulusal sınırlar içinde yurt bir bütündür, parçalanamaz. Doğu illeri, bu bütünün ayrılmaz parçasıdır. Yurt bütünlüğünü Osmanlı Hükümeti sağlayamazsa, bu amaçla geçici bir hükümet kurulacaktır. Bu hükümeti ulusal kongre seçecektir. Kongre toplantı halinde değilse, geçici hükümeti, (Erzurum Kongresi'nin

oluşturduğu) Heyet-i Temsiliye seçecektir. Ulusal güçleri geliştirmek ve ulusal egemenliği sağlamak, temel amaçtır. Hristiyan azınlıklara siyasal ayrıcalıklar verilemez, ancak bunların canları ve malları korunur. Yabancı "manda" (Fransızcası "mandat", yani vesayet) ya da koruma kabul edilemez. İstanbul Meclis-i Mebusan'ı hemen toplanmalı ve İstanbul Hükümeti'ni bir an önce denetim altına almalıdır.

Doğu illerinin düzenlediği Erzurum Kongresi, ulusal örgütlenmenin ilk büyük adımını attı. Ancak, yukarıda da belirtildiği gibi, bu adım tek değildi. O günlerde, çeşitli yörelerde kongre çalışmaları görülmüyordu. 4 Eylül 1919'da Sivas'ta açılan ilk *ulusal* kongre, işte bütün bu çabaların sonucu oldu. Yine de, bu kongrede bütün illerin temsil edilmesi sağlanamadı. Kongreye katılanlar, Afyon, Ankara, Antep, Aydın, Bursa, Denizli, Eskişehir, Hakkari, İstanbul, Kastamonu, Kayseri, Nevşehir, Niğde, Samsun, Yozgat illeri temsilcileri ile, Doğu illerinin Erzurum Kongresi'nde seçtiği ve Sivas'ta bu illeri temsil eden Heyet-i Temsiliye üyeleri idi. Kongre'ye katılan otuz sekiz kişiden en aşağı yirmi biri, Erzurum Kongresi'nde de çoğunluğu oluşturan aydınlardı. 11 Eylül'e dek çalışan *Sivas Kongresi'nin* aldığı kararlar, temelde, Erzurum kararlarının bir yinelemesidir. Ancak, kongrenin büyük önemi, bu kararları, artık yalnızca bir bölgeyi değil, *tüm ulusu* temsilen almış bulunmasıdır. Bunun sonucu olarak, kongrede, bütün direniş örgütleri "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" adıyla birleştirilmiş, ayrıca, kongrede seçilen Heyet-i Temsiliye'nin tüm ulus adına eylemde bulunacağı kararlaştırılmıştır. Böylece Sivas Kongresi, "manda" tartışmalarıyla değerli bir zamanını boş yere harcamış olmasına karşın, Mustafa Kemal'in ulusal kurtuluş için Amasya'da çizdiği ve Erzurum'da benimsettiği ana rotayı onaylamıştır.

Şimdi önde duran temel sorun, ulus adına tam yetkiyle konuşabilecek ve tüzel gücünü yürürlükteki Kanun-u Esasi'den alan Meclis-i Mebusan'ın toplanmasını sağlamaktır. Sivas Kongre-

si'nin başarısı karşısında 30 Eylül 1919'da çekilmek zorunda kalan Damat Ferit Paşa Hükümeti yerine, ulusal devime çok daha yatkın olan Ali Rıza Paşa Hükümeti kurulmuştu. Bu hükümetin Bahriye (Deniz Kuvvetleri) Nazırı Salih Paşa, 20 Ekim 1919'da Amasya'ya gelerek Mustafa Kemal'le görüştü. (İstanbul Hükümeti'nin, Temmuz ayında tutuklanmasını buyurduğu bir kişiyle görüşmelere girmesi, Mustafa Kemal'in bu arada ne denli yol aldığına çarpıcı bir göstergesi.) Varılan anlaşmaya uygun olarak, İstanbul Hükümeti *seçim kararı* aldı ve kısa zamanda bütün yurttan seçimler yapıldı. Halkın barış isteğinin bu yoldan daha kolay yansıtacağını (dolayısıyla da, ulusal uyanışın daha güçlenmeden söndürülebileceğini) düşünen işgal kuvvetleri de seçime karşı çıkmadılar.

Mustafa Kemal'in amacı, Meclis'in *Anadolu'da* toplanmasını sağlamaktı. Ne var ki, 16 Kasım'da, belli başlı komutanlar ve Heyet-i Temsiliye üyeleriyle Sivas'ta yaptığı toplantıda, bu görüşünü kabul ettiremedi. Bunun üzerine, 27 Aralık 1919'da, İstanbul özekli demiryolu ağının doğu ucu olan ve yurt çapındaki gelişmeleri izlemeye elverişli bir konumda bulunan *Ankara'ya* geldi. Burada, İstanbul yolundaki milletvekilleriyle görüşmeler yapıyor ve onlara bir yön çizmeye çalışıyordu. Ereği, İstanbul Meclis-i Mebusan'ına kendini *başkan* seçtirmek (böylece, direnişi, yasa dışına çıkmış bir eski asker olarak değil de, anayasaya göre ulusu temsil eden bir meclisin başkanı niteliyle sürdürebilmek), ayrıca, Meclis içinde, ulusal devimin görüşlerini savunacak bir "Müdafaa-i Hukuk Grubu" kurdurmaktı.

12 Ocak 1920'de İstanbul'da toplanan *son Osmanlı Meclisi*, Mustafa Kemal'in bu dileklerini yerine getirmedi. Ne başkanlık işi gerçekleşti, ne de istenen grup kuruldu. Buna karşılık, 28 Ocak 1920'de, Meclis-i Mebusan, özellikle genç milletvekillerinin çabasıyla, parlamento tarihimize çok onurlu bir sayfa daha katmayı başardı. O gün, İstanbul Meclisi, Mustafa Kemal'in görüşlerini kapsayan ve Sivas Kongresi'nde onaylanmış bulunan ana

ilkeleri içeren *Misak-ı Milli*'yi (Ulusal Ant'ı) kabul etti. İşgal güçlerinin böyle bir tutuma seyirci kalmaları düşünülemezdi. 16 Mart 1920 günü, İstanbul bu kez resmen işgal edildi. İlerigelen milletvekillerinden kaçamayanlar tutuklandı. (Öteki yurtseverler gibi, bunlar da İngilizler tarafından Malta'ya sürüldüler.) Bu olağanüstü koşullar içinde, Meclis-i Mebusan, 18 Mart 1920 günü bir toplantı daha yaptı ve çalışmalarına *ara verme* kararı aldı. Gerçekte ise, o gün, Osmanlı tarihinin *son parlamento toplantısı* yapılıyordu. Çünkü Meclis'in bu kez Anadolu'da toplanmasını önlemek isteyen *Vahdettin* (bu padişah Temmuz 1918'de, V. Mehmet Reşat'ın yerine, VI. Mehmet sanıyla tahta oturmuştu), 11 Nisan 1920'de Meclis-i Mebusan'ı *resmen* dağıttı. Böylece, Meclis'in edimsel olarak bitmiş olan yaşamını tüzel olarak da noktaladı.

Mustafa Kemal'in 16 Kasım 1919'da, Sivas'ta arkadaşlarına kabul ettirmeyi başaramadığı görüşleri, tarih tarafından bir kez daha doğrulanmıştı. Artık, büyük ereğini gerçekleştirmek için yollar önünde açılmıştı. 19 Mart 1920'de, Heyet-i Temsiliye adına tüm yurda gönderilen bir buyrukla, en kısa zamanda, Ankara'da, "fevkalade salahiyetleri haiz" (olağanüstü yetkili) bir meclisin toplanması için derhal seçim yapılmasını istedi. Böyle bir girişim, İstanbul Hükümeti için, altındaki toprağın kayıp gitmesi demekti. Bunu gören Vahdettin, yeni meclisin yasal bir nitelik taşımamasını engelleyebilme umuduyla, yukarıda değinilen resmen dağıtma kararını aldı. Ayrıca, aynı gün, 11 Nisan 1920'de, Şeyhülislam Dürriyade Abdullah Efendi'ye bir *fetva* çıkarttı. Fetva-da, "Mustafa Kemal asidir; katli vaciptir," deniyordu. Bu fetva, İngiliz ve Yunan uçaklarıyla Anadolu'da dağıtıldı. Ne var ki, bütün engellemelere karşın, yeni seçilen üyelerin İstanbul'dan kaçabilenlerle birleşmesiyle, yeni meclis, 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplanabildi. (Çaresiz kalan İstanbul, Mustafa Kemal'i bu kez de *Divan-ı Harp*'te gıyabında yargılattı ve 11 Mayıs 1920'de *ölüme* mahkûm ettirdi.) Yeni meclis, daha aldığı ilk

kararda, kendini *Türkiye Büyük Millet Meclisi* olarak adlandırdı. Böylece Anadolu'da *yeni bir devlet* doğmuş oldu.

4.3. DİRENİŞİN UTKUSU

Mustafa Kemal'in önderliğinde, yeni bir devletin temellerini atıp ulusu kurtuluşa götürecektir olan bu meclisin yapısı üzerinde durmaya değer. Bu meclisin, % 28'i memur ve öğretmen, % 15'i asker, % 13'ü tüzemen (toplamı % 56 ediyor), % 17'si din adamı, % 12'si tüccar, % 9'u serbest meslek sahibi, % 6'sı da çiftçiydi. Görüldüğü gibi, salt çoğunluğu aşan bir oranı (% 56'sı), 19. yüzyılda başlayan yenileşme akımının ürünü idi. Bu da, İkinci Mahmut'la başlayan bu akımın, tarihimizde ne denli önemli sonuçlar yarattığının kanıtıdır.

TBMM, kurulur kurulmaz, yurdun geleceğini belirlemede *ulusal istenci* üstün kılma ilkesini benimsemiş ve kendisini bu istencin *tek temsilcisi* saymıştır. 29 Nisan 1920'de kabul edilen 2 sayılı "Hıyanet-i Vataniye" yasası, TBMM'nin yetkesine karşı sözlü, yazılı ya da eylemli herhangi bir başkaldırıyı *ölümle* cezalandırmıştır. Meclis İstanbul Hükümeti ile haberleşmeyi sürdüren memurların vatan haini sayılacağını ilan etmiştir. 6 Mayıs 1920'de aldığı ayrı bir kararla, İstanbul Hükümeti'nin 16 Mart 1920'den itibaren yaptığı bütün işlemleri *geçersiz* saymıştır.

2 Mayıs 1920'de kabul ettiği 3 sayılı "İcra Vekillerinin Sureti İntihabına Dair" yasa ile TBMM, *yürütme* gücünü örgütlemeye girişmiştir. (Daha önce, 25 Nisan 1920'de aldığı "Kuvve-i İcraiye Teşkiline Dair Karar"la, meclis yürütmeyi de üstlenme istencini açıkça ortaya koymuştu.) Bu yasa, üyeleri meclis içinden salt çoğunlukla tek tek seçilecek on bir kişilik bir "icra vekilleri heyeti" öngörmüştür. Böylece meclis, daha önce yine kendi içinden seçtiği Meclis Başkanı ile birlikte, gerçek bir yürütme gücüne sahip olmuştur. Bakanların bir kurul halinde değil de

teker teker seçilmesi, meclisin yürütme işlerini denetlemedeki titizliğinin göstergesidir.

TBMM'nin kurulduğu günlerde, henüz ortada "ulusal ordu" denebilecek düzenli bir kuruluş yoktu. Ulusal direniş, halkın yaşama içgüdüsi sonucu ortaya çıkan ve genel olarak "Kuva-yı Milliye" adı verilen dağınık birtakım *çetelerle* yürütülüyordu. Bu çeteler, özellikle güneyde önemli başarılar elde etmişlerdi. 11 Şubat 1920'de Maraş, 10 Nisan 1920'de Urfa kurtarılmıştı. Ancak, 1 Nisan 1920'de Fransızlar Antep'i kuşatmışlardı. (Antep, kendisine "Gazi" unvanını kazandıracak kahramanca bir direnişten sonra, 9 Şubat 1921'de düşecektir.) Batı'da ise Yunanlılar, işgal alanlarını boyuna genişletiyorlardı. 22 Haziran 1920'de başlayan Yunan saldırısı, 8 Temmuz'da Bursa'nın düşmesiyle sonuçlandı. Öte yandan, 1919-1921 arasında, ulusal güçler, bir dizi ayaklanmayla ve İstanbul Hükümeti'nin örgütlediği silahlı güçlerle ("Kuva-yı İnzibatiye") uğraşmak zorunda kaldı. Düzenli bir ulusal ordu kurma girişimi ise, ancak Temmuz 1920'de başlatılabildi.

10 Ağustos 1920'de, İstanbul Hükümeti ile dünya savaşının galipleri arasında, *Sevr Antlaşması* imzalandı. Bu "ölüm fermanı", Türkiye için İstanbul'un ve Batılıların ne düşündüklerini açık seçik bir biçimde ortaya koydu. (Böylece, boş umutları söndürmek gibi bir yararı da oldu.) TBMM, 19 Ağustos 1920'de aldığı bir kararla, Sevr'i imzalayanları "hain" ilan etti. Aradan daha bir ay geçmeden de, *İstiklal Mahkemeleri'ni* kurdu. 11 Eylül 1920 tarihli bir yasaya dayanan bu mahkemelerin ilk yedisi, 18 Eylül günü kuruldu. İstiklal Mahkemeleri, üçer milletvekilinden oluşuyordu. Amaçları, başta asker kaçakları olmak üzere, ulusal direnişi zayıflatabilecek her türlü öğeyi yola getirmektir. İdam dahil, kararları kesindi. (Bu ölüm kalım günlerinde, TBMM, *yargı* gücünü de doğrudan doğruya kendi üzerine alarak, ulusun temsilciliğinde gerçekten hiçbir rakip tanımayacağını açıkça ortaya koyuyordu.)

TBMM, 5 Eylül 1920'de, "Nisab-ı Müzakere" yasasını kabul etti. "Görüşme Yetersayısı" başlığını taşıyan bu yasanın önemi, *meclisin ereğini* bir yasa maddesi biçiminde açıkça düzenlemesiydi. (Daha sonra, 1921 Anayasası, bu maddeye göndermede bulunarak bunun önemini bir kez daha vurgulayacaktır.) Söz konusu yasanın birinci maddesine göre, TBMM'nin güttüğü ereğ, "Hilafeti, Saltanatı, Vatanı ve Milleti" kurtarmaktır. Bu yüce ereğe ulaşınca dek de, TBMM, *aralıksız* toplanacaktır.

1920 yılının güz ayları, doğuda Ermenilerle uğraşmakla geçti. Sonuçta, 3 Aralık 1920'de, Ermenistan'la Gümri Antlaşması imzalandı. 1878'de uğranılan kayıpların geniş ölçüde geri alındığı bu antlaşmanın anatüze açısından en önemli yönü, bunun, yeni Türkiye Devleti'nin imzaladığı ilk uluslararası antlaşma olmasıdır. Böylece, *devletleşme* sürecinde önemli bir aşama daha geride bırakılmıştır.

Temmuz 1920'de kurulmaya başlanan *ulusal ordu*, ilk önemli sınavını Ocak 1921'de vermiştir. 6-11 Ocak 1921 günleri arasında yer alan bu sınavı, yeni ordu, *Birinci İnönü* utkusuyla kazanmıştır. Bu da *devletleşmenin* bir başka önemli yönüne ilişkin bulunduğundan, anatüze açısından altı çizilmesi gereken bir aşama olmuştur. Aynı Ocak 1921 günlerinde, TBMM bir de *anayasa* kabul etmiştir: "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu" ("Temel Örgütlenme Yasası"). Böyle bir yasal düzenleme yapma gereğinin doğmuş olması, yeni devletin oluşumunun artık oldukça ileri bir noktaya vardığının şaşmaz göstergesidir. (Bunun bir başka kanıtı da, 1921 başında *ilk bütçenin* yapılmış olmasıdır.)

20 Ocak 1921 günlü *Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*, Amasya Tamimi'nden başlayarak, gelişmekte olan ulusal devimin ortaya çıkardığı belli başlı anayasal ilkelerin toplandığı bir belgedir. Daha ilk hükmünde, "*Egemenlik kayıtsız şartsız ulusundur*" diyerek, yeni devletin meşruiyet temelini, artık tanrısal kaynaklı herhangi bir saltanat egemenliğine değil, yalnızca ulus istencine dayandırmaktır. Bu istencin, "*tek ve gerçek*" temsilcisi,

TBMM'dir. Onun içindir ki, yasama ve yürütme yetkileri, bu mecliste toplanmıştır. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, ayrıca, seçimlerin iki yılda bir yapılacağını, meclisin her yıl Kasım başında kendiliğinden toplanacağını, (bu iki hüküm, ancak yukarıda değinilen Nisab-ı Müzakere yasasının belirlediği erek gerçekleştikten sonra yürürlüğe girecektir; bu oluncaya dek meclis aralıksız toplanacaktır), genel kurul tarafından bir dönem için bir başkan seçileceğini, yürütme işlerinin, meclis içinden oluşturulacak bir İcra Vekilleri Heyeti'nce yerine getirileceğini, vekillerin kendi aralarında bir başkan seçeceklerini, ancak Meclis Başkanı'nın, İcra Vekilleri Heyeti'nin de doğal başkanı olacağını öngörmüştür. Bu kısa anayasa, yargı gücüne hiç değinmemiş, buna karşılık, o günlerde çok güçlü olan halkçılık anlayışının yansıması olarak, il ve bucak örgütlenmesi için yaygın bir *yerinden yönetim* düzenlemesi getirmiştir.

Ne var ki, daha yeni anayasa kabul edilmeden, Batı Anadolu'da Yunanlıların 1921 yılı içinde dalga dalga genişletecekleri ve amacı, Ankara Hükümeti'ni dize getirerek Sevr Antlaşması'nı uygulamak olan büyük saldırısı başlamış bulunuyordu. Gerçi, yukarıda belirtildiği gibi, Ocak ayında, İnönü'de, ilk saldırı durdurulabilmişti. (Bunun sonucunda, Şubat 1921'de toplanan Londra Konferansı, hiçbir başarı sağlamamış olmasına karşın, ulusal güçlerin yabancı devletlerce ciddiye alınmaya başlandığının önemli bir işareti oldu. 1 Mart 1921'de ise, Afganistan bizi tanıdı.) En önemlisi, 16 Mart 1921'de, Sovyet Rusya ile Türkiye Devleti arasında Moskova Antlaşması imzalandı. Böylece, Batı'ya kafa tutan *iki büyük devrim* resmen *dayanışma* içine girdi. (Bu sayede, Anadolu'ya, çok önemli bir silah ve altın desteği sağlandı.) 23-31 Mart 1921 günlerinde, *İkinci İnönü* utkusuyla, düşmanın saldırısı yine biraz geciktirilebildi. Ancak, 1921 yılının Temmuz sonunda, Yunanlılar, *genel saldırıya* geçtiler. Böylece, askeri alanda, Ankara Hükümeti'nin en zorlu günleri başlamış oldu.

TBMM, 5 Ağustos 1921'de, *başkomutanlık* yetkisini Mustafa Kemal'e verdi. Meclisinkiler dahil, bütün devlet yetkilerini bir kişinin eline veren bu kararla, üç aylık bir süre için geçici bir *buyurganlık* yaratılmış oluyordu. (Bu geçici buyurganlık, 31 Ekim 1921'de ve 4 Şubat 1922'de, iki kez uzatıldı. Üçüncü uzatma istemi ise, 4 Mayıs 1922'de reddedildi. Mustafa Kemal, bunu ancak büyük baskıyla, 6 Mayıs'ta alabildi. Buna karşılık, 20 Temmuz 1922'deki son uzatma kararına, artık üç aylık süre sınırı konmadı.)

Yeni başkomutan, 7-8 Ağustos günlerinde çıkardığı *Tekâlif-i Milliye* (Ulusal Yükümlülükler) Emirleriyle, halkın her hanesinin bir kat asker çamaşırı sağlamasını, cepheye cephane taşınmasında yardımcı olmasını zorunlu kılan, silah yapımında işe yarayabilecek tüm ustaları seferber eden, orduya gerekli olan bütün araç ve gereçlerin % 40'ına elkoyan, kısacası, ulusal savunma için halkın *son gücünü* de zorlayan kararlarını uygulamaya koydu. Bu kararları yerine getirmek için her ilçede Tekâlif-i Milliye Komisyonları kuruldu ve en ufak duraksamayı amansızca cezalandırmak üzere İstiklal Mahkemeleri devreye sokuldu. Böylece, kadın, çocuk demeden, bütün bir halkın uslara durgunluk veren olağanüstü çabasıyla, çok kısa bir zamanda, 23 Ağustos 1921'de, Sakarya'da, düşmanın karşısına çıkılabildi. (Yüz kilometreyi bulan bir cephede, Türklerin er ve makineli tüfek sayısı Yunanlılarınkinin dörtte üçü, top sayısı yarısı, uçak sayısı ise on sekize karşı yalnızca iki idi.) Savaş çok çetin oldu ve geceli gündüzlü, 13 Eylül'e dek sürdü. Başkomutanın ulusal güçlere verdiği buyruk, yalın ve ürktütücüydü: çevredeki güçlerin durumu ne olursa olsun, hiçbir karış toprak bırakılmayacak, ölüme dek savunulacaktı. Yunan ordusunun genel saldırısı işte ancak bu koşullarda kırılabilir ve düşman geri çekilmek zorunda bırakıldı. Bu utkudan sonra TBMM, Mustafa Kemal'e, mareşal rütbesini ve "Gazi" sanını verdi.

Sakarya utkusu, TBMM Hükümeti için dönüm noktası oldu. 13 Ekim 1921’de, Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan’la, doğu sınırlarımızı kesin güvenceye alan Kars Antlaşması yapıldı. (Ukrayna ile benzer bir antlaşma, 2 Ocak 1922’de imzalandı.) Daha önemlisi, 20 Ekim 1921’de, *Fransa ile Ankara Antlaşması* imzalandı. Bu antlaşma ile, Hatay dışında, bugünkü Suriye sınırı çizildi. Antlaşmanın bizim için en değerli yanı, düşman safalarında çok büyük bir gedik açması, en önde gelen Batılı devletlerden birini bu saftan çıkarmasıydı. (Yunanlılara karşı bizi gönülden destekleyen İtalyanlar ise, sessiz sedasız çekilmeyi yeğlediler.) Böylece, rahat bir soluk alan TBMM Hükümeti, tüm hızıyla orduyu yeniden düzenleyip güçlendirmeye girişebildi.

Ne var ki, bundan sonra aşağı yukarı bir yıl süren "ne savaş, ne barış" dönemi, TBMM’nin *birliğini* oldukça *sarstı*. Mustafa Kemal, TBMM kurulur kurulmaz başkanlığa seçilmiş ve meclis adına imza koyma yetkisini elde etmişti. Bu niteliyle, hükümetin de doğal başkanı durumundaydı. Öte yandan, daha Mayıs 1921’de, meclisteki dalgalanmaları bir düzene alma amacıyla, en yakın destekçilerinden oluşan Müdafaa-i Hukuk Grubu’nu kurmuştu ("Birinci Grup"). Ağustos 1921’den başlayarak, başkomutanlık yetkisi de kendisine geçti. Böylece, yukarıda da belirtildiği gibi, TBMM’ninkiler dahil, devletin bütün yetkileri tek bir kişinin elinde toplanıyordu. Başkomutanlık kararının üç aylık aralarla iki kez yinelenmesi, sınır tanımaz bir *buyurgan* haline gelmesinden çekinen karşıtları arasında gitgide artan bir huzursuzluğa yol açtı. Onun için, örneğin Mayıs 1922’de, yine daha önce belirtildiği gibi, TBMM, başkomutanlık süresinin bir daha uzatılmasına direnç gösterdi. Temmuz 1922’de, Mustafa Kemal’in karşıtları artık örgütlenme aşamasına geldiler ve "İkinci Grup"u kurdular. Ayrıca, 8 Temmuz 1922’de, icra vekillerinin seçilme yöntemini düzenleyen yasada bir daha değişiklik yapıldı ve 4 Kasım 1920 değişikliğiyle Meclis Başkanı’na tanınan aday gösterme yetkisi geri alındı. Bu da, mecliste Gazi’ye karşı yükselen kuşkuvarın bir başka göstergesi oldu. Gerçi, savaşın henüz

sonuçlanmamış olması, bu ayrılıkların fazla keskinleşmesini önlüyordu. Ancak, daha o günlerde, utkudan sonra bu meclisin bütünlüğünün kolay kolay korunamayacağı belli olmuştu. (Nitekim, Kurtuluş Savaşı sonuçlandıktan sonra, 2 Aralık 1922’de verilen bir önergeyle, doğum yeri olan Selanik’in Misak-ı Milli sınırları dışında kaldığı gerekçesiyle, Mustafa Kemal’in milletvekili seçilme yeterliğinin kaldırılması bile bu mecliste önerilebilecektir.)

Yunan genel saldırısından bir yıl sonra, bu kez Türklerin *genel saldırısı* gerçekleşti. 26 Ağustos 1922’de başlayan "Büyük Taarruz", 9 Eylül günü, İzmir’de, Yunanlı işgal ordusunun denize dökülmesiyle noktalandı. 18 Eylül 1922’de, Batı Anadolu’da bir tek Yunan askeri kalmamıştı. Ancak, Doğu Trakya Yunanlıların elindeydi. Çanakkale ile İstanbul’u ise, İngilizler tutuyorlardı. Silahlı savaşıma son veren görüşmeler 3 Ekim’de başladı ve 11 Ekim 1922’de, *Mudanya Bırakışması* imzalandı. Bundan sonra ise, siyasal savaşım başladı.

Mondros Bırakışması’nın tam dördüncü yıldönümünde, 30 Ekim 1922’de, TBMM, Osmanlı imparatorluğu’nun *yıkıldığını* karara bağladı. Böylece, yakında başlayacak barış görüşmelerinde, Ankara ile İstanbul’un ayrı ayrı temsil edilmesi tehlikesi kesin bir biçimde önlendi. İki gün sonra da, 1 Kasım’da *saltanat kaldırıldı*. Bu son kararıyla TBMM, ulus egemenliğinin tek ve gerçek temsilcisi olduğunu, her türlü duraksamayı ortadan kaldıracak bir kesinlikle ortaya koydu. (15 Nisan 1923’te, "Hıyanet-i Vataniye" yasasında yapılan bir değişiklikle, saltanatın kaldırılmasına karşı çıkanlar da "hain" olarak nitelendi.) Dikkat edilirse bu karar, Kurtuluş Savaşı’nın, "Nisab-ı Müzakere" yasasında belirtilen ve 1921 Anayasası’yla da yinelenen temel ereği ile çelişiyordu. Çünkü, saltanatın "kurtarılması" da bu ereğin içinde yer alıyordu. Ancak, Vahdettin’in savaş içindeki ihaneti, saltanatın gözden düşmesine yol açtı. Böylece, *hilafet ile saltanat ayrıldı* ve saltanat kaldırıldı. 17 Kasım 1922 günü, son Osmanlı padi-

şahı Altıncı Mehmet Vahdettin, bir İngiliz zırhlısıyla yurt dışına kaçtı. Ertesi gün verdiği bir kararla, TBMM Vahdettin'in halifeliğini kaldırdı. 20 Kasım 1922'de ise, yine bir meclis kararıyla, halifelik Osmanlı hanedanından Abdülmecit Efendi'ye verildi.

21 Kasım 1922'de, İsviçre'nin Lozan kentinde, yeni Türkiye'nin uluslararası yazgısını belirleyecek olan Lozan Konferansı açıldı. Bu görüşmelerde, Türkiye'yi ve başdelegemiz İsmet Paşa'yı, çok çetin günler bekliyordu. Türkiye'nin amacı belliydi: Misak-ı Milli sınırları içinde, ticari, akçal (mali), adli, vb. her alanda, *tam bağımsız* bir devlet olarak kabul edilmek. Buna karşılık Batılılar, Sevr Antlaşması'nı temel alıyorlar ve yüzyıllardır Osmanlılardan kopardıkları kapitülasyonlar, borçlar yönetimi, vb. gibi türlü ayrıcalıkları korumak istiyorlardı. Böylesine çatışık yaklaşımların karşı karşıya geldiği bir konferansın kolay geçmesi beklenemezdi. Haftalarca süren çekişmelerden sonra, görüşmeler tıkanı ve 4 Şubat 1923'te konferansa ara verme zorunluğu doğdu.

İzmir İktisat Kongresi, 17 Şubat 1923'te, işte bu ara dönemde toplandı. Bununla, Batılılara verilmek istenen ileti açıktı: Bolşeviklerle içinde bulunulan siyasal ve askeri işbirliğine karşın, yeni Türkiye Devleti *kapitalist* bir düzene yönelme kararındaydı. Ancak Lozan'ı sonuca götürebilmek için Batılıların kuşklarını gidermek yetmiyordu. İçteki *çatlakların* da ortadan kaldırılması gerekiyordu. Gerçekten de, Lozan görüşmelerini çok yakından izleyen Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne, konferansın başarısı için kaçınılmaz olan ödünleri kabul ettirmek pek güç görünüyordu. Bu engeli aşma amacıyla, 1 Nisan 1923'te, TBMM'de *yeni seçim* kararı alındı. 16 Nisan 1923 günü, Ulusal Kurtuluş Savaşı'nı yönetmiş olan Birinci TBMM *son birleşimini* yaptı.

23 Nisan 1923'te Lozan görüşmeleri yeniden başladı. Yine haftalarca süren çekişmelerden sonra, *Lozan Antlaşması*, 24 Temmuz 1923 günü imzalanabildi. Bu antlaşmayla Türkiye, ana ereğine, yani tanınmış sınırlar içinde tam bağımsız bir ülke olma

ereğine ulaştı. Ancak, bunun karşılığında çok önemli *ödünler* vermek zorunda kaldı. Bunların bir bölümü, daha sonra geri alındı. Örneğin, *Boğazlar'ın* tüzel konumuna ilişkin olarak Türkiye'nin temel istemleri, 20 Temmuz 1936'da imzalanan *Montrö Antlaşması* ile kabul edildi. Ödünlerin bir bölümünde ise, geri dönüş olanaksızdı. Örneğin Türkiye, Misak-ı Milli sınırları içinde bulunmasına karşın *Musul'dan* vazgeçmek zorunda kaldı ve 5 Haziran 1926 günü İngiltere ile imzalanan bir antlaşma ile Musul kesin olarak *Irak'a* bırakıldı.

1 Ağustos 1923'te yapılan milletvekili seçimlerine, Mustafa Kemal, Aralık 1922'den beri örgütlemeye çalıştığı (ancak resmi kuruluşu 9 Eylül'de, yani seçimlerden sonra gerçekleşen) *Halk Fırkası'nın* önderi olarak girdi. Seçimlerde genellikle ona yakın olan adayların kazanması, 11 Ağustos 1923 günü toplanan İkinci Büyük Millet Meclisi'nin, birincisinden çok daha yenilikçi bir nitelikte olmasını sağladı. Yeni meclis, 23 Ağustos 1923'te Lozan Antlaşması'nı onaylayarak, devletin dış kuruluşunu tamamlamış oldu. 13 Ekim'de, Ankara'nın *başkent* olması kabul edildi. Bunun simgesel önemi büyüktü. Yeni devlet, daha temel biçimini belirlemeden, İstanbul özekli olmayacağını, Kurtuluş Savaşı'na karargâhlık etmiş kentte odaklanacağını açıkça ortaya koyuyordu. 29 Ekim 1923'te, 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda "açıklayıcı bir değişiklik" yapılarak *cumhuriyet* ilan edildi. Hemen arkasından da, Gazi Mustafa Kemal, TBMM tarafından *ilk cumhurbaşkanı* olarak seçildi.

Cumhuriyetin ilanıyla yeni devletin *biçimi* belli olmuş, ancak *egemenlik* konusu henüz tam olarak çözülmemişti. Gerçi, Ulusal Kurtuluş Savaşı'ndan başlayıp cumhuriyete uzanan süreç içinde, *ulus egemenliği* kavramı, *tanrısal egemenlik* anlayışı karşısında kesin bir üstünlük kazanmıştı. Ancak, tanrısal egemenlik anlayışının saltanat dışındaki en güçlü kurumu olan *hilafet* hâlâ ayakta idi. İşte, 3 Mart 1924 günü çıkarılan üç yasa ile TBMM bu

düğümü artık herhangi bir duraksamaya yer bırakmayacak biçimde çözdü.

Bu yasaların en önemlisi, kurum olarak *halifeliği ortadan kaldıran*, ayrıca da, görevden alınan Halife Abdülmecit Efendi başta olmak üzere, tüm Osmanlı hanedanı üyelerini *sınırdışı* eden yasadır. Bu yasa ile, Osmanoğulları ailesi Türk yurttaşlığından ve bu yurttaşlığın sağladığı bütün haklardan yoksun bırakıldı. (1952’de yalnızca kızların ve damatların yurda gelmesine izin verildi; 1974’te ise, eski hanedanın erkek üyelerine de aynı haklar tanındı.) İkinci bir yasa ile ("Tevhid-i Tedrisat Kanunu"), bütün eğitim kurumları *Milli Eğitim Bakanlığı’na* ("Maarif Vekâleti"ne) bağlandı. Böylece, tanrısal egemenlik anlayışının savunucularını yetiştiren dinsel okullar, özellikle de medreseler, ulusal egemenliğe dayanan yeni devletin buyruğuna alındı. Üçüncü yasa ile de, bir yandan Evkaf ve Şeriye Vekâleti ortadan kaldırılırken, öte yandan, dini *devlet denetimine* almak üzere, başbakanlığa bağlı bir *Diyanet İşleri Başkanlığı* kuruldu. (Aynı yasa ile, Genelkurmay "Bakanlığı" kaldırılıp *Genelkurmay "Başkanlığı"* kuruldu.)

Görüldüğü gibi, 3 Mart 1924 günü yapılan düzenlemelerle, Türkiye Cumhuriyeti, bugün hâlâ sürdürdüğü temel biçimini kazandı. Artık bundan sonra atılacak adım, siyasal ve kurumsal olarak belirlenmiş olan bu yapıyı tüzel bir çerçeveye oturtmaktır. Bu da, *yeni bir anayasa* demektir.

5. TEKPARTİLİ CUMHURİYET

1924 Anayasası'nın tekpartili dönemi, 1924'ten 1945 yılına dek sürmüştür. Büyük bölümünde Mustafa Kemal'in siyasal erki elinde bulundurduğu bu yirmi bir yıl içinde, bugünkü düzenimizin geçimsel, siyasal ve düşüngüsel ana yapısı kurulmuştur. Aşağıda, önce bu yapının tüzel çerçevesi ile bu çerçevede gerçekleştirilen belli başlı değişiklikler, sonra da yeni düzenin kuruluş aşamaları kısaca gözden geçirilecek.

5.1. 1924 ANAYASASI

20 Nisan 1924 günlü anayasamız, "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu", altı bölümden oluşuyor: Esas Hükümler, Yasama Görevi, Yürütme Görevi, Yargı Erki, Kamu Hakları ve Çeşitli Hükümler.

Esas Hükümler ("Ahkâm-ı Esasiye") bölümünde, anayasal düzenimizin temel özellikleri sıralanmaktadır. Bunlar, genellikle,

Kurtuluş Savaşı'nın zorlu savaşım yılları içinde belirlenen özel-liklerdir. Anayasanın birinci maddesine göre, Türkiye Devleti bir cumhuriyettir. 29 Ekim 1923'te, 1921 Anayasası'nda bir de-ğişiklik yapılarak benimsenen bu hüküm, anayasal yaşamımızın değişmez temel kuralı haline gelmiştir. Bu hükme göre, Türki-ye'de devlet başkanlığı artık herhangi bir hanedanın tekeline bırakılamaz; devlet yöneticileri, kalıtım kurallarına göre değil, belli aralıklarla yenilenen ulusal istence göre belirlenir. Yine esas hükümlere göre, egemenlik kayıtsız ve koşulsuz olarak ulusun-dur. (Bilindiği gibi, "Hakimiyet bila kaydü şart milletindir." hükmü, ilk kez 1921 Anayasası ile, bir daha çıkmamacasına ana-yasal yaşamımıza girmiştir.) Ulus, bu egemenliğini TBMM eliyle kullanır. TBMM, ulusun tek ve gerçek temsilcisi olarak, yasama ve yürütme erklerini kendinde toplar. Ancak, yasama yetkisini kendisi kullanırken, yürütme görevini, cumhurbaşkanı ve bakan-lar kurulu aracılığıyla yerine getirir. Yargı erki ise, ulus adına işgören bağımsız mahkemelerin elindedir. (Hemen görülebileceği gibi, bu düzenleme, egemenliğin "tek" temsilcisinin TBMM ol-masıyla çelişir. Bu çelişki, 1961 Anayasası ile ortadan kaldırıla-caktır.) Esas hükümlerde, ayrıca, Türkiye Devleti'nin dini "Din-i İslam", resmi dili Türkçe, başkenti ("makarrı") Ankara olarak düzenlenmiştir.

Yasama görevi bölümünde, 1924 Anayasası, TBMM'nin ku-ruluşunu, çalışma kurallarını, üyelerinin güvencelerini ve mecli-sin yetkilerini düzenlemektedir. Buna göre, TBMM, her dört yılda bir yapılan genel seçimlerle oluşmaktadır. Milletvekili sayı-sı Anayasa'da belirtilmemiştir. (1876 Anayasası'nda, Heyet-i Mebusan üye sayısının, her elli bin erkek nüfusa bir temsilci düşmek üzere hesaplanacağı öngörülmüştü.) *On sekiz* yaşını biti-ren her Türk *erkeği* seçmendir. Seçilebilmek için de, otuz yaşını bitirmiş olmak ve yine erkek olmak zorunludur. Seçim yapma olanağı bulunamazsa, dört yıllık dönem bir yıl uzatılabilir. Buna karşılık, dört yıllık dönem dolmadan da seçimlerin yenilenmesi TBMM tarafından kararlaştırılabilir. Yeni meclis toplanıncaya

dek, eski meclis dağılmamış sayılır. Böylece, devletin hiçbir zaman tüzel olarak meclissiz kalmaması sağlanmıştır.

Meclis, İkinci Meşrutiyet'ten beri süregelen bir kurala göre, her yıl Kasım ayı başında, herhangi bir çağrıya gerek olmadan, *kendiliğinden* toplanır. Meclis, çalışma süresini kendisi ayarlar. Ancak, bir yıl içinde altı aydan fazla tatil yapamaz. Cumhurbaşkanının, meclis başkanının ya da üyelerinin beşte birinin isteimiyle, dinlencedeki meclis olağanüstü toplanır. Kasım ayı başında yıllık toplantısına başlayan meclis, bir yıllık süre için kendi içinden bir başkan ve üç başkanvekili seçer. Meclis, çalışmalarını, kendi hazırladığı *ıçtüzük* hükümlerine göre yürütür. Görüşmeler kamuya açık olarak yapılır. Ancak meclis gerekli görürse, kapalı oturumlar da yapabilir. Ulusal istencin tek ve gerçek yansıtıcısı olan meclisin güven içinde serbestçe çalışabilmesi için, meclis üyelerine birtakım güvenceler tanınmıştır. (*Sorumsuzluk ve dokunulmazlık* çerçevesinde öngörülen bu düzenlemeler, 1982 Anayasası incelenirken açıklanacaktır.)

Parlamente dizgelerde meclislerin (parlamentoların) başlıca iki alanda yetkileri vardır: yasama alanında ve yürütmenin denetlenmesinde. *Yasama görevi*, ülke çapında geçerli olacak genel kuralları belirleme işidir. Bu görev ve yetki, 1924 Anayasası'na göre, "münhasıran" TBMM'ye aittir. Meclis bunu *kendisi* yerine getirmek zorundadır; başkasına devredemez. Anayasa'ya göre, meclisin bu alandaki yetkileri şöyle sıralanabilir: *şeriat hükümlerini uygulamak*; yasa koymak, değiştirmek, kaldırmak; *yasaları yorumlamak*; bütçe ve kesinhesap yasalarını kabul etmek; savaşa ve barışa karar vermek; uluslararası antlaşmaları onamak; akçal yüklenme getiren sözleşme ve ayrıcalıkları kabul etmek; para basmak; genel ve özel af ilan etmek; kesinleşmiş ölüm cezalarını yerine getirmek ("infaz etmek").

Yürütmenin (hükümetin) denetimi bakımından da meclisin geniş yetkileri vardır. Kaldı ki, 1924 Anayasası'na göre, yürütme görevi gerçekte TBMM'ye aittir. Ancak meclis bunu, kendi için-

den çıkardığı bir cumhurbaşkanı ve bakanlar kurulu *aracılığıyla* ("marifetiyle") yerine getirir. Hükümeti denetleme bakımından, milletvekillerinin elinde birçok araç vardır: bakanlara sözlü ve yazılı sorular sorabilirler; artık görevde olmasalar bile bakanlar hakkında soruşturma açılmasına karar verebilirler (sonuçta, ilgili bakan Yüce Divan'a gönderilebilir); bir bakan ya da tüm bakanlar kurulu hakkında gensoru verebilirler (sonuçta, ilgili bakan ya da tümüyle hükümet siyasal erkten düşürülebilir).

1924 Anayasası, *yürütme görevini*, yani TBMM'nin koyduğu genel kurallar içinde ülkeyi yönetme görevini, başlıca iki örgene vermiştir: cumhurbaşkanı ve bakanlar kurulu. *Cumhurbaşkanı*, TBMM tarafından, kendi içinden ve bir dönem (yani erken seçim olmazsa dört yıl) için seçilir. Başka bir deyişle, her milletvekilliği genel seçiminden sonra cumhurbaşkanlığı seçimi yapılması zorunludur. Aynı kişi yine seçilebilir. Tıpkı meclis için öngörüldüğü gibi, yenisi seçilinceye dek eskisinin görevi sürer. Böylece, devletin başsız kalması önlenmiştir. Cumhurbaşkanlığı boşalınca, meclis derhal toplanır ve yenisini seçer. (Ancak, genel seçim için dağılmış bulunuyorsa, yeni meclisin toplanması beklenir.) Geçici ya da sürekli boşalmalarda, cumhurbaşkanına meclis başkanı vekâlet eder. Cumhurbaşkanı, göreve başlarken, ulusal egemenlik ilkesine, yasalara uyacağına, devleti koruyacağına ve ulusun mutluluğu için çalışacağına andiçer (bu ant "Vallahi" sözcüğü ile bitiyor). Cumhurbaşkanının *çift* nitemi vardır: hem devlet başkanıdır, hem de yürütmenin başıdır. Görev ve yetkileri, işte bu ikili özelliğine bağlıdır. Bunlar şöyle sıralanabilir: TBMM'yi olağanüstü toplantıya çağırma, törenli oturumlarda meclise başkanlık etme (görüşmelere ve oylamalara katılamaz); başkomutanlığı temsil etme (ancak başkomutanlık TBMM'nin manevi varlığından ayrılmaz ve uygulamada, barış ya da savaş durumuna göre belirlenir); yasaları yayınlama ya da yeniden görüşülmeleri için on gün içinde TBMM'ye geri gönderme (anayasa değişiklikleri ile bütçeler, bu hükmün dışındadır; meclis, eski yasada ısrar için özel bir çoğunluk gereksinmez); başbakanı seçme ve atama; baş-

bakanın seçtiği bakanları atama; (bakanlar kurulunun önerisi üzerine) özel af yetkisini kullanma (ancak bu yetkisini, Yüce Divan'da hüküm giymiş bakanlar için kullanamaz); her yıl Kasım ayının başında meclis açılış söylevini okuma ya da başbakanı okutma; gerekli gördüğünde bakanlar kuruluna başkanlık etme; yabancı devletlere temsilci gönderme ve yabancı devlet temsilcilerini kabul etme. Bu görevlerini yerine getirirken cumhurbaşkanı *siyaseten* sorumsuzdur. Onun içindir ki, *yürütme ile ilgili* bütün işlemlerinin, başbakan ve ilgili bakan (ya da bakanlar) tarafından imzalanması zorunludur. Bu işlemlerden dolayı meclis onlar hesap verirler. Buna karşılık, cumhurbaşkanının *cezai* sorumluluğu vardır. Vatana ihanet halinde, *TBMM tarafından* yargılanır.

Yürütme görevini yerine getiren esas örgen, *bakanlar kurulu*-*dur* (hükümet). Başbakan, cumhurbaşkanı tarafından TBMM içinden seçilir ve atanır. Bakanlar, yine TBMM içinden, başbakanca seçilir ve cumhurbaşkanı tarafından atanır. Yeni hükümet, en geç bir hafta içinde izlencesini TBMM'ye sunarak güven ister. Ancak, meclis dinlencede ise, bakanlar kurulunun güven istemi için meclisin olağan toplantısı beklenir. Bakanlar kurulu, yürütme alanında genel kurallar koymak için *tüzük* çıkarabilir. Bu tüzüklerin Danıştay'ca incelenmesi ve yasalara aykırı olmaması gerekir. Yasalar gibi, bunları da cumhurbaşkanı yayınlar. *Meclis*, yasalara aykırı gördüğü tüzükleri *iptale* yetkilidir. Başbakan ile bakanlar, teker teker ve toplu olarak, TBMM karşısında siyaseten sorumludurlar. Meclisin güvenini yitiren bakan ya da hükümet, görevden ayrılmak zorundadır. Bakanların cezai sorumlulukları da vardır. TBMM tarafından Yüce Divan'a gönderilen bakan, görevi bırakır.

1924 Anayasası, *Danıştay*'ı da yürütme bölümünde düzenlemiştir. Danıştay üyeleri *TBMM tarafından* seçilir. Görevleri şöyle saptanmıştır: hükümetin incelenmesini istediği yasa tasarılarını incelemek; bakanlar kurulunun hazırladığı bütün tüzükler

hakkında görüş bildirmek; ayrıcalık sözleşmelerini incelemek; yönetsel davalara bakmak; yasalarca verilecek öteki görevleri yerine getirmek.

Anayasa'ya göre, *yargı erki*, ulus adına *bağımsız mahkemelerce* kullanılır. Anayasa'nın yargı bölümünde, bu alanla ilgili birtakım temel kurallar konmuştur (bunlar, genellikle, 1876 Anayasası'ndan beri süregelen ana ilkelerdir): mahkemeler yasayla kurulur, görev ve yetkileri yasayla belirlenir (*yasallık ilkesi*); mahkemeler bağımsızdır, yargıçlar yalnızca yasaya göre karar verirler (*bağımsızlık ilkesi*); yargıçların nitelikleri, bütün özlük hakları ve görevden alınma koşulları ancak yasayla belirlenir (*yargıç güvencesi*); ne TBMM ne de bakanlar kurulu, mahkeme kararlarını değiştiremez, bunların uygulanmasını engelleyemez ya da geciktiremez (*yargı kararlarının bağlayıcılığı*); mahkemeler kendi görev ve yetkileri içindeki davalara bakmak zorundadırlar (*görevden kaçınamama ilkesi*); haklı bir nedene dayanan ve yasayla belirlenen ayırık durumlar dışında, yargılamalar herkese açıktır (*açıklık ilkesi*); herkes yargı önünde kendini savunmak için meşru bütün araçlardan yararlanabilir (*savunma hakkı*).

1876 Anayasası, o günlerde ülkede iki ayrı tüzel düzenin yürürlükte bulunduğunu göz önünde bulundurarak, şeri davaların şeriat mahkemelerinde, nizami davaların ise nizamiye mahkemelerinde görüleceğini hükme bağlamıştı. Ancak yeni devlet düzeninde böyle bir ikiliğe yer kalmadığı için, 1924 Anayasası'nda buna koşut düzenlemeler yoktur. (Şeriye mahkemeleri, 8 Nisan 1924'te, daha yeni anayasa görüşmeleri tamamlanmadan kaldırılmıştır.) Buna karşılık, 1924 Anayasası, tıpkı 1876 Anayasası gibi, kimi yüksek devlet görevlilerini yargılamak için, gerektiğinde bir *Yüce Divan* ("Divan-ı Ali") kurulacağını öngörmüştür. 1924 Anayasası'na göre, Yüce Divan TBMM kararıyla kurulur ve on biri Yargıtay'ın kendi içinden, onu da Danıştay'ın kendi içinden seçtiği yirmi bir üyesi vardır. Bunların altısı, adçekme ile yedeğe ayrılır. Yüce Divan, kendi içinden bir başkan

ve bir başkanvekili seçer. Savcılık görevini, cumhuriyet başsavcısı yüklenir. Yüce Divan'da, *görevleriyle ilgili* suçlardan yargılanabilecek kişiler şunlardır: başbakan ve bakanlar; Yargıtay başkan ve üyeleri; Danıştay başkan ve üyeleri; cumhuriyet başsavcısı. Yüce Divan'ın kararları kesindir.

1924 Anayasası, *temel hak ve özgürlüklere* fazla önem vermemiştir. (Anayasa, bunları, "Türklerin Kamu Hakları" başlığı altında topluyor. Buradaki "Türklerin" sözcüğünün, soykümesel bir anlam taşımadığı, "Yurttaşların" anlamına geldiği açıktır.) Bu önemsemeyişin temel nedeni, TBMM'nin ulusun tek ve gerçek temsilcisi olduğu bir düzende, bu hakların ulus temsilcileri tarafından yasa yoluyla yeterince korunacağını varsayılmış olmasıdır. Bu anayasada, genel ve soyut bir özgürlük (başkasına zarar vermeden ve özgürlüğüne dokunmadan dilediğini yapmak) ve eşitlik (sınıf, küme, aile ve kişi ayrıcalığı tanınmadan, yasa önünde eşit sayılmak) öngörülmüş; zorunlu ilköğretimin devlet okullarında parasız olması dışında, toplumsal haklara hiç değinilmemiştir. Anayasada belirtilen hak ve özgürlükler, şöyle sıralanabilir: can, ırz ve mal dokunulmazlığı; işkence, eziyet, zoralım (müsadere) ve angarya yasağı; kişi güvenliği; düşünce, inanç, din, vicdan, söz, dilekçe, yayın, eğitim, yolculuk, çalışma, sözleşme hak ve özgürlükleri; konut dokunulmazlığı; mülkiyet hakkı (kamulaştırmalarda *peşin ödeme* zorunluğu); postadaki evrakin dokunulmazlığı; basına sansür yasağı; dernek ve toplantı hakları.

Sıkıyönetim, anayasalı düzene geçtiğimizden beri, önemli bir anayasal kurumumuz olmuştur. 1876 Anayasası, "ihtilal" belirtilerinin ortaya çıkması durumunda, hükümetin, ülkenin bir bölümünde ya da tümünde sıkıyönetim ("idare-i örfiye") ilan edebileceğini belirtiyordu. 1924 Anayasası, sıkıyönetim ilan gerekçesini çeşitlendirmiştir. Artık yalnızca ayaklanma değil, "eylemli kalkışma" ve savaş tehlikesi de, sıkıyönetim ilanına neden olabilmektedir. 1924 Anayasası'na göre, hükümet en çok bir ay için sıkıyönetim ilan edebilir ve bu kararını hemen meclisin onayına

sunmak zorundadır. Meclis, sıkıyönetimi kaldırabilir ya da bunu değişik süreye bağlayabilir. Meclis toplanık değilse, hemen toplantıya çağrılır. Sıkıyönetim ancak TBMM kararıyla uzatılabilir. Görüldüğü gibi bu yeni düzenlemeler, dizge içinde TBMM'ye tanınan üstünlüğe koşuttur. (1876'de meclis onayı öngörülüyordu.) Yine 1924 Anayasası'na göre, sıkıyönetim, kişi özgürlüğü ve konut dokunulmazlığının, basın, gönderişme, dernek ve ortaklık özgürlüklerinin, geçici olarak sınırlanması ya da durdurulması demektir. Sıkıyönetim zamanında, temel hak ve özgürlüklerin nasıl sınırlanabileceğinin ya da durdurulabileceğinin yasa ile belirlenmesi zorunludur.

Anayasanın son bölümünü oluşturan *çeşitli hükümlerde* ise, yönetim, akçal işler ve anayasa değişikliği ile ilgili kimi düzenlemeler getirilmiştir. Anayasada, ülkenin yönetsel bölünmesi, il, ilçe, bucak, kasaba ve köy biçiminde öngörülmüştür. Bunlardan, illere, kentlere, kasabalara ve köylere tüzelkişilik tanınmıştır. (1921 Anayasası'ndaki geniş yerel yönetim özerkliği anlayışı, artık bütünüyle *bir yana bırakılmıştır*.) Bütçenin hazırlanışı ile ilgili olarak birtakım kurallar konmuş, devlet gelir ve giderlerinin, TBMM tarafından, *Sayıştay* ("Divan-ı Muhasebat") aracılığıyla denetleneceği hükme bağlanmıştır. Gerektiğinde anayasanın değiştirilebilmesi için, TBMM üye tamsayısının üçte birinin önerisi ve üçte ikisinin kabulü zorunlu sayılmış, anayasa değişikliklerinde cumhurbaşkanına geri gönderme hakkı tanınmamıştır. Devlet biçiminin cumhuriyet olduğu yolundaki anayasa hükmünün ise, hiçbir biçimde *değiştirilemeyeceği* (önerilmesi bile yasak) kabul edilmiştir.

Belli başlı düzenlemeleri bu biçimde özetlenen anayasaya genel olarak bakıldığında, başat özelliğinin *parlamentar dizgeye* yakınlık olduğu söylenebilir. Bu dizgenin belli başlı özellikleri olan, "siyaseten sorumsuz (dolayısıyla da yetkisiz) devlet başkanı ile meclis karşısında siyaseten sorumlu hükümet" öğeleri burada da var. Ancak, bilindiği gibi, parlamentar dizgeye anlamını ve-

ren, içinde yer aldığı *demokratik düzendir*. İşte bu düzende, özellikle yargı ile öteki devlet güçleri arasında kesin bir güçler ayrılığı bulunması gerekir. Bu açıdan bakıldığında, 1924 Anayasası'nın durumu tartışmalıdır. Bir yandan, yargı gücü bağımsız mahkemelere bırakılıyor; öte yandan ise, TBMM'nin, egemenliğin (dolayısıyla, egemenliğin parçası olan yargı gücünün de) tek kullanıcısı olduğu söyleniyor. Bu çelişkinin tarihsel kaynağı, Ulusal Kurtuluş Savaşı döneminde yaşanan "meclis hükümeti" deneyimi. Yeni anayasal düzen, bu deneyimin etkisinden ancak bir evrim içinde kurtulmuş, dolayısıyla da, parlamenter özelliği adım adım belirginleşebilmiştir. (Örneğin, 1924 Anayasası'nın uygulandığı ilk yıllarda, gerçekte bu anayasaya aykırı olmakla birlikte, İstiklal Mahkemeleri kurulabilmiş; ancak, parlamenter dizgenin artık iyice yerleştiği 1950 sonrasında, TBMM'nin, İstiklal Mahkemelerine göre çok daha zayıf birtakım yargı yetkileri kullanması, anayasal düzene karşı bir darbe olarak değerlendirilmiştir.)

5.2. ANAYASA DEĞİŞİKLİKLERİ

Belli başlı hükümleri bu biçimde özetlenen 1924 Anayasası, yürürlükte kaldığı otuz altı yıllık sürede, önemli önemsiz birçok değişikliğe uğramıştır. Daha önce yapılmış bir değişiklikten vazgeçme biçimini alan sonuncusu dışında, bu değişikliklerin hepsi, mecliste gerekli çoğunluğun kolayca sağlanmasına olanak veren tek parti döneminde gerçekleştirilmiştir.

1928'de, devletin dininin Din-i İslam olduğunu saptayan hükmü anayasadan çıkarılmış, cumhurbaşkanı ve milletvekili antlarındaki "Vallahi" sözcüğü kaldırılmış, TBMM'nin görevleri arasından şariat hükümlerini uygulama görevi çıkarılmıştır. Kısacası, *yecillik* ilkesi anayasaya açıkça yazılmamakla birlikte, bu ilkenin gerekleri yerine getirilmiştir.

1934'te, siyasal haklarda eşitlik bakımından çok önemli bir adım atılmış, *kadınlara* da milletvekili seçme ve seçilme hakları tanınmıştır. (1930'da, bir anayasa değişikliği yapılmadan, kadınlara belediye seçimlerinde seçme ve seçilme hakları tanınmıştı.) Ancak, anayasada bu devrimci değişiklik yapılırken, ne yazık ki *geriye doğru* bir adım da atılmıştır: aynı değişiklikle, seçmen yaşı on sekizden *yirmi ikiye* yükseltilmiştir.

1937'de ise, en kapsamlı anayasa değişikliği yapılmıştır. O güne dek Cumhuriyet Halk Partisi'nin *altı okunda* simgelenen temel ilkeler (cumhuriyetçilik, ulusçuluk, halkçılık, devletçilik, yercillik ve devrimcilik), *devletin* ilkeleri olarak anayasaya geçirilmiştir. Aynı zamanda yapılan bir başka değişiklikle, *kamulaştırmalarda* ödemenin peşin olacağı yolundaki maddeye bir fıkra eklenerek, çiftçilerin topraklandırılmasında ve ormanların devletleştirilmesinde, ödeme biçiminin yasayla saptanması öngörülmüştür. Böylece, *toprak reformunun* önünde duran anayasal engel kaldırılmıştır. Yine aynı anayasa değişikliği içinde, kimsenin dininden, mezhebinden ve tarikatinden dolayı kınanamayacağı biçimindeki düzenlemeden, "tarikat" sözcüğü çıkarılmıştır. Görüldüğü gibi, anayasaya yercillik ilkesinin açıkça yazılmasına koşut olarak, tarikatçılığın anayasal dayanağı da ortadan kaldırılmıştır.

1945'te ve 1952'de yapılan anayasa değişiklikleri ise, görünüşte yalnızca biçimseldir. İlkinde, anayasanın içeriğine hiç dokunulmadan dili arılaştırılmış, böylece "teşkilat-ı esasiye kanunu"ndan "anayasa" ya geçilmiştir. 1952'de ise, yeniden *eski metne dönülmüştür*. (Bu biçimsel değişikliklerin toplumbilimsel anlamı ise, elbette büyüktür. 1950'de siyasal erki elde eden Demokrat Parti'nin, hemen Arapça ezan yasağını kaldırması ve arı Türkçe'ye sırt çevirmesi, bu siyasal akımın Atatürk devrimciliği karşısındaki tutumunun açık göstergeleri olmuştur.)

5.3. YENİ DÜZENİN KURULUŞU

Cumhuriyetin ilanı ve halifeliğin kaldırılması, Ulusal Kurtuluş Savaşı sırasında Mustafa Kemal'i candan destekleyen, ancak yurt ve ulusla birlikte saltanat ve halifeliğin de kurtarılacağını sanan gelenekçi çevreleri çok rahatsız etmişti. 1924 Anayasası'nın kabulünden birkaç ay sonra, Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın yönetici çekirdeğinde, önemli bir parçalanma oldu. Ali Fuat (Cebesoy), Kâzım Karabekir gibi ünlü paşalar ile Rauf (Orbay), Adnan (Adıvar) beyler gibi tanınmış birtakım aydınlar, Mustafa Kemal'e cephe alarak, 17 Kasım 1924'te *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*'nı kurdular. Bu yeni parti, çok kısa zamanda, gelenekçi muhalefetin odak noktası durumuna geldi. İlk şubesini Urfa'da açan parti, doğu bölgesinde hızla yayıldı.

Öte yandan, İngiltere ile, *Musul* yüzünden anlaşmazlık içinde bulunuyorduk. (Misak-ı Milli sınırları içinde bulunan Musul'u, İngilizler Mondros Bırakışması'ndan sonra, 3 Kasım 1918'de işgal etmişlerdi. Lozan'da bu konuda anlaşma sağlanamadı ve çözüm, Milletler Cemiyeti'nin hakemliğine bırakıldı. Musul, 5 Haziran 1926'da, Milletler Cemiyeti'nin kararı uyarınca, Irak'a verilecektir.) Bu bakımdan, içişlerimizin karışması, özellikle bu devletin işine geliyordu. İşte hem yeni muhalefetten, hem de dışarıdan destek bulan doğuda birtakım Kürt oymakları, 13 Şubat 1925'te, *Şeyh Sait* yönetiminde ayaklandılar. Bu başkaldırı kısa zamanda yayıldı. On gün geçmeden, Elazığ ayaklanmacıların eline geçti. Bunun üzerine, Mustafa Kemal, zor günlerin adamı olan İsmet Paşa'yı başbakanlığa çağırdı. (İsmet Paşa, 29 Ekim 1923'ten 20 Eylül 1937'e dek, hep başbakan olarak kalmıştır. Bu döneme rastlayan tek kesinti, Fethi Okyar'ın, 21 Kasım 1924'ten 2 Mart 1925'e dek süren başbakanlığıdır.)

2 Mart 1925'te kurulan İsmet Paşa Hükümeti, 4 Mart 1925 günü meclisten *Takrir-i Sükûn* yasasını geçirdi. Bununla hükümete, iki yıl süreyle, gazete, parti kapatma dahil, çok geniş yetkiler veriliyordu. (Mart 1927'de, bu yasa daha iki yıl için uzatıla-

caktır.) Buna ek olarak, kısmi seferberlik ilan edildi. Ayrıca, Ankara ve Diyarbakır'da İstiklal Mahkemeleri kuruldu. (İstiklal Mahkemelerinin Türkiye genelinde görevine son verildiği tarih, Mart 1927'dir. Ancak, bu mahkemelerin dayanağı olan yasa, 1949 yılına dek yürürlükte kalmıştır.) Bütün bu önlemler sayesinde, ayaklanma Mayıs 1925 sonunda bastırılabilirdi. (Şeyh Sait Ayaklanması, 13 Şubat 1925'ten 31 Mayıs 1925'e dek sürmüştür.) Elebaşları (Şeyh Sait dahil) yakalandı ve Diyarbakır'da yargılanarak ölüm cezasına çarptırıldı. Ayaklanmaya bilerek ya da bilmeyerek kısmen yataklık eden Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası da, 5 Haziran 1925'te, hükümet kararıyla *kapatıldı*.

Tepeden inmecilik (ya da "aydın despotizm") koşulları böylece sağlandıktan sonra, uygar dünyaya uyum sağlama ereğiyle, her alanda güçlü atılımlara girişildi. En köklü yenilikler, *yecillik* alanında gerçekleştirildi. Halifelüğün, Şeriye ve Evkaf Bakanlığı'nın kaldırılması, medreselerin kapatılıp öğretimin Milli Eğitim Bakanlığı denetiminde birleştirilmesi, şeriye mahkemelerinin kaldırılması ile başlayan süreç, 1928 ve 1937 yıllarında yapılan anayasa değişiklikleri ile tamamlandı. Yukarıda da belirtildiği gibi, önce yecillikle bağdaşmayan hükümler anayasadan çıkarıldı; sonra da, yecillik ilkesi doğrudan doğruya anayasaya alındı.

Batılılaşma ve yecilleşme doğrultusunda, anayasa değişikliklerinin yanı sıra, genellikle *Atatürk Devrimi* başlığı altında toplanan daha birçok adım atıldı. Artık bütünüyle benimsenen Batılı tüze anlayışına uygun tüzemenler yetiştirmek üzere, 5 Kasım 1925'te, Ankara Hukuk Mektebi açıldı. (Bugünkü AÜ Hukuk Fakültesi.) 25 Kasım 1925'te, milletvekilleri dahil, bütün resmi görevliler ve devlet çalışanları için zorunlu olmak üzere, Şapka Giyilmesi Hakkında yasa kabul edildi. 30 Kasım 1925'te, tekkeler, zaviyeler ve türbeler kapatıldı. 26 Aralık 1925'te, bugün kullandığımız uluslararası saat ve takvim kabul edildi. 17 Şubat 1926'da, yurttaşların kişilikten kalıta dek, yaşamsal önemdeki bütün özel ilişkilerini düzenleyen, bu bakımdan da İslam

tüzesinden en kesin kopuşu gerçekleştiren Medeni Kanun kabul edildi. (Döneminin en ileri yasası olan İsviçre Medeni Kanunu'nun Türkçe'ye çevrilmesi yoluyla oluşturulan bu yasa, Borçlar yasasıyla birlikte, 4 Ekim 1926'da yürürlüğe girdi. Yasanın kabulü ile yürürlüğü arasındaki dönemde, Mustafa Kemal'e karşı, aşağıda değineceğimiz suikast girişimi yapıldı.) 20 Mayıs 1928'de uluslararası rakamlar kabul edildi. 1 Kasım 1928'de, ekin alanındaki en köklü dönüşüm gerçekleştirilerek, Arap harfleri yerine Latin harfleri kabul edildi. (İnanılmaz bir hızla gerçekleştirilen bu devrimle, iki ay içinde bütün ülkede yeni harflerin kullanılması zorunlu kılındı.) 1 Ocak 1929'da, yeni harfleri öğretmek üzere, Millet Mektepleri açıldı. 26 Mart 1931'de, uluslararası ağırlık ve uzunluk ölçüleri kabul edildi. 1 Ağustos 1933'te, Darülfünun yerine, İstanbul Üniversitesi kuruldu. (Üniversite kurulurken İlahiyat Fakültesi de kapatıldı.) 21 Haziran 1934'te, soyadı yasası çıkarıldı. (TBMM, Mustafa Kemal'e "Atatürk" soyadını verdi.) 26 Kasım 1934'te, efendi, bey, paşa gibi birtakım sanların resmi belgelerde kullanılmasını yasaklayan yasa kabul edildi. 3 Aralık 1934'te, Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair yasa kabul edildi. (Bununla, özellikle dinsel giysilerin tapınaklar dışında kullanılması yasaklandı.)

Tekparti döneminde, genel anlamında yercillikle (Aydınlanma ile) ilgili olan ve yukarıdan beri sayılagelen değişikliklerin yanı sıra, geçimsel, siyasal, ekinel ve düşüngüsel alanlarda, daha birçok köklü atılım yapıldı. 1925'te, Osmanlıların geleneksel tarım ondalık vergisi olan aşar kaldırıldı. 1926'da, kabotaj (ülke limanları arasında gemi işletme) hakkı, yurttaşların tekeline alındı. 1928'de, Anadolu demiryolları satın alındı. Demiryolu yapımı, ulusal bir siyaset olarak benimsendi. (1925-1939 arasında, üç bin kilometreden fazla demiryolu yapıldı.) 1933'te, ulusal tasarlama (planlama) ve devletçilik siyasetiyle, bugünkü sanayinin temeli atıldı. (Birinci beş yıllık tasar, bu dönemde yapıldı ve başarıyla uygulandı. İkincisi ise, savaş nedeniyle yarıda kaldı.) 1931'de, Türk Tarih Kurumu; 1932'de, Türk Dil Kurumu;

1934'te, Türk Hukuk Kurumu, kuruldu. Kısacası, bu yıllar, her alanda büyük bir devingenliğe sahne oldu.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Mustafa Kemal'in bu köklü yenilikçiliğini durdurmak için denenen ilk yol, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması ve Şeyh Sait ayaklanması oldu. Bu yol başarı kazanamayıp, aksine, atılımların daha da hızlanmasına yol açınca, Haziran 1926'da, özellikle eski İttihatçıların önyak olmasıyla, İzmir'de Gazi'ye karşı bir *suikast* düzenlendi. Ancak, bir ihbar sayesinde bu girişim zamanında önlenildi ve kurulan İstiklal Mahkemeleriyle İttihatçıların son kalıntıları da etkisizleştirildi. (İşte bu suikast üzerinedir ki Mustafa Kemal, cumhuriyeti gençliğe emanet ettiği ve bir tür siyasal bırakıt belgesi (vasiyetname) olan ünlü söylevi ("Nutuk") kaleme alma gereğini duymuştur. Bu söylev, Gazi'nin kendisi tarafından, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın, 15-20 Ekim 1927 tarihlerinde toplanan ikinci kurultayında, altı gün boyunca otuz altı saatte okunmuştur.)

1930 yılında, Mustafa Kemal, yercillikle ilgili temel dönüşümlerin tamamlanmasından sonra, özellikle geçimsel siyaset alanında yapıcı bir yarışma havası yaratma umuduyla, bir "çokpartili demokrasi" denemesine girişmiştir. Bu amaçla, eski ve yakın arkadaşı Ali Fethi (Okyar) Bey'e, 12 Ağustos 1930'da, *Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı* kurdurmuştur. Görüldüğü gibi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kuranların aksine, bu partiyi kuranlar Mustafa Kemal ile düşünce birliği içindeydiler. Ancak beklenen olmadı ve yeni parti, devrimlere bağlı bir muhalefet partisi olarak gelişeceğine, devrim düşmanlarının toplandığı yeni bir odak noktası oldu. Özellikle Ege bölgesinde, Serbest Cumhuriyet Fırkası, devrim düşmanı kıpırdanmaların yatağı haline geldi. Bu gelişmelerden ürken parti yöneticileri, 18 Aralık 1930'da aldıkları bir kararla, kendi partilerini *kapatıldılar*.

Çok kısa süre sonra ortaya çıkan birtakım gelişmeler, bu kapatma kararının ciddi bir gerekçeye dayandığını gösterdi. Parti

kapatıldıktan beş gün sonra, 23 Aralık 1930'da, Menemen'de, Nakşibendi tarikatından Derviş Mehmet'in önderliğinde ayaklanan gericiler, Asteğmen Kubilay'ı şehit ettiler. Gerçi bu karışıklık hemen bastırıldı ve elebaşları şiddetle cezalandırıldı. Ancak, ülkenin henüz bir çokpartili düzene hazır olmadığı da ortaya çıktı.

1930'lardan sonra, İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna gelinceye dek, tekparti düzeninden ayrılma yönünde artık bir çaba görülüyor. Aksine, özellikle Hitler Almanyası örneğinden esinlenilerek, tekpartililik gitgide resmi görüş haline getiriliyor. Başka bir deyişle, 1930'lara dek istenmeden katlanılan bir zorunluluk olarak görülen tekparti düzeni, bu tarihlerden sonra *beğenilecek* bir özellik gibi görülmeye başlanıyor. Nisan 1931'de, Türk Ocakları kapatılıyor ve *partiye bağlı* olarak Halkevleri kuruluyor. (1932-1950 arasında, 478 Halkevi ile köylerde 4322 Halkodası açılmıştır.) Haziran 1936'da, parti ile devlet resmen birleşiyor: içişleri bakanı, parti genel sekreteri; valiler de parti il başkanları oluyorlar. (1939'da, bu düzenlemeden vazgeçilecektir.) Ayrıca, yukarıda da belirtildiği gibi, 1937'de, partinin ilkeleri devletin temel nitelikleri olarak anayasaya alınıyor.

Kasım 1938'de Mustafa Kemal'in ölümü, İnönü'nün onun yerine cumhurbaşkanı olması ve İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması, bu eğilimi daha da güçlendiriyor. Aralık 1938'de, CHP'nin birinci olağanüstü kurultayı toplanıyor ve Atatürk'ü "Ebedi Şef", İnönü'yü ise "Milli Şef" ilan ediyor. Ocak 1940'ta, savaş gerekçesiyle kabul edilen Milli Korunma yasası, geçimsel alanda hükümete çok geniş yetkiler veriyor. Kasım 1942'de çıkarılan Varlık Vergisi, savaş için varlıklılardan bir seferlik özveri isteme bahanesiyle *gayrimüslim azınlıklara karşı* bir zoralım siyaseti güdülmesine olanak veriyor. (Sözde varlığa göre saptanan bu verginin toplamının yarısından çoğunu, bir avuç azınlık ödüyor.) Vergi borçlarını bir ay içinde ödemeyenler, çalışma kamplarına sürülüyor. *Kafatasçılık* (ırkçılık) akımları hızla güç kazanıyor.

Kısacası, bu dönemde, Atatürk ulusçuluğundan *ırkçı* bir ulusçuluğa doğru bir kayma görülüyor. Ancak, 1943'ten itibaren, savaşın demokrasi cephesi tarafından kazanılacağı belli olunca, İnönü yönetimi de rotasını değiştiriyor ve liberalizme yöneliyor.

6. ÇOKPARTİLİ CUMHURİYET

Tekparti döneminin ürünü olan 1924 Anayasası, 1945-1960 yılları arasında, bu kez çokpartili bir dizgeye çerçevelik etmiştir. Bizde çokpartili yaşam, ilk kez İkinci Meşrutiyet'te ortaya çıkmış, Ulusal Kurtuluş Savaşı'ndan 1930'lu yıllara gelinceye dek, bu yönde iki deneme daha yapılmış, ancak bunların hiçbiri sürekli olamamıştır. Bu bakımdan, 1945 yılı, ülkemizde çokpartili düzenin gerçek başlangıcı sayılmalıdır. O tarihten sonra, artık çokpartililik esas kural olmuş, zaman zaman ortaya çıkan sarsıntı ve kesintilere karşın, çokpartili dizge süreklilik kazanmıştır.

6.1. ÇOKPARTİLİ DİZGEYE GEÇİŞ

7 Mayıs 1945'te Almanya'nın teslim olmasıyla, Avrupa'da savaş bitti. O günlerde, *19 Mayıs* töreninde yaptığı konuşmada, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, dolambaçlı bir anlatımla da olsa, siyasal liberalleşme yönündeki çabalara resmen yeşil ışık yaktı.

İnönü'yü bu yola iten temel etmen, büyük olasılıkla, *dış güvenlik* kaygısıydı. Gerçekten de, daha savaş sona ermeden, Mart 1945'te bize verdikleri bir notayla, Sovyetler, 1925 dostluk antlaşmasını uzatmayacaklarını bildirmişlerdi. Savaş sonrasında ortaya çıkan iki devden biri olan Sovyetler Birliği'nden kaynaklanan bu tehlikeye karşı, öteki devin, yani ABD'nin önderlik ettiği Batı cephesine katılma, İnönü'ye tek çıkar yol olarak görülmüş olabilir. 26 Haziran 1945'te BM Antlaşması'nı imzalamış olan Türkiye'nin kendine Batılı bir görüntü verebilmesi için de, tekparti dizgesinden kurtulması zorunluydu.

İnönü'nün yaktığı bu yeşil ışıktan sonra, siyasal liberalleşme yönündeki adımlar hızla birbirini izledi. 17 Haziran 1945'te, boş olan altı milletvekilliği için yapılan ara seçimlerde, CHP ilk kez aday göstermedi. Resmi aday bulunmaması, seçim savaşımının büyük ilgi toplamasına ve bir demokrasi şölenine dönüştürmesine yol açtı. Temmuz ayında, bir işadamaı, Nuri Demirağ, Milli Kalkınma Partisi adıyla bir parti kurmak için valiliğe başvurdu. Eylül başında ise, Başbakan Şükrü Saracoğlu, bu partinin kurulmasına izin verildiğini, hükümetin, tek dereceli seçim, üniversite özerkliği, yasalardaki antidemokratik hükümlerin ayıklanması gibi konularda anlayışlı davranacağını açıkladı. 1 Kasım 1945'te yaptığı meclis açılış konuşmasında, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, "bizim tek eksiğimiz, hükümet partisinin karşısında bir parti bulunmamasıdır" diyerek, bir *muhalefet* oluşturulması için bu kez artık açıkça çağrıda bulundu.

O güne dek rakip tanımayan bir yönetimin bu tutumu, çokpartili dizgeye geçiş için, hiç kuşkusuz *ilk koşuldu*. Ancak yeterli değildi. Bir de, bu izinden yararlanılarak ciddi bir muhalefetin *uygulamada* oluşturulması gerekliydi. O günün koşullarında, bu işin CHP dışından başarılmaması hemen hemen olanaksızdı. Çünkü, düzenin benimsediği ya da hiç değilse göz yumabileceği siyasal seçkinler hep tek parti içine alınmıştı. Dolayısıyla, düze-

nin kaldıracabileceği bir muhalefetin de bu tek partinin içinden çıkması neredeyse kaçınılmazdı.

Bu yönde ilk işaret, 1945 bütçe görüşmelerinde ortaya çıktı. Mayıs 1945 sonunda yapılan bütçe oylamasında, tekparti yönetiminde hiç alışılmamış bir şey oldu ve beş partili milletvekili olumsuz oy verdi. (Bu beş oyun dördü, birkaç ay sonra Demokrat Parti'yi kuracak olan milletvekillerine aitti.) Haziran 1945'te, TBMM'de toprak reformu yasası görüşülürken, aynı milletvekilleri, hükümetin yasa tasarısına karşı şiddetli bir muhalefet yürüttüler. Aynı günlerde, yine bu eleştirici akım içinde yer alan dört CHP milletvekili, parti grubuna bir önerge vererek, meclisin gerçek bir denetim gücüne kavuşturulmasını, yasalardaki ve parti tüzüğündeki antidemokratik hükümlerin kaldırılmasını istediler. Siyasal tarihimize *Dörtlü Takrir* adıyla geçen bu önergenin altında, İzmir Milletvekili, eski başbakan, bankacı ve geçimbilimci Celal Bayar'ın, Aydın Milletvekili, tüzemen ve çiftçi Adnan Menderes'in, İçel Milletvekili, tüzemen Refik Koraltan'ın ve ünlü bir tarih profesörü olan Kars Milletvekili, Fuat Köprülü'nün imzaları vardı. Parti grubu bu önergeyi reddedince, Menderes'le Köprülü, *Vatan* gazetesinde açık muhalefete başladılar. Bu yayın üzerine, Eylül ayında, bu iki milletvekili CHP'den çıkarıldı. Koraltan bu işleme kamuoyu önünde karşı çıkınca, o da partiden çıkarıldı. Bayar ise, Eylül'de milletvekilliğinden, Aralık'ta da CHP üyeliğinden ayrıldı. Böylece, ciddi muhalefeti oluşturacak olan önderler serbest kaldı. İnönü'nün de onayını alan bu kişiler, 7 Ocak 1946'da *Demokrat Parti*'yi kurdular.

Basın ve genellikle kamuoyu, bu girişime olağanüstü ilgi gösterdi. Yeni kurulan DP, şaşılacak bir hızla gelişmeye başladı. Daha altı ay dolmadan, 34 il ve 160 ilçede yeni parti örgütü kurulmuştu. Bu gelişme karşısında ürküye kapılan CHP, önce *demokratik ödünlerle* muhalefetin hızını kesmeyi denedi. 10-11 Mayıs 1946 günlerinde toplanan CHP'nin ikinci olağanüstü kurultayı, "Milli Şel" ve "değişmez" genel başkan dizgesini kaldırıp

İnönü'yü olağan bir parti başkanı durumuna getirdi. Arkasından, tek dereceli seçim yöntemi, üniversite özerkliği, hükümete gazete kapatma yetkisi veren hükmün kaldırılması gibi bir dizi demokratik düzenleme kabul edildi. Ancak, bu ödünlerin kamuoyunu yatıştırmaya yetmediği görülünce, muhalefetin daha da gelişmesine vakit bırakmamak için, 1947'de yapılması gereken genel seçimler, meclis kararıyla bir yıl önceye alındı.

Çokpartili dönemin ilk genel seçimleri, 21 Temmuz 1946'da, tek dereceli olarak yapıldı. DP, 465 milletvekilliği için 273 aday göstermişti. Seçim sonucunda, bunların 62'si seçilebildi. Ancak, DP'nin gerçek gücünün bunun çok üstünde olduğu belliydi. Açık oy, gizli sayım gibi antidemokratik yöntemlerle yapılan bu seçimde, ayrıca çok büyük ölçüde *usulsüzlük* yapılmıştı. Muhalefet büyük bir düş kırıklığına uğradı. Otuz altı ilin seçim sonuçlarına toptan itiraz edildi. Ülkenin birçok yerinde, seçimleri protesto gösterileri yapıldı. Buna karşılık CHP, seçim sonuçlarını tartışmayı kesinlikle reddetti.

Siyasal erki ellerinde bulunduranların bu katı tutumu, muhalefeti daha da kamçıladi. 7 Ocak 1947'de, DP'nin Ankara'da toplanan ilk büyük kongresinde, karşı koyma *kararlılığı*, *Hürriyet Misakı* adı verilen belgenin kabulünde somutlaştı. Buna göre, siyasal erk sahipleri, antidemokratik yasa hükümlerini artırmaya, demokratik bir seçim yasası yapmaya, parti başkanlığı ile devlet başkanlığını ayırmaya ve yönetimin yansızlığını sağlamaya yanaşmadığı takdirde, DP meclisten çekilecek ve demokrasi savaşımını *halkın içine* taşıyacaktı. Muhalefetin bu kararlı tutumu, başta Başbakan Recep Peker olmak üzere, İnönü'nün liberalleşme siyasetini içlerine sindiremeyen CHP yöneticilerini çileden çıkardı. Böylece, çokpartili dizgeye geçiş sürecini tehlikeye düşürecek ölçüye ulaşan bir gerginlik ortamı oluştu.

Bu tehlike karşısında, yine İnönü'nün işe karışması zorunlu oldu. Cumhurbaşkanı, taraflarla bir dizi görüşme yaptıktan sonra, 12 Temmuz *Beyannamesi*'ni (1947) yayımladı. Bununla, devlet

başkanı, muhalefetin yaşama ve serbestçe gelişme hakkını açıkça vurguluyor ve kendisinin, hükümetle muhalefet arasında yansız kalacağını ilan ediyordu. Bu bildiri, geçiş sürecinin gerçek dönüm noktası oldu ve ondan sonra artık çokpartili yaşamın süregelenliği konusundaki kuşkular gitgide dağıldı. Bir süre sonra, Peker Hükümeti işbaşından ayrılmak zorunda kaldı. Ondan sonra kurulan Hasan Saka ve Şemsettin Günaltay hükümetleri, bir muhalefetle birlikte yaşamayı içine sindirebilen erkler oluşturdular. 1947 yılının sonunda, yedi yıldır aralıksız olarak uygulanan sıkı yönetim kaldırıldı. İki yıl sonra da, 1949 Aralık ayında, CHP Grubu, seçimlerin yargı güvencesine bağlanmasını kabul ederek, muhalefetin en büyük isteğine boyun eğdi. 16 Şubat 1950’de, TBMM, CHP’nin ve DP’nin olumlu oylarıyla yeni milletvekili seçim yasasını kabul etti. Bu yasa, gizli oy, açık sayım ve dö-küm, yüksek yargıçlardan kurulu bir *Yüksek Seçim Kurulu* yönetiminde, bütün ülkedeki seçimlerin *yargıçlarca* denetlenmesi ilkesini getirerek, Türkiye’de *dürüst seçim* dönemini başlattı. *Seçim dizgesi* olarak ise, il esasına dayanan bir çoğunluk dizgesi benimsendi. (Buna göre, uygulamada bir ilde hangi parti oyların çoğunu alırsa, o partinin dizelgesindeki adayların hepsi seçiliyor, öteki partilere o ilden hiçbir milletvekilliği kalmıyordu. CHP, kendisine yarayacağı düşüncesiyle, bu dizgeyi istemişti.)

14 Mayıs 1950’de, bu kez yargıç yönetim ve denetimi altında, çokpartili dönemin ikinci genel seçimleri yapıldı. Demokratik yöntemlere uygun bir biçimde yapılan bu seçimler, artık önemli bir tartışma konusu olmadı. Seçime katılma oranı yüzde doksana yaklaştı. (Üstelik, 1980’den sonra olduğunun aksine, o dönemde oy verme zorunluğu yoktu.) DP, oyların % 53’ünü alarak, meclisteki 487 üyelikten 408’ini kazandı. (1960 öncesinde, TBMM üye sayısı, 40.000 nüfusa bir temsilci düşecek biçimde, nüfusa orantılı olarak artıyordu.) İl esasına dayalı dizelgeli (listeli) *çoğunluk* dizgesinin kurbanı olan CHP ise, oyların % 40’ını almasına karşılık, 69 milletvekilliğiyle yetinmek zorunda kaldı. 22 Mayıs’ta toplanan yeni TBMM, Celal Bayar’ı cumhurbaşkanı-

ğına, Refik Koraltan'ı meclis başkanlığına seçti. Adnan Menderes ilk DP hükümetini kurmakla görevlendirildi. Böylece, yirmi yedi yıllık bir tekparti yönetiminden sonra, Türkiye, (özellikle o dönemde) az bulunur bir demokrasi örneği vererek, buyurganlıktan çokpartili dizgeye, uygar bir biçimde geçmeyi başardı.

Ne var ki, benimsenen bu demokrasinin bir büyük eksiği vardı. O da, sol kanadı budanmış bir demokrasi olmasıydı. Gerçekten de, CHP ile DP, çokpartili dizgeyi *sola kapalı* tutmakta anlaşmışlardı. Yeni düzene geçiş yılı olan 1945'te, siyasal liberalleşmeden yararlanmak isteyen sol akımlar şiddetle susturuldu. O yılın Aralık ayında, sol görüşleri savunan *Tan* ve *Yeni Dünya* gazeteleri ile *Görüşler* dergisinin basımevleri, düzmece bir gençlik gösterisi sonucunda tahrip edildi. Örgütlenmeye çalışan işçi sendikaları ile sol partiler, Aralık 1946'da sıkıyönetimce kapatıldı. Başka bir deyişle halk, siyaset sahnesine, ancak sınıf bilincinin gelişmesi yasaklanarak kabul edildi.

Yine de, bu önemli sınırlamaya karşın, 1945 ile 1950 yılları arasında gerçekleştirilen atılımı küçümsemek olanaksızdır. Yüzyıllar süren bir Osmanlı geleneğinden ve tekpartili bir cumhuriyet anlayışından, çokpartili bir demokratik düzene geçilebilmiş olması, çok önemli bir aşamadır. Bu aşamaya ulaşılması, önce İnönü'nün istenci, sonra da DP yöneticilerinin kararlılığı sayesinde gerçekleşebilmiştir. İnönü, buyurganlık koltuğunu genel seçimlerle bırakmayı kabul ederek, büyük bir demokrasi örneği vermiştir. DP ise, açılan dar kapıyı zorlamasını bilen, hem sağgörü, hem de sonuna dek kararlı bir muhalefet oluşturabilmiştir. Ne Terakkiperver Cumuriyet Fırkası gibi, kendini düzen dışı bir akıma kaptırmış, ne de Serbest Cumhuriyet Fırkası gibi, düzmece bir muhalefet olmayı kabul etmiştir. DP yöneticileri, yığınları coşkun bir sel gibi peşlerinde sürüklemesini bildikleri gibi, erk sahipleriyle ne zaman uzlaşmak gerektiğini de sağgörüyle sapta-yabilmişlerdir. Hatta bu yüzden, partilerinin parçalanmasını bile

göze almışlardır. Gerçekten de, DP yönetiminin 12 Temmuz Beyannamesi'ni kabul ederek İnönü ile uzlaşması, bu parti içinde ikilik doğmasına yol açmış ve Mayıs 1948'de, DP'den ayrılan bir grup, *Millet Partisi*'ni kurmuştur. Ne var ki, sonunda DP yöneticileri haklı çıkmışlar, düzenin dayanamayacağı sınırları aşmadan yürüttükleri yürekli savaşımın ürününü toplayarak, Mayıs 1950'de siyasal erke ulaşmayı başarmışlardır. Bundan sonra da, siyasal yaşamımızda, on yıl sürecek olan Demokrat Parti dönemi başlamıştır.

6.2. DEMOKRAT PARTİ'NİN YÜKSELİŞİ

DP'nin on yıllık siyasal erkinde, geçimsel alanda dönüm noktası 1954, siyasal alanda ise dönüm noktası 1955'tir. Kısacası, DP, önceleri yükselen bir çizgi izlemiş, aşağı yukarı 1954-1955 yıllarından başlayarak, hızlı bir düşüşe geçmiştir. Burada, bu on yılın olaylarını sıralamaya olanak olmadığı gibi, konumuz bakımından buna gerek de yoktur. Aşağıda, partinin başarılı olduğu yıllardan başlanarak, bu dönemlerin yalnızca genel özellikleri belirtilmeye çalışılacaktır.

DP'nin ilk yıllarda elde ettiği başarının temelinde, *geçimsel alanda* gerçekleştirdiği atılım bulunmaktadır. 1950-1953 yıllarını kapsayan ilk dört yılda, ulusal gelirimiz neredeyse yüzde kırk oranında artmıştır. Bu ilerlemenin esas kaynağı, *tarım kesimi* olmuştur. DP, devletin elinde boş duran toprakların önemli bölümünü köylüye dağıtmış, meraları kısmen ekim alanı haline getirmiş, böylece hem tarım alanını genişletmiş, hem de tarımda yeterince kullanılmayan bir bölüm işgücünü üretici duruma getirebilmiştir. Bunun yanı sıra, tarımda hızlı bir makineleşme sağlanmış, traktör sayısını kısa zamanda on katına çıkarmış, ülkenin ürün depolama yeteneğini önemli ölçüde artırmış, köylüye bol ödünç para dağıtmış, tarım ürünlerinde yüksek fiyat siyaseti uygulayarak tarım kesiminin varsıllaşmasına hizmet etmiştir. Hava koşullarının çok uygun geçmesi ve Kore Savaşı nedeniyle tarım

ürünlerine dış istemin artması, bu yönde girişilen çabaların daha da etkili olmasını sağlamıştır.

DP'nin geçimsel atılımı, tarım kesimiyle de sınırlı kalmamıştır. *Karayolu* ve köprü yapımı bu dönemde çok hızlanmış, demir ve bakır cevheri üretimi önemli ölçüde artmış, şeker, un ve dokuma ("üç beyazlar") alanlarında büyük ilerlemeler sağlanmıştır. Özellikle tarım kesimine yönelen siyasetlerle ve ulaşım alanında sağlanan yeni kolaylıklarla, köylerin *pazar geçimdüzenine* katılmaları hızlandırılmış, ülkede önemli bir geçimsel gelişme yaratılmıştır.

Üstelik DP'nin başarısı geçimsel alanla da sınırlı kalmamıştır. Bu partinin bayraktarlığını yaptığı *genörgüt (bürokrasi) düşmanlığı*, halkın özgüvenini artıran önemli bir öge olmuştur. Bu bakımdan, DP devimini "kitlelerin isyanı" olarak nitelendiren görüşlere hak vermemek olanaksızdır. Manevi yönden halkı DP'ye bağlayan bir başka etmen de, bu dönemde eski savaştan yercillik anlayışının bırakılmış olmasıdır. Özellikle Arapca ezan yasağının kaldırılmış olması, yüzyıllar süren tapınma alışkanlıklarına yeniden kavuşan halkta, yaygın bir "ferahlama" duygusu yaratmıştır. Öte yandan, *aydınlar* da ilk yıllarda DP'yi "özgürlük partisi" olarak görmüşler, bu nedenle partinin yükselişinde önemli bir rol oynamışlardır.

Ne var ki, DP'nin bu atılımcılığı, hep belirli sınıfsal sınırlar içinde hapsolup kalmıştır. Esas olarak *büyük toprak sahiplerinin* ve *ticaret burjuvazisinin* çıkarlarına sözcülük eden bu parti, işte bu sınıfsal konumu nedeniyle, yükseliş döneminde bile belli bir kısırlığa mahkûm olmuştur. Örneğin, tarım kesimindeki büyük ilerleme, var olan mülkiyet ilişkilerine dokunulmadan gerçekleştirildiğinden, bu kesimdeki mülk ve gelir dağılımının daha da adaletsiz olmasına neden olmuştur. Tarım alanında yaratılan yeni varsıllaşmadan çoğunluk yararlanmıştır, ancak büyük toprak sahipleri bundan görece daha çok yararlanmışlardır. Onun içindir

ki, DP döneminde toprak mülkiyetinde yoğunlaşma artmış ve topraksızların oranı büyümüştür.

Öte yandan, geçimsel alandaki *tasarsızlık* (plansızlık), önemli bir kaynak savurganlığına neden olmuştur. Gerekli önlemler alınmadan yürütülen makineleşme, hem toprak aşınmasını (erozyon) hızlandırmış, hem de ülkenin dışa bağımlılığını artırmıştır. Yatırımlar, çok kez oy kaygısıyla yönlendirilmiş, verimlilik ilkesi yeterince göz önüne alınmamıştır. Yol ve köprü ihaleleri, devlet sırtından büyük vurgunlar vurulmasına olanak vermiştir.

DP, özel girişimi destekleme siyasetini, *yabancı sermaye* için de alabildiğine uygulamıştır. 1951 ve 1954 yıllarında yabancı sermayeyi destekleme yasaları çıkarılmış, özellikle 1954'te kabul edilen Petrol Yasası ile, bu sermayeye büyük olanaklar açılmıştır. DP'nin yabancı sermayeyi destekleme siyaseti, başta ABD olmak üzere, bu sermayenin dünya çapında sözcülüğünü yapan devletlere karşı aşırı bir yakınlıkla birlikte yürütülmüş, *dış siyaset* alanında da DP, Mustafa Kemal'in denge siyasetinden tamamen ayrılmıştır. 1950-1954 yılları arasında, DP hükümetleri, Kore'ye asker göndermiş, ülkemizi Kuzey Atlantik (NATO) ve Balkan paktlarına sokmuş, Orta Doğu'da emperyalist bir askeri blokun temellerini atmış, ulusal kurtuluş savaşlarına cephe almıştır.

DP'nin *siyasal liberalleşme* sözleri de, yine bu sınıfsal konum nedeniyle, kısır kalmıştır. Basın yasası dışında, bu alanda önemli bir atılım yapılmamıştır. Muhalefette iken kesin söz vermiş olmasına karşın, DP, asla grev hakkını tanımaya yanaşmamıştır. İşçi sınıfının uyanışına göz yummadığı gibi, köylülerin uyanışında en önemli etmen olmaya aday *Köy Enstitülerini* kapatmıştır. (Böylece, 1940'ta başlayan, 1947'den sonra CHP yönetimince soysuzlaştırılan eşsiz bir atılım, ne yazık ki, harcanıp gitmiştir.) 1951 ve 1954 yıllarında yapılan değişikliklerle, Ceza Yasası'nın antiliberal hükümleri daha da sertleştirilmiştir. Millet Partisi, sudan bir bahane ile kapattırılmıştır. Cumhuriyet Halk Partisi'nin mallarına elkonmuştur. DP'nin kendi içindeki eleştirilere bile sert

tepki gösterilmeye başlanmış, parti içi demokrasi askıya alınarak 1953'te toplanması gereken büyük kongre, tüzüğe aykırı bir biçimde ertelenmiştir.

Ne var ki, bütün bu olumsuz belirtiler, ilk yılların genel başarı havası içinde genellikle gözden kaçmıştır. Mayıs 1954'te yapılan genel seçimlerde, DP, çokpartili bir dizgede olağanüstü sayılması gereken bir sonuca ulaşarak, oyların % 56,6'sını toplamıştır. CHP'nin oyları ise % 34,8'e düşmüştür. Uygulanan seçim dizgesi sonucunda, DP koltukların % 91,5'ini (490 milletvekilliği), CHP ise yalnızca % 5,5'ini (30 milletvekilliği) alabilmiştir. O günlerdeki görünüş odur ki, Menderes'in Eylül 1950 yerel seçimlerinden sonra söylediği sözlerle, halk CHP'yi "muhalefetten de tasfiye etmiştir."

6.3. DEMOKRAT PARTİ'NİN ÇÖKÜŞÜ

1954 seçimlerinde Demokrat Parti'nin elde ettiği büyük başarı, gerçekte aldatıcıydı. Başarısının doruğunda görüldüğü 1954 yılında, DP yönetimi, geçimsel alanda ilk büyük yenilgisine uğradı. O yıl, ulusal gelir % 8,8 oranında düştü. Böylece ilk yıllarda yürütülen hesapsız ve tasarsız geçimsel siyasetin kötü sonuçları yaşanmaya başlandı. Kimi temel mallarda darlık belirdi. Fiyatlar hızla arttı. Ülke döviz sıkıntısı içine düştü.

Bu sıkıntılar, seçim başarısından başı dönen DP'nin adım adım *sertlik* siyasetine kaymasına neden oldu. Seçim yasası değiştirilerek, siyasal partilerin radyo yoluyla yaymaca (propaganda) olanağı kaldırıldı. (Elbette, bu yasak, yalnızca muhalefet için işledi.) Temmuz 1954'te çıkarılan bir genel "azil" (görevden alma) yasasıyla, hoş gitmeyen memurların (yargıçlarla öğretim üyeleri de dahil olmak üzere), keyfi bir biçimde işten atılmaları olanağı yaratıldı. Genel seçimde muhalefete oy vermiş olan Kırşehir cezalandırılarak ilçe haline getirildi.

1955 yılı, DP yönetiminin bu olumsuz yönelişinde bir dönüm noktası oldu. O yılın Nisan ayında, DP'nin dört kurucusundan biri olan Fuat Köprülü, yeni gidişi protesto etmek için hükümetten ayrıldı. 6-7 Eylül günlerinde, İstanbul ile İzmir'de, yüz kızartıcı büyük olaylar yaşandı. (Azınlıkların dükkânları yağma edildi, evlerine, kiliselerine, hatta mezarlıklarına bile saldırıldı.) Her iki ilde, sıkıyönetim ilan edildi. Sıkıyönetim, tıpkı eski günlerin CHP sıkıyönetimi gibi, karşıt görüşteki gazeteleri kapatmaya başladı. DP içindeki eleştiri dalgası, bir bölüm milletvekilinin toplu olarak partiden çıkarılmasına varan bir yoğunluğa ulaştı. (Bunlar, daha sonra, *Hürriyet Partisi*'ni kurdular.) Kasım 1955'te, DP tarihinin en şiddetli grup toplantısı yapıldı ve Menderes dışında, bütün bakanlar çekilmeye zorlandı.

1955 yılı fırtınası, DP yöneticilerinde önce bir duraksama yarattı. Ancak sonuçta, olaylardan ders alacaklarına, 1956 yılının ortasından başlayarak *tam sertleşme* yolunu seçtiler. Yıkılıncaya dek de, bu yolu bırakmadılar. Artık mahkemelere, basına, üniversitelere, sendikalara ve genellikle her türlü muhalefete karşı, yoğunluğu gitgide artan bir baskı uygulamaya giriştiler. 1956'da, toplantı ve gösteri yürüyüşleri yasasını değiştirerek, seçim dönemi dışında parti toplantılarını bütünüyle yasakladılar. 1957'de seçim yasasını bir daha değiştirerek, tam bir antidemokratik anlayışla, karşılarında bulunan partilerin bütün işbirliği yollarını tıkadılar. (Bu nedenle, 1958 yılında, Hürriyet Partisi CHP'ye katılacak; Köylü Partisi ise, Millet Partisi kapatıldıktan sonra kurulan Cumhuriyetçi Millet Partisi ile birleşerek *Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi* 'ni oluşturacaktır.)

İşlerin hızla kötüye gitmesi, DP'yi, vaktiyle CHP'nin uyguladığı bir yöntemi benimseyerek, genel seçimleri öne almaya itti. 1958'de yapılması gereken seçimler, muhalefetin daha da büyümeye vakit bulamaması için, 1957'ye alındı. Ekim 1957 genel seçimlerinde, artık 1950'nin coşkusu kalmamıştı. (Katılma oranı % 76,6'ya düşmüş, 1950'ye göre % 13 oranında azalmıştı.) DP,

oyların artık yalnızca % 47,3'ünü alarak, önemli ölçüde geriledi. (O günlerin çoğunlukçu anlayışı sonucunda, % 50'nin altına düşmek, artık ulus çoğunluğunca istenmemek biçiminde yorumlanıyordu. Siyasal yaşamımızda bu anlayış, 1960'tan sonra değişmeye başlayacaktır.) CHP, oylarını % 40,6'ya yükseltti. Başka bir deyişle, bu seçimde, muhalefetin toplamı, DP'den daha fazla oy almıştı. Ancak, seçim dizgesi sayesinde, DP yine de koltukların % 70'ini (419 milletvekilliği) alabildi. CHP, 173 koltukla, TBMM üye sayısının % 29'uyla yetinmek zorunda kaldı.

Ne var ki, bu geçici başarıya karşın, düşüşü önleme olanağı yoktu. 1958'de, *geçimsel çöküntü*, dip noktasını buldu. Hükümet, büyük bir devalüasyon kararı almak zorunda kaldı. Ülkeye, sancılı bir "kemerleri sıkma" izlencesi dayatıldı. Yokluk ve pahalılık, her yanı sardı. Aynı 1958 yılında, Irak'ta devrim oldu. Menderes'in büyük dostu Kral Faysal ile Başbakan Nuri Sait, Türkiye'ye gelmek üzere yola çıkarken öldürüldüler. Bu gelişme, DP'nin *dış siyaseti* için tam bir yıkımdı. Irak Devrimi, Menderes'in ölçüsüzce hırçınlaşmasına yol açtı. DP yöneticilerinin görösüzlüğü ve saldırganlığı iyice arttı.

1958-1960 arasında, DP artık açıkça *buyurganlığa* yöneldi. Bütün muhalefet odakları teker teker susturulmaya çalışıldı. 3 Mayıs 1959'da, yayın yasaklarını yayınlamaları da yasaklanan gazeteler, cumhuriyet tarihinde ilk kez beyaz sütunlarla çıktı. Ertesi gün, Topkapı'da, İnönü'nün arabasına saldırıldı. İnönü, bir raslantı sonucu kurtuldu. (Bu da, o günlerde muhalefet önderinin can güvenliğinin bile kalmadığını gösteriyor.) Hükümetin borazanı durumunda olan radyo, Eylül 1959'dan itibaren, artık açıkça "CHP kapatılmalıdır" diyordu. Ne var ki, baskının artması, hep muhalefetin daha da güçlenmesine neden oluyordu.

Bardağı taşıran damla, 18 Nisan 1960'ta, "CHP ve bir kısım basın hakkında" araştırma yapmak üzere, on beş DP milletvekilinden oluşan bir "tahkikat komisyonu" kurulması oldu. 27 Nisan'da çıkarılan bir yasa ile, gizli çalışan ve kararlarına karşı

çıkma yasak olan bu komisyona; basımevlerini kapatma, gazeteleri toplatma, her türlü toplantıyı yasaklama, kısacası, amacını gerçekleştirmek için her türlü önlemi alma ve "Hükümetin bütün vasıtalarından istifade eyleme" yetkisi verildi. İtiraz edenler, bir yıldan üç yıla dek, ağır hapis cezası ile cezalandırılacaklardı. Görüldüğü gibi, bu artık *demokrasinin sonuydu*. 27 Mayıs 1960 günü, muhalefetin, üniversitenin ve ordunun genel direnişiyile, DP yönetimi, bir hükümet darbesiyle yıkıldı. Böylece, çok büyük umutlar yaratmış olan bu parti, geride büyük bir düş kırıklığı bırakarak siyaset sahnesinden ayrıldı.

Darbe, *1924 Anayasası'nın* da sonu oldu. Ne var ki, 1945 yılında başlayan çokpartili yaşam, bu arada artık yeterince yerleşmişti. Kısa bir aradan sonra, bu kez daha ileri bir anayasa çerçevesinde ve gerçek çoğulculuğa çok daha yaklaşan bir düzeyde, çokpartili dizgeye yeniden dönüldü.

7. ÇOĞULCU CUMHURİYET

7.1. 1960 ARA DÖNEMİ

27 Mayıs 1960 günü, silahlı kuvvetlerin hükümeti devirmesiyle, 1924 Anayasası dönemi kapandı. Bu olay, yapımcılarının savlarının aksine, bir devrim değil, bir *hükümet darbesiydi*. ("Devrim", toplumsal ve siyasal yapıda genel ve kökten bir dönüşümdür. "Darbe" ise, devlet güçlerinin bir bölümünün, öteki bölümünü altetmesidir.) Ancak, meşru hükümetleri deviren ve dünyada örneği çok görülen antidemokratik darbelerden oldukça farklıydı. Çünkü, demokrasiye ve anayasaya karşı darbe, gerçekte DP yönetimi tarafından gerçekleştirilmişti. Bu gerçek göz önünde tutulursa, 27 Mayıs'ın, ortadan kalkmış demokrasiyi ve tüze devletini yeniden kurmak için yapılmış bir "karşı-darbe" olduğu kabul edilebilir.

27 Mayıs 1960 günü açılan ve 25 Ekim 1961 günü yeni TBMM'nin toplanmasıyla kapanan ara dönem, kendi içinde bir takım altdönemlere ayrılır. Uygulanan yönetim biçimlerine göre, bu altdönemler şunlardır: a) 27 Mayıs-12 Haziran 1960 arasındaki tüzze dışı yönetim; b) 12 Haziran 1960-6 Ocak 1961 arasındaki Milli Birlik Komitesi (MBK) yönetimi; c) 6 Ocak-25 Ekim 1961 arasındaki Kurucu Meclis yönetimi.

27 Mayıs gününden başlayarak aşağı yukarı on beş gün süren tüzze dışı yönetim, herhangi bir anayasal temele dayanmıyordu. Ordu, meclisi dağıtıp hükümeti devirmekle, var olan tüzze düzeninin bütünüyle dışına çıkmış oluyordu. Ancak, bu tüzze dışı konumuna karşın, darbeci yönetim, daha ilk günlerde demokratik bir yönetime dönme kararlılığını kanıtlayan bir tutum içine girdi. Gerçekten de, darbenin üçüncü gününde, yeni bir anayasa hazırlamak üzere, İstanbul Üniversitesi Rektörü Ord. Prof. Sıddık Sami Onar'ın başkanlığında bir "bilim kurulu" oluşturuldu. Öte yandan, ülkeyi yönetme işi, genellikle sivillerden oluşan bir hükümete bırakıldı.

12 Haziran 1960 günü, "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Bazı Hükümlerinin Kaldırılması ve Bazı Hükümlerinin Değiştirilmesi Hakkında Geçici Kanun"un kabul edilmesiyle, silahlı kuvvetler adına siyasal erki kullanan MBK yönetimi, *tüzze* bir çerçeveye oturtuldu. Sözü edilen bu geçici yasa, görünüşte, bir anayasa değişikliği yasasıdır. Gerçekte ise, 1924 Anayasası, 27 Mayıs darbesiyle ortadan kalktığından, bu yasa, geçici nitelikte yeni bir anayasa sayılmalıdır.

12 Haziran Geçici Anayasası, 1924 Anayasası ile TBMM'ye ait olduğu kabul edilen tüm görev ve yetkileri *MBK'ye* devretmektedir. Ancak, eski TBMM'nin aksine, MBK'nin çalışmaları *gizli* olacağı kabul edilmiştir. MBK başkanı, "devlet başkanı" olacaktır. (Darbeciler, bizde demokrasiye kaynaklık etmiş olan cumhuriyet yönetimine saygısızlık olur diye, "cumhurbaşkanı" sanını kullanmak istememişlerdir. Aynı tutum, 12 Eylül 1980

darbesinden sonra da görülecektir.) Geçici anayasaya göre, hükümet, MBK'ye karşı sorumlu sayılmıştır. Ayrıca devrilen siyasal erk üyelerinin suçlarını araştırmak için bir "Yüksek Soruşturma Kurulu", suçlu oldukları ileri sürülenleri yargılamak için de, dokuz kişilik bir "Yüksek Adalet Divanı" kurulmuştur.

Bu biçimde kurulan geçici tüze düzeni işlemeye başlarken, bir yandan da, o günlerde, hem silahlı kuvvetleri, hem de kamuoyunu bölen iki karşıt süreç oluşuyordu. Bu süreçlerden biri, yeni anayasa hazırlıkları eksenini çevresinde gelişiyor ve bir an önce sivil yönetime dönülmesini amaçlıyordu. Öteki sürecin eksenini ise, MBK yönetimi sırasında olabildiğince köklü değişiklikler yapmaktan geçiyor ve ara dönemi uzatarak, sivillerin başarmayacağı düşünülen "reformları" gerçekleştirmeyi amaçlıyordu. (Ne 1960'ta, ne de daha sonra 1971'de sözü edilen bu "reformlar"ın ne olduğu hiçbir zaman açıklığa kavuşmamıştır.) 1960 yılının ikinci yarısı boyunca artan bir hızla gelişen bu iki sürecin çatışması kaçınılmazdı. Ayrılığın MBK'nin içinden de geçmesi, bu çatışmaya çok ciddi bir boyut veriyordu. Sonunda, 13 Kasım 1960 günü, MBK Başkanı'nın (Cemal Gürsel) da içinde bulunduğu çoğunluktaki üyeler, azınlığa karşı bir *darbe* yaptılar. On dört MBK üyesi yakalanıp dünyanın dört ucundaki yurt dışı temsilciliklerimizde zorla görevlendirildiler. (Komite üyeliği, geçici anayasa tarafından güvenceye alındığından, bu tasfiyenin bir "darbe" olduğu kuşkusuzdu.) Böylece, bir an önce sivil yönetime geçilmesini savunan süreç, kesin bir utku kazanmış oldu.

Darbeden tam bir ay sonra, 13 Aralık 1960'ta, 12 Haziran günlü geçici anayasada değişiklik yapıldı. Bu değişiklik, yeni anayasanın bir *kurucu meclis* tarafından hazırlanması kabul edildi. Eski TBMM'nin yetkileri, bu kez de Kurucu Meclis'e devredildi. Ancak, hükümet yine yalnızca MBK'ye karşı sorumlu olacaktı. Kurucu Meclis'in esas görevi, (genel olarak yasama yetkisini kullanmanın yanı sıra) yeni anayasayı ve yeni seçim yasasını en kısa zamanda hazırlamaktı. Yeni anayasa, 27 Mayıs 1961'e

(ya da en geç on beş gün sonrasına) dek hazırlanamadığı ya da halkoylamasında reddedildiği takdirde, hemen yeni bir Temsilciler Meclisi seçilecekti. Bu yeni kurucu meclisin hazırlayacağı anayasa artık hakoylamasına sunulmayacak, bir an önce genel seçimler yapılacak ve yönetim, en geç 29 Ekim 1961'e dek, yeni anayasaya göre oluşturulacak TBMM'ye bırakılacaktı.

Kurucu Meclis, 6 Ocak 1961 günü toplandı. Böylece, ara dönemin üçüncü aşamasına geçilmiş oldu. Kurucu Meclis, iki dal-dan oluşuyordu: *Temsilciler Meclisi* ile *MBK*. O günün koşullarında, Temsilciler Meclisi için genel seçim yapma olanağı yoktu. Onun için, illerin, siyasal partilerin (yalnızca CHP ile CKMP'nin), baroların, basının, Eski Muharıpler Birliği'nin, esnaf kuruluşlarının, gençlik kuruluşlarının, işçi sendikalarının, sanayi ve ticaret odalarının, öğretmen kuruluşlarının, tarım kuruluşlarının, üniversite ve yargı örgenlerinin, aşamalı (yani çok dereceli) bir seçimle kendi temsilcilerini seçmeleri yoluna gidildi. (256 üye seçimle geldi. Bunlara MBK üyesi olmayan bakanlar eklendi.) Böylece, yıkılan yönetimin dışında kalan çevrelerin, oldukça geniş bir temsili sağlanmış oldu. Kurucu Meclis'in öteki dalı ise, darbenin ilk günlerinde kurulmuş olan MBK idi. Ancak, 13 Kasım'da yapılan ikinci darbeden sonra bu kurulun on dört üyesi eksilmiş, başkanı dahil, yalnızca yirmi üç üyesi kalmıştı.

Temsilciler Meclisi, hemen, yirmişer kişiden oluşan bir *Anayasa Komisyonu* ile bir *Seçim Yasası Komisyonu* seçti. Hazırlanan tasarılar, önce Temsilciler Meclisi'nde, sonra MBK'de görüşülüyordu. Anlaşmaya varılamayan konular için, her iki meclis temsilcilerinden oluşan bir *karma komisyona* gidiliyordu. Son metin, karma komisyonun çalışması bittikten sonra, iki meclisin birleşik toplantısının üçte ikisinin oyuyla kesinleşiyordu. (Temsilciler Meclisi'nin üye sayısının MBK'ninkinin on katını aşması, anlaşmazlık konularının çözümünde sivil kanada *üstünlük* sağlıyordu.)

Çok yoğun bir çalışma sonucunda, yeni anayasa tasarısı, 27 Mayıs 1961 günü, Kurucu Meclis'te kabul edildi. Bu tasarı, 13 Aralık 1960 günlü yasanın hükmüne uygun olarak, 9 Temmuz 1961 günü halkoylamasına sunuldu. Bu oylamada, % 61,5 "evet" oyuyla, yeni anayasa kabul edilmiş oldu.

Genel seçimler 15 Ekim 1961'de yapıldı. Yeni TBMM'nin 25 Ekim 1961'de toplanmasıyla, Kurucu Meclis'in tüzel varlığı son buldu. Böylece, 27 Mayıs darbesini yapanlar sözlerini tutmuş, olabildiğince kısa bir zamanda, eskisinden çok daha demokratik bir anayasa yapılmasını sağlayarak, yönetimi sivillere devretmiş oldular. Ülkemizde artık 1961 Anayasası dönemi başlamıştı.

7.2. 1961 ANAYASASI'NIN GETİRDİĞİ YENİLİKLER

Türk anayasacılık tarihinin *doruk noktasını* oluşturan 1961 Anayasası, ilk biçimiyle yalnızca on yıl yaşamış, 1971 ile 1973'te köklü değişikliklere uğradıktan sonra, 12 Eylül 1980'de tarihe karışmıştır. Aşağıda, bu anayasanın getirdiği belli başlı *yenilikler*, genellikle anayasadaki sıra izlenerek, kısaca özetlenecek.

1961 Anayasası, geçmişteki tüm anayasalarımızdan daha ayrıntılı ve daha *uzundur*. DP türü bir yönetimin yinelenmesini önlemek için, örneğin yargı denetimi, yargıç güvencesi gibi, birçok konunun anayasal güvenceye kavuşturulmak istenmesi, bunun bir nedenidir. İkinci bir neden, örneğin çift meclis gibi, karmaşık anayasal düzenlemeleri gerektiren bir devlet yapısı öngörülmüş bulunmasıdır. Üçüncü bir neden, örneğin toplumsal hakların düzenlenmesi gibi, toplumun ulaştığı evrim düzeyinin anayasada yansıtılması zorunluluğudur. Son bir neden ise, örneğin ormanların korunmasında olduğu gibi, gerçekte anayasal nitelikte olmayan konuların da, anayasada düzenlenmiş bulunmasıdır. Anayasanın kabulünden sonra yapılan değişiklikler de, bu uzun ve ayrıntılı metni daha da uzatmış ve karmaşıklştırmıştır. So-

nuçta, 157'si sürekli 22'si geçici olan, toplam 179 maddeden oluşan, (üstelik kimi maddeleri on iki fıkraya ulaşabilen) uzun bir metin çıkmıştır ortaya.

Anayasalara bir *başlangıç* bölümü koyma yöntemi, bizde görece yenidir. Bu yöntem, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yapılan anayasalarda yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu bölümün anayasanın esas metninden sayılıp sayılmayacağı konusu ise, dünya anayasalarında farklı çözümlere bağlanmıştır. 1961 Anayasası'nda, başlangıç bölümü *esas metinden* sayılmıştır.

Başlangıç bölümünde, özetle şöyle denmektedir: Türk Ulusu, 27 Mayıs'ı, meşruiyetini yitirmiş bir erke karşı "direnme hakkını" kullanarak yapmıştır. Bu başkaldırının ereği, "demokratik hukuk devletini bütün hukuki ve sosyal temelleriyle kurmak"tır. Bu amaçla, anayasada, başlıca üç değer korunmuştur: a) İçte, kıvançta ve tasada birlik, dışta ise eşitlik anlamına gelen ve başlıca esin kaynağı "milli mücadele ruhu" olan *Türk Ulusçuluğu*; b) "Yurtta sulh, cihanda sulh" ilkesinde dile gelen *Barışçılık*; ve c) Her alanda çağdaş uygarlık düzeyine erişmeyi amaç edinen *Atatürk Devrimciliği*.

Genel Esaslar kısmında, devlet yaşamını düzenleyen en temel ilkeler saptanmıştır. İkinci maddede, cumhuriyetin nitelikleri şöyle belirlenmiştir: "Türkiye Cumhuriyeti, insan haklarına ve başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, milli, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devletidir." 1937 anayasa değişikliği ile getirilen "altı ok"un yerini alan bu nitelikler arasında, bir tanesi hemen dikkati çekiyor. O da, "insan haklarına dayanan devlet" nitelenmesi. 1961 Anayasası ile, ilk kez, insan hakları devletin *temeline* oturtuluyor. Başka bir anlatımla, insan haklarını çiğneyen devletin meşruiyetinin kalmayacağı belirtilmiş oluyor. Şunu da vurgulamak gerekiyor ki, burada kullanılan "insan hakları" kavramı, anayasanın düzenlediği "temel hak ve özgürlükler"den çok daha geniş. "İnsan hakları", uygar dünyada durmadan gelişen insan hakları anlayışının ulaştığı son aşamayı belirtiyor. Görül-

düğü gibi, bu kavram sürekli bir gelişmeye açık. "İnsan haklarına dayanan devlet", anayasanın 10. maddesinde dendiğı gibi, insanın doğuştan getirdiğı hakları korumakla yetinmez; bir de, "insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlar."

Genel Esaslar'da dikkati çeken ikinci önemli yenilik, *egemenliğin kullanılışı* ile ilgilidir. 1961 Anayasası, Ulusal Kurtuluş Savaşı'ndan beri ulus egemenliğini kullanma tekeli TBMM'ye bırakan temel ilkeyi değiştirmiştir. Artık egemenlik, anayasanın koyduğu kurallara göre, "yetkili organlar" eliyle kullanılacaktır. TBMM, (doğrudan doğruya genel seçimden çıkması nedeniyle özel bir ağırlığa sahip olsa da) bu örgenlerden yalnızca biridir. (Bu yeni anlayış, 1982 Anayasası'nca da benimsenerek süreklilik kazanmıştır.)

Temel Haklar ve Özgürlükler açısından, 1961 Anayasası, yepyeni bir anlayış getirmiştir. Bir kere, bu kısım, genel esaslardan hemen sonra, devletin kuruluşunu düzenleyen hükümlerden de *önceye* alınarak, anayasal açıdan taşıdığı özel önem vurgulanmıştır. İkincisi, haklar ve özgürlükler, Alman tüzemeni Jellinek'in getirdiğı *sınıflama* uyarınca, "kişi hakları" (olumsuz haklar), "toplumsal ve geçimsel haklar" (olumlu haklar) ve "siyasal haklar" (etkin haklar) olmak üzere üç büyük bölümde düzenlenmiş; ayrıca, bu bölümlerin başına, anayasanın bu konudaki temel yaklaşımını belirten bir "genel hükümler" bölümü konmuştur. (Bu düzenleme biçimi, 1982 Anayasası'nda da benimsendiğinden, kalıcı olmuştur.) Üçüncüsü, temel hak ve özgürlükler, (1924'te yapıldığının aksine) kısaca sayılıp bırakılmamış, anayasanın aşağı yukarı *üçte biri* bu konuya ayrılmıştır.

Haklarla ilgili genel hükümlerde dikkati çeken en büyük yenilik, hangi gerekçeyle olursa olsun, yasa "bir hakkın ve hürriyetin özüne dokunamaz" diyen 11. madde hükmüdür. Bu düzenlemeyle, Türk anayasasına, her insan hak ve özgürlüğünün hiçbir biçimde dokunulamayacak bir *çekirdeğı* olduğu anlayışı getiril-

miştir. Bu çekirdek, elbette, her hak için farklıdır. İnsan haklarına dayanan devlet ilkesi uyarınca, uygarlığın ulaştığı her aşamada bu çekirdeğin somut olarak neler içerdiğini belirleme görevi başta Anayasa Mahkemesi olmak üzere, devlet kuruluşlarına, tüzemenlere ve ilgili bilimadamlarına (öğretiye) aittir. (1982 Anayasası, bütün haklar için geçerli olan bu "dokunulmaz çekirdek" anlayışını benimsememiş, bunu yalnızca bir iki hak için kabul etmiştir. Ancak, 2001 anayasa değişikliği ile 1961'deki anlayışa dönmüş ve öze dokunamama kuralı yeniden benimsemiştir.)

Bireyin devlet karşısında korunmasını erek edinen *olumsuz haklarda*, 1961 Anayasası'nın en büyük yenilikleri, *kişi güvenliği* ile *düşünce özgürlüğünün* çeşitli yönlerine ilişkindir. 1961'de, ilk kez, gözetim süresine anayasal bir sınır getirilmiştir: yakalanan ya da tutuklanan kimse, en geç 24 saat içinde yargıç karşısına çıkarılacaktır. (1971'de, bu süre, bireysel suçlarda 48 saate, toplu suçlarda 7 güne; 1973'te ise, toplu suçlarda, DGM'lerin görevine giren suçlarda, sıkıyönetim ve savaş hallerinde, 15 güne çıkarılmıştır.) Düşünce özgürlüğü de ayrıntılı bir biçimde düzenlenip türlü güvencelere bağlanmıştır. Bu çerçevede: bilim ve sanat özgürlüğü sınırsızdır; gazeteler yalnızca yargıç kararıyla toplatılabilir; yasakoyucu, hiçbir nedenle, kamuoyunun serbestçe oluşumunu engelleyemez. (1971'de, bu son iki güvence, önemli ölçüde sulandırılmıştır.)

Bireyin devletçe korunmasını gerektiren *olumlu haklarda*, (1924 Anayasası'nda da bulunan ilköğretim hakkı, toprak reformu gibi bir iki düzenleme dışında) 1961 Anayasası'nın getirdikleri, *baştan aşağı yenidir*. Bu çerçevede: çalışanlara sendikal haklar tanınmıştır (1971'de bu haklar daraltılıp "işçilere" özgülenmiştir); asgari ücretin "insanlık haysiyetine yaraşır bir yaşayış seviyesi" sağlaması gerektiği belirtilmiştir; herkese, sağlık, eğitim ve sosyal güvenlik hakları tanınmıştır.

Bireyin devlet yönetimine katılmasına olanak veren *etkin haklarda* ise, 1961 Anayasası'nın en büyük yeniliği, *siyasal partilerin* anayasal güvenceye kavuşturulmuş olmasıdır. Bu alandaki temel hüküm şöyledir: "Siyasi partiler, ister iktidarda ister muhalefette olsunlar, demokratik siyasi hayatın vazgeçilmez unsurlarıdır." Partiler böylesine önemli olduğuna göre, bunların akçal (mali) denetimi ile gerektiğinde kapatılmaları, yalnızca Anayasa Mahkemesi'nin yetkisinde bulunacaktır. (Bu düzenlemeler, 1982 Anayasası tarafından da benimsenmiştir.)

1961 Anayasası, *devletin kuruluşu* açısından da birçok yenilik getirmiştir. *Yasama* alanındaki en büyük yenilik, *çift meclis* dizgesinin kabul edilmesidir. Meclisin sınır tanımaz üstünlüğüne tepki olarak getirilen bu düzenleme, *olumsuz* bir gelişme olmuştur. (Bu bakımdan, 1982 Anayasası'nın yeniden tek meclise dönmüş olması yerindedir.) Bu olumsuzluğu daha da pekiştiren bir yön, Millet Meclisi'nin tümüyle seçimden çıkmasına karşılık, Cumhuriyet Senatosu'nun bir bölümünün, doğal üyelik, atama gibi demokratik olmayan yöntemlerle oluşturulmasıydı. 1961 Anayasası'nın yasama ile ilgili bir yetersizliği de, dizgenin tıkanması durumunda cumhurbaşkanına tanıdığı seçim yenileme yetkisini, (uygulamada hiçbir zaman gerçekleşmemiş olan) çok güç koşullara bağlamış olmasıydı. (Bu konuda, 1982 Anayasası çok daha gerçekçi bir çözüm getirecektir.) 1971 değişikliği ile 1961 Anayasası'na eklenen çok olumsuz bir düzenleme de, yasa gücünde kararname yolunun açılmış olmasıdır.

Bu olumsuzluklara karşılık, 1961 Anayasası, yasama alanında, daha sonra da benimsenip kalıcılık kazanan *değerli yenilikler* de getirmiştir. Bunlardan biri, meclis üye sayısının dondurulmasıdır. Böylece, 1960'tan önce olduğu gibi, her genel seçimde nüfusla birlikte milletvekili sayısının artmasının önüne geçilmiştir. İkinci bir katkı, meclisin yürütmeyi denetim yollarının ussal bir düzenlemeye bağlanmış olması; bu bağlamda, birbirine karıştırılmasının çok tehlikeli sonuçlar yaratabileceği bilinen "meclis

araştırması" ile "meclis soruşturması" yollarının birbirinden özenle ayrılmış olmasıdır. Üçüncü bir katkı, uluslararası antlaşmaların onay yöntemine, hem dış ilişkileri rahatlatıcı, hem demokratik denetimi sağlayıcı, çok kullanışlı bir düzenleme getirilmiş olmasıdır.

1961 Anayasası, *yürütme* alanında da önemli değişiklikler getirmiştir. Bunların içinde en dikkate değer olanı, *cumhurbaşkanı* ile meclis çoğunluğu arasında, 1923'ten beri süregelen özel bağın koparılmasıdır. Bu amaçla, cumhurbaşkanının görev süresi yedi yıla çıkarılmıştır; böylece milletvekili seçim döneminden ayrılmıştır. Buna ek olarak, cumhurbaşkanı seçilen kişinin TBMM üyeliğinin ve parti bağlantısının son bulacağı öngörülmüştür. Ayrıca, aynı kişinin arka arkaya cumhurbaşkanı seçilemeyeceği belirtilerek, cumhurbaşkanının kısa erimli siyasal kaygılardan kurtarılmasına çalışılmıştır. Öte yandan, cumhurbaşkanı adayının kırk yaşını doldurmuş olacağı ve yükseköğrenim yapmış bulunacağı kuralı getirilmiştir.

Bakanlar kurulu ile ilgili büyük yenilik, TBMM dışından da bakan alınabileceğinin kabul edilmesidir. 1961 Anayasası, hükümet istikrarını sağlamak için de ussal düzenlemeler getirmiştir. Bu bağlamda en önemli katkısı, gensoru verildiğinde, hükümete güvensizlik için TBMM üye tamsayısının salt çoğunluğunun aranacağını ve yalnızca olumsuz oyların sayılacağını hükme bağlamış olmasıdır. (Böylece, sayılmayan bütün oyların hükümete güvenen milletvekillerine ait olduğu varsayımı yapılabilmektedir.)

1961 Anayasası'nın yürütme alanında getirdiği bütün bu yenilikler genellikle olumludur ve kalıcı bir nitelik kazanmıştır. Buna karşılık, bu anayasanın süreklilik kazanan bir başka düzenlemesi, demokratik devlet ilkesi açısından duraksamalar yaratmıştır. O da, *Milli Güvenlik Kurulu*'na anayasal bir nitelik kazandırılmış olmasıdır. Gerçekten de, bu örgen, uygulamada, *silahlı kuvvetlerin* yürütme üzerindeki etkisini kurumlaştıran,

(üstelik, her anayasa değişikliğinde daha da ağırlaştıran) bir nitelik kazanmıştır.

1961 Anayasası'nın *yönetim* ("idare") alanında getirdiği yenilikler, esas olarak, tüze devleti ile demokratik devlet ilkelerini berkitici yönde olmuştur. Bu bağlamda vurgulanması gereken en önemli düzenleme, "İdarenin her türlü eylem ve işlemine karşı yargı yolu açıktır." diyen 114. madde hükmüdür. Bunun yanı sıra, yerel yönetimlere anayasal güvenceler getirilmiş olması da önemlidir. Ancak, 1961 Anayasası'nın yönetim çerçevesindeki en dikkate değer katkısı, anayasal *özerk* kuruluşlar anlayışını getirmiş olmasıdır. Anayasada, üniversitelerin ve radyo-televizyon yönetiminin özerk olacağı öngörülmüştür. (1971'de, radyo-televizyonun; 1982'de de, üniversitelerin özerkliği kaldırılmıştır.) Daha sonra bu düzenlemelerden vazgeçilmiş olması, Türk anatüze geleneğine ilk kez anayasal özerk kuruluşlar kavramının getirilmesinin, ileride yararlanılabilecek çok değerli bir örnek oluşturduğu gerçeğini değiştirmez.

1961 Anayasası, tüze devleti ilkesine verdiği öneme koşut olarak, *yargı alanında*, 1876'dan sonraki *en önemli atılımı* gerçekleştirmiştir. Bilindiği gibi, yargı bağımsızlığının vazgeçilmez önkoşulu *yargıç güvencesidir*. İşte 1961 Anayasası, yargıçların 65 yaşına dek, kendi istemleri dışında emekli edilemeyeceklerini; hiçbir biçimde aylıklarından yoksun bırakılamayacaklarını; özellikle de, adli yargıçların özlük işlerinin yine yargıçlar arasından seçilen bağımsız bir Yüksek Hakimler Kurulu'nca yürütüleceğini öngörerek, yargıç güvencesini kurumsallaştırmıştır. (Zamanla bu güvencenin kapsamı genişletilmiş, 1971'de savcılar, 1982'de yönetsel yargı yargıçlarıyla savcıları kapsama alınmış; buna karşılık, güvencenin gücü azaltılmıştır.)

Yargı alanında önemi güçlülükle abartılacak bir başka yenilik, *Anayasa Mahkemesi'nin* kurulmuş olmasıdır. Böylece Türk anayasa geleneğinde bir devrim yapılarak yasaların yargısal denetimi kurumlaştırılmıştır. Hem 1971'de, hem de 1982'de, Anayasa

Mahkemesi'nin kuruluşunda olsun, görev ve yetkilerinde olsun birçok değişiklik yapılmıştır. Ancak bu mahkeme, anayasal geleceğimize öylesine güçlü bir biçimde girmiştir ki, artık Türkiye'de Anayasa Mahkemesi olmadan tüze devleti ilkesinin gerçekleştirilebileceğini savunmak neredeyse olanaksızlaşmıştır.

1961 Anayasası'nın yargı alanındaki bu olumlu atılımlarına karşılık, bu alanda demokratik düzenin geleceğine gölge düşüren geri adımlar da atılmıştır. Bunların en önemlilerinden biri, güvence sağlama amacıyla da olsa, *askeri yargıya* anayasal bir nitelik kazandırılmış olmasıdır. (1971'de Askeri Yüksek İdare Mahkemesi'nin kurulmasıyla, bu yolda bir adım daha atılmıştır.) 1973'te ise, yargı alanında tüze devleti açısından en geri adım atılarak, 1961 Anayasası'na, Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin kuruluşu ile ilgili hükümler eklenmiştir. (Geriye doğru atılan bütün bu adımlar, 1982 Anayasası'na da benimsenerek kalıcılık kazanmıştır. Bir tek, Devlet Güvenlik Mahkemeleri, 2004'te, AB'ye üyelik süreci içinde kaldırılmıştır.)

1961 Anayasası'nın anayasal yaşamımıza getirdiği yeniliklere ilişkin olarak, sonuç niteliğinde şöyle bir değerlendirme yapılabilir: Bu anayasanın baskın özelliği, Türk anayasacılık akımını yükselterek sürdürmesidir. Ancak, kabulünden on yıl sonra başlayacak gerileme sürecinin kimi işaretlerini, yine bu anayasanın daha ilk metninde bulmak da olanaklıdır.

7.3. UYGULAMADAKİ SORUNLAR

Meşru düzen bir kez yıkıldıktan sonra, bunu yeniden rayına oturtmak son derece güçtür. Siyasal erki elinde bulundurduğu dönemin sonunda DP'nin giriştiği darbe, 27 Mayısçıların karşıdarbelerinden başlayarak, aşağı yukarı *beş yıl* sürecek bir çalkantılar sürecine yol açmıştır. Bir kere, yukarıda da belirtildiği gibi, yeni anayasayı yapacak kurucu meclisin toplanabilmesi için bile bir darbe daha yapmak gerekmiştir. Üstelik, yeni anayasa

halkoylamasında kabul edildikten sonra da, siyasal dalgalanmalar bütün hızıyla devam etmiştir. Aşağıda bu gelişmeler kısaca gözden geçirilecektir.

1961 Anayasası kabul edildikten, kapatılan DP'nin yerine kurulan *Adalet Partisi* (AP) ile *Yeni Türkiye Partisi* (YTP) dahil siyasal partilerin çalışmaları başladıktan sonra, kısacası, olağan bir demokratik düzene geçilmesi gereken bir sırada (Eylül 1961'de), düzeni yeniden tehlikeye düşüren en olumsuz gelişme Yassıada kararları olmuştur. Bu kararların arasında, *idamlar* da vardı. İdamların infaz edilmesi, siyasal yaşamda bir kan davasına yol açabilirdi. Bu tehlikeyi görenler, başta İsmet İnönü ile Cemal Gürsel olmak üzere, infazları önlemek için ellerinden geleni yaptılar. Ne var ki, MBK artık gücünü yitirmişti. Orduda gelişen yeni bir cuntanın ("Silahlı Kuvvetler Birliği") baskısına dayanamayıp idamların üçünü onayladı. Böylece, tam demokrasiye geçilecekken, eski Başbakan Adnan Menderes, eski Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ile eski Maliye Bakanı Hasan Polatkan idam edildiler. Bu olay, Türkiye adına büyük bir ayıp olması bir yana, siyasal yaşamımızda onulmaz bir yara açtı.

Bir ay sonra, 15 Ekim 1961'de yapılan genel seçimlerde, DP'ye karşı muhalefeti oluşturan CHP ile CKMP, sırasıyla % 36,7 ile % 14 oy alırken, DP'nin kalıtçısı olan AP ile YTP, toplam % 48,5 oy aldılar (ilki % 34,8, ikincisi % 13,7). Başka bir deyişle, hükümet darbesi ile siyasal ırktan uzaklaştırılan siyasal akım, seçmen oylarının *neredeyse salt çoğunluğunu* elde etmişti. İşte bunun üzerine, silahlı kuvvetler içinde oluşmuş olan yeni cunta, kendi baskısıyla gerçekleşen idamların öcü alınır korkusuyla, yeni meclisin toplanmasını engellemeye kalkıştı. Az daha, 27 Mayısçıların ve Kurucu Meclis'in bütün emekleri boşa gidecek, 1961 Anayasası daha uygulanmadan rafa kaldırılacak, ülke sonu belirsiz bir kargaşaya sürüklenecekti.

Önce 1945'te, sonra 1947'de olduğu gibi, çokpartitli dizgenin yeniden yaşama geçirilmesi, o sırada 77 yaşında olan *İsmet İnönü*

nü'nün usta siyasetçiliği sayesinde gerçekleşebildi. İnönü, komutanların kaygılarını yatıştıracak bir dizi pazarlıkla TBMM'nin açılmasını sağladı. Ancak, bu pazarlık sonucunda, birtakım *yapay* çözümleri kabul etme zorunluğu da doğdu. MBK'nın eski Başkanı Cemal Gürsel, tek aday olarak cumhurbaşkanlığına "seçildi". İsmet İnönü, o koşulların "tek seçeneği" olarak başbakanlığa atandı. Kasım 1961'de İnönü, CHP ile AP arasında "zorunlu" bir koalisyon kurdu.

Bu biçimde başlayan *onarım* dönemi, ilk büyük sarsıntısını 22 Şubat 1962'de geçirdi. Ankara Harbokuğu Komutanı Albay Talat Aydemir ile arkadaşları, o gün ayaklanıp hükümeti devirmeye kalkıştılar. İnönü bu girişimi de, yine birtakım pazarlıklarla önledi. (Aydemir ile arkadaşları, ordudan ayrılma koşuluyla, hiçbir cezaya çarptırılmadılar.) Haziran 1962'de ise, ilk zorlama koalisyon çöktü. İnönü yine tek seçenek durumundaydı. Bu sefer, CHP, YTP ve CKMP'yi birleştiren ikinci bir zorunlu koalisyon kurdu. Onarım döneminin ikinci büyük sarsıntısı, 21 Mayıs 1963'te yaşandı. O gün, yine Talat Aydemir ile arkadaşları, darbe girişiminde bulundular. Artık 79 yaşına gelmiş olan İnönü, genelkurmayda sabaha dek uğraşıp silahlı kuvvetlerin darbeyi desteklemesini engelleyebildi. Bu ikinci girişimde, bağışlama olmadı: Talat Aydemir ile arkadaşı Fethi Gürcan, yargılanıp idam edildiler. Ancak fırtına geçtikten bir süre sonra, ikinci yapay koalisyon da çöktü. Aralık 1963'te ülke yine hükümeteşsiz kaldı. İsmet İnönü, başbakanlık için hâlâ tek seçenek durumundaydı. Ne var ki, artık mecliste koalisyon kurabileceği parti kalmamıştı. Hükümet bunalımı sürerken Kıbrıs'ta Rumların saldırısı başladı ("Kanlı Noel"). Bunun üzerine İsmet İnönü, yalnız CHP'lilerle bağımsızların işbirliğine dayanan bir "azınlık hükümeti" kurmak zorunda kaldı.

Kasım 1964'te, AP'nin ilk başkanı olan emekli Orgeneral Ragıp Gümüşpala'nın ölümüyle boşalan genel başkanlığa Süleyman Demirel seçildi. 12 Şubat 1965'te, meclisin desteğini

çekmesiyle, İsmet İnönü'nün başbakanlığı sona erdi. Kendisinin büyük çabaları sonucunda, düzenin sürmesi için tek seçenek olmaktan çıkmıştı. Yeni hükümeti, Cumhuriyet Senatosu üyesi Suat Hayri Ürgüplü kurdu. AP, YTP, CKMP ve (yeniden kurulmuş olan) Millet Partisi'nden oluşan bu koalisyonda, henüz milletvekili olmayan Süleyman Demirel başbakan yardımcılığını üstlendi.

10 Ekim 1965'te, genel seçimler, görece temsilin en aşırı biçimi olan "ulusal artık" esasına göre yapıldı. Bu seçimlerde oyların % 53'ünü alan AP, hem oyların yalnızca % 4'ünü alan YTP karşısında DP'nin kalıtı için yarışı kazandı, hem de çok elverişsiz bir seçim dizgesine karşın tek başına salt çoğunluğu elde etmeyi başardı. CHP, oyların yalnızca %29'unu alabildi. Böylece ortaya ilginç bir durum çıktı: Başlangıç bölümünde "gayrimeşru" ilan edilen bir siyasal akımın kalıtıcısı, 1961 Anayasası çerçevesinde tek başına hükümet oldu.

1965-1968 arasında Türkiye, görece sağlıklı ve olabildiğince çoğulcu bir demokratik düzen altında yaşadı. Cemal Gürsel'in sağlığını yitirmesiyle boşalan cumhurbaşkanlığına, Mart 1966'da, (genelkurmay başkanlığından ayrılan) Cevdet Sunay, AP'nin çabalarıyla seçildi. Böylece, DP'nin kalıtıcıları ile silahlı kuvvetler üst düzey komutanları arasındaki uçurumun kapandığı da belli oldu.

1968 yılında, siyasal güçler içinde hızlı bir ayrışma süreci başladı. O yıl: solcu gençlik savaştan bir niteliğe büründü; ilk üniversite işgali yaşandı; ilk öğrenci ölümü görüldü; Zonguldak ve İstanbul'da işçiler büyük gösteriler düzenlediler; işçiler ilk kez fabrika işgal ettiler; sağcı gençleri örgütlemek üzere "Ülkü Ocakları" kurulmaya başlandı; gösteri niteliğinde ilk toplu namaz kılındı. Kısacası, çatışmanın tarafları yerlerini aldılar. Buna koşut olarak, kolluk güçleri de alabildiğine sertleşti.

Ekim 1969 genel seçimleri, ülkeye egemen olan genel umutsuzluk havasını dağıtamadı. Katılma oranı, % 64'te kaldı. AP önemli ölçüde oy yitirip % 46,5'e düştü. CHP, %27,4 ile, bir önceki seçimdeki zayıflığını sürdürdü. Seçimler, gitgide yükselen toplumsal kaynaşmada hiçbir durulma yaratmadı. Ocak 1970'te İslamcı devim ilk kez partileşerek, Necmettin Erbakan'ın önderliğinde *Milli Nizam Partisi*'ni kurdu. Şubat 1970'te AP'li milletvekillerinin bir bölümü bütçeye oy vermeyerek kendi hükümetlerinin çekilmesine yol açtılar. Gerçi Mart 1970'te Süleyman Demirel yeniden hükümet kurmayı başardı, ancak AP'deki bölünme Aralık 1970'te *Demokratik Parti*'nin kurulmasına yol açtı. Bu arada gitgide kötüleşen geçimsel bunalımı aşmak için, Demirel Hükümeti, Ağustos 1970'te, yeni bir "kemerleri sıkma" izlencesini yürürlüğe sokma zorunda kaldı.

Ocak 1971'de, ilk siyasal amaçlı banka soygunu gerçekleşti. Silahlanan gençlerin giriştiği eylemler, düzeni sarsma boyutlarına erişti. 12 Mart 1971'de ise, silahlı kuvvetler komuta heyeti bir "muhtıra" vererek hükümeti çekilmek zorunda bıraktı. Ancak, 1960'tan farklı olarak TBMM dağıtılmadı. Düşürülen hükümet üyeleri de meclis üyeliklerini sürdürdüler. CHP'den ayrılarak "bağımsız" hale gelen Nihat Erim, ilk darbe hükümetini kurdu. "Reform" sözüyle işe başlayan bu darbe hükümetleri, en çok AP'nin desteğiyle köklü anayasa değişikliklerine önayak oldular. Aynı zamanda, boğucu bir baskı düzeni kurdular. (12 Mart 1971, 12 Eylül 1980'in "provası" niteliğindedir.) Mayıs 1972'de, Nihat Erim başbakanlıktan ayrıldı. Mayıs 1972 ile Nisan 1973 arasında, Ferit Melen başbakan oldu. Nisan 1973'te ise, ara dönemi sona erecek olan Naim Talu Hükümeti kuruldu.

1973 Ekim'inde genel seçimlerin yapılmasıyla ara dönem *son buldu*. O yıl, süresi dolan Cevdet Sunay'ın yerine, AP ile CHP'nin işbirliğiyle, Fahri Korutürk cumhurbaşkanı olmuştu. Bu arada CHP'de İsmet İnönü ile çatışan Genel Sekreter Bülent Ecevit, parti başkanlığına seçilmişti (Mayıs 1972). Ecevit'in

önderliğindeki CHP, 1957'den sonra, ilk kez 1973 seçimlerinde bir varlık gösterdi (oyların % 33,3'ünü aldı). Milletvekilliklerin salt çoğunluğunu kazanamasa bile, 185 koltukla, seçimden en büyük parti olarak çıktı. Demokratik Parti'ye 45 milletvekilliği kaptıran AP, 149 koltuğa inmişti. 12 Mart'tan sonra kapatılan MNP'nin yerini alan *Milli Selamet Partisi* (MSP), 48 milletvekilliği kazanmıştı. Bu sonuçlar karşısında, Ocak 1974'te, CHP-MSP koalisyonu kuruldu. Bülent Ecevit'in başkanlığındaki bu hükümet, Temmuz 1974'te Kıbrıs çıkartmasını gerçekleştirdikten sonra, kendi içinde anlaşmazlığa düştü. Kasım 1974'te Ecevit'in hükümeti bırakıp gitmesi, büyük bir bunalıma yol açtı. Mart 1975'e dek, mecliste hiçbir dayanağı bulunmayan Sadi İrmak Hükümeti, ülkenin yönetimsiz kalmaması için zorunlu olarak görev yaptı. Mart 1975'te ise, Süleyman Demirel'in başkanlığında birinci "Milliyetçi Cephe" hükümeti kuruldu. AP'nin, MSP'nin ve (Ecevitçi CHP'den kopanların kurduğu) Güven Partisi'nin katılmasıyla gerçekleştirilen bu sağcı koalisyon, ülkeyi genel seçimlere dek yönetti.

Haziran 1977 genel seçimleri, tek parti döneminden sonra, CHP'nin en büyük umudu yarattığı seçimler oldu. CHP, oyların % 41,4'ünü alarak 213 milletvekili çıkardı. Bu arada Demokratik Parti'yi eritmeyi başarmış olan AP, oyların % 36,9'u ile 189 milletvekilliği kazandı. Üçüncü sıradaki MSP, milletvekillerinin yarısını yitirmiş olmasına karşın, 24 koltukla, yine "anahtar parti" konumundaydı. Hükümeti önce Ecevit kurmayı denedi, ancak güvenoyu alamadı. Bunun üzerine, Temmuz 1977'de, yine Süleyman Demirel'in başkanlığında ikinci "Milliyetçi Cephe" hükümeti kuruldu. Ne var ki AP, MSP, Güven Partisi'nden başka *Milliyetçi Hareket Partisi'nin* (MHP, Alpaslan Türkeş ile arkadaşlarının yönetimine geçen eski CKMP'nin adının değiştirilmesiyle oluşmuştu) katıldığı bu koalisyon, kamuoyunun beklentilerine hiçbir yanıt veremedi. Bu durumdan yararlanan Ecevit, AP'den kopardığı bir avuç milletvekilini bakan yaparak ("11'ler"), Ocak 1978'de hükümet kurmayı başardı. Çok güç

koşullarda göreve başlayan bu hükümet hem dışta (Batılı sermaye), hem içte (yerli büyük sermaye), büyük çaplı saldırılar ve aşılmaz engellerle karşılaştı. 1977'de yarattığı umutlar sönünce, Kasım 1979'da yapılan ara seçimlerde, Ecevit tam bir yenilgiye uğradı. Bunun üzerine başbakanlıktan çekildi ve Kasım 1979'da, Süleyman Demirel, bir azınlık hükümeti kurdu. İşte bu hükümet, 24 Ocak 1980 kararlarını alarak, daha sonra ANAP'ın bayraktarlığını yapacağı yeni geçimsel düzenin ilk adımını attı. Ne var ki, geçimsel bunalım tek sorun değildi. Bunun yanında, asayişsizlik de gitgide dayanılmaz boyutlara erişmişti. Özellikle kentlerde yaşayanlar, düpedüz can derdine düşmüşlerdi. İki büyük partinin, CHP ile AP'nin bir türlü uzlaşamamaları da, yığınların gitgide düzenden umutlarını kesmelerine yol açıyordu. Örneğin bu partiler, süresi dolan Fahri Korutürk'ün yerine, bir türlü yeni cumhurbaşkanını seçemediler. Bütün bu bunalımlı dönemde, TBMM hiçbir şey yapamıyor, sonuçsuz oylamalarla çok değerli bir zamanı harcıyordu. Kısacası, düzen manen çökmüş durumdaydı.

Onun içindir ki, 12 Eylül 1980 günü, Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in önderliğinde komuta heyeti yönetime elkoyunca, hüznü de olsa, ülkede genel bir "ferahlama" oldu. Sonuçta, darbelerle doğan, kısa yaşamı içinde birkaç kez (1961'de, 1962'de, 1963'te, 1971'de) darbeye uğrayan 1961 Anayasası, yürürlükte kaldığı sürenin çoğunu kendisini asla benimsememiş siyasetçilerin elinde geçirdikten ve bir dizi kapsamlı değişikliğe (1971 ve 1973'te) uğratıldıktan sonra, yine bir darbeyle tarihe karıştı.

YÜRÜRLÜKTEKİ ANAYASAL DÜZEN

1. 1980 ARA DÖNEMİ

12 Eylül 1980 günü başlayan ara dönem, 27 Mayıs 1960'tan sonraki ara dönemden, hem çok daha uzun sürdü, hem de çok daha kalıcı etkiler yarattı. Tüzel ve siyasal gelişmelere bakarak, bu ara dönemi üç altdöneme ayırmak olanaklıdır: 1) Darbenin yapıldığı 12 Eylül 1980 gününden Danışma Meclisi'nin toplandığı 23 Ekim 1981'e uzanan altdönem; 2) 23 Ekim 1981'den yeni anayasanın halkoylamasında kabul edildiği 7 Kasım 1982'ye uzanan altdönem; 3) 7 Kasım 1982'den yeni TBMM'nin toplanıp başkanlık divanını oluşturduğu 6 Aralık 1983'e uzanan altdönem.

Bütün bu ara dönem boyunca son söz, tartışmasız olarak, *Milli Güvenlik Konseyi'nin* (MGK) elinde kalmıştır. Bu adı, darbeci cunta kendi kendine vermişti. Konsey, Genelkurmay Başkanı Org. Kenan Evren'in başkanlığında, şu üyelerden oluşuyordu: Kara Kuvvetleri Komutanı Org. Nurettin Ersin, Hava Kuvvetleri Komutanı Org. Tahsin Şahinkaya, Deniz Kuvvetleri Komutanı Ora. Nejat Tümer, Jandarma Genel Komutanı Org. Sedat Celasun.

MGK Başkanı Kenan Evren, 12 Eylül 1980 günü, radyo-televizyonda bir konuşma yaptı. Bu konuşma aynı gün *Resmi Gazete*'de yayınlandığı gibi, birbuçuk ay sonra kabul edilen Anayasa Düzeni Hakkında Kanun ile de anayasal bir nitelik kazandı. Sözü edilen konuşmada, şu sözler darbecilerin en temel yakınmalarını dile getiriyordu: "Hukuk devleti ... yalnız kişilerin müdafaası olarak yorumlanmış, devletin ve milletin savunulması ise sahipsiz kalmıştır." Öyleyse, yapılacak şey açıktı. Devletin ve ulusun savunulmasını ön sıraya alan yeni bir tüzel ve yönetsel düzenleme kotarılmalıydı. Konuşmada, bunun *Türk Silahlı Kuvvetleri* tarafından yapılacağı, silahlı kuvvetlerin en kısa zamanda bir bakanlar kurulu kuracağı, yeni bir anayasa, bir seçim yasası, bir partiler yasası ile "bunlara paralel düzenlemeler" yapılacağı ve ancak sonra, ülke yönetiminin devredileceği açıkça söyleniyordu.

Bütün yasama ve yürütme yetkilerini eline alan Konsey, 25 Eylül 1980 günü kendine bir *içtüzük* yaptı. Bununla, eskiden TBMM'ye ait olan yetkiler MGK'ye devredildi. Yasa önerme yetkisi MGK üyelerine ait olacaktı. Konsey'e, bu beş kişinin yanı sıra, bakanlar kurulu da yasa tasarısı önerebilecekti. Yine eskiden TBMM'ye ait olan hükümeti denetleme yetkisi de MGK'ye geçti. Üyelerden her biri, bakanlara sözlü ya da yazılı soru sorabileceği gibi, üçünün oyuyla genel görüşme, araştırma ya da soruşturma yapılabilirdi. Hükümetin güven alması ya da güvensizlikle düşürülmesi için de beş komutandan üçünün oyu gerekiyordu. Özetle, o dönemde, yasama yetkisinin kullanılması ile yürütmenin denetlenmesi, üç generalin oyuna bağlanmıştı. MGK Başkanı'nın bir görevi de, devlet başkanlığıydı. Bu koşullarda oluşturulan hükümet de, doğallayın, bütünüyle bu cuntanın buyruğunda kalıyordu. Bütün ara dönem boyunca, 21 Eylül 1980'den 13 Aralık 1983'e dek başbakan olarak kalan Em. Ora. Bülend Ulusu, eski bir asker olarak bu ast üst düzenine büyük bir uyum göstermiştir. Böylece Konsey, hep en yetkili örgen olarak kalmıştır.

MGK, 12 Eylül günü yayınladığı bir sayılı *bildiri* ile kamuoyuna darbenin, Türk Silahlı Kuvvetleri'nce, "emir ve komuta zinciri içinde ve emirle" yapıldığını ve silahlı kuvvetlerin ülke yönetimine "bütünüyle" elkoyduğunu duyurmuştur. Aynı bildiri ile, parlamento ve hükümet dağıtılmış, TBMM üyelerinin dokunulmazlığı kaldırılmış ve bütün yurttaki sıkıyönetim ilan edilmiştir. Yine 12 Eylül günü yayınlanan yedi sayılı bildiri ile bütün siyasal partilerin, DİSK ve MİSK ile bunlara bağlı işçi sendikalarının ve Türk Hava Kurumu, Çocuk Esirgeme Kurumu ile Kızılay dışında bütün derneklerin çalışmaları durdurulmuştur. 15 Eylül günü yayınlanan on altı sayılı bildiri ile yürürlükteki geçimsel izlencenin uygulanmaya devam edileceği duyurulmuştur. Böylece, Süleyman Demirel Hükümeti'nin 24 Ocak 1980 kararlarıyla başlattığı *yeni geçimsel siyaset* süreklilik kazanmıştır.

MGK'nin 15 Eylül 1980 günlü ve altı sayılı *kararıyla*, Konsey kendini sıkıyönetim askeri mahkemeleri kurmaya, kaldırmaya, bunlara üye atayıp görevden almaya yetkili kılmıştır. Hemen arkasından da, bütün yurttaki *askeri mahkemeler*, darbecilerin kurmakta oldukları yeni düzene ters düşenleri yargılamak üzere çalışmaya başlamıştır. 16 Eylül 1980 günü alınan bir kararla, sıkıyönetim komutanlarına kişileri otuz güne dek gözetim altında tutma yetkisi verilmiştir. (Daha sonra, 7 Kasım 1980'de, 1402 sayılı Sıkıyönetim yasası değiştirilerek, gözaltı süresinin üst sınırı bu sefer *doksan güne* çıkarılmıştır.) Bütün bu karar ve uygulamaları özetlemek gerekirse, şöyle denebilir: 12 Eylül 1980'den başlayarak ülkede, *silahlı kuvvetler komuta heyetinin* rakipsiz erkine dayanan *tam bir buyurganlık* kurulmuş; siyasal liberalizm ile çoğulculuk, bütünüyle askıya alınmış; devlet bir yıldırı havası estirmiş; buna koşut olarak, geçimsel alanda, yerli kapitalizmi güçlendirip dünya kapitalizmi ile bütünleştirecek bir siyaset izlenmiştir.

Yeni düzenin anayasal temeli, 27 Ekim 1980 günü kabul edilen Anayasa Düzeni Hakkında Kanun ile atılmıştır. Gerçekte, 12

Eylül'den beri uygulanan düzen tüzeli bir temele oturtulmak istenmiştir. Yasanın ikinci maddesinde, TBMM'ye ait yetkilerin MGK, cumhurbaşkanına ait yetkilerin ise MGK Başkanı tarafından kullanılacağı belirtilmektedir. Ancak yasanın en ilginç maddesi, altıncı maddesidir. Burada, 1961 Anayasası'na aykırı olan MGK bildirisi, karar ve yasalarının "anayasa değişikliği" olarak yürürlüğe gireceği öngörülmektedir. Oysa o dönemde MGK, "kurucu erk" konumundaydı. Başka bir deyişle, gerekli gördüğü anayasa değişikliğini, serbestçe yapabilirdi. Böyle yapacağına, anayasayı yine anayasal nitelikte bir yasa ile değiştireceğine, anayasanın bildirisi, karar ya da sıradan bir yasa ile değişmiş sayılacağını kabul etmesi, yeni düzenin *tüzeyi ciddiye almayışının* en belirgin kanıtı olmuştur. (Yukarıda belirtildiği gibi, bunun ilk çarpıcı göstergesi, TBMM'nin yetkilerinin MGK'ye "içtüzük"le devredilmiş olmasıydı.) MGK, tüze devletin temel taşlarından olan tüzeli düzenlemelerin üst üst sıralamasını, daha kendi anayasal temelini kurmak için attığı ilk adımda kökünden yıkmıştır. İşte bu tutum, MGK dönemine, *keyfi* bir yönetim özelliğini vermiştir.

MGK yönetimi, MBK'nin aksine, yeni anayasa yapımı için hiçbir ivcenlik göstermemiştir. Yeni anayasayı, siyasi partiler ve seçim yasalarını yapacak olan *Kurucu Meclis'e* ilişkin yasa 29 Haziran 1981'de kabul edilmiş; bu meclis ise, ancak darbeden on üç ay sonra, Ekim 1981'de çalışmaya başlamıştır. Kurucu Meclis Hakkında Kanun'a göre, bu meclis iki kanatlıdır: MGK ile Danışma Meclisi. MGK'nin yapısında herhangi bir değişiklik yoktur. Danışma Meclisi ise, hepsi *MGK tarafından* seçilen 160 üyeden oluşmaktadır. Bu üyelerin 120'sini, MGK; valilerin belirleyip gönderecekleri üç misli aday arasından; 40'ını ise doğrudan doğruya kendisi seçecektir. Aday olmak isteyenler, duruma göre, ya valiliklere, ya da Konsey'e başvuracaklardır. Adayların hiçbirini, 11 Eylül 1980 tarihinde herhangi bir siyasal partinin üyesi olmayacaktır. Görüldüğü gibi, Temsilciler Meclisi'nin aksine,

Danışma Meclisi'nde aşağıdan yukarıya herhangi bir "seçim" söz konusu değildir. Bütün üyeleri belirleyen MGK'dır.

1961'deki kurucu mecliste olduğu gibi, 1981 kurucu meclisine de, genel olarak yasama yetkisi tanınmıştır. Ancak, 12 Eylül'den sonraki düzenlemede, meclisin iki kanadı arasında bir yetki paylaşımı söz konusu değildir. *Son söz*, her zaman *MGK'nindir*. Danışma Meclisi'nden kaynaklanan yasa önerilerinin, en az on üyenin imzasını taşıması zorunludur. Anayasa dahil, yasalar önce Danışma Meclisi'nde, sonra MGK'de görüşülür. MGK, Danışma Meclisi'nden gelen metinleri, "aynen veya değiştirerek kabul veya reddedebilir." Bu aşamadan sonra, Danışma Meclisi'nin herhangi bir işlem yapması söz konusu değildir. Anayasayı öteki yasalardan ayıran özellik, yürürlüğe girebilmesi için halkoylamasında kabul edilme zorunludur. 1961'in aksine, yeni anayasanın yapımı için herhangi bir süre sınırı konmadığı gibi, anayasa halkoylamasında reddedilirse ne olacağı da *belirtilmiş değildir*.

Danışma Meclisi, ilk toplantısını 23 Ekim 1981'de yapmıştır. Bu toplantıdan tam bir hafta önce, 16 Ekim 1981'de, Atatürk'ün kurduğu CHP dahil, *bütün partiler kapatılmıştır*. Böylece, yeni anayasa, yönetilenlerin başlıca siyasal katılma aracı olan partilerin bulunmadığı bir ortamda hazırlanmaya başlanmıştır. Sözü edilen yasa, ayrıca, MGK'nin 2 Haziran 1981'de çıkardığı 52 sayılı kararın geçerliliğini koruduğunu belirtmiştir. Söz konusu karar ise, siyasal partilerle ilgili, olumlu ya da olumsuz her türlü görüş bildirimini yasaklıyordu. Kısacası, siyasal partilerin varlıklarıyla birlikte *anıları bile* siyasal bellekten kazınmaya çalışılmıştır. 1980 ara döneminde, anayasakoyuculuk işte bu koşullarda işlemeye başlamıştır. (Öte yandan, bütün bu ara dönem boyunca, sıkıyönetimin bütün eziciliğiyle yürürlükte bulunduğunu burada anımsatmakta yarar vardır.)

Danışma Meclisi'nin Prof. Dr. Orhan Aldıkaçtı'nın başkanlığındaki on beş kişilik Anayasa Komisyonu, Kasım 1981 sonunda

alışmalarına başladı. 23 Kasım 1981 günü seçilen komisyon, 30 Temmuz 1982’de çalışmalarını tamamladı ve anayasa tasarısı, 4 Ağustos 1982 günü Danışma Meclisi genel kurulunda görüşülmeye başlandı. Komisyon alışmaları kapalı yapıldığından, hazırlık süresi içinde çeşitli kuruluş ve kişiler kendi görüşlerini açıkladılar; ancak, komisyonun görüşleri bilinmediğinden gerçek bir tartışma doğmadı. (MGK, Anayasa Komisyonu’nun çalışmalarını kolaylaştırmak amacıyla, 12 Şubat 1982’de kabul ettiği 65 sayılı kararla, 52 sayılı karardaki yasakları biraz yumuşatarak, yöneticiler dışında kalan eski siyasal parti üyelerinin, komisyon isterse ya da sıkıyönetim komutanları izin verirse, partilerinden söz etmemek koşuluyla anayasa taslağı konusunda görüş bildirmelerine izin vermişti.)

Anayasa tasarısının Danışma Meclisi’nde görüşülmeye başlandığı günden bir gün sonra, 5 Ağustos 1982’de, MGK, 70 sayılı kararı kabul ederek, 52 ve 65 sayılı kararları yürürlükten kaldırdı. Böylece, eski siyasal partilerin yöneticileri dışında kalan üyeleriyle basın, yargı örgenleri, niversiteler gibi kuruluşlar için göreli bir tartışma serbestisi getirildi. Ancak, yine de, görüş ve önerilerde "münhasıran Anayasa taslağının geliştirilmesi maksadı içinde kalınacak, Anayasa’nın halkoylamasında, halkın vereceği reyin nasıl olması gerekeceği hususunda etki yapacak herhangi bir telkinde bulunulmayacak" diye bir kayıt konarak, tanınan bu sınırlı zgrlğin bile ii boşaltıldı.

Danışma Meclisi, anayasa tasarısını 23 Eylül 1982’de kabul etti. Tasarı, ancak 24 Eylül Cuma günü kamuoyunca öğrenildi. (25-26 Eylül günleri, hafta sonuydu. 27-30 Eylül arası ise, Kurban Bayramı idi; gazeteler çıkmıyordu.) 70 sayılı kararın çizdiği dar sınırlar içinde kalmak koşuluyla, az çok ciddi bir tartışma 1 Ekim 1982’de başlayabildi. Ancak bu arada MGK çalışmalarını gizli srdrdğı için, esas karar rgeninin bu tartışmalara ilişkin görüşleri bir türlü öğrenilemedi. Başka bir deyişle, tartışma, esas

yetkili kurulun görüşleri üzerinde değil, ona danışmanlık edenlerin görüşleri üzerinde yürütüldü.

MGK, anayasa tasarısını 18 Ekim 1982 günü kabul etti. Kesinleşen tasarı, 20 Ekim'de *Resmi Gazete*'de yayınlandı. Anlamalı bir tartışmanın başlayabileceği ertesi gün ise, MGK'nın 71 sayılı kararı çıktı. 21 Ekim 1982'de çıkan bu kararda, özetle, MGK yapılan eleştirileri göz önünde bulundurmuş, tartışma artık bitmiştir, deniyordu. Bundan böyle, anayasanın "devlet adına resmen" tanıtılması görevi, halkoylamasına dek, *MGK Başkanı* tarafından yerine getirilecekti. Danışma Meclisi'nin taslağında yer almadığı için daha önce hiç bilinmeyen geçici maddelerin ve devlet başkanının anayasayı tanıtmak konusmalarının herhangi bir yoldan eleştirilmesi ise *kesinlikle yasaklanmıştı*.

Yeni anayasa, işte bu biçimde halka "tanıtıldı". 7 Kasım 1982'de yapılan halkoylamasına katılma zorunlu idi. Oylamaya, seçmenlerin % 91,27'si katıldı. Geçerli oyların % 91,37'si "evet", yalnızca % 8,63'ü "hayır" yönündeydi.

Anayasanın kabulü ile, ara dönemin üçüncü aşaması başladı. Anayasanın görece demokratik yaşamı başlatacak olan hükümleri hemen yürürlüğe girmedi. TBMM'nin görev ve yetkilerini, Kurucu Meclis Hakkındaki Kanun hükümleri saklı kalmak koşuluyla, MGK kullanmaya devam etti. Bunun anlamı şuydu: Kendisi izin verip yeni TBMM oluşturuluncaya dek, hem yasama yetkisini, hem de hükümeti denetleme yetkisini MGK kullanacaktı. Yalnızca yasama yetkisinin kullanımında, ilk görüşmeyi yapma görevi yine Danışma Meclisi'ne ait olacaktı. Anayasanın kabulüyle birlikte, MGK Başkanı, yedi yıllık bir süre için cumhurbaşkanlığına "seçilmiş" sayıldı. (Kenan Evren, cumhurbaşkanı olduktan sonra, Cumhuriyet tarihinin bütün geleneklerine aykırı olarak, genelkurmay başkanlığı görevini 1983 yılının Temmuz ayına dek sürdürmekte bir sakınca görmedi.) Kişi güvenliği, basın özgürlüğü, grev hakkı gibi temel hakların en can alıcı alanlarında, MGK'nın bildiri ve kararları geçerliğini koruyacaktı.

Katılma haklarının özünü oluşturan seçme ve seçilme hakları ile siyasal parti çalışmaları, ancak ilgili yasalar yapıldıktan sonra yürürlüğe girecekti. Kısacası, yeni anayasa kabul edilmişti, ancak ara dönemin temel kuralları işlemeye *devam ediyordu*.

Siyasi Partiler Kanunu 24 Nisan 1983'te, *Milletvekili Seçimi Kanunu* da 10 Haziran 1983'te kabul edildi. Bu düzenlemelerde, siyasal yaşamın "sıfırdan başlaması" öngörülüyordu. Eski partiler 16 Ekim 1981'de kapatılmış, bütün varlıkları Hazine'ye devredilmişti. Buna ek olarak, yeni anayasanın geçici 4. maddesine göre, eski partilerde yönetim kademelerinde bulunanların, anayasanın kabulünden başlayarak on yıl süreyle siyasal parti üyesi olmaları ve herhangi bir seçimde aday olmaları yasaklanmıştı. Yine geçici 4. maddeye göre, eski partilerin TBMM üyeleri, beş yıl süreyle siyasal parti kuramadıkları gibi, kurulacak partilerin özetindeki karar örgenlerinde görev alamazlardı. Görüldüğü gibi amaç, siyasete "yepyeni takımlarla" başlamaktır.

Bütün bu kısıtlamalar yetmiyormuş gibi, her iki yasanın geçici maddeleriyle, MGK, ilk milletvekili seçimi için kendine özel "veto hakları" tanıdı. Bu düzenlemelere göre, Konsey, uygun görmediği kişilerin parti kuruculuğunu *reddebilecekti*. Ayrıca Konsey, istediği kişiyi milletvekilliği adaylığından *çıkarabilecekti*.

Gerçek şudur ki, MGK'nin *keyfi tutumu*, ara dönemin *sonuna dek* sürmüştür. Örneğin, gerekli gördükçe karar ile yasa değiştirmekten çekinmemiştir. Hatta, karar ile anayasal nitelikteki hükümleri değiştirdiği bile olmuştur. Örneğin, 31 Ekim 1983'te, yani genel seçimlere bir hafta kala kabul ettiği 167 sayılı kararla, Kurucu Meclis Hakkındaki Kanun'u değiştirerek, MGK'nin, "gerekli gördüğü hallerde", Danışma Meclisi'ni işe hiç katmadan, yasama görevini doğrudan doğruya yürütebileceğini kabul etmiştir.

6 Kasım 1983 genel seçimleri, yalnızca *MGK'nin izin verdiği* partilerin ve adayların katılmasıyla yapılmıştır. Bu seçimlerde, Anavatan Partisi oyların % 45,1'ini, Halkçı Parti % 30,5'ini, Milliyetçi Demokrasi Partisi de % 23,3'ünü almıştır. 1982 Anayasası'nın geçici 3. maddesine göre, yeni TBMM'nin toplanıp başkanlık divanını oluşturmasıyla, (6 Aralık 1983'te) ara dönem resmen kapanmış, buna uygun olarak MGK'nin ve Danışma Meclisi'nin tüzel varlıkları son bulmuştur.

Ne var ki, yine anayasanın geçici düzenlemeleri nedeniyle, ara dönem, ondan sonra da etkili olmaya *devam etmiştir*. Bir kere, yukarıda da belirtildiği gibi, MGK Başkanı Kenan Evren, anayasa halkoylaması ile cumhurbaşkanlığına seçilmiş sayılmıştır. İkincisi, MGK'nin öteki üyeleri, TBMM başkanlık divanının kurulmasından başlayarak, altı yıl süreyle Cumhurbaşkanlığı Konseyi'ni oluşturmuşlardır. Üçüncüsü, yine altı yıllık süre içinde, cumhurbaşkanının geri gönderdiği anayasa değişikliklerinin TBMM'ce kabul edilebilmesi için üye tamsayısının dörtte üçü gibi özel bir çoğunluk öngörülmüştür. (Bu durumda bile cumhurbaşkanı isterse, anayasa değişikliğini halkoylamasına götürebilecektir.) Dördüncüsü, yine yukarıda belirtildiği gibi, ülkenin önde gelen bütün siyaset adamları, on yıl süreyle siyasetin dışında tutulmuşlardır.

Ara dönemin *kalıcılığını* sağlamaya yönelik *en etkili* düzenlemelerden biri de, *geçici 15. maddede* yer almıştır. Bu maddenin birinci ve ikinci fıkralarına göre, ara dönemde sorumluluk üstlenmiş olanların bu görevlerinden dolayı yargılanmaları yasaklanmıştır. Üçüncü fıkra ise, ara dönemde çıkarılan ve yasama işlemi niteliği taşıyan düzenlemelerin tümü, Anayasa Mahkemesi'nin yargı yetkisinin dışında tutulmuştur. (Bu üç fıkradaki düzenlemelerin benzerleri, 1961 Anayasası'nın geçici 4. maddesinde de vardı. Ancak, o zamanki ara dönem çok daha kısa sürdüğü için, yargı denetimi dışında bırakılan yasama işlemlerinin sayısı ve önemi görece azdı.) Anayasa Mahkemesi'nin denetleyemeye-

ceği (ancak TBMM'nin değiştirebileceği) bu yasalar, devlet ve toplum yaşamının *bütün önemli alanlarını* düzenleyen metindir. Bunlara yargı dokunulmazlığı verilerek, ara dönemin yeni anayasaya bile aykırı olan birçok düzenlemesine önemli ölçüde kalıcılık bahşedilmiştir. Geçici 15. maddenin 3. fıkrası, 2001 anayasa değişikliğiyle yürürlükten kaldırılmıştır. Yine de, 12 Eylül'ün tüzel kalıtında, yalnızca nitelikleri az sonra belirtilecek bir anayasa değil, bu anayasaya uygunluğu, on sekiz yıl boyunca, yargı denetimi dışında tutulmuş kocaman bir tüzel yapı da vardır. Ensonu, 2010 anayasa değişikliğiyle, geçici 15. maddenin geriye kalan ilk iki fıkrası da yürürlükten kaldırılmıştır. Ne var ki, kaldırılması için darbenin üzerinden otuz yıl geçmesi beklenen bu dokunulmazlıklar, darbecilerden ve onların buyruklarını yerine getirenlerden hesap sorulmasını, bugüne dek çok başarılı bir biçimde engellemiştir. Böylesine uzun bir gecikme, bunların kaldırılmasının hiçbir ciddi sonuç doğurmamasını güvenceye almıştır.

2. 1982 ANAYASASI

1961 Anayasası'ndan *daha da uzun* olan 1982 Anayasası, *dizgeseli* (sistematığı) açısından 1961 Anayasası'na benziyor. Başlangıç ve Kısımlar, aynı sıralamaya göre dizilmiş. Yalnızca, eskiden üçüncü kısmın bir parçası olan "Mali ve Ekonomik Hükümler", *ayrı bir kısım* olarak düzenlenmiş. Böylece, kısım sayısı altıdan *yediye* yükselmiş.

Aşağıda, bu sıralama izlenerek, 1982 Anayasası'nın ana çizgileri ortaya konmaya çalışılacak. (Ancak, bu özetle yetinmemek, *anayasanın kendisini* dikkatle incelemek de *zorunludur*.)

2.1. BAŞLANGIÇ

Anayasalara bir başlangıç koyma, bizde 1961 Anayasası'yla başlamış bir uygulama. Bu gereksinimin kaynağı, hükümet darbelerine tüzel bir gerekçe uydurma kaygısı. Oysa, buna olanak

olmadığı gibi, gerek de yok. Darbe, *siyasal* bir eylemdir; bunu *tüzel* bir işleme dönüştürmek *olanaksızdır*. Yeni anayasa yapımını geçerli kılan durum, darbenin tüzel nitelik taşıması değil, "asal kurucu erk"in, başarılı olmuş siyasal güç sahiplerine ait olmasıdır.

Bir kez başlangıç koyma yöntemi benimsenince, bu fırsattan yararlanarak, burada, anayasakoyucunun *temel felsefesini* özetleme yoluna gidilmiştir. Böylece, anayasa yorumlanırken, yapımçıların dünya görüşlerinin göz önünde tutulması istenmiştir. Bunu bir zorunluk haline getirmek için de, hem devletin niteliklerini sayan ikinci maddede başlangıca göndermede bulunulmuş, hem de 176. maddede, "anayasanın dayandığı temel görüş ve ilkeleri belirten" başlangıcın, anayasa metnine dahil bulunduğu açıkça yazılmıştır. Bu bakımdan, başlangıcın özel bir önemi vardır.

Başlangıç, 1995'te, önemli ölçüde budanarak, darbe ve gerekçesiyle ilgili açıklamalardan arındırılmıştır. Bu fırsattan yararlanılarak "kutsal" Türk Devleti biçimindeki gülünç nitelemeden de kurtulunmuş, bunun yerine "yüce" nitemi konmuştur. 2001'de, Başlangıç'ta bir değişiklik daha yapıldı ve hiçbir "düşünce ve mülahazanın" Türklük, bölünmezlik, Atatürk ulusçuluğu, yercillik gibi değerler karşısında korunma göremeyeceği biçimindeki düzenleme, düşünce özgürlüğü için yarattığı tehlike göz önünde bulundurularak, hiç bir "faaliyetin" korunmayacağı biçimine sokuldu.

Başlangıçta bulunan ve anayasanın temel felsefesini oluşturan *ilkeleri* şöyle özetlemek olanaklı: 1) Atatürk "milliyetçiliği"; Atatürk "inkılap" ve ilkeleri; 2) Dünya uluslarıyla tüzel eşitlik; çağdaş uygarlık düzeyine erişme kararlılığı; 3) Ulus egemenliği; egemenliğin tüzel yollar dışında kullanılamayacağı; 4) Güçler ayrılığının bir üst ilişki olmayıp yalnızca işlevsel bir anlam taşıdığı; 5) Saltık önceliğin, ulusal çıkarlara, devlet ve ülke bölünmezliğine, "Türklüğün tarihi ve manevi değerleri"ne, Atatürkçülüğe ve yercillığe ait olduğu; 6) Her yurttaşın, eşit bir biçimde,

ulusal ekin (kültür), uygarlık ve tüzel düzen içinde kalarak öz-deksel ve tinsel (maddi ve manevi) varlığını geliştirme hakkını doğuştan taşıdığı; 7) Yurttaşların ulusal yazgı, kıvanç ve tasada ortak olduğu, karşılıklı saygı ve sevgi duygularıyla "yurtta sulh, cihanda sulh" içinde yaşamaya hakları bulunduğu.

1982 Anayasası'nın temel felsefesini dile getiren bu ilkeler, genel olarak 1961'deki öğeleri kapsıyor. Ancak sıralama, vurgu, anlatım ayrılıkları olduğu gibi, dikkati çeken yenilikler de var. 1961'de vurgu bağımsızlık, özgürlükçülük ve demokratik tüze devleti üzerindeyken; 1982'de vurgu bölünmezlik, ulusal dayanışma ve devletin korunması üzerinde. Çok ilginç bir yenilik de, ilk kez bir anayasada, "Türklüğün tarihi ve manevi değerleri"nden söz edilerek, "Türklük" niteminin yurttaşlık bağı sınırlarını zorlayan bir anlamda kullanılmış bulunması. (Böylece, Atatürkçü ulusçuluk anlayışında çok tehlikeli bir gedik açılmış bulunuyor.)

Başlangıç'ta değinilen son nokta ise, *anayasanın korunması*. 1961'de anayasa, yurttaşların "uyanık bekçiliğine" emanet edilirken, 1982'de, yurttaşların uyanıklığından çok "vatan ve millet sevgisine" güveniliyor. Başka bir deyişle, 1961 daha bireyci bir yaklaşımı benimsemişken, 1982'de ulusal dayanışma öne çıkarılıyor.

2.2. GENEL ESASLAR

Bu kısım on bir maddeden oluşuyor. 1961'e göre en önemli yenilikler: değiştirilemeyecek hükümlerin kapsamının *genişletilmiş* olması, devletin temel amaç ve görevlerini belirten bir maddenin eklenmiş bulunması, eşitlik ilkesinin ikinci kısımdan buraya alınmış olması.

Birinci madde, 1923'ten beri değişmeyen bir gelenekle, devletin biçimini "cumhuriyet" olarak belirliyor. 1937'de başlayan bir başka gelenekle, anayasanın ikinci maddesinde, bu cumhuriyetin

nitelikleri sayılıyor. 1961'e göre burada önemli değişiklikler var. Bir kere, insan haklarına "dayanan" sözcüğü yerine "saygılı" sözcüğü konuyor. Böylece, insan hakları, devletin dayanağı olmaktan çıkarılıyor; devletin dışında, ancak dışarıdan saygı gösterilecek bir değer haline getiriliyor. İkinci değişiklik şu: ulusal devlet yerine, "Atatürk milliyetçiliğine bağlı" devlet deniyor. Böylece, anatüzede anlamı belirli bir *terim* çıkarılıp bunun yerine, çeşitli yönlelere çekilebilecek *düşüngüsel* bir niteleme konuyor. Ayrıca, 1982 Anayasası, devlet niteliklerinin hepsini kapsayacak bir *çerçeve* getiriyor. İkinci madde, devletin bütün temel niteliklerinin, "toplumun huzuru, milli dayanışma ve adalet anlayışı içinde" anlamlandırılmasını öngörüyor. Bu çerçeveyi, anatüze açısından yorumlamak çok güç. Öyle anlaşıyor ki, anayasakoyucu, daha devletin en temel niteliklerini belirtirken, herşeyden önce, bir huzur, dayanışma ve adalet kaygısı duyumsamış. Devletin niteliklerinin de, bu kaygı göz önünde tutularak yorumlanmasını istiyor. Demokratikliğin, yercilliğin, toplumculluğun ve tüze devleti ilkesinin, huzuru, dayanışmayı ve adalet duygusunu sarsmayacak bir anlayışla yaşama geçirilmesini öngörüyor.

Batılı bir anlayış içinde, *demokratik* devlet ilkesi: yöneticilerin serbest seçimlerle belirlenmesini; siyasal dizgede çoğulculluğun geçerli olmasını; tüze devleti ilkesinin korunmasını; yönetimin insan haklarına dayanmasını, gerektirir. Türkiye koşullarında buna, cumhuriyeti ve ulusal egemenliği de eklemek gerekir. Çünkü bizde, egemenliğin ulusa ait kabul edilmesi ve devlet biçiminin cumhuriyet oluşu, demokratik düzenin kuruluşunun ilk adımlarını oluşturmuştur. Dolayısıyla bu özellikler, ülkemizde demokrasinin dayanaklarıdır. Anayasa, daha ilk maddesini cumhuriyete ayırmıştır. Altıncı maddesinde de, 1921'den beri süregelen bir gelenek yinelenmiştir: "Egemenlik, kayıtsız şartsız Milletindir." 1961'de olduğu gibi, ulus bu egemenliğini, ancak anayasanın belirlediği kurallar içinde ve örgenler aracılığıyla kullanacaktır. Temel haklara gelince, belki bunların hepsini de demokrasiyle ilişkilendirmek olanaklıdır. Ancak, özellikle "etkin

haklar" (katılma hakları ya da siyasal haklar), demokratik devlet ilkesinin temel taşları olma özelliğini taşırlar.

✓ *Yercillik*, devlet ve toplum düzeninin din kurallarına bağımlı tutulmaması demektir. Bu yönde temel adım, ulusal egemenlik ilkesinin kabulü olmuştur. Çünkü bu devrimle, egemenliğin Tanrı'dan kaynaklandığı inancından vazgeçilmiş, egemenlik yeryüzüne indirilmiştir. Görüldüğü gibi, bu yönüyle yercillığın, demokratik devlet ilkesiyle yakın bir bağı vardır. Yercillik insan haklarıyla da çok yakından ilişkilidir. Bu ilke, her bireyin din ve duyunc özgürlüğünün güvencesidir. Devlet ya da toplum yaşamının belli bir dinin (ya da mezhebin) egemenliğine girmesi, inançları ayrı olan yurttaşlar üzerinde dayanılmaz bir baskı oluşturur. Böyle bir baskının, demokrasiyle bağdaşmayacağı ise açıktır. 1982 Anayasası, birçok maddesinde yercilliği korumakla birlikte, "din kültürü ve ahlak" (gerçekte ise düpedüz "İslamiyet") derslerini ilk ve ortaöğretimde zorunlu kılmakla, 1937'den beri devletin anayasal nitelikleri arasında yer alan yercillik ilkesinde büyük bir gedik açmıştır.

Toplumcul (sosyal) devlet ilkesi, daha önce belirtildiği gibi, ilk kez 1961 Anayasası ile benimsenmiştir. Bu ilkenin gereği, toplumsal (sosyal) ve geçimsel ilişkiler içinde zayıf düşen bireylerin ve kümelerin, devlet tarafından özel olarak korunmasıdır. Bunu gerçekleştirmek için, bir yandan bu kesimlere, (özellikle de emekgücü ile geçinenlere) sendikal haklar gibi özel savaşım araçları verilirken, öte yandan devlet, zayıf durumda olanları kolayıcı özel önlemler alır. Görüldüğü gibi bu ilke, soyut bir eşitlik ve adalet anlayışından tamamen ayrı olarak, korunma gereksiniminde bulunanlar yararına *eşitsiz* düzenlemeler yapılmasını gerektirir. Bunun içindir ki, "adalet" ile "toplumsal adalet" kavramları çok farklıdır. Temel haklar içinde, özellikle "olumlu haklar" (toplumsal ve geçimsel ya da anayasadaki adıyla "sosyal ve ekonomik haklar"), bu ilkenin gerçekleştirilmesi amacıyla düzenlenmiştir.

Tüze devleti ilkesi, devlet yaşamının tüze temeline oturtulmasını, devlet gücünün sınırlandırılmasını ve bu güç karşısında, yönetilenlere dokunulmazlık alanları sağlanmasını gerektirir. Anayasanın on birinci maddesi, yasaların anayasaya aykırı olmayacağını ve anayasa kurallarının devleti, toplumsal kuruluşları ve kişileri bağlayan temel tüze kuralları olduğunu belirterek, tüze üstünlüğünü açıkça hükme bağlamıştır. Devlet gücünün sınırlandırılmasının en etkili yolu, güçler ayrılığı ve yargı denetimidir. Yedinci maddeye göre, yasama yetkisi TBMM'nindir. Bu yetki devredilemez. Sekizinci maddeye göre, yürütme yetkisi, anayasaya ve yasalara uygun olarak cumhurbaşkanı ile bakanlar kurulu tarafından kullanılır. Dokuzuncu maddeye göre ise, yargı yetkisi, bağımsız mahkemelere aittir. Anayasanın yargı bölümünde, mahkemelerin bağımsızlığını amaçlayan düzenlemelere yer verildiği gibi, (tüze devleti açısından olumsuz birtakım ayrıklara karşın) yasama ile yürütme üzerinde genel olarak yargı denetimi benimsenmiştir. Öte yandan, yasama ile yürütmenin, birbirini dengeleyen yetkileri vardır. Temel haklar içinde tüze devletini en yakından ilgilendiren haklar, "olumsuz haklar"dır (kişinin hakları). Bunların ortak özelliği, devlet karşısında bireye dokunulmazlık alanları sağlamaktır. Bu çerçevede, suç ve cezalara ilişkin koruma kuralları getiren 38. maddenin özel bir önemi vardır. Çünkü, "adalet dağıtmak" devletin en temel görevlerinden biri olmakla birlikte, devlet bireyi özellikle bu görevini yerine getirirken ezme fırsatını bulur. Onun için, devlet tarafından suçlanan kişinin özel olarak korunması, tüze devleti açısından yaşamsal bir önem taşır.

1982 Anayasası, o zamana dek yalnızca cumhuriyet biçimi ile sınırlı olan değiştirilemezliğin kapsamını çok genişleterek, ikinci ve üçüncü maddeleri de bunun içine almıştır. Bu düzenleme, anayasaya, siyasal yaşamın gerçekleriyle bağdaşmayan bir *katılık* getirmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi, ikinci maddede yer alan birçok sözcük, anatüze açısından belirgin bir anlam taşımamaktadır. Dolayısıyla, bunları uygulamaya geçirebilmek için enine

boyuna yorumlamak zorunludur. Değiştirilemez hükmünün tehlikesi, Anayasa Mahkemesi'ne, bu sözcüklerin belli bir yorumuna aykırı oldukları gerekçesiyle, *anayasa değişikliklerini bile* iptal etme olanağını açmasıdır. (1982 Anayasası döneminde bu olasılık ilk kez 2008'de gerçekleşti. Anayasa Mahkemesi, "E.2008/16, K.2008/116, G.5.6.2008. RG. 27032, 22 Ekim 2008" kararıyla, 26796 sayılı, 23 Şubat 2008 günlü RG.'de yayınlanan "9.2.2008 günlü, 5735 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun"u iptal etmiştir.) Bu da, tüze devletin gereği olan güçler ayrılığında, bu ilkeyle bağdaşmayacak bir dengesizliğe kaynaklık edebilir. Değiştirilmesi önerilemeyecek maddelerin arasına üçüncü maddenin katılmış olması da yanlıştır. Örneğin, İstiklal Marşı yerine başka bir ulusal marşın kabulünü "önermek" niçin yasak olsun? Bu tür kısıtlamaları, (devlet yaşamı dahil) her alanda serbest düşünebilmeyi gerektiren demokratik devlet ilkesiyle bağdaştırmak olanaksızdır. Özetle, anayasalara konan, 1982 Anayasası'nın ise aşırı ölçüde genişlettiği değiştirme yasakları: yapaydır, gereksizdir, gerçekçi değildir; yetki aşımalarına yol açabileceği için de zararlıdır.

Genel Esaslar kısmında yer alan *beşinci madde*, 1982 Anayasası'nın bir yeniliğidir. Burada devletin "temel amaç ve görevleri" sayılmıştır. Bunlar genellikle, başlangıçta anayasanın felsefesini belirlemek için sıralanan temel ilkelerle özdeşir. Yine de, bu maddeyi ilginç kılan bir yönü vardır. Bu maddede, devletin temel amaçları, başlangıçtaki karışıklığın aksine, bilinçli bir sıraya konmuştur. Anayasakoyucunun *önceliklerini* anlamak bakımından bu sıra önemlidir. Beşinci maddede, devletin temel amaçları şöyle sıralanıyor: 1) Ulusal bağımsızlığı korumak; 2) Ulus ve ülke bütünlüğünü korumak; 3) Cumhuriyeti ve demokrasiyi korumak; 4) Kişilerin ve toplumun gönenç, huzur ve mutluluğunu sağlamak; 5) İnsanların özdeksel ve tinsel varlığının gelişmesi için gerekli koşulları hazırlamak.

1982 Anayasası, onuncu maddesiyle, daha önce ikinci kısımda yer alan "yasa önünde eşitlik" ilkesini, Genel Esaslar arasına katmış bulunuyor. Ayrıca, yasa önünde ayırım nedeni sayılamayacak nitelikler arasına hem "renk" eklenmiş, hem de "benzeri sebepler" denerek eşitlik güvencesi pekiştirilmiş. Maddenin üçüncü fıkrası da yeni. Burada, eşitliğin yalnızca yasalar önünde değil, devletin bütün işlemlerinde uyulması gereken bir temel ilke olduğu, haklı olarak vurgulanmış. 2004'te yapılan değişiklikle, kadın-erkek eşitliğinin anayasa tarafından özellikle vurgulanması sağlanmıştır. Artık devlet, bu özgül eşitliğe aykırı davranmamakla yetinemeyecek, bunun "yaşama geçmesini sağlamakla yükümlü" bulunacaktır. 2010 değişikliği, bu vurguyu daha da pekiştirdi. Ayrıca, devletin bu özel kayıracılığının alanını genişletti. Yeni düzenlemeye göre, yalnızca kadınlar için değil, çocuklar, yaşlılar, engelliler, savaş ve görev şehitlerinin dul ve yetimleri, malul ve gaziler gibi özel olarak korunması gerekenler için alınacak önlemler, eşitlik ilkesine aykırı sayılmayacaktır. Başka bir deyişle, *olumlu (pozitif) ayrımcılık*, açıkça, anayasal bir dayanağa kavuşturulmuştur. Tıpkı toplumcul devlet dolayısıyla belirtildiği gibi, özel olarak kayırılması gerekenlerle ilgili düzenlemelerin adaletli olması, bunların *eşitsiz* olmasını gerektirir. Yeni düzenleme, işte bu gerçeği kabul etmiştir.

2.3. TEMEL HAKLAR

1982 Anayasası, temel hakların düzenlenişi bakımından da 1961'in dizgeseline bağlı kalmıştır. Yine başa temel haklarla ilgili genel hükümler konmuş, sonra haklar Jellinek'ten esinlenen kümelenilmeye göre dizilmiştir. Ancak, içerik ve yaklaşım bakımından, bu iki anayasa arasında büyük ayrılıklar vardır.

Genel hükümler bütün hakları ilgilendirdiğinden, bu hükümlerin yer aldığı beş madde üzerinde ayrı ayrı durmak zorunludur. Temel hak ve özgürlüklerin niteliğini belirleyen 12. madde, iki fıkradan oluşuyor. Birinci fıkra, olduğu gibi 1961 Anayasası'nın

10. maddesinden alınmış: "doğal hak" anlayışını, bir haklar bildirgesine yaraşacak açık seçiklikle ortaya koyuyor. İkinci fıkra ise, anatize açısından tam bir yavanlık ve bulanıklık örneği: temel hakların, kişinin örneğin ailesine karşı ödevlerini "ihtiva" etmesi ne demek? Diyelim, çocuğunu çocuğunu terkeden bir kişi, temel haklarından yoksun mu bırakılacaktır? (Herhalde burada güdülen amaç, hakların "iyi niyet" kuralı çerçevesinde kullanılması gerektiğini ve hakların kullanımının başkalarının hakkıyla sınırlanacağını belirtmektir. Ancak anlatım çok başarısız.)

13. madde, temel hak ve özgürlüklerin *sınırlanmasına* ilişkin. 1982 Anayasası yapılırken burada güdülen esas amaç, sınırlanamayacak özgürlük bırakmamaktır. Onun için, birinci fıkroda, usa gelebilecek her türlü genel sınırlama nedeni sayılmış, ayrıca her hakkın özel maddesinde sözü edilen nedenlerin de bunlara eklenebileceği belirtilmişti. Hiçbir duraksamaya yer bırakmamak için de, üçüncü fıkroda, genel ve özel nedenlerle sınırlama ilkesinin, anayasadaki bütün hak ve özgürlükler için geçerli olduğu ayrıca vurgulanmıştı. Anımsanacağı üzere, "sınırlamanın sınırı" olarak, 1961 Anayasası'nda "öze dokunamama" ilkesi benimsenmişti. 1982 Anayasası, ilk yapıldığında, bunu kaldırdı ve yerine iki yeni sınır koydu: 1) Sınırlamalar, demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı olamaz; 2) Bunlar öngörülükleri amaç dışında kullanılamazlar. Sınırlamaların belli bir sınırı aşmaması için konan bu güvenceler, (öze dokunamama ilkesinin yerini alacak nitelikte olmasalar da) oldukça sağlamdır. Birinci güvence, dünyada "demokratik toplum" anlayışı ilerledikçe, yorum yoluyla güçlendirilebilecek niteliktedir. İkincisi çok daha dar olmakla birlikte, sınırlamanın amaç dışına kaydırılmasını önlemek bakımından yararlıdır.

Durum böyleyken, 3 Ekim 2001'de yapılan anayasa değişikliği ile, 13. madde bambaşka bir nitelik kazandı. Bu değişiklikle, söz konusu madde, bir genel sınırlama maddesi iken, *tam aksine*, temel hak ve özgürlüklerin sınırlanmasında uyulması gereken

demokratik güvenceleri düzenleyen bir madde haline getirildi. Böylece, yeni haliyle bu madde, 1961 Anayasası'nın buna koşut olan 11. maddesinin ilk halinden bile daha özgürlükçü bir düzenleme yaratmış oldu. Bu yeni düzenlemede, artık temel hak ve özgürlükler, şu ya da bu genel nedenle değil, ancak kendileriyle ilgili anayasa maddesinde, *yalnızca kendileri için* öngörülmüş nedenlerden biriyle sınırlanabilecek. İkincisi, bu sınırlama *ancak yasayla* yapılabilecek. Yine de yasa, hiçbir gerekçeyle, bir hak ya da özgürlüğün *özüne dokunamayacak*. Ayrıca, yasanın getirdiği sınırlama, demokratik toplum düzeninin ve yercilik ilkesinin gereklerine *aykırı olamayacak*. Bütün bu güvencelere ek olarak da, sınırlamalarda *ölçülülük* ilkesine uyulacak.

Temel hak ve özgürlüklerin kötüye kullanılmasını engellemek amacıyla getirilen *14. madde*, gerçekte *gereksizdir*. Çünkü, hiçbir tüze düzeni, hakların kötüye kullanılmasını korumaz. (Medeni Kanun'un ikinci maddesinde dendiği gibi: "Herkes, haklarını kullanırken ve borçlarını yerine getirirken dürüstlük kurallarına uymak zorundadır. Bir hakkın açıkça kötüye kullanılmasını hukuk düzeni korumaz.") Hiçbir tüze düzeni, kendini yıkmayı bir hak olarak tanıyamaz. Onun için, 14. maddenin, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin son (otuzuncu) maddesinden uyarlanan üçüncü fıkrası da gereksizdir. Bildirgede, böyle bir düzenlemeye, bağlayıcı olmayan bu belgenin yorum birliğini sağlamak için yer verilmiş olabilir. En bağlayıcı tüzel düzenleme olan anayasada, düzeni (tüzel yoldan değiştirme değil) "yıkma" hakkının tanındığını varsaymak olanaksızdır. Böyle bir şey, *tüze kavramı* ile bağdaşmaz. Onun için, Ekim 2001 değişikliğinde, 14. maddenin düşünce özgürlüğüne karşı kullanılmasını engellemek amacıyla, bu maddede yalnızca yıkıcı "faaliyetler"in yasaklanmış olduğunun özellikle vurgulanması, pek önemli bir yeni güvence olarak görülemez. Gerçekte, bu maddenin *tümüyle kaldırılması* gerekir.

15. madde, temel hak ve özgürlüklerin *durdurulmasına* ilishkindir. (13. maddede söz konusu olan, "sınırlama"dır. Bu iki

kavram birbirine karıştırılmamalıdır.) Birinci fıkraya göre, yalnızca seferberlik, savaş, olağanüstü hal ve sıkıyönetim dönemlerinde, anayasadaki hak ve özgürlükler askıya alınabilir. Ancak, sınırlamanın sınırı olduğu gibi, durdurmanın da *sınırı vardır*. Bir kere, durdurma, ancak sayılan bu hallerde olanaklıdır. İkincisi, uluslararası tüzeden doğan yükümlülükler çiğnenemez. (Örneğin, Türkiye'nin taraf olduğu bir insan hakları sözleşmesinin kuralları, uluslararası tüzeye aykırı bir biçimde askıya alınamaz.) Üçüncüsü, durdurma, ancak bu önlemin gerekçesi olan somut durumun "gerektirdiği ölçüde" olabilir. Dördüncüsü, *yaşam hakkı*, uluslararası tüzeye aykırı olmayan bir savaş eylemi söz konusu olmadıkça, durdurulamaz (ya da kaldırılamaz). 2004'te yapılan bir anayasa değişikliği ile, mahkemelerin ölüm cezası vermesi yasaklanmıştır. Beşincisi, devlet ne denli büyük bir tehlike ile karşılaşırса karşılaşsın, durdurma yetkisinin hiçbir zaman aşamayacağı *saltık sınırlar* da vardır. 15. madde, bunları şöyle saymıştır: 1) Kişinin özdeksel ve tinsel bütünlüğüne dokunulamaz (örneğin bir örgeyi koparılamaz ya da delirmesine neden olacak bir işlem uygulanamaz; hiç kimse işkence ve eziyete uğratılamaz); 2) Kimse inandığını ya da düşündüğünü açıklamaya zorlanamaz; 3) Kimse taşıdığı inançlar ya da düşünceler nedeniyle suçlanamaz; 4) Kimse, işlendiği sırada suç sayılmayan bir eylemden dolayı cezalandırılmaz; 5) Kimseye, işlendiği sırada bir suç için öngörülmüş bulunan cezadan daha ağır bir ceza verilemez; 6) Kimse, mahkeme kararıyla hüküm giymedikçe suçlu sayılamaz.

16. maddede, yabancıların durumu düzenlenmektedir. Yabancıların hak ve özgürlüklerinin, yurttaşlarınkinden daha büyük ölçüde sınırlanması olanaklıdır. Ancak, burada da birtakım güvenceler vardır. Bir kere, sınırlama ancak yasa yoluyla yapılabilir. Anayasanın üstünlüğü bulunduğuна göre, bu yasa, örneğin devletin temel nitelikleri arasında yer alan demokratik devlet ve tüze devleti ilkelerine aykırı olamaz. İkincisi, yabancılara uygulanan sınırlamaların uluslararası tüze kurallarına uygun olması gerekir.

Temel haklarla ilgili genel hükümlerden sonra, yukarıda da belirtildiği gibi, anayasa önce kişinin haklarını, sonra toplumsal ve geçimsel hakları, son olarak da siyasal hakları düzenlemiştir. Burada, 17. maddeden 74. maddeye dek, elli sekiz ayrı maddede düzenlenmiş bulunan bütün bu hakları incelemeye olanak yoktur. Onun için aşağıda, her hak öbeği kısaca ele alınacak ve her öbeğe ilişkin olarak, 1982 Anayasası'nın yalnızca en dikkat çekici özelliklerine değinilecek.

Kişinin hakları başlığı altında, yaşam hakkı, kişi güvenliği, konut dokunulmazlığı, düşünce özgürlüğü, basın özgürlüğü, toplanma ve örgütlenme hakları, sanığın korunması gibi, kişinin özdeksel ve tinsel varlığıyla çok yakından ilgili birtakım hak ve özgürlükler düzenlenmiştir. İnsan haklarının ilk adımını ve *temelini* oluşturan bu alanda, 1982 Anayasası'nın, gözden kaçması olanaksız birtakım kusurları vardır. Örneğin, 17. maddede, yaşam hakkına getirilen sınırlamalar (yaşam hakkı söz konusu olunca "sınırlama" ile "durdurma" ya da "kaldırma" aynı anlamı taşır), 15. maddede bu hakla ilgili olarak asla aşılamaz denen sınırları da aşmaktadır. Ekim 2001 anayasa değişikliğinde, bu düzenlemelere dokunulmamıştır. Ancak, 38. maddeye eklenen bir fıkra ile, "savaş, çok yakın savaş tehlikesi ve terör suçları dışında" ölüm cezası verilemeyeceği belirtilmiştir. Böylece Türkiye, ölüm cezasının toptan kaldırılması yönünde çok önemli bir adım atmıştır. Mayıs 2004'te ise, bu adım tamamlanmış; hem 17. maddede mahkemelerin ölüm cezası vermesini olanaklı kılan düzenleme kaldırılmış, hem de 38. maddede, ölüm cezası verilemeyeceği açıkça hükme bağlanmıştır. O tarihten sonra, artık Türkiye'de ölüm cezası yasal olmaktan çıkmıştır. Ne var ki, kamu güçlerine kimi durumlarda öldürme yetkisi tanınabileceğini öngören ve fazlasıyla geniş olan düzenlemeler halen yürürlüktedir. 19. maddede, "serserilik", kişiyi özgürlüğünden yoksun bırakmak için bir neden sayılmıştır. Aynı maddede, olağanüstü hal, sıkıyönetim ve savaş hallerinde, yakalanan kişinin yargıç önüne çıkarılmadan gözetim altında tutulabileceği süreye bir üst sınır

konmamıştır. (1961’de bu sınır 24 saatti. 1971 ve 1973 değişikliklerinde, süreler uzatılmakla birlikte, yine de bir üst sınır çizilmişti.) Ekim 2001’de yapılan anayasa değişikliğinde, sayılan haller için yine bir üst sınır getirilmemiş olmakla birlikte, *çok önemli* bir yenilik yapılmış ve olağan durumlarda, yakalanan ya da tutuklanan kişinin, en yakın mahkemeye gönderilme süresi dışında, bireysel suçlarda en geç 48 saat içinde, toplu suçlarda ise, en geç dört gün içinde, yargıç karşısına çıkarılacağı öngörülmüştür. Yine aynı maddede, "kesin zorunluk" halinde, yakalanan kişinin yakınlarına haber verilmeyebileceği kabul edilmişti. İnsan hakları bir yana, düpedüz insanlığa aykırı olan bu düzenleme yerine, Ekim 2001 anayasa değişikliği ile, yakalanma ya da tutuklanma halinde, durumun kişinin yakınlarına "derhal" bildirileceği hükme bağlanmıştır. 25. ve 26. maddelerde, düşünce özgürlüğü ile düşünceyi açıklama özgürlüğü arasında anlamsız bir ayırım yapılmıştır. Sonra da düşünceyi açıklama özgürlüğüne, bir dizi kısıtlama getirilmiştir: radyo, televizyon, sinema ve "benzeri yollarla yapılan yayımlar" izin yöntemine bağlanabilecektir; düşünce özgürlüğü, "suçluların cezalandırılması" amacıyla kısıtlanabilecektir; düşüncenin açıklanmasında, yasa herhangi bir dilin kullanılmasını yasaklayabilecektir. (Yalnızca dille ilgili yasak Ekim 2001’de kaldırılmıştır.) 27. maddede, sınırsızlığı varlık koşulu olan bilim ve sanat özgürlüğüne bile sınır getirilmiştir. 28. maddede, basın özgürlüğüyle bağdaşması olanaksız sınırlama olanakları açılmıştır. Örneğin, daha 1909 anayasa değişikliği ile yasaklanmış bulunan sansürü yeniden canlandıran bir düzenlemeyle, "dağıtımın önlenmesi" yolu açılmıştır. (Bilindiği gibi, sansürün belirleyici özelliği, yayının okuyucuya ulaşmadan önce engellenmesidir.) 31. maddede, belli gerekçelerle kamuoyunun serbestçe oluşmasının engellenebileceği öngörülmüştür. (Böyle bir düzenlemenin, demokratik devlet ilkesine taban tabana karşıt olduğunu söylemeye bile gerek yok. Gerçi, Ekim 2001 değişikliği, kamuoyunun serbestçe oluşumunu engelleyici düzenlemelerin yapılabilmesini sıkı koşullara bağlamıştır. Ancak,

yine de, böyle bir olanağın açık tutulması demokratik devlet ilkesi ile bağdaşmaz.)

Kişinin hakları alanında *Ekim 2001 anayasa değişikliğinin* getirdiği, birkaç *önemli yenilik* daha vardır: Hak arama özgürlüğünü düzenleyen 36. maddeye, "adil yargılanma hakkı" eklenmiştir. ("Düzgün yargı hakkı" denseydi, çok daha doğru olurdu.) Suç ve cezalara ilişkin olarak, 38. maddede yasaya aykırı yollar-
dan elde edilmiş bulguların tanıt (delil) olarak kullanılamayacağı; ayrıca da, sözleşmeden doğan bir yükümlülüğü yerine getirememekten dolayı, kimsenin özgürlüğünden yoksun bırakılamayacağı öngörülmüştür. Temel hak ve özgürlüklerin korunmasına ilişkin olan 40. maddeye bir fıkra eklenerek, devlet işlemlerinde, kişilerin hangi yolları kullanarak, hak aramak için, hangi süreler içinde, nerelere başvurabileceğinin belirtilmesi zorunlu kılınmıştır.

Mayıs 2004 anayasa değişiklikleri, aynı doğrultuda başka *yenilikler* de getirmiştir. Ölüm cezasının tümüyle kaldırılmasına ilişkin değişikliğe yukarıda değinildi. *Çok önemli* bir başka değişiklik, 30. maddedeki düzenlemenin tersine çevrilip basımevi ve eklentilerine "suç aleti" olarak elkonmasının ve bunların işletilmekten alıkonulmasının yasaklanması. Öte yandan, 38. maddenin son fıkrası değiştirilerek, Uluslararası Ceza Divanı'nın görevine giren bir yargılamada, yurttaşın suç nedeniyle yurt dışına gönderilmesinin yolu açıldı. Başka bir önemli değişiklik de 90. maddede yapıldı. Buraya eklenen bir tümce ile, temel hak ve özgürlüklere ilişkin arsulusal antlaşmaların yasalarla çatışması durumunda, antlaşma hükümlerine üstünlük tanınacağı öngörüldü.

Eylül 2010'da gerçekleştirilen anayasa değişikliği, kişi hakları alanında yeni güvenceler ve olanaklar getirdi. Özel yaşamın gizliliğini düzenleyen 20. maddeye, herkesin, (ancak bir yasaya dayanarak toplanabilecek) kendisiyle ilgili kişisel verilere erişme, bunların düzeltilmesini ya da silinmesini isteme, bu verilerin ne amaçla kullanıldığını öğrenme hakkı bulunduğu ilişkin bir hüküm eklendi. 23. maddede yapılan değişiklikle, yurt dışına

çıkma özgürlüğünün, yalnızca suç soruşturması ya da kovuşturması nedeniyle ve ancak yargıç kararıyla sınırlanabileceği belirlildi. 74. maddede, herkesin bilgi edinme ve kamu denetçisine başvurma hakkı olduğu hükme bağlandı. Bu madde, yönetimin işleyişiyle ilgili yakınmaları incelemekle görevli bir kamu denetçiliğinin kurulacağını, *Kamu Denetçiliği Kurumu'nun* TBMM başkanlığına bağlı olacağını öngördü. Yeni düzenlemeye göre, Kamu Başdenetçisi TBMM tarafından dört yıl için seçilir. Başdenetçinin seçiminde, TBMM başkanı için öngörülen yöntem koşut bir yöntem izlenir: İlk iki oylamada üye tamsayısının üçte ikisi aranır, üçüncü oylamada salt çoğunlukla yetinilir, yine olmadıysa, dördüncü oylama, üçüncü oylamada en çok oyu almış olan iki aday için yapılır ve bu oylamada en fazla oyu alan aday Kamu Başdenetçisi seçilmiş olur. Kamu denetçiliğine ilişkin öteki düzenlemeler yasaya bırakılmıştır.

Toplumsal ve geçimsel haklarda, 1982 Anayasası, 1961'e göre geridir. Hem sendikal haklarda, hem de devletin koruyuculuk görevinde, bu böyledir. 51. maddede, sendika hakkı çok dar olarak tanınmıştır. (İşçilerle işverenlerin bu hakka sahip olduklarının belirtilmesiyle yetinilmiştir.) Gerçi, Temmuz 1995'te yapılan anayasa değişikliğiyle, 53. maddeye bir fıkra eklenerek *kamu görevlilerine* de sendika kurma olanağı getirilmiştir. Ne var ki, bu "sendika"lara hemen hemen hiçbir sendikal hak tanınmamıştır. Ekim 2001 anayasa değişikliğinde, 51. madde yeniden düzenlenmiş, işçilere ve işverenlere tanınan sendika kurma hakkı, "çalışanlar" ve işverenler denerek, Temmuz 1995 değişikliği ile uyumlu hale getirilmiştir. Ayrıca, işçi sendikaları ve üst kuruluşlarında yönetici olabilmeyi on yıllık eylemli işçilik koşuluna bağlayan düzenleme kaldırılmıştır. 54. maddede, grev hakkı, aşırı bir biçimde kısılarak, yalnızca toplu iş sözleşmesinin görüşülmesi sırasında kullanılabileceği öngörülmüştür. Bu da yetmiyormuş gibi, serbest pazarlığın özünü ortadan kaldıran "zorunlu hakemlik" yöntemi getirilmiştir. Eylül 2010 anayasa değişikliği ile, memurlara toplu sözleşme hakkı tanınmıştır. Ne var ki, bunun

memurlara herhangi bir ek pazarlık gücü getireceğini söylemek olanaksızdır. Yapılan şey, özünde, 53. maddedeki "toplu görüşme mutabakat metni" yerine "toplu sözleşme" sözünün konmasıdır. Memur sendikalarının istemlerinin kabulü, yine hükümete kalmıştır. Yenilik olarak, yasayla bir *Kamu Görevlileri Hakem Kurulu'nun* oluşturulacağını öngörmek, işçi grevi gerçekten etkili olduğunda, işçi sendikalarının özgürce imzalayacakları toplu iş sözleşmesi yerine Yüksek Hakem Kurulu'nun kesin kararlarını koyan 1982 Anayasası'nın yaklaşımını, bu kez de memur sendikaları yönünden benimsemek demektir. Bu düzenlemeler, memurların toplumsal ve akçal durumunu yine bütünüyle hükümetin yeğlemine (tercihine) bırakmaktadır. Öte yandan, ücrette adalet sağlanmasını öngören 55. maddede, 1961 metniyle karşılaştırıldığında, 1982'de çok anlamlı bir eksiklik vardır: Devlete, çalışanların "insanlık haysiyetine yaraşır bir hayat seviyesi" sağlamak yönünde görev yükleyen hüküm maddeden çıkarılmıştır.

Eylül 2010'da yapılan anayasa değişikliğinde, *çocukları gözet*en özel bir düzenleme getirilmiştir. Bu amaçla, "ailenin korunması"nı düzenleyen 41. maddenin kenar başlığına "çocuk hakları" sözü eklenmiştir. Maddenin içeriğinde de, çocukların yeterli koruma ve bakımdan yararlanmaya, çok ayrıksı durumlar dışında anne ve babalarıyla doğrudan ve kişisel ilişki içinde bulunmaya hakları olduğu; devletin çocukları sömürülmekten ve şiddetten korumakla yükümlü bulunduğu belirtilmiştir.

1982 Anayasası'nda, devletin koruyuculuk görevinin niteliğindeki genel gerilemeye karşılık, bu görevin kapsamının *genişletildiğini* görüyoruz. Özellikle çevrenin, tarih, ekin ve doğa varlıklarının korunacağını öngörülmesi, *üçüncü kuşak* insan haklarına ("dayanışma hakları"na) karşı anatüzemizde çok sevindirici bir duyarlılığın başladığının işaretidir. Ne var ki, toplumsal haklar alanındaki bu genişleme, yurttaşlara bu alanda hiçbir "istem hakkı" vermemekte, yalnızca devlete *yol gösterici* bir nitelik taşımaktadır. Öte yandan, 65. maddede, devletin kendisine gösterilen

bu yollara, ancak "mali kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde" gireceğinin belirtildiği de gözden kaçmamalıdır.

Siyasal haklar alanında, 1982 Anayasası'nın çoğulculuğa hoş bakmayan yaklaşımı kendini belli etmekte. Bu bağlamda en kısıtlayıcı düzenleme, siyasal partilerin; sendikalar, dernekler, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları, vakıflar ve hatta kooperatiflerle siyasal işbirliğine girmelerini yasaklayan 69. madde hükmüydü. Neyse ki, bu *demokrasi ayıbı* Temmuz 1995 anayasa değişikliği ile ortadan kaldırıldı. Artık bütün bu kamusal ve toplumsal kuruluşlar, kendi aralarında siyasal ilişki kurmakta serbest. 1982 Anayasası'nın siyasal haklar alanındaki en büyük ayıplarından biri de, 67. maddeye konan ve seçme yaşını 21 olarak düzenleyen hükümdü. (1961 Anayasası, uzlaşma sağlanamadığından, bu konuyu düzenleme yetkisini yasakoyucuya bırakmıştı.) 1987'de yapılan anayasa değişikliği ile, oy verme hakkı, ancak, oylamanın yapıldığı yılda 20 yaşına giren yurttaşlara tanındı. Temmuz 1995'te yapılan anayasa değişikliği ile Türkiye bu büyük ayıptan nihayet kurtuldu. Böylece, seçmenlik için artık dünyada genel kabul gören *18 yaşını doldurmuş olma* kuralı, bunu (gerçi yalnız erkeklerle) tanımış olan 1924 Anayasası'ndan yetmiş bir yıl sonra, anayasada kendine bir yer bulabildi. Milletvekilliğine *aday olma* hakkı bakımından ise, görece ileri bir adım ancak Ekim 2006'da atılabildi. 76. maddede yapılan anayasa değişikliği ile, seçilebilme yaşı otuzdan *yirmi beşe* düşürüldü. (Ne var ki bu da yetersizdir. Kanımca, seçilme yaşında da sınır *on sekiz* olmalıdır). Siyasal haklar çerçevesinde 1982 Anayasası'nın dikkat çeken son bir özelliği, 1876'dan başlayarak bütün anayasalarımızda açıkça tanınmış bulunan toplu dilekçe verme hakkının, ilk kez bu anayasada, suskunlukla geçirilmiş bulunmasıdır.

Ekim 2001 anayasa değişikliğinin, siyasal haklar alanında iki *önemli katkısı* olmuştur. Bir kere, yurttaşlık hakkının çocuklara aktarımında, cumhuriyet kurulduğundan beri süregiden, 1961'de

ise anayasa hükmü haline getirilen kadın-erkek eşitsizliği, sonunda kaldırılmıştır. Çocukların yurttaşlığının belirlenmesinde babaya üstünlük tanıyan 66. madde hükmü anayasadan çıkarılmıştır. İkinci önemli düzenleme, siyasal partilerin kapatılmasına ilişkin olan 69. maddede yapılmıştır. Bilindiği gibi, siyasal parti güvencesi, Türk demokrasisinin en sorunlu alanlarından biridir. 1995'te bu madde yeniden düzenlenmiş; bir partinin anayasanın yasakladığı eylemlerin odağı durumuna geldiğinin Anayasa Mahkemesi'nce saptanması halinde, partinin kapatılacağı hükme bağlanmıştır. Ekim 2001 değişikliği, işte bu "odak olma" durumunu tanımlıyor. Bu yeni düzenlemeye göre, anayasanın yasakladığı eylemler bir siyasi parti üyelerince yoğun olarak işleniyorsa ve partinin yetkili örgenleri bunu açıkça ya da örtülü olarak benimsiyorlarsa, ya da bu örgenlerin kendileri yasak eylemleri gerçekleştiriyorlarsa, söz konusu parti odak durumuna gelmiş demektir. Kanımca bu tanım, eksikliği çok duyulan siyasi parti güvencesini bir ölçüde sağlayacak niteliktedir. Öte yandan, kapatmanın tek seçenek olmaktan çıkarılıp eylemlerin ağırlığına göre, devlet yardımından kısmen ya da tümüyle yoksun bırakılma gibi daha hafif bir yaptırımın öngörülmesi de yerinde olmuştur. (Anayasa Mahkemesi, devlet yardımından kısmen yoksun bırakma yaptırımını, ilk kez, Adalet ve Kalkınma Partisi için açılan kapatma davasında kullanmıştır: E.2008/1 (Siyasî Parti Kapatma), K.2008/2, G.30.7.2008. RG. 27034, 24 Ekim 2008.)

2.4. YASAMA

1961 Anayasası'nda olduğu gibi, 1982 Anayasası'nda da, yasama, yürütme ve yargı, üçüncü kısmın birer "bölüm"ü olarak düzenlenmiştir. Bu yola gidilmesinin nedeni, devletin temel kuruluşunu oluşturan bu bölümlerin, aynı bütünün öğeleri olduğunu vurgulamaktır.

Yasama alanında 1982 Anayasası'nın en büyük yeniliği, 1961 öncesine dönerek yeniden *tek meclisli* bir yapı benimsemiş olma-

sıdır. 1982'nin ilk metnine göre, TBMM 400 üyeden oluşuyordu. 1987'de yapılan anayasa değişikliği ile, bu sayı 450'ye çıkarıldı. 1995 değişikliğinde sayı yeniden yükseltildi ve 550 oldu. Öte yandan, 1982 Anayasası ile, milletvekili *seçilme yeterliğine* ilişkin koşullar ağırlaştırıldı. En dikkate değer yenilik, *ilkokul bitirme* koşulunun getirilmiş olmasıdır. Ayrıca, seçilmeyi engelleyen suçlara yenileri eklendiği gibi, (taksirli suçlar dışında) bir yıl hapis cezası almış olanların bile milletvekili olamayacakları hükme bağlanmıştır. Öte yandan, aday olabilmek için memuriyetten çekilme koşulu getirilmiştir. (Aday olabilmek yaşı, Ekim 2006'da, otuzdan *yirmi beşe* düşürüldüğü yukarıda belirtildi.)

Anatüzede, meclis toplantıları, sürelerine göre değişik adlar alırlar. *Dönem* (devre): iki genel seçim arasındaki süredir. *Yıl* (sene): anayasanın hükmüne uygun olarak meclisin olağan toplantısına başladığı günden ertesi yıl aynı güne dek geçen süredir. *Birleşim* (inikat): genel kurulun belli bir günde açılan toplantısıdır. *Oturum* (celse): hiç ara vermeden yapılan bir toplantıdır. (Başka bir deyişle, oturum, bir birleşimin ara ile bölünen bölümlerinden her biridir.) 1982 Anayasası, işte bu sürelerde, 1876'dan beri süregelen gelenekleri değiştirdi. Dönem, dört yıldan *beş yıla* çıkarıldı. Ne var ki, uzatılmış bu dönem, Türkiye'nin siyasal gerçeklerine uymadı. Genel seçimler, hep erken seçim biçiminde yapıldı. Bunun üzerine, 2007 yılında, anayasa değiştirilerek dönem yeniden *dört yıla* indirildi. Toplantı yılı ise, 1982 Anayasası'nın ilk metninde, Kasım başından Eylül başına alınmıştı. (Geçekçesi, akçal yılbaşının 1 Mart'tan 1 Ocak'a alınmış olmasıydı.) Ancak bu açılış tarihi milletvekillerine çok erken görüldüğünden, 1995 değişikliği ile toplantı yılının başı bu kez *Ekim ayının ilk gününe* kaydırıldı.

Milletvekili *genel seçimlerinin* dört yıllık dönem tamamlanmadan yenilenmesi olanağı bulunduğu gibi, belli koşullarda bu süre aşılabılır de. 1982 Anayasası'na göre, dönem dolmadan genel seçim yapılabilmesi için: ya meclisin bu yönde bir karar

vermesi; ya da 116. maddede belirtilen koşulların gerçekleşmesi üzerine (ki bu koşulların ortak özelliği, ülkenin enaz 45 gün süreyle meclisin güvenmediği bir hükümetin elinde kalmasıdır) cumhurbaşkanının meclis başkanına danışarak seçim yenileme kararı vermesi; gerekir. Dört yıllık sürenin aşılması ise, ancak savaş nedeniyle genel seçim yapılamaması durumunda olanaklıdır. 1924 ile 1961 anayasaları, savaş olsa bile gecikmenin bir yılı aşamayacağını öngörmüştü. 1982 Anayasası'nda bu üst sınır kaldırıldı.

Dönem içinde boşalan milletvekillikleri için yapılan seçimlerle, *ara seçim* denir. 1982 Anayasası, milletvekilliklerinde boşalma olması halinde, her dönemde ancak bir kez ara seçim yapılmasını öngörmüştür. Bu ara seçim de, genel seçim üzerinden iki buçuk yıl geçmedikçe yapılamaz. Ancak, üye tamsayısının yüzde beşi oranında (yani 28) milletvekilliği boşalmışsa, bu sürenin dolması beklenmeden ara seçim yapılır. Ne var ki, boşalan milletvekilliği sayısı ne olursa olsun, genel seçimlere bir yıl kala ara seçim yapılamaz. Bütün bu düzenlemelerden ayrık olarak, Aralık 2002'de yapılan bir anayasa değişikliğine göre, bir ilin ya da seçim çevresinin TBMM'de hiçbir temsilcisi kalmazsa, boşalmadan üç ay sonra ara seçim yapılır.

İster genel seçim olsun, ister ara seçim olsun, seçimler her zaman yargıç yönetim ve denetiminde yapılır. (Bu kural 1950'den beri yürürlüktedir.) Seçimlerde en yetkili organ, *Yüksek Seçim Kurulu'dur*. Bu kurul, 7 asal ve 4 yedek üyeden oluşur. Üyelerin 6'sı Yargıtay, 5'i Danıştay genel kurullarınca, kendi içlerinden seçilir. Her iki kuruldan gelenler arasından, (ancak, başkan ile başkanvekilinin dışında) adçekme ile ikişer yedek ayrılır. Seçim işlerini yürütmek ve denetlemek üzere, illerde ve ilçelerde de seçim kurulları oluşturulur. Milletvekillerinin seçim tutanakları ("mazbata"lar) dahil, bütün seçim işlerinde (ve halkoylamalarında) son söz Yüksek Seçim Kurulu'na aittir.

Her yıl Ekim'in ilk gününde kendiliğinden toplanan TBMM, bir toplantı yılında en çok üç ay *tatil* yapabilir. (15 günü aşmayan "ara verme"ler tatilden sayılmaz.) Tatil ya da ara verme sırasında, meclis ya kendi başkanının ya da cumhurbaşkanının isteği üzerine *olağanüstü toplantıya* çağrılabilir. Ayrıca, TBMM üyelerinin beşte biri meclis başkanını, hükümet de cumhurbaşkanını, böyle bir çağrıda bulunmaya zorlayabilir. Bunların dışında, anayasada, tatilde iken meclisin toplantıya çağrılmasını zorunlu kılan haller de vardır. Bunlar şöyle sıralanabilir: a) Yeni bir hükümetin görev başlaması; b) Cumhurbaşkanının başkanlığında toplanan hükümetin, olağanüstü yönetim yollarından birini kullanma kararı alması.

Meclis, çalışmalarını kendi yaptığı *İçtüzüğe* göre yürütür. 1982 Anayasası'nın getirdiği bir yeniliğe göre, meclisin toplanabilmesi artık üye tamsayısının salt çoğunluğunun hazır bulunmasına bağlı değildir. *Toplantı yetersayısı*, üye tamsayısının üçte birine (184 kişi) indirilmiştir. (Bu konuda ortaya çıkan yorum farklarını ortadan kaldırmak amacıyla, 2007'de yapılan bir anayasa değişikliği ile, üye tamsayısının üçte biriyle toplanabilme kuralının, meclisin *her türlü işlemi için*, ayrıksız olarak uygulanacağı hükme bağlanmıştır.) Anayasanın öngördüğü özel bir çoğunluk yoksa, kararlar, katılanların salt çoğunluğuyla alınır. Ancak, *karar yetersayısı*, üye tamsayısının dörtte birinin bir fazlasının (139 kişi) altına düşemez.

Meclis çalışmalarının yönetimi, *başkanlık divanının* görevidir. Divan, bir dönemde iki kez oluşturulur: ilki genel seçimden hemen sonra; ikincisi ise, iki yıl dolduktan sonra. Başkanlık divanı başkan, başkanvekilleri, kâtip üyeler ve idare amirlerinden oluşur. Divan üyelerinin hepsi milletvekilidir. *Başkan* seçilebilmek için, ilk iki oylamada üye tamsayısının üçte ikisinin, üçüncü oylamada ise salt çoğunluğun oyu aranır. Kimse seçilememişse, dördüncü oylamada göreceli ("basit") çoğunluk ile yetinilir. (Yani, en çok oyu almış olan aday seçilir.) Ne var ki, dördüncü oylama-

ya, yalnızca üçüncü oylamada en çok oyu almış olan iki aday katılabilir. 2001’de yapılan anayasa değişikliği ile bu yöntem değişmedi; ancak, aday gösterme ve seçim işlemlerinin süreleri kısaltıldı. Bugün yürürlükte olan düzenlemeye göre, meclis başkanlığı seçim süreci, adaylık için beş gün, seçim için beş gün olmak üzere, meclisin toplandığı günden başlayarak toplam *on günü* aşamıyor. Başkanlık divanının *yansız* davranması gerekir. Onun için, başkanın her durumda, başkanvekillerinin ise, bir oturumu yönettiklerinde, TBMM’de oy kullanma hakları yoktur. Ayrıca, başkan ile başkanvekilleri, üyesi oldukları siyasal partilerin çalışmalarına katılamazlar.

Siyasal parti *grupları*, en az yirmi milletvekilinden oluşur. Gruplar, meclisin bütün çalışmalarına üye sayıları *oranında* katılırlar. Dolayısıyla, hem başkanlık divanının oluşumunda, hem de *komisyonların* kuruluşunda, bu güç oranları dikkate alınır. *Sürekli* nitelikte komisyonlar olduğu gibi, belli işler için kurulan *geçici* komisyonlar da vardır. Sürekli komisyonların esas görevi, hükümetten gelen yasa *tasarılarını* ve milletvekillerinden kaynaklanan yasa *önerilerini* (teklifleri) inceleyip genel kurula *rapor* sunmaktır.

Meclis genel kurul görüşmeleri, kural olarak kamuya *açıktır*. Bunlar, olduğu gibi tutanak dergisinde yayınlanır. Meclis *kapalı oturum* kararı vermişse, o görüşmeler gizli olarak yapılır ve daha sonra, ancak meclis kararıyla yayınlanabilir. 1982 Anayasası’nın bir yeniliği, kapalı oturuma ek olarak, yapılmakta olan açık görüşmelerin yayımının, yine meclis kararıyla, yasaklanması olanağını getirmiş bulunmasıdır.

TBMM’nin *görev ve yetkileri* (bunlar, genel olarak, 87. maddede sayılmıştır) içinde, en önemlisi, yasa yapma yetkisidir. Bu yetki devredilemez. Ancak, 1971’de başlayan bir yenilikle, meclis, bakanlar kuruluna *yasa gücünde kararname* ("kanun hükmünde kararname") çıkarma yetkisi verebilir. Anayasa, bu yetkinin başıboş bir biçimde kullanılmaması için, bunun koşullarını

91. maddesinde ayrıtılarıyla belirlemiştir. (Ancak, ileride belirtileceği üzere, olağanüstü yasa gücünde kararnameler için yetki yasası gerekmez.) Türkiye’de meclisin geleneksel olarak sahip olduğu görev ve yetkiler bakımından, 1982 Anayasası’nın getirdiği iki önemli yeniliği ayrıca vurgulamak gerekir. Bunlardan biri, anayasa tarihimizde ilk kez, TBMM’nin *af yetkisine* kapsamlı bir sınırlama getirilmiş bulunmasıydı. (Anayasa’nın 14. maddesinde sayılan suçları işleyenler bağışlanamazlar, deniyordu. Ekim 2001 değişikliği, bu yersiz ve zararlı sınırlamayı, değişiklikten önce işlenen suçlar açısından *korumakla* birlikte, anayasa değişikliğinden *sonra* işlenecek 14. maddeye ilişkin suçlar için kaldırdı. Buna karşılık, TBMM’nin bağışlama yasası çıkarabilmesi için, üye tamsayısının *beşte üçüyle* karar vermesi gerektiği kuralı kondu.) İkincisi ise, anayasada TBMM’nin görev ve yetkilerinin sınırlayıcı bir biçimde sayılma yoluna gidilmesidir. (1924 Anayasası’nda "... gibi görevler", 1961’de "... yetkilerindendir" biçiminde anlatımlarla, sınırlama izlenimi verilmemesine özen gösterilmişti.) 2004 anayasa değişikliği ile, bu görevler arasından, "mahkemelerce verilip kesinleşen ölüm cezalarının yerine getirilmesine karar verme" yetkisi çıkarılmıştır.

Bilgi edinme ve denetim yolları bakımından, 1982 Anayasası, 1961’de öngörülen kurumların hepsini benimsemiştir. Ancak bunların bir bölümünü (gensoru ile meclis soruşturmasını), daha sıkı koşullara bağlamıştır. Kanımca, 1982 Anayasası’nın bu yön-deki düzenlemeleri, kurumların kötüye kullanılmasını engelleme açısından yerindedir. Anayasanın öngördüğü bilgi edinme yolları şunlardır: soru (sözlü ya da yazılı yanıt istenmesine göre, iki türdür), genel görüşme, meclis araştırması. *Soru*, teker teker milletvekilleri tarafından, başbakana ya da bir bakana sorulabilir. Sözlü yanıt, kürsüden verilir. Yazılı yanıt ise, tutanak dergisinde yayınlanır. *Genel görüşme*, devleti ya da toplumu ilgilendiren bir konunun hükümetin, bir parti grubunun ya da en az yirmi milletvekilinin isteğiyle, genel kurulda görüşülmesidir. (Görüşme açılması, doğallayın, meclisin kararına bağlıdır.) *Meclis araştır-*

ması, bir konuda bilgi edinmek üzere, milletvekillerinden oluşan bir özel komisyonca araştırma yapılmasıdır. Genel görüşme açılması koşulları, meclis araştırması için de geçerlidir. Araştırma komisyonunun raporu, genel kurulda görüşülür.

Siyasal denetim yolu, gensorudur. *Gensoru* önergesi, yalnızca bir siyasal parti grubu adına ya da yirmi milletvekili imzasıyla verilebilir. (Kötüye kullanılmasını engellemek amacıyla, bu denetim yolunun nasıl işleyeceği 99. maddede ayrıntılarıyla gösterilmiştir.) Meclis, ancak üye tamsayısının salt çoğunluğuyla güvensizlik kararı alabilir. (Karşı olmayan üyelerin bakanlar kurulunu ya da ilgili bakanı destekliyormuş gibi görünmesini sağlamak için, oylamada yalnızca güvensizlik oyları sayılır.) Cezai denetim ("impeachment") yolu ise, meclis soruşturmasıdır. *Meclis soruşturması*, ancak üye tamsayısının onda birinin (55 kişi) imzasıyla istenebilir. Soruşturma komisyonunun kurulabilmesi için siyasal partilerin üç misli aday göstermesi istenir. Üyeler, bu adaylar arasından adçekme ile belirlenir. Yüce Divan'a gönderme kararı, ancak TBMM üye tamsayısının salt çoğunluğuyla (276 kişi) alınabilir. Ekim 2001'de, meclis soruşturmasını düzenleyen 100. maddede önemli değişiklikler yapılmıştır. Bunların en önemlisi, genel kurulda, hem soruşturma açma, hem de Yüce Divan'a gönderme kararlarının artık *gizli oyla* alınacağını hükme bağlanmasıdır. Böylece, milletvekillerinin, siyasal kaygılardan uzak olarak, yalnızca kendi duyunçlarına göre oy verebilmeleri sağlanmıştır. Bunun dışında, soruşturmanın sürüncemede kalmaması için, sıkı *süre sınırlamaları* getirilmiştir. Soruşturma komisyonuna verilebileceği öngörülen en çok dört aylık sürenin kesin olduğu belirtilmiş; raporun verildiği günden başlayarak on gün içinde dağıtılması, dağıtımından sonra yine en çok on gün içinde görüşülüp karara bağlanması zorunlu kılınmıştır.

Meclisin elinde bulunan ve burada sözü edilen denetim yolları, *yürütme gücüne karşı* öngörülmüştür. Dolayısıyla, milletvekillerine karşı kullanılamazlar. Cumhurbaşkanı, siyasal denetime

konu olamaz. Kendisinden yalnızca cezai açıdan hesap sorulabilir. (Bunun için de, TBMM üye tamsayısının üçte birinin önerisi ile dörtte üçünün oyu gerekir.)

Anayasa, TBMM üyelerine, önemli *güvenceler* vermiştir. Bunların başlıcaları, yasama sorumsuzluğu ile yasama dokunulmazlığıdır. Ayrıca, üyeliğin düşmesiyle ilgili düzenlemeleri de bu çerçevede incelemek gerekir.

✓ Güvencelerin en önemlisi, *yasama sorumsuzluğudur*. Buna göre, milletvekilleri, TBMM'deki çalışmaları sırasında söyledikleri sözler ve kullandıkları oylar nedeniyle, hiçbir zaman, hiç kimseye hesap vermek zorunda tutulamazlar. Öte yandan, meclis genel kurulu aksi yönde bir karar almadıkça, mecliste savundukları görüşleri meclis dışında da serbestçe yineleyebilirler. Üyelerin bu sorumsuzluğu, milletvekilliği süresinden bağımsızdır; saltık bir niteliktedir; sınırı ya da süresi yoktur. Amacı, milletvekillerinin, hiç kimseden korkmadan ve gelecek kaygısına kapılmadan, ulus çıkarı için doğru gördüklerini yalnızca duyuncularının (vicdanlarının) sesini dinleyerek dile getirmelerini sağlamaktır.

✓ TBMM üyelerine tanınan başka bir güvence de, *yasama dokunulmazlığıdır*. Sorumsuzluktan ayrımlı olarak, bu güvence, yalnızca milletvekili niteminin korunduğu sürece işler. Görev süresi son bulunca, güvence de biter. Buna göre, herhangi bir suç işlediği öne sürülerek, TBMM'nin izni olmadan, bir milletvekili gözaltına alınamaz, sorguya çekilemez, tutuklanamaz ve yargılanamaz. Ancak ağır cezayı gerektiren suçüstü durumunda, bu koruma işlemez. 1982 Anayasası, korumanın işlemeyeceği bu ayrık duruma bir tanesini daha katmıştır: bir milletvekiliyle ilgili olarak, seçimden önce, Anayasa'nın 14. maddesinde sayılan suçlardan biri nedeniyle soruşturmaya başlanmışsa, meclisin iznine gerek kalmadan adli kovuşturmanın gerekleri yerine getirilir. (Bu garip düzenleme, o güne dek hiç uygulanmamışken, ilk kez 2007 seçimlerinden sonra, Barış ve Demokrasi Partisi milletvekilleriyle ilgili olarak, dokunulmazlıklarını kaldırmadan ko-

vuşturmayı yürütebilmek için yaşama geçirildi. Eylül 2010'da yapılan son anayasa değişikliği dahil, bunca anayasa değişikliğinden sonra bu düzenlemenin hâlâ anayasadan çıkarılmamış olması çok yadırgatıcıdır.) Ancak, bu ayırık durumlarda, hemen TBMM başkanlığına bilgi verilmesi zorunludur. Yine dokunulmazlığın gereği olarak, bir milletvekili, seçimden önce ya da sonra bir cezaya çarptırılmışsa, bu cezanın yerine getirilmesi için, üyelik niteminin bitmesi beklenir. (Bu arada zamanaşımı işlemez.) Şurası önemle belirtilmelidir ki, dokunulmazlığın amacı, siyasal nitelikli kovuşturmalar bahanesiyle milletvekillerinin meclise katılmaktan alıkonmasını, bu yolla TBMM'nin istencinin çarpıtılmasını önlemektir. Yoksa, (kimi zaman yanlış anlaşıldığı gibi) milletvekiline suç işleme ayrıcalığı tanınması değildir.

20 Mayıs 2016'da gerçekleştirilen bir anayasa değişikliğiyle (6718 sayılı yasa), dokunulmazlıkla ilgili olarak yukarıda sayılan bütün koruyucu hükümler, tüze usyapısıyla açıklanamayacak bir biçimde, *bir kereliğine* geçersiz kılındı. Anayasaya eklenen geçici 20. maddeyle, o güne dek hakkında soruşturma açılmış bütün milletvekillerinin, TBMM kararına gerek kalmadan, (dolayısıyla Anayasa Mahkemesi'ne başvurma yolu da kapatılarak) dokunulmazlıkları *toptan kaldırıldı*.

Milletvekillerine güvence sağlamaya yönelik başka bir düzenleme de, *üyeliğin korunmasıdır*. Buna göre, bir milletvekili üyelik niteminden keyfî bir biçimde yoksun bırakılamaz. Üyeliğin düşmesinin haklı gerekçeleri şunlardır: görevden çekilme; seçilmeye engel bir suçtan kesin hüküm giyme; kısıtlanma; üyelikle bağdaşmayan bir görev kabul etme; meclis çalışmalarına belli bir süre (1982'ye göre, bir ay içinde toplam 5 birleşim) özürsüz ya da izinsiz olarak katılmama. (Üyeliğin düşmesi, kesin hüküm giyme ve kısıtlanma halleri dışında, *meclis kararına* bağlıdır. Bu kararlar için, 84. maddede değişik çoğunluklar öngörülmüştür. Ayrıca, üyelikle bağdaşmayan görevi sürdürme gerekçesine dayanılabilmesi için, yine Temmuz 1995'te getirilen bir

yenilikle, *gizli oyla* karar alınması zorunlu kılınmıştır.) 1982 Anayasası, üyeliğin düşmesine yol açan bu haklı nedenlere, demokrasi açısından savunulamayacak *yeni nedenler* eklemiştir: a) Partisinden ayrılarak başka bir partiye giren; b) Partisinden ayrılarak, seçim hükümetleri dışında, bakan olan; c) Partisinin kapatılmasına neden olan; ç) Kapatılan partisinin üyelik nitemini, kapatma davasının açıldığı tarihte taşıyan, milletvekilinin üyeliği düşer, diyordu. Temmuz 1995 değişikliğiyle bu yersiz düzenlemelerin ilk ikisi ile dördüncüsü kaldırıldı. Ancak, ne yazık ki, üçüncüsüne dokunulmadı. Anayasa Mahkemesi'nin saptamasına göre partisinin kapatılmasına neden olan milletvekilinin üyeliği, kararın *Resmi Gazete*'de yayınlandığı gün kendiliğinden sona erecekti. Bunun için mecliste oylama yapmaya da gerek yoktu. Eylül 2010 anayasa değişikliği, 84. maddede bugüne dek korunan bu yersiz düzenlemeyi ensonu *kaldırdı*. Bundan böyle, partisinin kapatılmasına neden olan milletvekilinin TBMM üyeliği *düşmeyecek*.

Milletvekillerinin, meclisin yasama dokunulmazlığını kaldırma ya da üyeliğin düşmesi kararlarına karşı Anayasa Mahkemesi'nden *iptal isteminde* bulunma hakkı vardır. Herhangi bir milletvekili, kendisiyle ilgili olsun ya da olmasın, karardan itibaren bir hafta içinde böyle bir istemde bulunabilir. Anayasa Mahkemesi, 15 gün içinde, iptal istemini karara bağlar. İptal kararı verirse, milletvekilinin dokunulmazlığını kaldıran ya da üyeliğini düşüren meclis kararı yürürlükten kalkar.

2.5. YÜRÜTME

Bütün parlamenter dizgelerde olduğu gibi, Türkiye'de de yürütme iki kanatlıdır: cumhurbaşkanı ile hükümet. 12 Eylül darbesinin ana gerekçelerinden biri, yürütmeyi güçlendirmektir. Ancak, bilindiği gibi, parlamenter dizgelerde yürütmeyi güçlendirmenin yolu, *hükümeti* güçlendirmekten geçer. 1982 Anayasası, yürütmeyi güçlendirme ereğiyle, *cumhurbaşkanını* güçlendirmiştir.

Böylece, sonuçta yürütmede bir karşıt kutuplaşma yaratarak gerçekte bu gücü *zayıflatmıştır*.

1982 Anayasası'nda, Mayıs 2007'de yapılan ve aynı yılın Ekim ayında *halkoylamasıyla* onaylanan bir değişiklik, yürütmedeki iki başlılık daha da berkitildi. O zamana dek *cumhurbaşkanı* TBMM tarafından seçilirken, bu değişiklik, cumhurbaşkanının doğrudan doğruya *halk tarafından* seçilmesi yöntemine geçildi ve böylece, yürütmenin iki kanadından biri olan hükümetin karşısında, cumhurbaşkanlığı *yepyeni bir güçle* donatıldı. Cumhurbaşkanı *adayı* olabilmek için kırk yaşını doldurmuş olmak ve yükseköğrenim yapmış bulunmak, milletvekili olmak ya da milletvekili seçilme yeterliğini taşımak koşulları korundu. Buna karşılık, cumhurbaşkanlığı dönemi yedi yıldan *beş yıla* indirildi ve aynı kişinin bu göreve *iki kez* seçilebilmesinin yolu açıldı. Bu yeni düzenlemeyle, cumhurbaşkanlığının *siyasal* niteliği daha da güçlendirilmiş oldu. Öte yandan, yeni cumhurbaşkanı göreve başlayıncaya dek, dönemi biten cumhurbaşkanının görevi sürdüreceğine ilişkin düzenleme korundu.

Cumhurbaşkanlığına *aday gösterme* yetkisini, *yirmi milletvekili* birlikte kullanabileceği gibi, son milletvekili genel seçimlerinde, *birlikte hesaplandığında*, aldıkları oy toplamı *yüzde onu* geçen *siyasal partiler* de kullanabilir. Cumhurbaşkanı *seçimi*, görevdeki cumhurbaşkanının döneminin son altmış günü içinde ya da cumhurbaşkanlığı boşalmışsa, boşalmayı izleyen altmış gün içinde tamamlanır. Geçerli oyların *salt çoğunluğunu* alan aday cumhurbaşkanı seçilmiş olur. İlk oylamada hiçbir aday bu orana ulaşamazsa, ilk oylamayı izleyen *ikinci pazar günü* bir oylama daha yapılır. Bu ikinci oylamaya, yalnızca ilk oylamada en çok oyu almış bulunan *iki aday* katılır. Bu iki adaydan biri ölür ya da seçilme yeterliğini yitirirse, ondan sonra en çok oyu almış olan aday ikinci oylamaya katılır. İkinci oylamaya *tek aday* kalmışsa, "seçim" yine de yapılır ve bu aday geçerli oyların çoğunluğunu alırsa cumhurbaşkanı seçilmiş olur.

Eskiden olduğu gibi, yeni düzenlemeye göre de, cumhurbaşkanı seçilen kişi TBMM üyesi ise bu üyelığı son bulur ve varsa partisiyle ilişkisi kesilir. Ne var ki, her genel seçimde olduğu gibi, cumhurbaşkanlığı seçiminde siyasal savaşımın partiler aracılığıyla yürütülmesi kaçınılmazdır. Kaldı ki, yeni düzenleme, *partilere* cumhurbaşkanlığına aday gösterme yetkisini tanıyarak bu durumu açıkça kabul etmiştir. Böyle olunca, cumhurbaşkanlığına seçilen kişinin partisiyle üyelik bağının kesilmesi, bu kişiyi yansızlaştırmada artık pek etkili bir önlem sayılamaz.

Anayasa'nın 104. maddesi, cumhurbaşkanının görev ve yetkilerini uzun uzadıya saymış, ayrıca *yasalarla* da kendisine yeni görevler verilip yetkiler tanınabileceğini öngörmüştür. Burada bu görevlerin hepsini sayma olanağı yoktur. (Bu konuda, anayasaya ve ilgili yasalara bakmak gerekir.) Ancak şu kadarı belirtilmelidir: cumhurbaşkanının en önemli görevi, *devletin başı* olmaktır. Bu özelliği dolayısıyla, Türkiye Cumhuriyeti'ni ve ulusu temsil eder; anayasanın uygulanmasını, devlet organlarının düzenli çalışmasını gözetir. Cumhurbaşkanının tüm ulusu temsil etmesi, onun *tam bir yansızlık* içinde davranmasını zorunlu kılar. Ne var ki, 2007'de benimsenen yeni seçim yöntemiyle, cumhurbaşkanlığının yansızlığını korumak artık neredeyse olanaksız duruma gelmiştir. Adaylar arasında *siyasal çekişme* yaratmayan bir genelleyle seçim olasılığı hemen hemen yoktur. İşin gerçeği şudur ki, halk tarafından seçim yöntemi cumhurbaşkanının yansızlığı ile *bağdaşmaz*.

Anayasa'nın 8. maddesine göre, *yürütme yetkisi*, cumhurbaşkanı ile bakanlar kurulu tarafından kullanılır. Ancak, az önce belirtildiği gibi, parlamenter dizgede yürütme yetkisinin hükümetin elinde bulunması gerekir. Ayrıca bu gerek, yetki kullananın sorumlu olmasını şart koşan demokratik anlayışın da bir sonucudur. Onun içindir ki, cumhurbaşkanının yürütmeye (yani ülkenin her alanda siyasetini saptayıp uygulamaya) yönelik yetkileri, *simgesel* olarak anlaşılmalıdır. Yoksa, yürütmenin içinde

güç çekişmesi kaçınılmaz olur. Ne var ki, halk tarafından seçilme yöntemi, cumhurbaşkanının yürütmeye ilişkin yetkilerini, simgesel yetkilerden *gerçek yetkilere* dönüştürme eğilimini ister istemez güçlendirir. Cumhurbaşkanının yürütmeye ilişkin bütün işlemleri, 105. maddeye uygun olarak başbakan ve ilgili bakan (ya da bakanlar) tarafından imzalanmalı ve bu işlerin hesabını, yürütmenin siyaseten sorumlu kanadı olan hükümet vermelidir. Ne var ki, 105. madde, cumhurbaşkanının *hangi işlemlerinin* yürütmeye ilişkin olduğunu, dolayısıyla da tek imzalı olarak yapılamayacağını (ya da hangilerinin tek imzalı olarak yapılabilceğini) açıkça belirtmemiştir. Dolayısıyla, bunların saptanması bir *yorum* konusudur.

Cumhurbaşkanının yasama ile yargıya ilişkin yetkileri ise, kural olarak *tek imzalı* işlemlerdir. Anayasaya göre, bunlara karşı yargı yoluna gidilemez. Ancak, dikkat edilirse, bu yetkilerin amacı cumhurbaşkanının yasamaya ya da yargı işlerine karışmasını, onların yetkilerini kullanmasını sağlamak değildir. Cumhurbaşkanının bu konudaki görevleri, genellikle: örgenlerin oluşumuna katkıda bulunmak, tıkanmaları açmak, örgenleri harekete geçirmek, kimi zaman da bir konuyu yeniden düşünmelerini sağlamaktır. Örneğin cumhurbaşkanı, tıpkı başbakanı atadığı gibi, birçok yüksek mahkeme üyesini de atar. Ülke hükümete kalır ve TBMM buna çare bulamazsa, kilitlenen devlet yaşamının yeniden işleyebilmesi için milletvekili seçimlerinin yenilenmesine karar verebilir (116. madde). Cumhurbaşkanı, TBMM'nin yasama görevini yerine getirirken yanlış bir şey yaptığını düşünürse, bu yanlışın üzerinde bir daha düşünülmesini ister. Gerektiğinde Anayasa Mahkemesi'ne başvurarak, bir yasama işleminin anayasa uygunluğunun denetlenmesini sağlar.

Özetle cumhurbaşkanı, devletin başı olma nedeniyle, hem yasama, hem yürütme, hem de yargı alanında devletin düzenli işleyişini sağlayacak işleri yapmakla görevlidir. Bu işleri, tam bir yansızlıkla ve tüm ulusun çıkarlarını kollayarak yapmalıdır.

Kendisi siyasete taraf olamayacağı için, siyaseten hesap vermesi de istenemez. (Ne var ki, 2007 anayasa değişikliğiyle ikinci kez seçilebilme yolunun açılmış olması, ikinci seçimi, ister istemez, görevdeki cumhurbaşkanının ilk dönemde yaptığı işlerle ilgili bir *siyasal hesaplasmaya* dönüştürecektir.) Siyasal nitelik taşıyan bütün işlemleri, başbakan ve bakanlarca imzalanır ve bunların hesabını o kişiler verirler. Cumhurbaşkanı, yukarıda da belirtildiği gibi, ancak *cezai* sorumluluğa konu olabilir. TBMM üye tamsayısının üçte birinin yazılı önerisi, dörtte üçünün oyu ile, *vatana ihanet* gerekçesiyle yargılanmak üzere Anayasa Mahkemesi'ne gönderilebilir. Geçici ya da sürekli boşalmalarda, cumhurbaşkanına TBMM Başkanı *vekillik* eder.

1982 Anayasası, yürütmenin öteki kanadı olan *bakanlar kurulunun* yapısında bir değişiklik yapmamıştır. 1961'de olduğu gibi, başbakan dışındaki bakanlar kurulu üyelerinin TBMM dışından atanması olanaklıdır. 1982'nin bir yeniliği, bakanların *görevine son verme* yönteminin anayasada düzenlenmiş olmasıdır. Böylece, başbakanlık güçlendirilmiştir. Ayrıca, bakanların başbakana karşı sorumlu olduklarının anayasada açıkça belirtilmiş olması da (madde 112), başbakanlığı güçlendirmeye yönelik başka bir yeniliktir.

Göreve başlayan hükümet, en geç bir hafta içinde izlencesini meclise sunar ve *güven* ister. TBMM toplanık değilse, hemen toplantıya çağrılır. Yeni kurulan hükümetin güvenoyu alabilmesi için, güven belirten oyların olumsuz oylardan fazla olması ve toplantıya katılanların salt çoğunluğuna ulaşması yeterlidir. (Ancak, karar yetersayısına ilişkin genel kural gereğince bu sayı 139'dan az olamaz.) Öte yandan, başbakan gerekli görürse, her zaman TBMM'den güvenini tazelemesini isteyebilir. Güven istemi, ancak TBMM üye tamsayısının salt çoğunluğuyla reddedilebilir.

Milletvekili *genel seçimleri* için, bakanlar kurulunda özel bir yapılanmaya gidilir. *Seçim* döneminde adalet, içişleri ve ulaştır-

ma bakanları çekilir ve bu bakanlıklar *bağımsızlara* verilir. Seçimler 116. maddeye göre yenilenirse, bu bakanlıklar yine bağımsızlara ayrılır. Ancak bu durumda, cumhurbaşkanı bir başbakan atar ve bağımsızlara bırakılmayan bakanlıklar, siyasal parti gruplarının üye sayısı oranında partilerce doldurulur. Bu *geçici bakanlar kurulu* için güven oylaması yapılmaz.

Bakanlar kurulu, birtakım *düzenleyici işlemler* yapmaya yetkilidir. Bunların en önemlisi, yasa gücünde kararname çıkarma yetkisidir. Bunun yanı sıra, hükümet, yasalar çerçevesinde kalma ve Danıştay'ın incelemesinden geçirme koşuluyla, *tüzükler* çıkarabilir. Tüzükler, tıpkı yasalar ve yasa gücünde kararnameler gibi, cumhurbaşkanınca imzalanır ve yayınlanır. Bunun dışında, hükümet kararnameler ve kararlar da çıkarabilir. Kurulun bu ortak düzenlemelerinin yanı sıra her bakanlık da, türlü adlar altında (yönetmelik, genelge, tebliğ, sirküler, vb.) kendi alanında düzenleyici işlemler yapabilir.

1982 Anayasası'nın yürütme alanında yarattığı yeni bir örgen, *Devlet Denetleme Kurulu'dur*. Bu kuruluş, cumhurbaşkanına bağlı olarak çalışır ve üyeleriyle başkanı, cumhurbaşkanı tarafından seçilip atanır. Devlet Denetleme Kurulu, silahlı kuvvetler ile yargı örgenleri dışında bütün devlet kuruluşlarını denetleyebileceği gibi, meslek odalarını, işçi ve işveren sendikalarını, kamuya yararlı derneklerle vakıfları da denetleyebilir. Bu denetlemeler, ilgililer için herhangi bir sorumluluk doğurmaz. Denetleme yazanakları cumhurbaşkanınca başbakana ve öteki yetkililere iletilecek gerekli önlemlerin alınması istenir.

Daha önce de belirtildiği gibi, *Milli Güvenlik Kurulu*, 1961 Anayasası ile yaratılmış, yaratıldıktan sonra da türlü değişikliklerle uğratılmış bir anayasal örgendir. 1982 Anayasası'na göre, cumhurbaşkanı bu kurulun hem üyesi, hem de başkanıdır. Öteki üyeler, başbakan, milli savunma, içişleri ve dışişleri bakanları ile genelkurmay başkanı, üç kuvvet komutanı ve jandarma genel komutanıdır. Ekim 2001 anayasa değişikliği ile, bu üyelere, baş-

bakan yardımcıları ile adalet bakanı eklenmiştir. Milli Güvenlik Kurulu, ulusal güvenlik alanında gerekli gördüğü önlemleri saptayıp hükümete bildirir. *Silahlı kuvvetlerin* yürütme üzerindeki etkisini kurumlaştıran bu örgenin kararları bağlayıcı olmamakla birlikte, uygulamada çok büyük bir ağırlık taşır.

Yürütme alanında 1982 Anayasası'nın en önemli yeniliklerinden biri, *olağanüstü yönetim yolları* ("usulleri") için getirdiği yeni düzenlemedir. Anayasa, bu yolları belli bir sıradüzen içinde sıralamıştır. Olağanüstü yönetim yolları, karşılaşılan sorunun niteliğine ve büyüklüğüne koşut olarak üçe ayrılmıştır: 1) Doğal yıkım, tehlikeli salgın sayrılık, ya da geçimsel bunalım nedeniyle olağanüstü hal; 2) Şiddet olaylarının yaygınlaşması nedeniyle olağanüstü hal; 3) Sıkıyönetim, seferberlik ve savaş hali. İlk iki yol, birlikte, "olağanüstü haller" adını alır. Olağanüstü hallerde, olağan sivil yürütme güçleri ile yargı yerleri görevlerini sürdürürler. Ancak, yürütme daha geniş yetkilere sahip olur. (Yargıda da kimi özel yöntemler uygulanır.) Üçüncü yol "sıkıyönetim", "seferberlik", "savaş hali" adlarından yalnızca birini taşıyabileceği gibi, duruma göre, ikisini ya da üçünü birden taşıyabilir. Örneğin, yalnızca sıkıyönetim, yalnızca (kısmi ya da genel) seferberlik ya da yalnızca savaş hali ilan edilebilir. Sıkıyönetim, seferberlik ve savaş hallerinde, kamu düzeninin sağlanmasına yönelik yönetim işlerinde askeri komutanlar, aynı alandaki yargı işlerinde ise, askeri mahkemeler görevlendirilir. (Seferberlik ve savaş hallerinde, askeri mahkemeler, ancak komutanlar buna gerek görürse devreye girer.) Eylül 2010 anayasa değişikliğinde 145. maddeye, savaş durumu dışında, asker olmayan kişilerin askeri mahkemelerde *yargılanamayacağına* ilişkin bir hüküm kondu. Böylece, çok uzun yıllar Türkiye'de demokrasiyi örseleyerek sivillerin sıkıyönetim askeri mahkemelerinde yargılanmasına yol açan bir uygulama, artık olanaklı olmaktan çıktı. Sıkıyönetim komutanları genelkurmay başkanına bağlı olarak görev yaparlar. Askeri mahkemeler görevli olduğuna göre de, adli temyiz yeri Askeri Yargıtay olur. Dolayısıyla, olağanüstü yönetim

yolları çerçevesinde, olağanüstü hallerle sıkıyönetim, seferberlik ve savaş halleri arasında, hem yürütme hem de yargı açısından, çok *derin bir ayrım* vardır.

Karar verme yetkisinin TBMM'ye ait bulunduğu *savaş hali dışında*, bütün olağanüstü yolların *ortak özellikleri* şöyle sıralanabilir: Herhangi bir olağanüstü yönetim yoluna gidilmesi, bakanlar kurulunun ancak *cumhurbaşkanının başkanlığında* yapacağı bir toplantıda kararlaştırılabilir. Bu yola gidilmesinin gerekçesi kamu düzeninin bozulması ya da ulusal güvenliğin tehdit edilmesiye, Milli Güvenlik Kurulu'nun görüşünün alınması zorunludur. Olağanüstü yönetim yolu kararı, en çok altı ay için alınabilir, ülkenin tümünü ya da bir bölümünü kapsayabilir ve derhal TBMM'nin onayına sunulur. Meclis toplanık değilse, toplantıya çağrılır. TBMM, olağanüstü yönetim yolunu kaldırabileceği gibi, süresini de değiştirebilir. Olağanüstü yönetimin sürmesi, meclisin her seferinde dört ayı aşmamak üzere vereceği uzatma kararına bağlıdır. Olağanüstü yönetim yolunun uygulanması sırasında, yine cumhurbaşkanının başkanlığında toplanmak koşuluyla, bakanlar kurulu *olağanüstü yasa gücünde kararnameler* çıkarabilir. Bu kararnameler, olağan kararnamelerin aksine, yetki yasası gerektirmedikleri gibi, Anayasa Mahkemesi'nin denetiminin de dışındadırlar. Olağanüstü kararnameler çıkar çıkmaz TBMM'ye gönderilir. TBMM, ilgili kararnameyi yürürlükten kaldırabilir. Olağanüstü yönetim yolunun niteliğine göre, ya *Olağanüstü Hal* yasası, ya *Sıkıyönetim* yasası ya da *Seferberlik ve Savaş Hali* yasası, uygulanır.

Yönetim ("idare") bir bütündür. Ancak uygulanan *yönetim düzenine* göre, iki büyük bölüme ayrılır: özeysel yönetim ile yerel yönetim. *Özeysel yönetimde*, "yetki genişliği" ilkesi uyarınca kimi yetkiler taşra örgütüne devredilse bile, genel kural, kararların özekte alınmasıdır. Buna karşılık, *yerel yönetimde* kural, kararların yerel birimlerde alınması, özeğin yalnızca bir "vesayet" yetkisine sahip olmasıdır.

1961 Anayasası ile, anatüzemize, yönetimin her türlü eylem ve işleminin *yargı denetimine* açık tutulması ilkesi gelmiştir. 1982 Anayasası, bu genel kuralı benimsemekle birlikte, cumhurbaşkanının tek imzalı işlemleriyle Yüksek Askeri Şura kararlarını bu denetimin dışında tutmuştur. Ayrıca, ileride görüleceği gibi, Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu'nun kararları da, yönetsel nitelik taşımalarına karşın, yargı denetimine bağlı değildir. Eylül 2010 anayasa değişikliğiyle, bu son iki düzenlemede önemli birer gedik açılmıştır. Bundan böyle, YAŞ'ın da, HSYK'nin de, *ilişik kesme* kararları yargı denetimine açık olacaktır. Ancak, iki kurumunun bunun dışındaki kararlarına ilişkin yargı denetimi yasağı sürmektedir. Yargı denetimiyle ilgili olarak 2010 değişikliğiyle atılan olumlu bir adım da, 129. maddede yer alan ve memurlara verilen uyarı ve kınama cezalarının yargı denetimi dışında tutulabileceğini belirten hükmün yürürlükten kaldırılmasıdır. Böylece, bundan böyle *bütün* düzence (disiplin) soruşturmaları yargı denetimine açık olacaktır.

Yürütme çerçevesinde, 1982 Anayasası'nın değinilmesi gereken çok önemli bir başka düzenleme alanı da *yükseköğretim*dir. Bu konuda, anayasakoyucu, bütün yetkileri bir üst kurulda toplayan ve ast üst ilişkisine dayanan bir yapı benimsemiştir. Doruktaki kuruluş, *Yükseköğretim Kurulu*, cumhurbaşkanının, ya önerilen adaylar arasından (2004 anayasa değişikliği ile, Genelkurmay Başkanlığı, aday önerenler arasından çıkarılmıştır), ya da doğrudan doğruya seçip atadığı üyelerden oluşur. Üniversiteler kural olarak devlet eliyle kurulur. Ancak, vakıflara da yükseköğretim kurumu açma yetkisi tanınabilir. *Üniversitelerin özerkliği yoktur.* (Yükseköğretimi yalnızca "planlamak", "düzenlemek", "denetlemek" değil, "yönetmek" yetkisi de YÖK'e aittir.) Rektörler, cumhurbaşkanınca; dekanlar ise Yükseköğretim Kurulu'na seçilir ve atanır. (Kısacası, 1982 Anayasası, 1946'da kabul edilen ve 1961'de anayasal bir dayanağa kavuşturulan üniversite özerkliği ilkesine *taban tabana karşıt* bir anlayış benimsemiştir.)

2.6. YARGI

1961’de olduğu gibi, yargı bölümünün birinci altbölümü, bütün yargı alanını ilgilendiren genel hükümlere ayrılmıştır. Bu çerçevede en önemli ilke, 1876’dan beri anayasalarımızda yer alan *mahkemelerin bağımsızlığı* ilkesidir. Bunun gereğı olarak, yargı yetkisinin kullanılmasında, hiçbir örgen ya da kimse, mahkemelere karışamaz. Bütün yasama ve yürütme örgenleri, yargı kararlarını geciktirmeden yerine getirmek zorundadır.

Bilindiğı gibi, yargı bağımsızlığı ancak *yargıç güvencesi* ile sağlanabilir. 1982 Anayasası, 1971 anayasa değişikliğinin açtığı bir çağırısı sürdürerek, *savcı güvencesini* de buna katmıştır. Anayasaya göre, yargıçlarla savcılar, keyfî bir biçimde görevden alınmazlar, hiçbir nedenle aylık, ödenek ve öteki özlük haklarından yoksun bırakılamazlar. Yargıç ve savcıların güvencesini sağlamak üzere, anayasa, *Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu* adında bir örgen öngörmüştür. Eylül 2010 anayasa değişikliği ile, bu örgen yeniden düzenlenmiştir. Yeni düzenlemeye göre, HSYK, yirmi iki asal ile on iki yedek üyeden oluşur ve üç daire halinde çalışır. Kurulun başkanı, adalet bakanıdır. Aynı bakanlığın müsteşarı da, kurulun doğal üyesidir. 159. maddenin yeni kurallarına göre, dört asal üye, yüksek öğretim kurumlarının tüzecilik dallarında görev yapan öğretim üyeleri ile savunmanlar arasından, cumhurbaşkanınca; üç asal ile üç yedek üye, kendi üyeleri arasından, Yargıtay genel kurulunca; iki asal ile iki yedek üye, kendi üyeleri arasından, Danıştay genel kurulunca; bir asal ile bir yedek üye, akademi üyeleri arasından, Türkiye Adalet Akademisi genel kurulunca; yedi asal ile dört yedek üye, birinci sınıf adli yargıç ve savcılar arasından, adli yargıç ve savcılarca; üç asal ile iki yedek üye, birinci sınıf yönetsel yargıç ve savcılar arasından, yönetsel yargıç ve savcılarca, seçilir. Seçilenlerin görev süresi dört yıldır. Yeniden seçilmek olanaklıdır. Kurulun başkanı adalet bakanıdır, ancak dairelerin çalışmalarına katılamaz. Kurul, kendi üyeleri arasından daire başkanlarını ve bu başkanlardan birini

başkanvekili olarak seçer. Kurula bağlı bir genel sekreterlik kurulur. Genel sekreteri, kurulun birinci sınıf yargıç ve savcılar arasından göstereceği üç aday arasından, adalet bakanı seçer. Yargıç ve savcıların (yargıçların yönetsel yönden) denetimi, gerektiğinde haklarında inceleme ve soruşturma işlemleri, ilgili dairenin önerisi ve bakanın oluru ile kurul müfettişlerince gerçekleştirilir. Md. 144'e göre, adalet hizmetlerinin ve savcılarının yönetsel görevleri açısından denetimi, adalet bakanlığına bağlı adalet müfettişlerince yapılır. HSYK, adli ve yönetsel yargıç ve savcılarının, mesleğe girişten emekliliğe dek, bütün özlük işlerinde son sözü söylemeye yetkilidir. Yukarıda belirtildiği gibi, 2010 anayasa değişikliğiyle, kurulun, bir tek meslekten çıkarma kararları yargı denetimine alınmıştır. Kurulun öteki kararları yargı denetimi dışındadır.

1876'dan beri anamızda yer alan temel kurallara göre, mahkemelerin kuruluşu, işleyişi, görev ve yetkileri, yargılama yöntemleri *yasayla* belirlenir. Yargılama, *kamuya açık* bir biçimde yapılır. (Kesin zorunluk halinde ya da küçüklerin korunması için, kapalı duruşma yapılması olanaklıdır.) Bütün mahkemelerin her türlü kararları *gerekelidir*.

1973 anayasa değişikliği ile anayasal yaşamımıza giren *Devlet Güvenlik Mahkemeleri*, 1982 Anayasası'nda da benimsenmiştir. Ancak, Haziran 1999'da bu mahkemelerde önemli bir değişiklik yapılmıştır. Değişikliğe dek, bu mahkemelerde bir başkan, iki asal, iki yedek üye ile bir savcı ve yeterli sayıda savcı yardımcısı bulunur; başkan, bir asal ve bir yedek üye sivil, bir asal üye ile bir yedek üye askeri yargıdan gelirdi. Dolayısıyla bu mahkemeler, adli ve askeri yargı üyelerinin birlikte görev yaptıkları *karma* nitelikli yargı yerleriydi. Anayasa değişikliğinden sonra, askeri yargıçla savcılar çıkarılarak bu mahkemelerin karma niteliğine *son verildi* ve bu değişikliğe koşut olarak yedek üye sayısı bire indirildi. Mahkeme başkanı, üyeleri, savcı ve savcı yardımcısı, yine dört yıl için atanacaklardı. Yeniden seçil-

meleri olanaklıydı. DGM'ler, doğrudan doğruya devletin iç ve dış güvenliğini ilgilendiren suçlara bakmakla görevliydi. Temyiz yerleri Yargıtay'dı. Mayıs 2004'te yapılan anayasa değişikliği ile bütün bu düzenlemeler artık geride kaldı. *Demokratikleşme* yönünde önemli bir adım atılarak, DGM'lerle ilgili madde bütünüyle *yürürlükten kaldırıldı*.

Askeri yargı, daha önce belirtildiği gibi, 1961 Anayasası ile anayasal bir nitelik kazanmıştır. Böylece, bu yargı dalı daha güvenceli bir duruma getirilmiştir. Askeri mahkemeler ile askeri disiplin mahkemeleri eliyle işletilen bu yargı dalı, esas olarak, asker kişilerin askeri nitelikteki suçları için görevlidir. Eylül 2010 anayasa değişikliği, savaş durumu dışında, asker olmayan kişilerin askeri mahkemelerde yargılanma olanağını ortadan kaldırdı. Yukarıda belirtildiği gibi, bundan böyle sıkıyönetim mahkemeleri *sivilleri yargılayamayacak*. Yeni düzenlemeye göre, askeri yargının kuruluş ve işleyişinde, artık yalnızca mahkemelelerin bağımsızlığı ile yargıç güvencesi gözetilecek. Böylece, önceki düzenlemede yer alan "askerlik hizmetinin gerekleri" esası yürürlükten kaldırılmış oldu. Öte yandan, devletin güvenliğine ve anayasal düzene ya da bu düzenin işleyişine karşı işlenen suçların, her durumda *adliye mahkemelerince* yargılanacağı kuralı getirildi. Yine de, işin gerçeği şudur ki, görev alanları dar bile tutulsa, askeri mahkemelerin varlığını özgürlükçü ("liberal") bir demokrasi anlayışıyla bağdaştırmak çok güçtür.

1982 Anayasası, *yüksek mahkemeler* başlığı altında, şu mahkemelere yer vermiştir: Anayasa Mahkemesi, Yargıtay, Danıştay, Askeri Yargıtay, Askeri Yüksek İdare Mahkemesi, Uyuşmazlık Mahkemesi.

Eylül 2010 anayasa değişikliği, *Anayasa Mahkemesi*'nin kuruluş ve işleyişinde köktenci değişiklikler yaptı. Üye sayısı on yediye çıkarıldı, yedek üyelik kaldırıldı ve en önemlisi "bireysel başvuru" kurumu kabul edildi. 146. maddeye getirilen yeni kurallara göre, iki üyeyi, Sayıştay genel kurulunun kendi başkan ve

üyeleri arasından göstereceği üçer aday içinden; bir üyeyi, baro başkanlarının savunmanlar arasından göstereceği üç aday içinden, *TBMM seçer*. Bu seçim için, ilk oylamada üye tamsayısının üçte ikisi, ikinci oylamada üye tamsayısının salt çoğunluğu aranır. Bu oranlara ulaşılamazsa, üçüncü oylama, ikinci oylamada en çok oyu almış iki aday için yapılır ve en fazla oyu almış olan aday seçilmiş olur. Geri kalan on dört üyenin hepsini *cumhurbaşkanı seçer*. Üç üye için, Yargıtay genel kurulu; iki üye için, Danıştay genel kurulu; bir üye için, Askeri Yargıtay genel kurulu; bir üye için, Askeri Yüksek İdare Mahkemesi genel kurulu; kendi başkan ve üyeleri arasından, her boş üyelik için üçer aday gösterirler. Üç üye, bunların en az ikisi tüzemen olmak koşuluyla, Yükseköğretim Kurulu'nun, kendi üyesi olmayan yükseköğretim kurumlarında görevli tüzebilim, geçimbilim ya da siyasalbilim öğretim üyeleri arasından her boş yer için göstereceği üçer aday içinden seçilir. Dört üye, üst düzey yöneticiler, savunmanlar, birinci sınıf yargıç ve savcılar ile Anayasa Mahkemesi raportörleri arasından seçilir. Üyelğe seçilme yaşı en az kırk beştir. Anayasa Mahkemesi, kendi içinden, dört yıl için bir başkan ile iki başkanvekili seçer. Yeniden seçilmek olanaklıdır. 147. maddedeki yeni kurala göre, Anayasa Mahkemesi üyeleri, yaş haddini (altmış beş yaşını) aşmamak koşuluyla *on iki yıl* görev yaparlar. Aynı kişi üyelğe iki kez seçilemez.

Anayasa Mahkemesi'nin *görev ve yetkileri* şunlardır: 1) Anayasa değişikliklerinin, yasaların, olağan yasa gücünde kararnamelerin ve meclis içtüzüklerinin anayasaya uygunluğunu denetlemek; 2) Cumhurbaşkanını, TBMM başkanını (2010 anayasa değişikliği ile eklendi), başbakan ile bakanları, kendi başkanını ve üyelerini, Yargıtay, Danıştay, Askeri Yargıtay, Askeri Yüksek İdare Mahkemesi başkan ve üyelerini, başsavcılarını, cumhuriyet başsavcivekilini, Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu ile Sayıştay başkan ve üyelerini, Yüce Divan nitemiyle, görevleriyle ilgili suçlardan dolayı yargılamak. Eylül 2010 anayasa değişikliği, görevleriyle ilgili suçlardan dolayı Yüce Divan'da yargılanacak-

lar dizelgesine şu görevlileri de ekledi: genelkurmay başkanı, kara, deniz ve hava kuvvetleri komutanları ile jandarma genel komutanı; 3) Siyasal partileri kapatma davalarına bakmak; 4) Siyasal partilerin akçal (mali) denetimini yapmak; 5) TBMM üyelerine (bir de, dokunulmazlık açısından, dışarıdan atanan bakanlara) ilişkin olarak, dokunulmazlığın kaldırılması ve üyeliğın düşmesi kararlarına karşı iptal istemlerini karara bağlamak; 6) Bireysel başvuruları karara bağlamak; (Bu yeni görev, Eylül 2010 anayasa değişikliğiyle getirildi.) 7) Kendi üyelerinden birini Uyuşmazlık Mahkemesi başkanı olarak görevlendirmek.

Bu görevler içinde, birincisi, Anayasa Mahkemesi'nin *varlık nedenini* oluşturur. Anayasa Mahkemesi, anayasaya uygunluk denetimini, hem *biçim*, hem de *içerik* açısından yapar. (Başka bir deyişle, önüne gelen metinlerin, hem kabul ediliş yöntemine, hem de sözüne bakar.) Ancak mahkeme, bu denetimi kendi kendine başlatamaz. Bunun için, ya bir iptal davası, ya da mahkemelerden gelen bir itiraz gereklidir.

Anayasa değişiklikleri ile yasaların biçim açısından denetiminde; yalnızca cumhurbaşkanı ile TBMM üyelerinin beşte biri (1 10 milletvekili); 10 günlük bir süre içinde; *iptal davası* açmaya yetkilidir. Yasaların içerik açısından denetiminde; yasa gücünde kararnamelerle meclis içtüzüklerinin hem biçim, hem de içerik açısından denetiminde; 60 günlük süre içinde; cumhurbaşkanı ile 1 10 milletvekilinin yanı sıra; hükümetteki parti (koalisyon varsa, en çok üyesi olan parti) ile anamuhalefet partisi *grupları* da iptal davası açmaya yetkilidir.

Yasaların ve yasa gücünde kararnamelerin içerik açısından anayasaya aykırılığı mahkemelerde de ileri sürülebilir. *İtiraz* yolunun koşulları şöyledir: 1) İtirazı ancak bir davaya bakmakta olan bir mahkeme yapabilir; 2) Mahkeme, taraflardan birinin istemiyle ya da kendi kendine harekete geçebilir; 3) İtiraz konusu hüküm, bakılan davada uygulanacak bir hüküm olmalıdır; 4) Mahkeme, Anayasa Mahkemesi'nin kararını beş ay bekler; 5) Bu

süre içinde karar çıkmamışsa, anayasaya göre, mahkemenin itiraz konusu hükmü uygulaması gerekir; 6) Kesin karar verilinceye dek Anayasa Mahkemesi'nin kararı yetiştirse, mahkeme buna uyar; 7) Anayasa Mahkemesi'nin işin esasına girerek anayasaya aykırı görmediği yasa hükümleri için, on yıl boyunca yeniden itiraz yoluna gidilemez.

Eylül 2010 anayasa değişikliği ile, Anayasa Mahkemesi'nin görev ve yetkilerini düzenleyen 148. maddeye, *bireysel başvuru* kararı bağlama görevi de eklenmiştir. Bu başvuruyu herkes yapabilir. Başvurunun konusu, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin koruduğu ve bizim de anayasamızda yer alan bir hak ya da özgürlüğün, kamu gücü tarafından çiğnendiği savıdır (iddiasıdır). Böyle bir başvuruda bulunabilmek için, başvurulabilecek bütün yasa (kanun) yollarının tüketilmiş bulunması (bir mahkemeye başvurma olanağının kalmamış olması) zorunludur. Başvuruyu incelerken, Anayasa Mahkemesi, çeşitli yasa yollarında gözetilmesi gereken noktalarda yeniden değerlendirme yapamaz. Başka bir deyişle, var olan yüksek mahkemelerden daha üst derecede bir mahkeme, bir temyiz mahkemesi gibi karar veremez. Bu konudaki başvuruları nasıl, hangi yönlerden değerlendireceği, kararlarının sonuçlarının ne olacağı yasayla belirlenir.

2010'da getirilen yeni düzenlemeye göre, Anayasa Mahkemesi, *iki bölüm* ve genel kurul olarak çalışır. Bölümler, bir başkanvekili ile dört üyeden oluşur. Genel kurulun toplanabilmesi için, mahkeme başkanına ya da onun belirleyeceği başkanvekiline ek olarak en az on iki üyenin katılımı zorunludur. Ayrıca, bireysel başvuruların kabul edilebilirlik incelemesini yapmak üzere komisyonlar da oluşturulabilir. Anayasaya uygunluk denetimi, siyasal partilere ilişkin dava ve başvurular ile Yüce Divan yargılamaları, yalnızca genel kurulun yetkisindedir. (Bu düzenlemeden, bölümlerin, TBMM üyelerinin dokunulmazlığının kaldırılmasına ve üyeliğin düşmesine ilişkin itirazlara, siyasal partilerin hesaplarının incelenmesine, esas olarak da, bi-

reysel başvurulara bakacağı anlaşılıyor.) Bölümlerde ve genel kurulda, kararlar salt çoğunlukla alınır. Ancak, anayasa değişikliğinde iptal, siyasal parti davalarında kapatma ya da devlet yarımından yoksun bırakma kararı verilebilmesi için, toplantıya katılanların üçte ikisinin (en düşük sayı olan on üç kişiyle toplanıldıysa, dokuz kişinin) o yönde oy kullanmış olması zorunludur. (2010 değişikliğine dek, Anayasa Mahkemesi'nin on bir asal üyesi vardı ve kurul, gerektiğinde yedekler çağrılarak hep on bir kişiyle toplanırdı. Anayasanın ilk metninde, yalnızca anayasa değişikliklerinin iptalinde, üçte iki -sekiz- oy aranıyordu. Ekim 2001 anayasa değişikliğinden sonra, hem parti kapatma kararı, da, hem de anayasa değişikliklerinin iptalinde beşte üç -yedi- oy aranmaya başlandı.) Anayasa Mahkemesi, Yüce Divan olarak baktığı davalar dışında kalan işleri dosya üzerinde inceler. Ancak, gerekli gördüğünde, ilgililerin sözlü açıklamalarını dinler. 1995 anayasa değişikliği, parti kapatma davalarında, parti genel başkanlığının savunmasının *dinlenmesini* zorunlu kıldı. 2010 anayasa değişikliğinde getirilen bireysel başvuruyla ilgili olarak, bu başvuruların incelenmesinde *duruşma* yapılmasına karar verilebileceği belirtildi. Anayasa Mahkemesi'nin kuruluşu ve yargılama yöntemleri yasayla; çalışma esasları, üyeleri arasında işbölümü ise, mahkemenin yapacağı bir *içtüzükle* belirlenir.

Anayasa Mahkemesi'nin *Yüce Divan* olarak verdiği kararlara karşı, 2010'da getirilen yeni düzenlemeye göre, yeniden inceleme başvurusu yapılabilir. Ne var ki, kararı veren kurula yapılabileceğinden, bu başvurunun etkili bir yasa yolu oluşturabileceğini ummak *güçtür*. Anayasa Mahkemesi'nin *kararları kesindir*. (Bunlara hiçbir biçimde itiraz edilemez. Kamu ya da özel alanda, herkesi bağlarlar.) İptal kararları, *Resmi Gazete*'de yayımlanmakla yürürlüğe girer. Gerekli görürse, Anayasa Mahkemesi, bir yılı aşmamak koşuluyla daha ileri bir yürürlük tarihi kararlaştırabilir. İptal kararları geriye yürümez.

İptal kararlarının geriye yürümemesi kuralı, tüze dünyasının istikrarını ve güvenilirliğini koruma gerekçesine dayanır. Ne var ki, böyle bir düzenlemenin, Mahkeme kararlarının etkisizleştirilmesi amacıyla kötüye kullanılması tehlikesi de vardır. İşte bu tehlikeyi gördüğü içindir ki, Anayasa Mahkemesi, Ekim 1993'te verdiği bir kararla, kendi kendisine, iptali istenen hükümlerle ilgili olarak, yürürlüğü durdurma kararı verme yetkisini tanımıştır. Böylece, anayasaya aykırılığı açık olan birtakım düzenlemelerin hemen uygulanıp daha sonra giderilmesi olanaksız sonuçların doğması engellenmiştir. Tüzel olarak çok inandırıcı bir gerekçeye dayanan bu yetki, ne anayasada, ne de Mahkeme'nin kuruluş yasasında yer almamakla birlikte, artık anayasal düzenimize yerleşmiş sayılmalıdır.

Yargıtay, en üst dereceli adli yargı yeridir. Üyeleri, Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu'nca seçilir. Cumhuriyet başsavcısı ile başsavcivekili, Yargıtay genel kurulunun göstereceği beşer aday arasından, cumhurbaşkanı tarafından dört yıl için seçilir. Yeniden seçilmek olanaklıdır.

Danıştay, en üst dereceli yönetsel yargı yeridir. Üyelerin dörtte üçü, Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu'nca, dörtte biri ise cumhurbaşkanınca seçilir. Danıştay, yönetsel yargı görevinin yanı sıra, hükümetin gönderdiği yasa tasarılarını, tüzük tasarılarını, ayrıcalık sözleşmelerini inceler.

Askeri Yargıtay, en üst dereceli askeri yargı yeridir. Üyeleri, kendi genel kurulunun göstereceği üç misli aday arasından cumhurbaşkanı tarafından seçilir.

Askeri Yüksek İdare Mahkemesi, asker kişileri ve askeri işleri ilgilendiren yönetsel işlemlerden doğan uyuşmazlıkları çözen, ilk ve son derece yargı yeridir. Askeri yargıç sınıfından olan üyeleri, mahkemenin bu sınıftan üyelerinin oluşturduğu genel kurulca gösterilen üç misli aday arasından, cumhurbaşkanı tarafından seçilir. Yargıç sınıfından olmayan üyeleri, yine cumhurbaşkanı

tarafından, bu sefer genelkurmay başkanlığının göstereceği üçer aday arasından seçilir.

Uyuşmazlık Mahkemesi, adli, yönetsel ve askeri yargı arasındaki görev ve hüküm uyuşmazlıklarını çözen yargı yeridir. Mahkemenin başkanlığını, Anayasa Mahkemesi'nin kendi üyeleri arasından seçtiği üye yapar. Öteki üyeler ise, ilgili yargı dallarından (Yargıtay, Danıştay, Askeri Yargıtay ve Askeri Yüksek İdare Mahkemesi üyeleri arasından) seçilir. Anayasa Mahkemesi'nin taraf olduğu görev uyuşmazlıklarında, Anayasa Mahkemesi'nin kararına uyulur.

1982 Anayasası, *Sayıştay*'a, yargı bölümünde, ancak yüksek mahkemeler dışında bir yer ayırmıştır. Sayıştay'ın görevi, merkezi yönetim bütçesi kapsamındaki kamu idarelerinin mallarını, gelir ve giderlerini, TBMM adına *denetlemektir*. Mayıs 2004'te yapılan anayasa değişikliği ile, silahlı kuvvetlerin elinde bulunan devlet malları da bu denetim yetkisinin kapsamına alınmıştır. Ekim 2005 anayasa değişikliği ile, Sayıştay'ca denetlenecek kamu idarelerine sosyal güvenlik kurumları da eklenmiştir. Ayrıca, maddeye yeni bir fıkra eklenerek, yerel yönetimlerin akçal denetimi de, Sayıştay'ın görevleri arasında sayılmıştır. Sayıştay, ayrıca bir *hesap mahkemesi* gibi çalışarak, sorumluların hesap ve işlemlerini kesin hükme bağlar. Ancak, vergi ve benzeri akçal yükümlülükler dolayısıyla verilen kararlarda, Sayıştay ile Danıştay arasında uyuşmazlık olursa, Danıştay kararları esas alınır. Bugüne kadarki uygulamaya göre, Sayıştay üyelerini TBMM seçmektedir. (Anayasada bu konuda hüküm yoktur. Seçim yöntemi yasa ile belirlenmektedir.)

2.7. ÖTEKİ HÜKÜMLER

Burada, 1982 Anayasası'nın 4.-7. Kısımlarında yer alan düzenlemelere, toplu olarak, çok kısa bir biçimde değinilecek. Yal-

nızca ders konusu bakımından özel önem taşıyan bir iki nokta vurgulanacak.

Dördüncü kısım, akçal ve geçimsel ("mali ve ekonomik") hükümlere ayrılmış. Geçimsel hükümlerin çoğu, yol gösterici niteliktedir. Eylül 2010 anayasa değişikliği, geçimsel hükümler arasına, geçimsel ve toplumsal konularda hükümete gerektiğinde danışmanlık yapmak üzere bir *Ekonomik ve Sosyal Konsey* kurulmasını öngördü. Konsey'in kuruluşu ve işleyişi yasayla düzenlenecek. Anatüze açısından, özellikle akçal hükümler önemlidir. Çünkü burada, bütçenin oluşum süreci, kesinhesap yasası ve kamu iktisadi teşebbüslerinin (KİT'lerin) denetimi düzenlenmiştir. *Bütçe*, bilindiği gibi, bir hükümetin gelecek yılda tasarladığı gelir ve giderleri belirten en önemli akçal yasadır. (2005'te yapılan bir anayasa değişikliği ile, anayasada yer alan "genel ve katma bütçeler" sözü yerine, geçtiği her yerde, "merkezî yönetim bütçesi" sözü konmuştur.) Anatüze geleneğinde, bütçenin kabulü, hükümete güveni; reddi ise, güvensizliği gösterir. (Şubat 1965'te, Millet Meclisi'nde bütçesi reddedilen İsmet İnönü Hükümeti, anayasada bu yönde bir hüküm bulunmamasına karşın, işte bu nedenle görevi bırakmıştır. Şubat 1970'te de, Süleyman Demirel Hükümeti aynı biçimde davranmıştır.) Bütçe tasarıları, TBMM'ye akçal yılbaşından iki buçuk ay önce sunulur. Tasarının görüşüldüğü bütçe komisyonunda, hükümeti oluşturan partinin (ya da partilerin) üyelerine, kırk üyeliğin en az yirmi beşi verilir. Komisyon tasarıyı elli beş gün içinde görüşüp genel kurula gönderir. Bütçe, akçal yılbaşına (1 Ocak'a) yetiştirilir. 1982 Anayasası, yerinde bir düzenlemeyle, geçmiş bütçenin gerçekte nasıl uygulandığını gösteren *kesinhesap yasasının* meclise sunulma ve burada görüşülme sürelerini de sıkı hükümlere bağlamıştır. Böylece, TBMM'nin, merkezi yönetim bütçesi kapsamındaki kamu kuruluşlarının gelir ve giderlerini, fazla gecikme olmadan izleyebilmesi olanaklı kılınmıştır. Sayıları çok azalmış olmakla birlikte, akçal ve geçimsel önemlerinden dolayı KİT'lerin gelir ve giderleri de TBMM tarafından denetlenir.

Beşinci kısım, "çeşitli hükümler" başlığını taşımakta. Burada bir tek madde var: 174. madde. 1961 Anayasası'ndan alınan bu maddenin amacı, TBMM'nin 1924-1934 yılları arasında kabul ettiği birtakım yasaların, Türkiye Cumhuriyeti'nin *Batı uygarlığına* geçişi açısından taşıdıkları özel önemi vurgulamak. (Bunların hangi yasalar olduğunu anlamak için Anayasa'nın 174. maddesine bakılmalı.) Sekiz ayrı bentte sayılan bu yasalara böylece özel bir koruma sağlanıyor. Bunların anayasaya aykırılığını öne sürerek Anayasa Mahkemesi'ne itiraz yoluna gitmek olanaksız. Gerçi, herhangi bir yasa gibi, bu yasalar da TBMM tarafından değiştirilebilir ya da yürürlükten kaldırılabilir. Ne var ki, anayasanın özel olarak yücelttiği bu yasaları değiştiren ya da yürürlükten kaldıran yasaların, Anayasa Mahkemesi tarafından anayasaya aykırı görülmesi olasılığı, ister istemez yüksek olacaktır.

Altıncı kısım, "geçici hükümler"e ayrılmış. (Bu geçici maddelerin 20'sine sırasayı verilmiş, ikisi ise, *sırasayı verilmeden* anayasanın sonuna eklenmiştir.) Geçici 1. maddeye göre, MGK Başkanı, anayasa halkoylamasının olumlu sonuçlanmasıyla birlikte yedi yıl için cumhurbaşkanı olmuş, sonra da görevini yeni seçilen cumhurbaşkanına bırakmıştır.) Eski siyasal parti sorumlularına belli süreler için siyaset yasağı getiren geçici 4. madde, 6 Eylül 1987 günü yapılan halkoylamasıyla yürürlükten kaldırılmıştır. Geçici 6. madde, TBMM henüz kendine yeni bir içtüzük yapmadığı için etkisini sürdürmekle birlikte, yeni içtüzük kabul edildiğinde etkisizleşeceğinden, gerçekten geçici niteliktedir. Üstelik de TBMM, 1973 içtüzüğü'nde gerekli gördüğü değişiklik ve yenilikleri gerçekleştirerek, yeni içtüzük gereksinimini geniş ölçüde ortadan kaldırmıştır. Eylül 2010 anayasa değişikliğiyle, iki yeni geçici madde, (geçici md. 18 ile 19) getirilmiştir. Geçici 18. madde, Anayasa Mahkemesi'nin yeni yapısının gerektirdiği ilk seçimleri düzenliyor. Yedek üyelik kalktığı için, var olan yedek üyeler üye durumuna geldi. Öte yandan, anayasa değişikliğinden önce üye ve yedek üye olanların, on iki yıllık süreyle bağlı olmayacakları, yaş haddine (altmış beş yaş) dek çalışacak-

ları öngörüldü. Geçici 19. madde ise, yeniden düzenlenen Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu'nun nasıl oluşturulacağını gösteriyor. Değişiklik sırasında görevde olan üyelerin seçildikleri süreyi dolduracakları öngörüldü. 20 Mayıs 2016 günlü anayasa değişikliğiyle (6718 sayılı yasa) getirilen geçici 20. maddenin amacı, yukarıda belirtildiği gibi, milletvekili dokunulmazlığına ilişkin güvenceleri *bir defaya mahsus* olmak üzere yürürlükten kaldırmaktır.

"Geçici" nitemini taşımakla birlikte *geçici olmayan* tek madde, geçici 15. maddedir. Buradaki düzenlemelere göre, 12 Eylül 1980 darbesinden başlayarak genel seçimler sonucunda toplanan yeni TBMM'nin başkanlık divanını oluşturduğu 6 Aralık 1983'e dek: a) görev yapmış sorumlulardan hiçbir biçimde tüzel yollarla hesap sorulamaz; b) çıkarılmış yasama işlemlerine karşı Anayasa Mahkemesi'ne başvurulamaz. Bu düzenleme sonucunda, 12 Eylül'ün yarattığı tüzel yapıya önemli ölçüde süreklilik kazandırılmıştır. (Devlet ve toplum yaşamının bütün önemli alanlarını düzenleyen ve anayasaya aykırılığı ileri sürülemeyen bu tüzel yapının içeriği şöyledir: 669 yasa; 90 yasa gücünde kararname; 76 MGK kararı; 3 MGK bildirisi; toplam 838 yasama işlemi.) Çok geç de olsa, Ekim 2001'de yapılan anayasa değişikliğiyle, geçici 15. maddenin 3. fıkrası yürürlükten kaldırılmıştır. Böylece, 12 Eylül dönemi tüzel düzenlemelerine karşı, itiraz yolunun işletilmesi olanağı açılmıştır. Buna karşılık, dönemin sorumlularının dokunulmazlığı sürmekteydi. Eylül 2010 anayasa değişikliği, geçici 15. maddenin geriye kalan ilk iki fıkrasını da yürürlükten kaldırdı. Böylece bu madde, kabul edilisinin üzerinden yirmi sekiz yıl geçtikten sonra, ensonu tarihe karıştı.

1982 Anayasası'nın *yedinci kısmı*, "son hükümler"i kapsıyor. 176. maddede, madde kenar başlıklarının metin dışında, buna karşılık başlangıç bölümünün metin içinde sayılması gerektiği belirtiliyor. 177. madde ise, anayasa için basamaklı bir yürürlüğe giriş süreci öngörüyor. (Bugün artık anayasa bütünüyle yürütür-

lükte bulunduğundan, bu aşamaların bir önemi kalmamıştır.) Anayasanın nasıl değiştirileceğini düzenleyen 175. madde, bu kısmın en önemli maddesi. Bu maddede, TBMM'nin Mayıs 1987'de kabul ettiği anayasa değişikliği ile oldukça önemli değişiklikler yapıldı. Aşağıda madde son biçimiyle özetlenecek.

Bugün, *anayasayı değiştirme* yöntemi şöyledir: 1) Öneri için, TBMM üye tamsayısının en az üçte birinin imzası gereklidir (184 milletvekili); 2) Öneri, anayasanın ilk üç maddesini değiştiren ya da yürürlükten kaldıran hükümler taşıyamaz; 3) Anayasa değişikliği önerileri, TBMM'de yasalar gibi görüşülür; ancak bunların genel kurulda iki kez görüşülmeleri zorunludur; 4) TBMM'nin üye tamsayısının en az beşte üçü (330 milletvekili) tarafından kabul edilen ancak üçte iki çoğunluğa ulaşamayan bir değişiklik, cumhurbaşkanınca meclise geri gönderilmediyse, zorunlu olarak halkoylamasına sunulur; 5) TBMM'nin üye tamsayısının en az üçte ikisi (367 milletvekili) tarafından kabul edilen bir değişiklik, cumhurbaşkanı bunu geri göndermez ya da halkoylamasına sunmazsa, cumhurbaşkanı tarafından imzalanıp yayınlanmakla yürürlüğe girer; 6) Cumhurbaşkanı, ister beşte üç, ister üçte iki çoğunlukla kabul edilsin, anayasa değişikliklerini her zaman meclise geri gönderebilir; 7) Değişikliği bir kez daha kabul edebilmek için, TBMM, ilk kabuldeki çoğunluğu ne olursa olsun, üye tamsayısının en az üçte ikisinin olumlu oyunu sağlamak zorundadır; (Anayasa Mahkemesi bu görüşte değildir. Mahkeme, "E.2007/72, K.2007/68, G.5.7.2007. RG. 26606, 7 Ağustos 2007" kararında, TBMM'nin, cumhurbaşkanının geri gönderdiği anayasa değişikliğini yeniden kabul edebilmesi için, üye tamsayısının en az beşte üçünün oyunun yeterli olduğunu belirtmiştir.); 8) Cumhurbaşkanı bütün anayasa değişikliklerini halkoylamasına sunabilir; (ancak, üçte iki çoğunluğa ulaşamamış olan değişiklikleri, istese de istemese de halkoylamasına götürmek *zorundadır*); 9) Halkoylamasında hangi hükümlerin birlikte hangilerinin ayrı ayrı oylanacağını, TBMM kararlaştırır; 10) Halkoylamasında geçerli oyların yarısından çoğunu alan değişiklik kabul edilmiş olur.

3. ANAYASA SORUNU

Yukarıda belli başlı düzenlemeleri özetlenen 1982 Anayasası, halk tarafından büyük bir çoğunlukla kabul edilmesine karşın, ne siyaset adamları, ne tüzemenler, ne de kamuoyu önderleri tarafından bir türlü benimsenememiştir. Bunun temel nedenleri, 1982 Anayasası'nın: a) Osmanlılar zamanında başlayan ve 1961'e dek süren anayasal gelişme çizgisine ters düşmesi; b) siyasal partilerin kapatılıp siyasetin tümünden yasaklandığı, son derece baskıcı bir ortamda yapılmış olması; c) devlet ve toplum yaşamını anlamsız biçimde güçleştiren beceriksizce yazılmış birçok hüküm içermesidir. Onun içindir ki, görelî bir demokratikleşme başlar başlamaz, anayasa değişikliği gündeme gelmiş, zaman zaman da anayasa, bilinerek ve açıkça çiğnenmiştir.

Şimdiye dek, anayasa on sekiz kez değiştirilmiştir. Yukarıda sözü edilen 17 Mayıs 1987 günlü birinci anayasa değişikliğinin (3361 sayılı yasa) en önemli sonucu, geçici 4. maddenin kaldı-

rılmasına yol açan (6 Eylül 1987 günlü) halkoylamasına olanak vermiş olmasıdır. Bunun dışında, yapılan değişiklikler oldukça sınırlıdır: 1) Seçmen yaşı 21'in altına çekilmiş, ancak yine de dünyada artık genel kural olan 18 yaşa indirilmemiştir; 2) TBMM üye sayısı 400'den 450'ye çıkarılmıştır; 3) Anayasa değişikliğini düzenleyen 175. madde, yukarıda özetlenen biçime getirilmiştir.

6 Ağustos 1988'de, TBMM (3467 sayılı yasayla), çok sınırlı bir başka anayasa değişikliğine girişmiştir. Önerilen değişiklik, gelip geçici birtakım siyasal hesaplara öncelik verilerek, yerel yönetim seçimlerinin TBMM kararıyla öne alınabilmesinin yolu açılmaya çalışılmıştır. Üçte iki çoğunluğa ulaşamadığı için ister istemez seçmenlerin önüne getirilen bu değişiklik, 25 Eylül 1988 günü yapılan halkoylamasında, çok yerinde bir kararla *reddedilmiştir*.

Anayasada ikinci değişiklik, 8 Temmuz 1993'te yapılmış (3913 sayılı yasa) ve yalnızca radyo-televizyonda devlet tekeli kaldırılmayı erek edinmiştir.

23 Temmuz 1995'te gerçekleştirilen üçüncü anayasa değişikliği (4121 sayılı yasa), ilk ikisine göre çok daha kapsamlıdır. Daha önce belirtildiği gibi, bu değişiklik, Başlangıç'a ek olarak, on dört anayasa maddesine ilişilmiştir. (Yeri geldikçe değişikliklere metin içinde değinilmiştir.) Bu değişiklikler genellikle demokratik yöndedir. Özellikle, çeşitli kamusal ve toplumsal kuruluşların siyasal partilerle işbirliği yapmasını yasaklayan hükümlerin arıtılması ile seçmen yaşının on sekize düşürülmesi çok iyi olmuştur. Ne var ki, yapılan iş yapılması gerekenler karşısında, ister istemez çok yetersiz kalmıştır. Üstelik bu değişiklikler arasına, 25 Eylül 1988 halkoylamasında reddedilene benzeyen ve yerel seçim tarihlerini bir ölçüde milletvekili seçimlerine bağlayan bir düzenlemenin yerleştirilmiş olması, geriye doğru atılmış bir adımdır.

Dördüncü anayasa değişikliği 18 Haziran 1999'da (4388 sayılı yasa), beşincisi ise 13 Ağustos 1999'da (4446 sayılı yasa) gerçekleştirilmiştir. İlkiyle DGM'ler sivilleştirilmiştir. (Metinde bu değişikliğe değinilmiştir.) Ayrıca, 143. maddenin, sıkıyönetim zamanında DGM'nin sıkıyönetim mahkemesine dönüştürülebilmesini öngören son fıkrası yürürlükten kaldırılmıştır. İkincisiyle ise, özelleştirme anayasaya alınmış, ayrıcalık (imtiyaz) sözleşmelerinde tahkim (ulusal ya da arsulusal hakeme gitme) yolu açılmış ve bu konuda Danıştay'ın yetkileri kısılmıştır. (Bu son değişiklik Anayasa'nın 47., 125., 155. maddelerini etkilemiştir.)

Şimdiye dek yapılan anayasa değişikliklerinin en önemlisi, 3 Ekim 2001'de gerçekleştirilen *altıncı* değişikliktir (4709 sayılı yasa). Biri geçici, biri de yürürlüğe ilişkin olan otuz altı maddelik değişiklik yasasının büyük bölümü, ilk yirmi altı maddesi, temel hak ve özgürlüklere yeni düzenlemeler getirmiştir. Bunların içinde en dikkate değer olanı, temel hak ve özgürlüklerin *sınırlanmasına sınır* koyan 13. madde düzenlemesidir. (Buna ve öteki önemli değişikliklere, metinde yeri geldikçe değinilmiştir.)

Yedinci değişiklik, bir öncekinin parçası olan ve milletvekillerinin özlük haklarını düzenleyen 86. maddenin cumhurbaşkanınca geri gönderilmesi üzerine, 21 Kasım 2001'de, yalnızca bu maddeye özgü olarak yapılmıştır (4720 sayılı yasa).

Sekizinci değişiklik, 3 Kasım 2002 seçimlerinden sonra, TBMM'de salt çoğunluğu elde eden Adalet ve Kalkınma Partisi Genel Başkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın milletvekili seçilmesi önündeki engeli kaldırmak (seçilme yeterliğini düzenleyen 76. madde) ve seçilmesini sağlamak (ara seçimi düzenleyen 78. madde) üzere, 27 Aralık 2002'de yapılan (4777 sayılı yasa) değişikliktir. Bununla, en kısa zamanda ara seçimi olanaklı kılmak için 78. maddeye bir fıkra eklenmiş ve bir ilin ya da seçim çevresinin TBMM'de hiç temsilcisi kalmaması durumunda, üç ay sonra o çevrede ara seçim yapılacağı öngörülmüştür. (Siirt mil-

letvekillerinin çekilmesi üzerine bu koşul gerçekleşmiş ve böylece Recep Tayyip Erdoğan'a meclis yolu açılmıştır.)

Dokuzuncu değişiklik, 7 Mayıs 2004'te (5170 sayılı yasa) yapılmıştır. Bu değişiklik, yine anayasanın *demokratikleştirilmesi* yönünde olmuştur. Toplam on değişikliğin üçü, Anayasa'nın çeşitli (15., 17. ve 87.) maddelerinde yer alan ölüm cezasına ilişkin düzenlemeleri yürürlükten kaldırmıştır. Öteki değişiklikler (md. 10, 30, 38, 131, 143, 160), kadın-erkek eşitliğine, basın araçlarına elkonulamamasına, DGM'lerin kaldırılmasına vb. ilişkin olup hepsine, metin içinde yeri geldiğinde değinilmiştir. Bu son değişiklikle, bir de, Anayasa'nın 90. maddesinin sonuna bir tümce eklenmiş ve temel hak ve özgürlüklere ilişkin arsulusal antlaşmaların yasalarla çatışması durumunda, antlaşma hükümlerine üstünlük tanınacağı öngörülmüştür.

Onuncu değişiklik, 21 Haziran 2005'te (5370 sayılı yasa) yapılmıştır. 133. maddeyi, 8 Temmuz 1993'te (3913 sayılı yasa) yapılan değişiklikten sonra, bir kez daha değiştiren bu yeni düzenlemenin amacı, *Radyo ve Televizyon Üst Kurulu* adında yeni bir kuruluş yaratmaktır. Yeni düzenlemeye göre, dokuz üyeden oluşan bu kurulun üyeleri TBMM tarafından seçilmekte. Adaylar ise, meclisteki siyasal parti gruplarınca, sayıları oranında kendilerine düşecek üye sayısının iki katı olarak, yine bu gruplar tarafından gösterilmektedir.

On birinci değişiklik, 29 Ekim 2005'te (5428 sayılı yasa) yapılmıştır. Bununla, bütçeyi düzenleyen maddelerde, esas olarak deyimlemeye ilişkin bir değişiklik yapılmıştır. Anayasa'nın 130., 160., 161., 162. ve 163. maddelerinde yer alan "genel ve katma bütçeler" sözü, her yerde, "merkezî yönetim bütçesi"ne dönüştürülmüştür. Ayrıca, 160. maddede yapılan değişiklikle, merkezi yönetim bütçesi kapsamındaki sosyal güvenlik kurumları ile genel olarak yerel yönetimlerin hesap ve işlemlerinin Sayıştayca denetleneceği ve kesin hükme bağlanacağı öngörülmüştür.

On ikinci değişiklik, 13 Ekim 2006 günlü (5551 sayılı) yasa ile gerçekleştirilmiştir. Bununla, Anayasa'nın 76. maddesinde yer alan ve milletvekili seçilebilmek için otuz yaş sınırını koyan kural değiştirilmiş ve *yirmi beş* yaşını dolduran yurttaşların milletvekili seilebilecekleri hükme bağlanmıştır. Demokrasi açısından bu değişikliğin olumlu olduğu kuşkusuzdur. Ne var ki, dünyadaki genel eğilime bakılırsa, konan bu yeni yaş sınırının da gerçekte hâlâ yüksek olduğu kabul edilmelidir.

On nc değişiklik, 10 Mayıs 2007 günlü (5659 sayılı) yasa ile gerçekleştirilmiştir. Bununla, anayasaya bir geçici madde eklenip Milletvekili Seçim Kanunu'nda yapılan ve bağımsız adayların birleşik oy pusulasında yer almasına ilişkin olan değişiklik için, Anayasa'nın 67. maddesine 2001 yılında eklenen ve seçim yasalarında yapılacak değişikliklerin bir yıl içinde yapılacak seçimlerde uygulanmayacağını öngören hükmün *geçerli olmayacağı* belirtilmiştir. Amaç, bağımsız adayların birleşik oy pusulasında yer alması kuralının, yapılacak ilk seçimlerde de *uygulanmasını* sağlamaktır. (22 Temmuz 2007 genel seçimlerinde, bağımsız adaylar birleşik oy pusulasında gösterilmişlerdir.) Bu geçici maddeye 17. madde denmesinin nedeni ise, daha önce, altıncı (3 Ekim 2001 günlü, 4709 sayılı yasa) ve sekizinci (27 Aralık 2002 günlü, 4777 sayılı yasa) anayasa değişikliklerinin sonunda yer alan birer geçici maddeye, gerektiği gibi, 17. ve 18. maddeler olarak sırasayı *verilmemiş* olmasıdır. Bu yüzden, bu iki geçici madde, Anayasa'nın Geçici Maddeler sıralamasına *alınmamış*, bunlar anayasanın sonuna bağımsız geçici maddeler olarak *eklenmiştir*. Böylece, gerçekte 19. olması gereken yeni geçici madde, Anayasa'ya, 17. geçici madde olarak girmiştir.

On dördüncü değişiklik, 31 Mayıs 2007 günlü (5678 sayılı) yasa ile yapılmıştır. Bu anayasa değişikliği cumhurbaşkanı tarafından halkoylamasına sunulmuş ve ancak 21 Ekim 2007 günü yapılan halkoylamasında kabul edildikten sonra yürürlüğe girmiştir. Ne var ki, bu arada, çok ilginç bir gelişme yaşanmış, 16

Ekim 2007 günlü (5697 sayılı) yasayla, beş gün sonra halkoylarmasına sunulacak metinde, *tze dışı* bir girişimle değişiklik yapılmıştır. Nedeni, 28 Ağustos 2007 günü Abdullah Gln on birinci cumhurbaşkanı olarak seçilmesi, buna karşılık, daha önce çıkarılmış bulunan 31 Mayıs 2007 günlü (5678 sayılı) yasanın geçici düzenlemelerinde, “on birinci cumhurbaşkanının” geneloyle seçileceğinin ngrlmış bulunmasıdır. Siyasal gerekçelerle ivedi yasa çıkarma telaşından kaynaklanan bu garip durum, gerçekte halkoylarmasına sunulmadan *değiştirilemeyecek* olan 31 Mayıs 2007 günlü (5678 sayılı) yasanın altıncı madde-siyle anayasaya eklenmiş bulunan geçici 18. ve geçici 19. mad-delerin, 16 Ekim 2007 günlü (5697 sayılı) yasayla, anayasa deği-şikliği “metninden çıkarılmasıyla” giderilmiştir. İşte (kendisi değişikliğe uğramış) bu değişiklikle,  konuda yeni düzenleme-ler getirilmiştir. Bunlardan biri, yalnızca *açıklayıcı* niteliktedir. Bununla, Anayasa’nın 96. maddesinde düzenlenen TBMM *top-lantı* yetersayısının, TBMM’nin *ayrıkşız* bütün görevleri için, ye tamsayısının üçte biri olacağı belirtilmiştir. Gerçekte, değiştirilen hüküm de *aynı şeyi* söylüyordu. Ne var ki, *yalnızca cumhurbaşkanı seçimine* ilişkin olarak *toplantı* yetersayısının ye tamsayı-sının üçte ikisi olması gerektiği yolundaki Anayasa Mahkemesi kararından sonra (E.2007/45, K.2007/54, G.1.5.2007. RG. 26565, 27 Haziran 2007), böyle bir açıklayıcı değişiklik *zorunlu* hale geldi. İkinci değişiklik konusu, TBMM’nin döneminin beş yıldan dört yıla indirilmesine ilişkin. Üçüncüsü ise, cumhurbaşkanının artık TBMM tarafından değil, tek dereceli seçimle halk tarafın-dan seçilmesi konusuyla ilgili. (Bu son iki değişikliğe, metin içinde değinildi.)

On beşinci değişiklik, 9 şubat 2008 günlü (5735 sayılı) yasa ile gerçekleştirilmiştir. Üniversitede başörtüsü serbestliği getirme amacıyla, Anayasa’nın eşitliği düzenleyen 10. maddesinin dr-dnc fıkrasına “ve her türlü kamu hizmetlerinden yararlanılma-sında” sözleri eklenmiş; 42. maddenin altıncı ve yedinci fıkrala-rının arasına, şu yeni fıkra konmuştur: “Kanunda açıkça yazılı

olmayan herhangi bir sebeple kimse yükseköğrenim hakkını kullanmaktan mahrum edilemez. Bu hakkın kullanımının sınırları kanunla belirlenir.” Kanımca, bu değişiklik, istenen amacı gerçekleştirecek nitelikte *değildi*. Ancak, Anayasa Mahkemesi böyle düşünmedi ve anayasa değişikliğinin iptaline, ayrıca da, iptal kararı *Resmi Gazete*’de yayınlanıncaya dek, yürürlüğün durdurulmasına karar verdi. (E.2008/16, K.2008/116, G.5.6.2008. RG. 27032, 22 Ekim 2008.) Böylece on beşinci anayasa değişikliği sonuçsuz kaldı. (Bu anayasa değişikliği, yalnızca üç buçuk ay kadar bir süre için yürürlükte kalabildi.)

On altıncı değişiklik, 7 Mayıs 2010 günlü (5982 sayılı) yasa ile yapılmıştır. Yasa mecliste üçte iki çoğunluğa erişemeyince, halkoylamasına gitme zorunluğu doğmuştur. Ancak bu arada, anayasa değişikliğine karşı Anayasa Mahkemesi’nde iptal davası açılmıştır. Mahkeme, çeşitli anayasal kuruluşlar oluşturulurken yapılacak seçimlerde, oy verenlerin ancak tek bir aday için oy verebileceklerini öngören düzenlemelerle cumhurbaşkanının Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu’na atayacakları arasında "iktisat ve siyasal bilimler" öğretim üyelerinin ve "üst kademe yöneticilerinin" yer almasına olanak veren hükmü iptal etmiştir. (E.2010/49, K.2010/87, G.7.7.2010. RG. 27659 (Mük.), 1 Ağustos 2010.) On altıncı değişiklik, Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu’nun yapısını tümüyle değiştirmiş, Anayasa Mahkemesi’ne bireysel başvuru olanağını açmış, sıkıyönetim zamanında sivillerin askeri mahkemelerde yargılanması uygulamasına son vermiş, anayasada irili ufaklı daha birçok değişikliğe yol açmıştır. Yeri geldikçe, metinde bunlara değinildi. Anayasa Mahkemesi’nin çok sınırlı iptal kararından sonra, bu kapsamlı anayasa değişikliği 12 Eylül 2010 günü yapılan halkoylamasında kabul edilerek yürürlüğe girmiştir.

On yedinci değişiklik, 17 Mart 2011 günlü (6214 sayılı) yasa ile gerçekleştirilmiştir. Bu çok kısa değişiklikle, Anayasa’nın “sporun geliştirilmesi”ne ilişkin olan 59. maddesinin kenar başlı-

ğına “ve tahkim” sözcükleri de konmuş ve maddenin sonuna şöyle bir fıkra eklenmiştir: “Spor federasyonlarının spor faaliyetlerinin yönetimine ve disiplinine ilişkin kararlarına karşı ancak zorunlu tahkim yoluna başvurulabilir. Tahkim kurulu kararları kesin olup bu kararlara karşı hiçbir yargı merciine başvurulamaz.” On sekizinci değişiklik, 20 Mayıs 2016 günlü (6718 sayılı) yasayla gerçekleştirilmiştir. O güne dek hakkında soruşturma açılmış bütün milletvekillerinin dokunulmazlıklarını kaldıran bu düzenlemenin hedefinde, gerçekte, esas olarak HDP (Halkların Demokratik Partisi) milletvekilleri vardır. Nitekim bu değişikliğe bir tek bu parti karşı çıkmış, AKP, CHP ve MHP, önderlerinin demeçleriyle değişikliği desteklemiştir.

Bu on sekiz değişiklikle, özellikle de 1995, 2001 ve 2004 yılında yapılan değişikliklerle, 1982 Anayasası’nın antidemokratik özellikleri önemli ölçüde *törpülendi*. Buna karşılık, cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi yöntemini getiren on dördüncü değişiklikte görüldüğü gibi, bu değişikliklerin bir bölümü siyasal düzenimiz için *büyük sorunlar* yaratabilecek nitelikte. Bu nedendir ki, bütün değişiklikleriyle birlikte 1982 Anayasası yürürlükte kaldıkça, Türkiye’de *tam demokratik* bir siyasal düzenle, görece *az sorunlu* bir siyasal dizgenin yerleşip kök salması güçtür. Dolayısıyla, çok uzun olmayan bir erimde yeni bir anayasa yapılması gerekmektedir. Kaldı ki, 17 Aralık 2013 *soruşturma*sıyla başlayan ve 15 Temmuz 2016 *askeri darbe girişimi*yle doruğa çıkan bir süreç içinde, Türkiye’de anayasal düzen *askıya alınmıştır*. Yordamsal terimiyle söylenecek olursa, bugün (2016) artık 1982 Anayasası, “nominal” (sözde) bir anayasa durumuna gelmiştir.

Türkiye’nin gelişim çizgisine ve temel gereksinimlerine uygun, *kalıcı* bir anayasa yapılmasının koşulları şöyle sıralanabilir. Yeni anayasa: 1) Toplumun belli başlı siyasal güçleri, altkimlikleri ve değişik toplumsal duyarlık öbekleri arasında olabildiğince geniş bir *oydaşmaya* (“konsensüs”e) dayanmalıdır;

2) Önde gelen *toplumsal sınıflar* olan sermaye ile emek güçlerinin üzerinde anlaşabilecekleri bir metin olmalıdır; 3) Uygar dünyanın ortak değeri olan *insan haklarına* dayanmalıdır; 4) Dünya görüşü, yaşam biçimi, vicdani ret, eşeysel (cinsel) yönelim gibi konularda, *farklılıklara saygılı*, özgürlükçü bir eşitlik anlayışına sahip olmalıdır; 5) Özellikle *kadın* konusunda olduğu gibi, yüzyılların biriktirdiği büyük haksızlıkları gidermeye yönelik *denkleştirici* bir eşitlik ilkesi benimsemelidir; 6) Hem insan haklarının gereği, hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli olan *yecillik* (laiklik) ilkesini tam olarak özümsemelidir; 7) Tüze devletinin vazgeçilmez koşulu olan *yargı bağımsızlığını* sağlamalı ve herkes için *düzgün yargı hakkını* güvenceye almalıdır; 8) *Parlamentar dizgenin* mantığına uygun olmalıdır; 9) *Silahlı kuvvetlerin* devlet içindeki yerini demokratik gereklere uygun olarak belirlemelidir; 10) Başta üniversiteler olmak üzere, araştırma yapan, düşünce üreten, kamuoyu oluşturan ve sanatla uğraşan türlü devlet kurumlarına *özerklik* tanınmalıdır.

Sayılan bu temel koşullara uygun yeni bir anayasa yapılmadıkça, ANAYASA SORUNU, Türkiye Cumhuriyeti'nin ana ve ivedi sorunu olarak hep gündemde kalacaktır.

SEÇME KAYNAKÇA

Aşağıda, yazarların soyadlarına göre sıralanan kaynakların bir bölümü, çok okunan, dolayısıyla da sık sık yeni basıları çıkan kitaplardır. Bu nedenle, kaynaklar için bası tarihi vermemek, kitapların *son basısını* kullanma gereğini anımsatmakla yetinmek, daha doğru görünmüştür. (Yeni basılarda yayınevlerinin değişmesi olasılığı da göz önünde tutulmalıdır.)

Öte yandan, her öğrencide, 1982 Anayasası'nın (eksiksiz ve doğru biçimiyle) bulunması zorunludur. (Piyasadaki kimi kitapçıklarda, eksikler ve yanlışlar vardır.) Verilen kaynaklar arasında, Sabuncu'nun ve Soysal'ın kitaplarının sonunda anayasa vardır. Ancak, bu metinlerin de yapılan bütün değişiklikleri içerip içermediğine dikkat edilmelidir.

Prof. Dr. Kemal GÖZLER, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, Bursa, Ekin Kitabevi Yayınları.

Prof. Dr. A. Şeref GÖZÜBÜYÜK, *Anayasa Hukuku*, Ankara, "S" Yayınları.

Prof. Dr. A. Şeref GÖZÜBÜYÜK ile Prof. Dr. Suna KİLİ, *Türk Anayasa Metinleri* (Sened-i İttifak'tan Günümüze), Ankara, İş Bankası Kültür Yayınları.

Prof. Dr. Ergun ÖZBUDUN, *Türk Anayasa Hukuku*, Ankara, Yetkin Yayınları.

Prof. Dr. Yavuz SABUNCU, *Anayasaya Giriş*, Ankara, İmaj Yayıncılık.

Prof. Dr. Mümtaz SOYSAL, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, İstanbul, Gerçek Yayınevi.

Prof. Dr. Bülent TANÖR, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul, Der Yayınları.

Prof. Dr. Bülent TANÖR, Prof. Dr. Necmi YÜZBAŞIOĞLU, *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları (YKY).

Prof. Dr. Erdoğan TEZİÇ, *Anayasa Hukuku*, İstanbul, Beta Yayınları.

SÖZLÜKÇE

- A -

Akçal: mali

Aktöre: ahlak

Aktörel: ahlaki

Anakara: kıta

Anatiize: anayasa hukuku

Arsulusal: uluslararası, beynelmilel, enternasyonal

Atışma: polemik

Ayrıcalık: imtiyaz

Ayrık: istisnai, istisna

Ayrıklık: istisna

Ayrıksız: istisnasız

- B -

Bağışık: muaf

Bağışıklık: muafiyet

Bağlaşık: müttefik

Bağlaşma, bağlaşıklık:
ittifak

Başat: hakim, “dominant”

Bırakışma: mütareke

Birleşik devlet: federasyon

Buyurgan: diktatör

Buyurganlık: diktatörlük

- Ç -

Çağcıl: modern, asri

Çağdaş: muasır, “zaman-
daş”, “contemporary”,
“contemporain”

Çözmek: halletmek

Çözümleme: tahlil, analiz

Çözümlemek: tahlil etmek,
analiz etmek

- D -

Deneylik: laboratuvar

Devim: hareket

Devletler topluluğu: kon-
federasyon

Dinlence: tatil

Dirimsel: biyolojik

Dizelge: liste

Dizge: sistem

Dizgesel: sistematik

Diziçaba: kampanya

Doğallayın: tabiatıyla

Duyumsama: hissetme

Duyunç: vicdan

Düşüngü: ideoloji

Düşüngüsel: ideolojik
Düzel: normal
Düzeltim: reform, ıslahat
Düzen: rejim
Düzence: disiplin
Düzenek: mekanizma
Düzlem: plan

- E -

Edimsel: fiili, pratik
Ekin: kültür
Ekinsel: kültürel
Elatma: müdahale
Erek: hedef
Erk: iktidar
Eşeyssel: cinsel
Eşgüdüm: koordinasyon
Eşgüdümlemek: koordine etmek
Eşgüdümlü: “koordineli”
Etken: müessir
Etkin: faal
Etkinlik: faaliyet
Etmen: faktör

- G -

Geçimbilim: iktisat ilmi, ekonomi

Geçimdüzeni: ekonomi, iktisadiyat
Geçimsel: iktisadi, ekonomik
Geçimyapısı: iktisadi yapı, ekonomik yapı
Gelenek: anane
Genörgüt: bürokrasi
Genörgütsel: bürokratik
Gereç: malzeme
Giz: sır
Gönenç: refah
Görenek: teamül
Göze: hücre

- İ -

İleti: mesaj
İstenç: irade
İşlev: fonksiyon
İşlevsel: fonksiyonel
İşlik: atölye
İzlence: program

- K -

Kalıt: miras
Kalıtçı: mirasçı
Katman: tabaka
Kaynaşık devlet: üniter devlet, tekçi devlet

Kesenkes: kesinlikle, mutlaka

Kestirim: tahmin

Küme: grup, zümre

- N -

Nitem: sıfat

- O -

Ortaklaşacılık: kolektivizm

Ortaklaştırma: kolektifleştirme

Orun: makam

Oymak: aşiret

- Ö -

Ödence: tazminat

Öğreti: doktrin

Örgen: organ

Örnekçe: model

Özdeksel: maddi

Özek: merkez

Özekçi: merkeziyetçi

Özeksel: merkezi

Özeksizleştirme: ademi-merkezileştirme

Özendirici: müşevvik

Özgü: has

Özgül: spesifik

Özgüleyici: hasredici

- S -

Sağgörü: basiret

Salt, saltık: mutlak

Saltçılık: mutlakiyet

Sav: iddia

Savsöz: slogan

Savunman: avukat

Sayrı: hasta

Sayrıl: patolojik

Sıradüzen: hiyerarşi

Sırasayı: numara

Soyküme: etnik grup

- T -

Tanı: teşhis

Tanılamak: teşhis koymak

Tanıtı: reklam

Tasar: plan

Tasarı: proje

Tasarım: dizayn

Tasarlama: planlama

Tin: ruh

Tinsel: ruhsal, psikolojik

Toplum bilimleri: sosyal bilimler

Toplumbilim: sosyoloji

Toplumcul: sosyal (toplumu kollayıcı)

Toplumsal: sosyal (topluma ait)

Tüze: hukuk

Tüzebilim: hukuk ilmi

Tüzel: hukuki

Tüzemen: hukukçu

- U -

Uğraş: meslek

Uğraş: meşgale

Ulak: haberci, postacı

Us: akıl

Ussal: akli, rasyonel

Ussallık: akli olma, rasyonel olma özelliği

Uşçuluk: akılcılık, rasyonalizm

Utku: zafer

- Ü -

Ülkü: ideal (ad)

Ülktisel: ideal (nitem)

Üstenci: müteahhit

- Y -

Yadsımak: inkâr etmek

Yalın: sade

Yalınç: basit

Yapımevi: imalathane

Yaymaca: propaganda

Yazanak: rapor

Yazım: imla

Yazın: edebiyat

Yengi: galibiyet

Yercil: laik

Yercillik: laiklik

Yetke: otorite

Yetkecilik: otoritarizm

Yetki aşımı: salahiyyet tecavüzü

Yordam: teknik (ad)

Yordambilgisi: teknoloji

Yordamcı: teknisyen

Yordamsal: teknik (nitem)

Yönerge: talimat

Yöntembilim: metodoloji

- Z -

Zorahın: müsadere

DİZİN

A

- Abdülaziz: 207, 210-212, 218
Abdülhamit (II.): 212, 215-218, 220
Abdülmecit: 183, 207, 209-210, 240, 242
Act of Settlement: 46
Açık sayım ve döküm: 93, 263
Adalet Akademisi: 338
Adalet Partisi: 284
Adalet ve Kalkınma Partisi: 320, 353
Adıvar (Adnan): 253
Af yetkisi: 46, 247, 325
Afganistan: 139, 236
Ahmet Vefik Paşa: 216
Alemdar Mustafa Paşa: 199, 200, 202
Ali Paşa: 211
Ali Süavi: 211
Amasya Tamimi: 228, 235
Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi: 55
Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti: 230
Anavatan Partisi: 300
Anayasa Konseyi: 87
Anayasa Mahkemesi: 279-280, 282, 301, 309, 320, 328-329, 332, 336, 340-345, 347-348, 350, 356-357
Anayasacılık (akımı, devimi): 23, 199-200, 207, 218, 283
Anayasanın değiştirilmesi: 24, 250, 350
Andropov: 136
Angarya: 70, 94, 203, 215, 249
Anglikan: 41
Anglo-Sakson: 37, 42
Anne (Kraliçe): 41, 46
Ara seçim: 260, 289, 322, 353
Ara verme (meclis): 322-323
Ari: 106

Aristoteles: 9, 18
Amavutluk: 143-144, 223
Asakir-i Mansure-i Muhammediye: 202
Asal kuruculuk: 25, 296, 304
Askeri yargı: 283, 339-340, 345
Askeri Yargıtay: 335, 340-341, 345
Askeri Yüksek İdare Mahkemesi: 283, 340-341, 345
Atatürkçülük: 252, 254-256, 304-306
Avam: 40, 44, 46
Avam Kamarası: 40-41, 44-46, 48-50, 52, 59, 116
Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi: 343
Aydemir (Talat): 285
Aydınlanma: 71, 190, 216, 255
Azerbaycan: 127, 131, 238

B

Bağımsızlık: 6-7, 141-142, 160-161, 205, 226, 228
Bağımsızlık Bildirgesi: 55
Bağlayıcı vekâlet: 11, 73, 118
Balta Limanı Antlaşması: 205
Baltık Cumhuriyetleri: 142
Baskı kümesi: 3, 12, 57, 64, 92
Bastille: 72
Başkan yardımcısı (ABD): 61, 64
Başlangıç (anayasalarda): 277
Batılılaşma: 185, 201-202, 206-207, 254
Bayar (Celal): 261, 263
Beyaz Ordular: 125
Beyaz Rusya: 127, 131
Beylerbeyi: 172, 183
Beylikçi: 184, 200
Beyt-ül mal: 179
Biçim yönünden denetim: 342
Bill of Rights: 44, 55
Birleşik devlet (federasyon): 7, 87, 127-128, 130-133, 141-142
Birleşim (meclis): 216, 240, 321
Birun: 174
Bodin (Jean): 20
Bolşevik: 112, 122-124, 240
Bonapart (Napolyon): 76, 78-79
Bonapart (Louis-Napoléon): 78-79

Bosna-Hersek: 146, 216, 221
Bourbon: 77-79
Bölgeli devlet: 7-8, 97
Brejnev: 135-137
Bryce (James): 25-26
Bulgar, Bulgaristan: 144, 199, 208, 220
Bush (George): 61 (oğul), 139 (baba)
Bürokrasi (genörgüt), bürokratik: 81, 128, 202, 208, 266
Bütçe: 235, 346-347, 354

C

Cebesoy (Ali Fuat): 253
Celali Ayaklanmaları: 197
Cezai sorumluluk (impeachment): 45-46, 58-59, 213, 246, 247-249, 332-333, 341
Cezayir: 82, 205
Charles (I.): 43-44, 46
Charles (II.): 44
Charles (X.): 77
Clinton (Başkan): 59
Comecon: 139
Common law: 42, 64
Convention (Konvansiyon): 64, 66, 74
Cromwell (Oliver): 22, 43-44
Cumhurbaşkanlığı Konseyi: 301
Cumhuriyet Halk Partisi (Halk Fırkası): 252, 267, 287-288
Cumhuriyet Konseyi: 82
Cumhuriyet Senatosu: 280, 286
Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi: 269, 275, 284-286, 288
Cumhuriyetçi Parti: 64-65

Ç

Çandarlı: 180
Çartist: 116
Çavuş: 184
Çavuşesku: 145
Çekoslovakya: 135, 144, 146, 161
Çernenko: 136
Çıkar kütmesi: 66
Çoğulcu, çoğulculuk: 13, 90, 93, 286, 295, 306, 319
Çu Enlay: 149, 151

D

- D'Alembert: 71
Damat Ferit Paşa: 231
Danışma Meclisi: 293, 296-301
Danıştay (Şura-yı Devlet): 88, 210, 214, 220, 247-249, 322, 334, 338, 340-341, 345-346, 353
Dar-ı Şura-yı Askeri: 203
Dar-ı Şura-yı Bâb-ı Ali: 203
Dazibao: 150
De Gaulle: 82
Defterdar: 183
Demirel (Süleyman): 285-289, 295, 347
Demokrat Parti (ABD): 64-65
Demokratik (Doğu) Almanya: 139, 144-145
Demokratik Parti: 287-288
Deng Hsiaping: 151
Derbent: 175, 195
Devlet Denetleme Kurulu: 334
Devlet Güvenlik Mahkemeleri: 281, 337
Devletler topluluğu (konfederasyon): 7, 55, 143
Devşirme: 174, 180
Diderot: 71
Dilekçe hakkı: 40, 215, 249, 319
Direktuvar: 76
Dirlik: 171
Divan-ı hümayun: 183
Doğrudan demokrasi: 10, 92
Dönem (meclis): 321
Dörtlü Takrir: 261
Duma: 122
Düyun-u Umumiye, 216-217, 222

E

- Ebert (Friedrich): 119
Ecevit (Bülent): 287-289
Edward (I.): 39
Eflatun (Platon): 18
Ekonomik ve Sosyal Konsey: 347
Enderun: 174
Engels (Friedrich): 110, 112

Enternasyonal: 110-112, 118-119, 140
Enver Paşa: 221, 227
Equity: 42-43
Erbakan (Necmettin): 287
Erdoğan (Recep Tayyip): 353-354
Erim (Nihat): 287
Ermenistan: 127, 131, 142, 225, 235, 238
Erzurum Kongresi: 229-230
Eski Yunan: 9-10, 13, 18-19, 21, 90
Esnek (yumuşak) anayasa: 24-26
Estonya: 131
Eşit oy: 50, 94, 127, 130
Etats Généraux: 68-69, 72
Etyopya: 160
Evliya Çelebi: 172
Evren (Kenan): 289, 293-294, 299, 301
Executive agreement: 59

F

Fascio: 99
Federal Almanya: 139, 145
Federatif: 131
Ferman: 38-39, 41, 44-45, 53-54, 69, 77, 183, 207-209, 218
Fetva: 178, 180, 183, 232
Franko (General): 103, 107
Fren ve denge dizgesi: 62
Fuat Paşa: 211

G

Genç Osmanlılar: 211, 218
Genel görüşme: 325
Geneloy: 50, 57, 73, 78, 83, 86, 94, 116, 127, 130, 331, 356
Gensoru: 246, 281, 325-326
George (I.): 46
George (II.): 46
Geri çağırma (recall): 57, 92, 130
Giolitti: 100
Gizli oy: 79, 93, 116, 127, 130
Glasnost: 137
Gorbaçov (Mihail): 136-143

Görenek (göreneksel anayasa): 21-22, 27
Görevden alma (azil): 59, 83, 213, 268, 295
Grup (mecliste): 51, 231, 238, 269, 324, 333, 342, 354
Güçler ayrılığı: 9, 18, 47, 53, 62, 72, 94, 107, 251, 304, 308-309
Güçler birliği: 75, 118, 233-234
Gümüşpala (Ragıp): 285
Günaltay (Şemsettin): 263
Güney Afrika Cumhuriyeti: 160
Güney Karolina: 60
Gürcistan: 127, 131, 142, 238
Gürsel (Cemal): 274, 284-286
Güven Partisi: 288

H

Habeas Corpus: 47
Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu: 337-339, 341, 345, 348, 357
Hakların durdurulması: 312-313
Hakların özü: 278-279, 311-312
Hakların sınırlanması: 311-312
Halk Cephesi: 102
Halk egemenliği: 11, 73
Halk girişimi: 57, 92
Halk vetosu: 92
Halkçı Parti: 300
Halkevleri (Halkodaları): 257
Halkoylaması: 57, 78, 82, 84, 88, 92, 142, 275-276, 284, 293, 297-299, 301, 329, 348-350, 352, 355-357
Hanover: 46
Hareket Ordusu: 218
Hasan Tahsin: 226
Hastings: 37
Henry (VIII.): 41
Heyet-i Ayan: 213-214
Heyet-i Temsiliye: 230-232
Hırvatistan: 146
Hindenburg: 102
Hindistan: 17
Hitler: 79, 101, 257
Hong Kong: 152, 157
Hruşçof: 135, 137, 149
Hünkâr İskelesi Antlaşması: 204

Hürriyet Misakı: 262
Hürriyet Partisi: 269
Hürriyet ve İtilaf: 221

I

Irak: 225, 241, 253, 270
İrmak (Sadi): 287

İ

İçerik yönünden denetim: 342
İçtüzük: 245, 294, 341-342, 344, 348
İki dereceli seçim: 60, 80, 127, 215
İki parti dizgesi: 51, 64
İltizam (mültezim): 196, 207
İnönü (İsmet): 235-236, 240, 253
İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi: 312
Instrument of Government: 22, 43
İptal davası: 342
İsrail: 23
İstiklal Mahkemeleri: 234, 237, 251, 254, 256
İstimlak: 170, 252
İşçi Partisi: 51
İtiraz yolu: 342
İttihat ve Terakki: 218, 220-222
İzence anayasa: 26

J

Jakoben: 76
James (I.): 42
James (II.): 44
Jaruzelski (General): 145
Jellinek (Georg): 91, 278, 310
John (Yurtsuz): 38
Johnson (Başkan): 59

K

- Kabakçı Mustafa: 199
Kadı: 178
Kadın (eşitsizliği, hakları): 50, 78, 82, 110, 115, 121, 127, 173, 221, 244, 252, 310, 320, 354, 358
Kamu denetçiliği: 317
Kamu Görevlileri Hakem Kurulu: 318
Kanun-u Esasi: 212-216, 219-220, 230
Kapıkulu: 174-175
Kapitülasyon: 195, 205-206, 222, 240
Kaptan-ı Derya: 183
Karabekir (Kâzım): 253
Karadağ: 146, 216
Karar yetersayısı: 323
Katı anayasa: 25-26, 56, 308-309
Kaynaşık (üniter) devlet: 7, 97, 146
Kazak, Kazakistan: 121, 131
Kazasker: 177, 183
Kesinhesap yasası: 347
Kıbrıs: 216, 285, 288
Kırgızistan: 131
Kızıl Ordu: 125, 143
Kilise: 38-39, 41, 69-70, 105, 118, 145, 187-188, 192
Kişi putlaştırılması: 135
KİT'lerin denetimi: 347
Koalisyon: 81, 124, 285-286, 288, 342
Kolhoz: 129
Kolejyal yönetim: 135
Kolektifleştirme (ortaklaştırma): 129, 149
Koloni: 53-55
Komisyon (meclis): 60, 74-75, 270-271, 275, 297-298, 324
Komün: 79, 117-119
Komünist Manifesto: 112
Konfüçyüs: 150
Kongre (ABD): 54-60, 62, 66
Konsüllük: 76
Koraltan (Refik): 261-264
Kornilov: 123
Korutürk (Fahri): 287, 289
Kosova: 146
Köprülü (Fuat): 261, 269

Kurucu meclis: 74, 82, 124, 274-276, 296-297, 299-300
Küba: 120
Küreselleştirme: 159-160
Kürt, Kürdistan: 226, 253

L

Lale Devri: 185
Lenin, Leninizm: 112, 123-126, 128, 133, 135, 140-141
Letonya: 131
Liberal Parti: 51
Liberia: 160
Libya: 222
Liebknecht (Karl): 120
Lin Piao: 149-150
Litvanya: 131, 141
Liu Şaoşi: 149-151
Lobby: 66
Locke (John): 20, 55
Lonca: 170, 178, 192
Lord (Lordlar Kamarası): 38-40, 43-45, 48, 50, 59, 92
Louis (XVI.): 72
Louis (XVIII.): 77
Louis-Philippe: 77
Lozan: 206, 222-223, 240-241, 253
Luxemburg (Rosa): 119-120
Lübnan: 225

M

Macaristan: 144-145
Machiavelli (Niccolo): 19-20
Magna Carta Libertatum: 38-41, 44
Mahkemelerin bağımsızlığı: 43, 214, 244, 248, 308, 337-338
Mahmut (I.): 205-206
Mahmut Nedin Paşa: 212
Mahmut Şevket Paşa: 218, 221
Makedonya: 146, 218
Malta: 139, 232
Mao Zedong: 146, 148-151
Marbury-Madison davası: 63
Marx (Karl), Marksist, Marksizm: 110-112, 118, 133, 140, 155

Massachusetts: 54
Meclis araştırması: 280-281, 325-326
Meclis hükümeti: 74-75, 118, 233-234
Meclis soruşturması: 281, 326
Meclis-i (Heyet-i) Mebusan: 213-216, 218-220, 230-232
Meclis-i Umumi: 213-214, 218, 219
Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye: 203, 207
Mehmet (II.) (Fatih): 174, 180-181, 184
Mehmet (III.): 182
Mehmet (IV.) (Avcı): 182
Mehmet (V.) (Reşat): 218, 232
Mehmet (VI.) (Vahdettin): 232, 239-240
Mehmet Ali Paşa (Kavalah): 204-205
Meksika: 128
Melen (Ferit): 287
Menderes (Adnan): 261, 264, 268, 270, 284
Menemen Olayı: 257
Menşevik: 122
Meşveret: 198, 203
Mısır: 160, 204, 210, 216, 218
Millet Meclisi (Fransa): 72-73, 80-81, 85-87
Millet Meclisi (Türkiye): 280
Millet Partisi: 265, 267, 269, 286
Milli Birlik Komitesi: 273-275, 284-285
Milli Güvenlik Konseyi: 293-301, 348-349
Milli Güvenlik Kurulu: 281, 334, 336
Milli Nizam Partisi: 287
Milli Selamet Partisi: 288
Milliyetçi Cephe: 288
Milliyetçi Demokrasi Partisi: 301
Milliyetçi Hareket Partisi: 288
Misak-ı Milli: 232, 239-241, 253
Mithat Paşa: 210, 212, 215
Moldova: 131, 142
Mondros Bırakışması: 221, 224, 227, 239, 253
Monokrasi, monokratik: 12, 107, 128
Montesquieu: 9, 190
Montrö: 241
Mudanya Bırakışması: 239
Muhafazakâr Parti: 51
Muharrem Karamamesi: 216

Murat (II.): 180-181
Murat (V.): 212
Mussolini: 101
Mustafa Reşit Paşa: 207
Musul (sorunu): 225, 241, 253

N

Namık Kemal: 204, 211, 215
NATO: 139, 267
Nazi: 15, 101-102, 104, 106, 107, 143
Nebraska: 57
NEP: 126, 128-129
Nevşehirli Damat İbrahim Paşa: 185
Nişancı: 183
Nixon (Başkan): 59
Nizam-ı Cedit: 198, 202
Nomenklatura: 135
Nominal anayasa: 26, 147
Norman'lar: 37, 42

O

Okyar (Fethi): 253, 256
Olağanüstü toplantı (meclis): 219, 245-246, 250, 323, 333, 336
Olumlu (pozitif) ayrımcılık: 310
Orbay ((Rauf): 253
Organik yasa: 88
Orhan Bey: 170, 183-184
Orleans: 77-79
Osman Bey: 181
Oturma (meclis): 321, 324

Ö

Önseçim: 65-66
Öştir: 69, 196
Özbekistan: 131
Özerklik: 131-133, 226, 250, 260, 262, 282, 337, 359

P

Patrona Halil: 185
Peel (Robert): 47
Peker (Recep): 262-263
Perestroyka: 136-137
Pétain (Mareşal): 82
Petition of Rights: 43
Philadelphia: 54
Plebisit: 93
Polatkan (Hasan): 284
Polonya: 144-145
Potsdam: 143
Pottier (Eugène): 118
Prezidyum: 132, 147
Prokuratura: 133
Proletarya: 113, 126
Püriten: 53

R

Rakabe (çıplak mülkiyet): 170
Reagan (Ronald): 139
Reaya: 171, 196
Reform: 50, 187-188, 190, 193, 287
Reis-ül küttap: 184
Resmi adayhk: 79, 260
Restorasyon: 44, 77
Robespierre: 75, 98
Romanya: 144-145, 216
Roosevelt (Başkan): 61-63
Rousseau (Jean-Jacques): 23, 71, 190
Rönesans: 187-188, 190, 193
Ruhban (din adamları): 39-40, 68-70, 72, 187, 193
Runnymede: 38
Rusya (Federasyonu): 101, 112, 120-125, 127, 129, 131, 133, 142-143, 153, 204, 209, 212, 216, 236

S

Sadrizam (vezir-i azam): 183, 185, 199, 202
Saka (Hasan): 263

Salisbury (Lord): 49
Sansür: 210, 220, 249, 315
Saracoğlu (Şükrü): 260
Savaş komünizmi: 125-126, 128
Savcı güvencesi: 282, 338
Sayıştay (Divan-ı Muhasebat): 210, 250, 340-341, 346, 354
Seçim dizgesi: 51, 57, 64, 263, 268, 270, 286
Seçim hükümeti: 333
Sedan: 79, 117
Sekban-ı Cedit: 202
Selçuklular: 170, 181
Selim (I.) (Yavuz): 180
Selim (II.): 182
Selim (III.): 190, 198-199, 202-203
Senato (ABD): 58-63
Senato (Fransa): 80, 86-88
Serbest Cumhuriyet Fırkası: 256, 264
Sevr: 223, 234, 236, 240
Sırp, Sırbistan: 146, 216, 226
Sieyès: 24
Sipahi, 171
Sivas Kongresi: 228, 230
Slovenya: 146
Soru: 246, 294, 325
Sovhoz: 129
Spartakist: 119
Speaker: 40, 48
Stalin, Stalincilik: 112, 128-130, 135, 137
Stuart: 42, 46, 53
Sunay (Cevdet): 286-287
Suriye: 225, 238
Süleyman (I.) (Kanuni): 174, 183, 185, 195, 205

Ş

Şef, şeflik: 106-107, 257, 261
Şenzen: 152
Şeyh Said: 253-254, 256
Şeyhülislam: 178, 183, 232
Şinasi: 209

T

- Tacikistan: 131, 227
Takrir-i Sükûn: 253
Talu (Naim): 287
Tanrı egemenliği: 11, 68, 74, 176
Tatil (meclis): 216, 245, 323
Tatil-i tediyat: 211
Tayland: 160
Temel haklar ve özgürlükler: 91-92, 207, 215, 220, 249, 277-280, 306-307, 310-320
12 Temmuz Beyannamesi: 262-263, 265
Temsil, temsili demokrasi: 11, 39-40, 50, 68-69, 72-74, 92-93
Temsilciler Meclisi (ABD): 58-60
Temsilciler Meclisi (Türkiye): 275
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası: 253-254, 256, 264
Teşkilat-ı Esasiye Kanunu: 18, 235, 241, 243, 273
Thiers: 117
Tiers Etat: 71
Tito: 144
Toplantı yetersayısı: 323, 356
Toplantı yılı (meclis): 213, 219, 235-236, 245, 321-323
Toplum sözleşmesi: 23, 55
Toplumsal devlet: 95-96, 155, 279, 307, 317-318
Toplumsal adalet: 307
Tory: 51
Totaliter: 12, 105
Troçki: 112, 128
Tudor: 42
Tunus: 216
Tur (oylama): 51, 65, 83, 86, 330
Türev kuruculuk: 25
Türkeş (Alpaslan): 288
Türkmenistan: 131
Tüzük: 134, 247, 334, 345

U

- Ukrayna: 127, 131, 238
Ulufe: 175, 197
Ulus egemenliği: 11, 72-74, 235-236, 244, 278, 304, 306-307
Ulusçuluk: 107, 252, 304, 306

Ulus (Bülend): 294

Uyuşmazlık Mahkemesi:: 340, 342, 345

Ü

Ülkü Ocakları: 286

Ürdün: 225

Ürgüplü (Suat Hayri): 286

Üye (federe) devlet: 7, 55-57, 127-128, 131-132, 141-142

Üyelğin düşmesi (meclis): 328-329

V

Vaka-i Hayriye: 202

Varşova Paktı: 135, 139

Vergi izni: 39-41, 43, 45, 58, 68, 72

Versailles: 59, 117

Veto: 41, 63, 214, 219, 300

Vichy: 82

Vietnam: 151

Virginia: 53

Voltaire: 71, 190

W

Wallon: 80

Walpole (Robert): 47

Washington (George): 61

Waterloo: 76

Weimar: 120

Westminster mahkemeleri: 42

Whig: 51

Wilhelm (II.): 217

William (I.) (Fatih): 37

William of Orange: 44

Wilson (Başkan): 59, 225

Y

Yabancılar (tözel durumları): 118, 127, 313

Yalta: 143

Yaptırım: 29, 208, 320
Yargıç güvencesi: 214, 248, 276, 282, 338-339
Yargıtay (Temyiz Mahkemesi): 210, 248-249, 322, 335, 338-341, 345
Yarı-başkanlık dizgesi: 86
Yarı-doğrudan demokrasi: 12, 57, 92, 118
Yasa gücünde kararname: 280, 324, 334, 336, 341-342, 349
Yasaların yargısal denetimi: 63-64, 87-88, 94, 282, 341-345
Yasaların (anayasaların) yorumu: 47, 56, 245, 304, 306, 309, 311-312, 323, 332
Yasama dokunulmazlığı: 327-328
Yasama sorumsuzluğu: 327
Yazılı anayasa: 20-27, 43, 53, 55
Yeltsin (Boris): 139, 142-143
Yeni Kaledonya: 118
Yeni Türkiye Partisi: 284
Yeniçeri: 174-175, 178, 180, 183, 197-198, 202, 205
Yercil, yercilleşme, yercillik: 8, 81, 90, 118, 188, 220, 251, 254-255, 266, 277, 304, 307, 312, 356-357
Yerel yönetim, yerinden yönetim: 7, 80, 86, 203, 208, 210-211, 236, 250, 282, 336
Yetki genişliği: 7, 336
Yıldırı: 75, 98, 118, 295
Yönetimin yargısal denetimi: 94, 282, 308, 336-337
Yöntembilim sorunları: 4-5, 30-31
Yugoslavya: 143-145, 161
Yunan, Yunanistan: 157, 205, 221, 223, 225-226, 232, 234, 236-239
Yüce Divan: 84, 214, 246-249, 326, 341, 343-344
Yüce Mahkeme: (İngiltere: 49), (ABD: 63-64)
Yüksek Hakem Kurulu: 318
Yüksek Hakimler Kurulu: 282
Yüksek Seçim Kurulu: 263, 322
Yüksek Soruşturma Kurulu: 274
Yükseköğretim: 210, 254-255, 262, 282, 337, 341
Yürürlüğü durdurma: 345

Z

Ziya Paşa: 211, 215
Zorallm (müsadere): 38, 94, 170, 192, 203, 207, 215, 249, 257, 316
Zorlu (Fatin Rüştü): 284

Bu kitap, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi birinci sınıf öğrencilerinin, ANATÜZEYE GİRİŞ ("Anayasa Hukuku"na Giriş) derslerine not olarak hazırlandı.

Bunun bir giriş dersi olması, çeşitli boyutları olan ANATÜZE ("Anayasa Hukuku") bilimdalının bütün boyutlarının kapsanmasını zorunlu kıldı. Böylece ortaya; hem bu bilimdalının ana kavramları olan "Siyasal düzen", "devlet", "anayasa" gibi kavramları bir kavramsal çerçeveye oturtan; hem bütün bu kavramların tarihsel kaynağı olan "demokratik", "faşist", "sosyalist" düzenlerin temel oluşumunu anlatan; hem bu bilgiler ışığında Osmanlılardan beri Türkiye'nin siyasal gelişimini özetleyen; hem de bugün yürürlükte olan anayasal düzenin ana çizgilerini veren; toplu bir yapıt çıktı.

Yapıtın bu özelliği, onu, yalnızca öğrenciler için değil, ANATÜZE ("Anayasa Hukuku") bilimdalına ilişkin olarak, kavramları, tarihsel süreçleri, siyasal gerçekleri ve tüzel düzenlemeleri, topluca öğrenmek isteyen genel okur için de elverişli kılıyor.

